

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL NO.

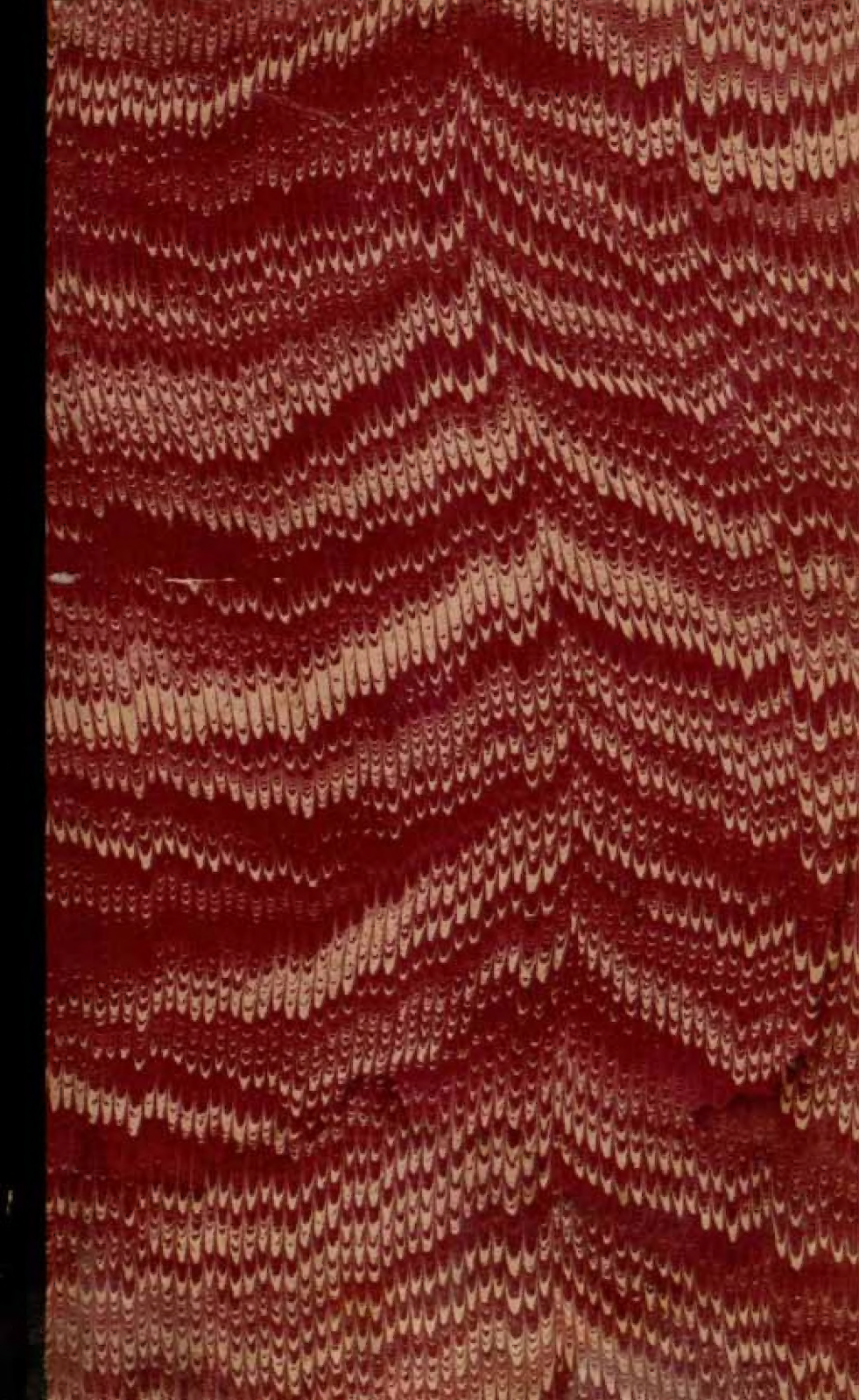
sa2VS2/Gob/cha

ACC. NO.

14438

D.G.A. 79.

GIPN-S4-2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

14438

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA
CHANDRA KANTA TARKALANKARA

VOL. I.

(Second Edition, revised and enlarged.)

Sa2Ys2

Gob/Cha

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1908.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.....14438.....

Date5.5.1961.....

Call No.....S.2.2.82. / G.2.2. / Che.

गृह्यसूचम् ।

गोभिल-प्रणीतम् ।

महामहोपाध्याय

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृत-

भाष्यसहितम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

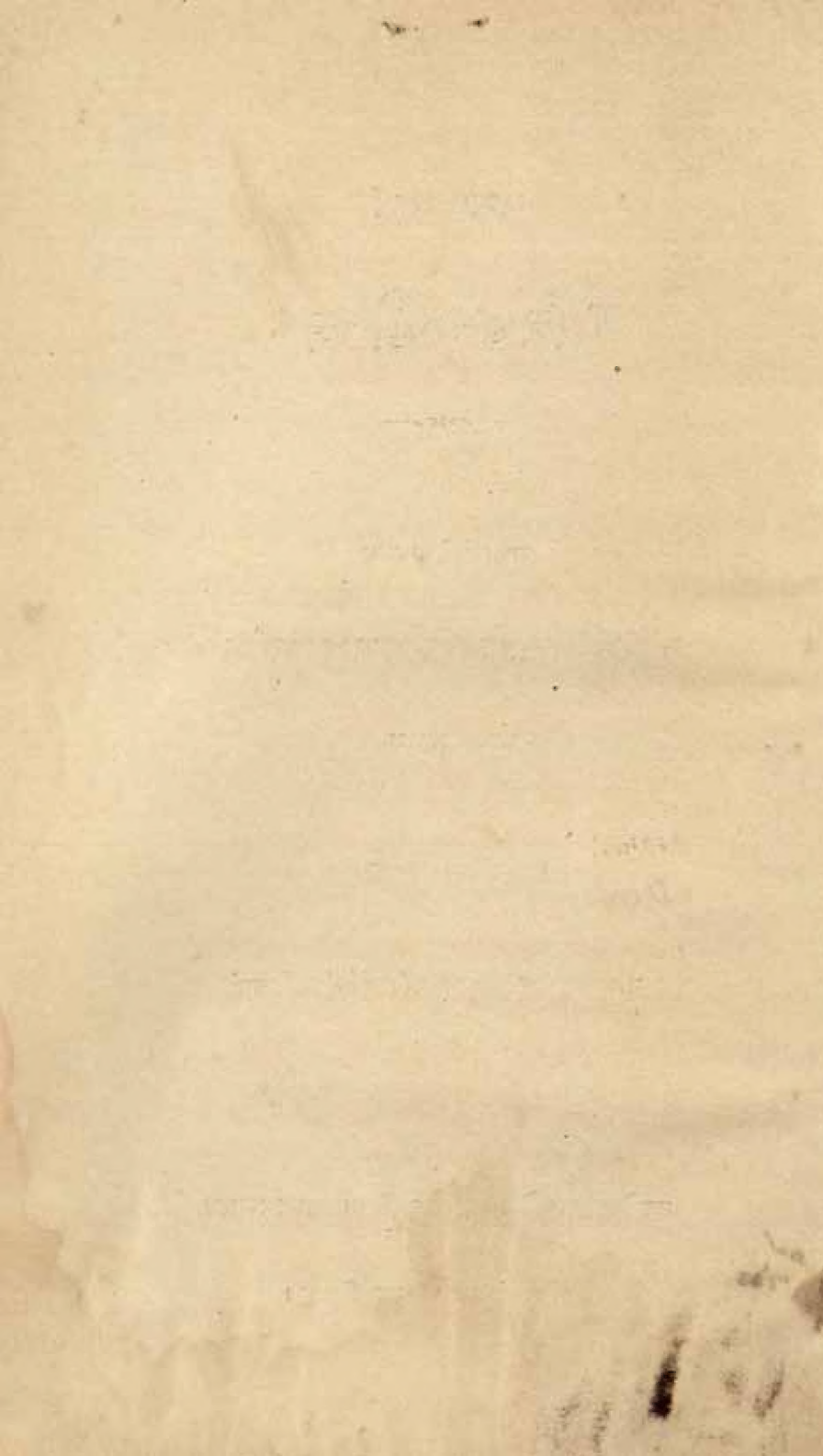
भाष्ये क्वचित् क्वचित् परिवर्तितं परिवर्तनं
परिवर्द्धितम् ।

वङ्गदेशीय श्रील श्रीअध्यातिकसमाजानुमत्या

वासिष्ठ मिशनयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

Sa 2 V 52
Gob / Cha

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

ॐ नमो गोभिलाचार्याय ।

वेदान्तप्रतिपाद्यमेकममलं मानैरमेयञ्च यत्
सर्व्वैराश्रमधर्मकर्मनिकरैराराध्य शुद्धान्तराः ।

यस्मात् प्राप्य यथार्थवस्तुनियतामाचार्यवर्यान्मतिं
यत्तत्सत् पदमाप्नुवन्ति मुनयः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

वन्दे पितृपददत्तमरविन्दमिव श्रितम् ।

मकरन्दमिवादातुं शिष्यैर्मधुकरैरिव ॥

महर्षिं गोभिलाचार्यं प्रणम्य परमादरात् ।

भाष्यन्तद्गृह्यसूत्राणां यथाबुद्धिं विधीयते ॥

इह खलु बुभुक्षितमथं विबोधयिषवः सर्व्व एव प्रेक्षापूर्व्व-
कारिणः परानुग्रहपराः सन्तो वाग्ब्यापारं प्रतिपद्यन्ते । बुभुक्षवश्च

तदचनतात्पर्यमवधार्य बुभुक्षितमर्थमवबुध्यन्ते, अवबुध्यमानास्त-
मनुतिष्ठन्ति । अनुतिष्ठन्तश्च श्रेयसा समीहितेन संसृज्यन्ते ।
बुभुक्षितश्चार्थः श्रेयःसाधनमेव सर्व्वेषां प्राणभृद्भेदानाम् । श्रेयः
पुनः सुखं, दुःखनिवृत्तिश्चेत्याहुः । प्राणिनः खलु सुखमुत्पिपा-
दयिषवः जिह्वासवश्च दुःखमुपलभ्यन्ते पशवोऽपि, किं पुनर्मनुष्या-
विवेकशक्तिमन्तः । तदिदं प्रत्यात्ममभौषितमपि सुखं दुःखहानं
च निरतिशयमेवाभ्यर्हितमित्यपवर्ग एव तावत् परमोऽर्थः । स
खल्वनभिसंहितफलैरीश्वरसमर्पितैर्नित्यनैमित्तिकैः कर्म्मभिः प्रशुद्ध-
चित्तस्थाधिकारिणः तत्त्वावबोधात् सम्पद्यते इत्याचक्षते । भवति
चात्रागमः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यजेन—”
इति, “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति चैवमादिः । मनुरपि,—

“अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोद्यैः साधयन्तौह तत्पदम्” ॥

इति स्मरति ।

“कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” ।

इति च स्मर्य्यते पुराणेषु । अतएव भगवान् वादरायण आचार्य्यः
शारौरके—“सर्व्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इति सूचयाम्बभूव ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” इति, “समाधि-
भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च” इति, तथा, “योगाङ्गानुष्ठाना-
दशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” इति, “यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” इति, “शौच-
सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति च पात-

ज्ञानानि सूत्राणि । “ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात्”—इति च
शाण्डिल्यसूत्रम् ।

तदेवं धर्म एव साधनतया प्रथममाश्रयणीय इति स्फुटतर-
मवगम्यते । येषान्तु, वेदान्ताः कर्तृदेवतादिप्रकाशकतयैव प्रमाण-
मिति दर्शनं, तेषामभ्यर्हितत्वं धर्मस्य सुतरामिति सिध्यते । अर्थ-
कामावपि नान्तरेण धर्ममुत्पद्येते । न खल्वधार्मिकस्यार्थः कामो-
वाऽस्ति कश्चिदिति धर्ममेव तदुपायतया स्मरति भगवान् व्यासः ।

“कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।

न हि धर्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन” ॥

इति । “धर्मादर्थस्य कामश्च” इति च महाभारते । तदेव-
मालोच्य परमकारुणिको गोभिलाचार्यो गृह्यस्य धर्मं वृन्दोगाना-
मुपदिदिक्षुर्मन्त्रब्राह्मण-पठितानां “देव सवितः”—इत्यादिमन्त्राणां
विनियोगपरं गृह्यसूत्राख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार । ‘सूत्र’-
मिति हि सूच्यते येनार्थस्तदुच्यते, शास्त्रत्वञ्चास्यानुशासनादिति
सिष्टतरम् ।

तदिदं गृह्यसूत्रं गोभिलाचार्यप्रणीतमिति आचार्य्यपुत्रकृते
‘गृह्याभंगहे’ स्पष्टम् । स खल्वयमाचार्य्यो राणायनीयानां सूत्रकार-
इति हेमाद्रिः । कौयुमा अपि राणायनीयप्रभेदा इति तेषा-
मप्येतदेव गृह्यसूत्रम् । तथाच चरणव्यूहपरिशिष्टम् । “तत्र राणा-
यनीया नाम सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः शास्त्रमुयाः कालोपा-
महाकालोपा लाङ्गलायनाः गार्दूलाः कौयुमाश्चेति” इति । सामो-
दधौ कौयुमिशाखाया द्विपञ्चाशद्वन्धगणनायामपि गोभिलगृह्यं

परिगणितम् । कौथुमराणायनौयादौनामेतत् सूत्रमिति भट्ट-
नारायणोऽप्याह । “गौतमगोभिलौये (गृह्यसूत्रे) कन्दोगैरेव
परिगृहीते” इति चोक्तं तन्त्रवार्त्तिके । तदस्य गृह्यसूत्रस्य विश-
दार्था वृत्तिरियमारभ्यते । व्याचिख्यासितस्य गृह्यसूत्रशास्त्रस्येद-
मादिमं सूत्रम्,—

अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

तत्रायमथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं प्रतिपादयति । प्रतियोगि-
विशेषापेक्षं खल्वानन्तर्यं विशिष्टं भवति । तच्च वेदाध्ययनं तदर्थ-
विचारस्येत्येवमादिकम् । “वेदमधीत्य स्थायात्” इति, “अथातो-
धर्मजिज्ञासा” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । तदनेनाथशब्देन शास्त्रस्यादौ
मङ्गलमपि कृतं भवति ।

“ऐकारस्याथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ।

इति गृह्यासंगहोक्तेः । न चाथशब्दो मङ्गलार्थः । अर्थान्तरप्रयुक्त-
एव चाथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । अन्यार्थापनौतमपि
दधिदूर्वादिकमिवावलोकनमात्रेण गन्तुकामस्येति । सोऽयमथशब्दो-
मङ्गलमर्थः प्रयोजनं (न पुनरभिधेयं) यस्येति मङ्गलार्थ उच्यते,
न खलु मङ्गलमप्यस्यार्थोऽभिधेयं वाच्यमित्येतत् । तथा च
ब्रह्मचारिणो यथावेदाध्ययनाद्यनन्तरमित्यथशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दोहेत्वर्थः । यस्मात्—

“अतः परं समावृत्तः कुर्याद्वारपरिग्रहम्” । इति ।

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्” ।

इति चैवमादिस्मरणात्, यथावद्विचारशास्त्राधिगमानन्तरं
गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः । यस्माच्च —

“यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमी” ।

इत्येवमादिशास्त्रेभ्यस्तदुत्तमत्वमवगम्यते । ‘अतः’ एतस्मात्
कारणात्— इत्यतःशब्दार्थः ।

अयमपरोऽतःशब्दार्थः । यतो वृत्तेन वेदाध्ययनादिना कर्मावि-
बोधात्तस्य कर्त्तव्यत्वमिदानीमापतितम् । तथा चाहुः शास्त्रतात्प-
र्यविदः । “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति ।
स्मरन्ति च ।

“चरितार्यां न यः कुर्यादधीत्य श्रुतिमादितः ।

तस्य तद्धारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः” ।

इति । यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राथम्यं । ‘अतः’ एत-
स्मात् कारणात् ।

स्मृतिस्त्रेयमविरक्तविषया द्रष्टव्या । नातो “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेत्” इति श्रुतिविरोधः । सा हि श्रुतिः— “यदहरेव
विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्येवमभिदधाना विरक्तमेव स्पृशति
नान्यम् । एतेन “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रामयते”
इति, “एकाग्रमन्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य” इति
चैवमाद्याः श्रुतिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः । इत्यन्यदेतत् ।

अथमप्यपरोऽतःशब्दार्थः । यस्मात् यथोक्तानन्तरं, गृह्यकर्म्म प्रतिपित्सवोऽन्तेवासिनो यथावदुपसन्नाः, 'अतः' एतस्मात् कारणात् —

'गृह्या' कान्दसत्वादुच्चाणि,—गृहे गृहस्थाश्रमे साधूनि योग्यानि, 'कर्म्माणि' धर्म्मभूतानि, वज्रवचनात् किमप्यन्यत्, 'उपदेक्ष्यामः' कथयिष्यामः ।

अथ च कर्म्माणामुपदेशकर्म्मत्वं प्रतिजानन्नाचार्यस्तेषां धर्म्मत्वमभिद्योतयति । अभिमतश्रेयःसाधनवस्तुकथनरूपस्योपदेशस्यान्तरेण धर्म्मत्वमसौधामसम्भवात् । न खल्वश्रेयःसाधनमुपदिश्यते । न च श्रेयःसाधनं नाम धर्म्मा न भवति चोदनालक्षणोऽपीत्यनुमन्येयम् । तथा चोक्तम् । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति । "यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्म्माणि—" इति च यजतिशब्दाच्चमेव धर्म्ममाचक्षते । अतएवोक्तम् । उपसन्नस्थान्तेवासिनः स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिमाधकपदार्थकथनमुपदेशः— इति ।

अथमपरो गृह्याकर्म्माणौत्यस्यार्थः । गृहे साध्वीः कुशला, योग्या, हिता वेति गृह्या पत्नी, तथा सहितस्य यानि कर्त्तव्यानि कर्म्माणि, तानौमानि गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः । स्मार्त्तोऽग्निर्वा गृह्यशब्देनोच्यते । गृह्यः शालाग्निरावसथ्य औपासन इति ह्यनर्थान्तरम् । कान्दसं दीर्घत्वम् । तस्मिन् गृह्ये स्मार्त्तोऽग्नौ यानि कर्त्तव्यानि कर्म्माणि तानौत्यादि पूर्ववदर्थः । अथवा गृहस्थस्य व्रतविशेषो गृह्यशब्दार्थः । तथा च आवणविधावुक्तम् । "सामवेदे अष्टौ व्रतानि भवन्ति उपनयनं गोदानं व्रातिकमादित्यव्रत-

मौपनिषदं ज्येष्ठसामव्रतं महानान्निकमिति ब्रह्मचारिणोभौतिकं सार्वभौतिकमष्टमं गृह्यमिति गृह्यसूत्रम्” इति । तस्मिन् यानि कर्त्तव्यानि कर्माणीत्यादि समानमन्यत् ।

गृह्येति वा प्रसुतायाः सूतेरभिधानम् । गृह्येति खल्विय-
मभिधीयते स्मृतिराचार्य्यप्रणीता । तथा चाचार्य्यपुत्रेण कृतोऽस्या-
एव स्मृतेः संग्रहः “गृह्यासंग्रहः” इत्याख्यायते, न “गृह्यसंग्रहः”
इति । तथाचाचार्य्यपुत्र आह ।

“पत्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनित्याद्यापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ।

आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद्गृह्या इति स्थितिः” ॥

इति । तस्यां यानि कर्माण्युपदेष्टव्यानि, तान्युपदेक्ष्याम-
इत्यर्थः । ‘गृह्य आ कर्माणीति त्रीणि पदानि । आ इति शब्दस्योप-
देक्ष्यामइत्यनेन सह संबन्ध इति । आ इति शब्द ईषदर्थः । ईषदुप-
देक्ष्यामः । ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षयाऽल्पैरेवाक्षरैः’ इति भट्टभाष्यम् ।

अन्ये त्वाहुः । ‘अथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यमभिधत्ते । अतः
शब्दो हेत्वर्थम् । यस्मात्, वेदाध्ययनादर्थाक् न किञ्चिदध्येतव्यम्,—

“थोऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यच कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति मान्यः” ॥

इति स्मरणात् । ‘अतः’ एतस्मात् कारणात्, वेदाध्ययनानन्तरं,
गृह्याकर्माणीत्यादि पूर्ववदर्थः । इदानीमधीतवेदस्य गृह्यस्मृते-
रध्ययनसम्भवात्,—इति । “न वेदमनधीत्यान्यां विशामधीयीतान्यच

वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” इति हारौतेन त्वनधीतवेदस्यापि स्मृत्यध्ययन-
मनुज्ञातम् ।

स चायमुपदेशः प्रायशः साक्षादेव । कचिदतिदेशादपि ।
यथा “एषोऽत ऊर्द्धे हविराजतिषु न्यायः”—इति । कचिद्व्या-
न्तरापेक्षतया । यथा, “पृथग्वैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति”—
इत्यादौ । कचिच्चाङ्गानादरेण प्रधानोक्ता । यथा, “शुचौ देशे
ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य”—इति । वैश्वदेवं चाङ्गत्वा-
न्नोक्तमित्यादिकमनुमन्वेयम् ।

तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीन्यपि शिष्यप्रवृत्त्युपयोगौनि प्रति-
पादितानि । तत्राभिधेयं कर्म यथोक्तं, श्रेयः प्रयोजनम् । सम्ब-
न्धोऽपि यथायथं सुबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । अथ-
ग्रन्थेन चानन्तर्यावगमादधिकारौ च प्रतिपादित एवेत्यास्तां
विस्तरः ॥ * ॥ १ ॥ * ॥

तत्र तावत् साधारणकर्मशेषभूताः केचन धर्माः परिभाष्यन्ते
सौकर्यार्थम् । प्रतिपदं खल्वमौषामुत्कीर्त्तनेऽनर्थकमेव ग्रन्थगौरव-
मापद्येत, श्रोतारस्य वितुष्येरन्निति । परिभाषितव्येषु खलु कर्म-
शेषभूतेषु धर्मेषु कृतिमाधत्वात् कर्मणां कृतिमतः कर्तुरेव धर्मा-
स्तावत् परिभाषते ॥

यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं यस्मान्नि मोऽयं यज्ञोपवीतौ । आचान्तं, ‘चमु
भक्षणे’—इति स्मरणात् भक्षितं, उदकं जलं येन, मोऽयमाचान्तो-

दकः । आशब्दो भक्षणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । गृह्याकर्माणीति पूर्वस्मादिहानुषञ्जनीयमेकत्वेन विपरिणम्य—कर्माति । तदयमर्थः । सर्वमेव कर्म वक्ष्यमाणं, कर्त्ता यज्ञोपवीतिना, आचान्तोदकेन च, सता, कृत्यं कर्त्तव्यमित्येतत् । तद्वैकमेव कर्त्तारमनूद्य द्वयं परिभाष्यते ; यज्ञोपवीतिना,—इति, आचान्तोदकेन,—इति च । कथं पुनरेकेन वाक्येन द्वयमिह परिभाष्यते ? नैष दोषः । वाक्यानेकलोपपत्तेः । वाक्यद्वयमिह विज्ञायते, यज्ञोपवीतिना कृत्यमाचान्तोदकेन कृत्यमित्यर्थभेदात् । परमिह युगपदेव धर्मद्वयसम्बन्धसम्भवादेकत्वादवबोधस्यैकमिव वाक्यमवभासते इत्येकच सूचितमित्यदोषः ।

अत्र च “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति ।

“वैणवीं धारयेत् यष्टिं मोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” ॥

इति । “दाक्षायणी ब्रह्मसूची” इति चैवमादिशास्त्रान्तरविहितस्य पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतस्य कर्त्तार्यतामात्रमनुजानात्याचार्य्यं, न पुनः पुरुषार्थादन्यदिह विदधाति । कस्मादेवमवगम्यते ? यज्ञोपवीतान्तरविधाने गौरवात् । यज्ञोपवीतिनेति सिद्धवदुपदेशाच्च । यज्ञोपवीतीति खलु यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सिद्धं, मोऽभिधीयते । यथा स्रग्वीति यस्य स्रगस्ति सिद्धा स एवोच्यते, न यस्य सा विधिमितेति । तदा हि स्रग्वी भवेदित्येवमादिकं प्रयुञ्जते लौकिकाः । न खल्वत्र यज्ञोपवीती भवेदिति, यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति वा, कात्यायनइवाकथयदाचार्य्यः । अपि च । न खल्वेत-

दनेन विधीयते; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? अर्थभेदात् । पुरुष-
स्त्वावद् यज्ञोपवीती भवेत्, तेन च सता कृत्यमिति,—यदि दाव-
प्यर्थो विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अर्थैक्याद्धि वाक्य-
मेकं मन्यन्ते तान्त्रिकाः, न चैवमर्थैक्यं भवति । भिक्षौ खल्विमा-
वर्था भवतः—यस्यापूर्वस्य यज्ञोपवीतस्य विधिः, यस्य तस्य कर्म-
संयोगः,—इति ।

कथमेकस्य यज्ञोपवीतस्योभयार्थता ? इति चेन्न, संयोगभेदो-
पपत्तेः । न स्यादेकस्योभयार्थता; यद्येक एव संयोगः स्यात् ।
संयोगद्वयन्विह दृश्यते । एकस्य यज्ञोपवीतपुरुषसंयोगः—“यज्ञोपवीतं
कुरुते” इत्येवमादिशास्त्रेषु । अपरस्य यज्ञोपवीतकर्मसंयोगः—
“यज्ञोपवीतिना कृत्यम्” इति । तस्मादिह वाक्यद्वयेन संयोग-
भेदात् दध्नद्वयोभयार्थता यज्ञोपवीतस्येति सिद्धम् । अतएव—

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखीयुपवीतस्य च यत् करोति न तत् कृतम्” ।

इति पूर्वार्द्धप्रक्रान्तं पुरुषार्थमेव यज्ञोपवीतमुत्तरार्द्धं कर्म्मार्थ-
मनुजानानः कात्यायन आचार्यस्यैवमेवाग्रयं स्पष्टयाङ्गकार ।
स खलु —

“अथातो गोभिलोक्तानामन्येषामपि कर्म्मणाम् ।

अस्यष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” ।

इति प्रतिज्ञातवान् । अत्राह । उपवीतपदमिदं विशिष्टमेवाभि-
धत्ते—“उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे” इति । नैतदेवम् ।
यज्ञसूत्रमात्राभिधायकत्वादस्य । यज्ञसूत्रमात्रमेव खल्वयमुपवीत-

शब्दोऽवगमयति, न विशिष्टमन्यत् । कस्मात् ? सङ्कोचकारणानुप-
लम्भात् । उपवीत पदन्तावत् यज्ञसूचमाचमभिधत्ते, विशिष्ट-
मण्यभिधत्ते, न पुनर्विशिष्टमेव । “कार्पांसुपवीतं स्यात्” इति,
“यज्ञोपवीतं कुरुते” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । यथा मृगपदं—
पशुसामान्यमभिधत्ते, पशुविशेषमण्यभिधत्ते । तथाऽत्रापि । तच्चैवं
सति विशिष्टमेवावगमयिष्यत्युपवीतपदं न सामान्यमित्येतस्मिन्
सङ्कोचे कारणं नास्ति । तस्मादयुक्तमेतत् ।

नन्वाचार्यपरिभाषैव—“एवं यज्ञोपवीतौ भवति” इति कारण-
मिति चेन्न, उपवीतिपरिभाषाऽभावात् । एवं यज्ञोपवीतौ
भवतीति खल्वाचार्यः परिवभाषे, न त्वेषुपवीतौ भवतीति ।
अर्थैक्यमनयोरिति चेत्, तथापि न सङ्कोचे प्रमाणं भवति ।
उपवीतिपदमेवमभिधत्ते इति परिभाषातोऽवगम्यते चेदवगम्यतां
नाम । परन्तत एव सङ्कोच इति प्रमाणं नास्ति । कर्त्तार्या खल्वियं
परिभाषा—“एवं यज्ञोपवीतौ भवति” इति, “एवं प्राचीनावीतौ
भवति” इति च । पुरुषार्थद्वेदसुपवीतं यज्ञसूचमाचम,—“सदोप-
वीतिना भाव्यम्”—इति । “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति, “दाचा-
यणी ब्रह्मसूची” इति चैवमादिशास्त्रेभ्य इत्यवोचाम ।

अथास्ति यज्ञोपवीतं विन्यासविशेषविशिष्टं पुरुषार्थस्तदि-
हानूद्यते । उच्यते । नैतदस्ति—विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ-
इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं विशिष्टं
यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ इति । यज्ञसूचमाचं पुरुषार्थ इत्यवोचाम ।
अतएव जैमिनिराचार्यः—“अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात्”

इति सूत्रयाश्चकार । व्याख्यातश्चेतदाचार्येण श्रवरस्वामिना—
 “अपदेश इतिज्ञायमानस्य वचनं । स एव न विधिः— अनुवाद-
 एषः । कुतः ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो यन्निवीतं
 मनुष्याणां, निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वायं कुर्वन्ति, तस्मात्
 अनुवादः”— इति । विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वे स्वायं निवीतं
 कुर्वाणाः प्रत्यवेयुः ।

यद्यपि इदं पूर्वपक्षकलायामेवाशङ्कासूचनं, मिद्वान्ते तु
 निवीतश्रवणस्योपवीतस्युत्तर्यतामेव सूत्रयामास— “अर्थवादोवा
 प्रकरणात्” इति, “विधिना चैकवाक्यत्वात्” इति च । तथापि
 नैतावता वस्तुनोऽप्यन्यथात्वं शक्यते वक्तुम् । यद्ययमर्थ एव
 नास्मास्तत्— नाशङ्क्यताचार्योऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति । न खल्व-
 विद्यमानमपि विद्यमानमुच्यते वादकथायामपि । यदि पूर्वपक्ष-
 इतिक्त्वा अविद्यमानमपि विद्यमानं कदाचिन्माया समाचक्षते,
 किमित्युत्तरकालं न निराक्षेपे— “नायमर्थो विद्यमानः, कथमु-
 च्यतेऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति” । आशङ्कायाः खल्वस्या निराकरण-
 मित्यसूत्रयदाचार्यः— “विधिस्तत्पूर्वत्वात् स्यात्” इति । विवृत-
 श्चेतद्वाक्यकारेण— “विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा
 वादमात्रमनर्थकं । पूर्ववान् अनुवादो भवति, अथन्वपूर्वो—
 यन्नियमेन निव्यातव्यमिति” । न खल्वविद्यमानत्वे निवीतस्य,
 पुरुषार्थत्वे वा विशिष्टस्योपवीतस्य, एतन्निराकरणं सम्भवति—
 नियमेन निव्यातव्यमिति । तदनेनावगम्यते—यजसूत्रमात्रं पुरु-
 षार्थान् विन्यासविशेषविशिष्टमिति ।

यदि पुनरविद्यमानमपि विद्यमानमित्युक्ताऽशङ्कित, तन्निरा-
करणमित्यमसूचयिष्यत— “नाविद्यमाने विद्यमानत्ववचनात्” इति ।
यथा भगवानक्षपादः— “अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्”—इत्यस्य
निराकरणमित्यमसूचयत्— “अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्”—इति ।
यथा वा “वाकुलमेवोपचारकृतं तद्विशेषात्”— इत्यस्य, “न
तदर्थान्तरभावात्”— इति । जैमिनिरप्याचार्यश्लोकपादे— “उत्पत्तौ
वाऽवचनाः स्मुरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्”— इत्यस्योत्तरमित्यमसूचयत्—
“तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्तायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्”— इति ।
तस्मान्न विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतमत्रोपवीतशब्दार्थः ।
आचान्तोदकेन कृत्यमित्यत्र भिद्यते वाक्यमिति चेन्नैष दोषः ।

“उपस्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पृतोभवेन्नरः”—

इति, “चिराच्चासेत्”— इतिचैवमादिशस्त्वविहितस्य पुरु-
षार्थस्यैवाचमनस्येहानुवादादिति नास्त्यनुपपत्तिः ।

अपिच—

“चिद्वृद्धवृत्तं कार्यं तन्नुचयमधोवृत्तम् ।

चिद्वृत्तञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोयन्धिरिष्यते ।

पृष्ठवंगे च नाभ्याश्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोत्तमं न चोच्छ्रितम्” ॥

इत्यभिधाय, “मदोपवीतिना भाष्यम्”— इत्यभिधानात्,
यज्ञसूत्रमाचमेवास्मिन्नुपवीतपदार्थ इत्यवगम्यते । कस्मात् ? उपक्रमे
यज्ञसूत्रमाच उपवीतशब्ददर्शनात् :— चिद्वृत्तञ्चोपवीतं स्यादिति,
तद्वार्यमुपवीतं स्यादिति च । अत्र हि चिद्वृत्तञ्चोपवीतं स्यादिति

स्वरूपमुपवीतस्याभिधाय, तद्वार्यमुपवीतं स्यादिति च परिमाणं, सदीपवीतिना भाव्यमिति पुरुषसंयोगमस्य विधत्ते । न खल्वन्यत्र प्राचीनावीतित्वादावन्यत् स्वरूपं परिमाणञ्चास्ति । न चोपवीत-शब्दस्य सामान्यमर्थं परित्यज्य विशेषमर्थं प्रकल्प्य, तदन्यत्र तथो-रेव स्वरूपपरिमाणयोः सादृष्टिकन्यायेन परिकल्पनायां किञ्चित् प्रयोजनं वैदग्ध्यं वोपलभामहे । येनैष प्रयासः सफलो भवति ।

अतएव—सदीपवीतिना भाव्यमिति सदा-श्रुतिरनुगृह्यते । अन्यथा यदा प्राचीनावीतित्वादिना भाव्यते, तदेवं सदा-श्रुति-रुपगृह्येत । न च गोदोहेन चमसस्येव, फलचमसेन सोमस्येव च, नैमित्तिकेन नित्यस्य बाधो न दोषाय इति वाच्यम् । वैषम्यात् । न खलु चमसादौ सदा श्रुतिरस्ति इति विषमोद्घटान्तः । अन्यथा चोपपत्तेः । अन्यथा चात्रोपपद्यते—यज्ञसूत्रमात्रस्योपवीतशब्दार्थ-तया । न खल्वविरुद्धं सामान्यमर्थमुत्सृज्य, विरुद्धं विशिष्टमर्थं प्रकल्प्य बाधः कल्पयितुमुचितः । न खल्वविरोधेन सम्भवति वच-नार्थं विरोधः कल्पयितुं युक्तः ।

तस्मात् यथा—“प्रेतुं होतुश्चमसः”—इति होत्रा यत्र चम्यते, तेन पात्रेण होमविधानात्—चमने प्राप्ते सोमस्येव चमनं कल्प्यते,—पवित्रस्य सोमस्य भक्षणेन पात्रस्यानुच्छिष्टत्वात्तेन होमश्च सम्पत्स्यते; शास्त्रान्तरञ्च न विरोक्ष्यते इति । न तु द्रव्यान्तरस्यापि चमनं प्रकल्प्य वचनबलादुच्छिष्टेनापि पात्रेण होम-इति शास्त्रान्तरस्य बाधः कल्प्यते । एवमिहापि यज्ञसूत्रमात्र-मुपवीतपदार्थः परिगृह्यते,—सदा-श्रुतिः शास्त्रान्तरेण न विरो-

स्थिते इति । ग्रास्ते च यज्ञसूत्रमात्रे यज्ञोपवीतपदं वक्तव्यमुप-
लभ्यते प्रयुक्तम् । चमसादौ त्वनायत्या बाधः कल्प्यते । न हि
तत्रान्या गतिरस्ति ।

सदा बहुशिक्षेन इत्यत्रापि शिक्षायां सत्यां सदा बन्धनं विधीयते
इति यत्र शिक्षाऽप्युच्यते वचनवत्तात्, न तत्र वैगुण्यम् । विशिखो-
पवीतस्य इति शिक्षाऽभावेऽपि वैगुण्यं दर्शयति इति चेत् । कामं
दर्शयतु वैगुण्यं, न तु सदा बहुशिक्षेनेति सदा-श्रुतिरूपवद्ध्यते, सत्यां
शिक्षायां सदा बन्धनसम्बन्धात् । अपिच । नैतत् शिक्षाऽभावे वैगुण्यं
दर्शयति । कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? विहितत्वावत् शिक्षा-
बन्धनं—सदा बहुशिक्षेन,—इति । शिक्षाऽभावेऽपि चेत् वैगुण्यमभि-
प्रेयते, शिक्षाऽपि तर्हि विधातव्येति भिद्येत वाक्यम् । पूर्वशेषत्वा-
च्चोत्तरस्य । पूर्वार्द्धशेषतया खल्विहोत्तरार्द्धमास्त्रायते—पूर्वार्द्धविहितस्य
शिक्षाबन्धनस्य कर्मसंयोग इहोच्यते—इति कथं शिक्षाऽभावेऽपि
वैगुण्यमुच्येत । एवं हि उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थतया द्वयमण-
नर्थकमापद्येत । तस्मादुपक्रमानुरोधाद्वा उपसंहारोनेतव्यः—
उपसंहारानुरोधाद्वा उपक्रम इत्यवश्यं वक्तव्यम् । तत्र च—“मुख्यं
वा पूर्वं चोदनात् लोकवत्”—इति न्यायादुपक्रम एवानुगृहीतव्यः,
नोपसंहार इति विशिखो विशिखाबन्धन इति लक्षणया कल्प्यते ।
यथा — “प्रजापतिर्वहणायाश्चमनयत्” — इत्युपक्रमवशेन — “योऽथं
प्रतिगृह्णाति” — इत्युपसंहारो नैतः—योऽथं प्रतियाहयति—प्रथ-
च्छतीति । पवमिहापीत्यदोषः ।

अपिच । पूर्वार्द्धविहितं शिक्षाबन्धनमुपवीतस्य व्यतिरेक-

निन्दया स्तौतौदमुत्तरार्द्धमिति सुव्यक्तमुपक्रमानुगतत्वमेतस्य ।
 “न हि निन्दा निधं निन्दितं प्रयुज्यते, अपितु निन्दितादितरत्
 प्रसंशितम्”—इति हि न्यायः । यदि चोपसंहारानुरोधादुपक्रमोऽत्र
 नौयेत,—बद्धशिखेनेति मशिखेनेत्यर्थः स्यात् । बद्धपदं तर्हि
 प्रमादपाठः स्यात् । न चैतदुचितम् । अपिचैवमबन्धनेऽप्यवैगुण्यं
 स्यात् । शिखाबन्धनस्य पुरुषार्थत्वे शिखामात्रस्य कर्म्मार्थत्वेऽप्येवमेव
 दोषप्रसङ्गः । तस्मादगत्या विशिख इति लक्षणाया विशिखाबन्धन-
 इत्यर्थः कल्प्यते । एवमुपक्रमोऽनुग्रहीयते इति । लक्षणाऽपि हि
 लौकिकी ।

एतेन, यदुक्तं परिशिष्टप्रकाशकता—“विशिखइत्यनेन चाम-
 त्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्म्मवैगुण्यं, न तु सत्यामेवे-
 त्युक्तं”—इति । तदसङ्गतं वेदितव्यम् । अवश्यञ्च तेनापि शिखाबन्धन-
 स्यैव पुरुषार्थस्य कर्म्मार्थत्वमभ्युपगम्यते, शिखाबन्धाभावे इत्यभि-
 धानात् । न चामत्यां शिखायां पुरुषार्थं बन्धनमस्ति । येन तदनुद्य
 कर्म्मार्थत्वमस्य विधायिष्यते । अतएव सम्बर्तनस्मरणम् ।

“अकृत्वा पादशौचन्तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यग्नौ चिर्भवेत्” ।

इति । यदि चानायत्या तत्रोपरुध्येतापि सदावचनं, तर्ह्यन्यत्रापि
 सम्भवन्त्यामपि गतौ तदुपरोद्धव्यमिति न किञ्चिन्नियामकमस्ति ।
 तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अस्यैव च सूत्रस्य खल्वयं परिशेषः—सदोप-
 वीतिना भाव्यम्—इत्येवमादिः । तदनेन कुत एव विशिष्टमभि-
 धीयेत । न खल्वयं परिभाषा दैवकर्म्ममात्रपरा, गृह्याकर्म्ममात्र-

परत्वात्—इति पिब्यज्ञादावस्याभावादौगुण्यं वाऽऽपद्येत बाधा वा
 अवकल्येत ! तदुभयमप्यनुचितम् । मेयं यज्ञोपवीतश्रुतिर्यज्ञसूत्र-
 मात्रं परामृशति, “दाद्यायणौ ब्रह्मसूत्रौ” इत्येवमादिशास्त्रेभ्यः ।
 तस्मात्,—“एवं यज्ञोपवीतौ भवति” इति, “एवं प्राचीनावीतौ
 भवति” इति चैवमादिकायां सर्वस्यामेवावस्थायां यज्ञोपवीत-
 मस्यासीति यज्ञोपवीतौ भवति, इत्यनवद्यम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

तृतीयश्चोत्तरीयाथं वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति च स्मृत्यन्तरं यज्ञसूत्रमात्रस्य कर्त्तार्यतामाह । कस्मात् ?
 श्रौतस्मार्त्तेषु सर्व्वेव कर्मसु यज्ञोपवीतद्वयधारणाभिधानात् ।
 उत्तरार्द्धे च सर्व्वकर्मणोभूतस्योत्तरीयस्य समाखानात् । तदिदं
 यज्ञसूत्रद्वयमुत्तरीयञ्च खल्विह कर्ममात्रगेषतया विधिक्षितं,
 विन्यासविशेषस्तु—उत्तरीयस्येव यज्ञसूत्रस्यापि तत्र तत्र तत्तदा-
 क्वादवगन्तव्य इत्यभिप्रायः । अतएव—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपस्यमतन्निष्ठा ।

पिच्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्भूषाणिना” ॥

इति कर्त्ताङ्गतया प्राप्तं यज्ञसूत्रमनूद्य, तदौयविन्यासविशेषस्य
 प्राचीनावीतित्वस्य विधिरूपपद्यते । अन्यथा विशिष्टस्य यज्ञोप-
 वीतस्य कर्त्तार्यत्वे तस्य च शास्त्रान्तरवत्त्वात् दैवकृत्यमात्रपरतया
 पिच्ये कर्मण्यपूर्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं विधिक्षितं
 भवति—इति भिद्येत वाक्यम् । भिन्नौ खल्विमावर्थौ—यज्ञापूर्वं
 विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं, यस्यास्य कर्मसंयोग इति ।

“यज्ञोपवीतं त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः । तदस्यास्तीति यज्ञोप-
वीतौ” इति च भट्टभाष्यम् ।

यदि पुनः, ‘एवं यज्ञोपवीतौ भवति’ इत्याचार्यसूत्रादन्त-
रङ्गत्वेन यज्ञोपवीतिनेत्यनेन तस्यैव परामर्शो न्याय्य इति यज्ञो-
पवीतिनेत्यस्य यज्ञसूत्रवत्परत्वे विदुषामपरितोषः । तदा परा-
मृश्यतां स एव यज्ञोपवीतौ यज्ञोपवीतिनेत्यनेन । “पितृयज्ञे त्वेव
प्राचीनावीतौ भवति” इत्येवमादिकन्तु तदपवादकतया प्रवर्त्ति-
ष्यते । तावताऽपि पुरुषार्थं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रमात्रमेव, पूर्वोक्त-
युक्तेः । वस्तुतस्तु विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्यात्र परामर्शो
कालपरिभाषायामिवात्रापि “यथाऽऽदेशश्च”—इति पुनः कुर्यात् ।
तदकरणात् प्रतिपाद्यामहे नात्र विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञो-
पवीतस्य परामर्श इति ।

किमिदं यज्ञोपवीतं ? कथञ्चाचान्नोदको भवति ? इत्येतत्
सर्वमाचार्य एवानुपदं व्युत्पादयिष्यति । अत्र चाचार्यानुक्ता अन्ये-
ऽपि कर्तृधर्माः परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्याः ।

“यत्र दिङ्मयमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिष्ठस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राचीमौम्यापराजिताः ॥

तिष्ठन्नामीनः प्रहोवा नियमो यत्र नेदुशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्नेन न तिष्ठता” ॥

इत्येवमादयः । एवमन्येऽप्यनुसन्धेयास्तन्त्रान्तरेषु ॥ * ॥ २ ॥ * ॥

इदानीं कर्माङ्गानि वक्तव्यानि । तत्रासाधारणत्वादादौ तावत्
कालमेव कर्मसाधनं परिभाषते ।

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादहः कालं
विद्यात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्यां सवितुरयनसम्बन्धात् उदगयनं प्रसिद्धं ज्योतिः-
शालेषु । तस्मिन्नुदगयने । पूर्वपक्षे,—

“तत्र पञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ कमेण हि” ।

इत्याद्युक्तेः, शुक्लपक्षे । पुण्ये, शोभने विद्यादिदोषरहिते
यथोक्ते, अहनि दिवसे । तदनेन रात्रिं नानुजानात्याचार्य-
इत्यवगम्यते । अह्नो वासरस्य, आवर्त्तनात्—ज्ञायायाः परिवर्त्त-
नात् प्राक् पूर्वे, पूर्वाह्ने इत्येतत् । कालं विद्यात्, जानीयात् ।
गृह्याकर्षणमिति सम्बध्यते । स्मरन्ति च ।

“आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नोऽपराह्णस्ततः परम्” । इति ।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्ने प्रहरद्वये” ।

इति च । न च पूर्वाह्न इत्येव वक्तुमुचितं, अलं ग्रन्थगौरवे-
णेति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । “पूर्वाह्नो वै
देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” इति अत्युक्त-
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागात्मकपूर्वाह्नव्यवच्छेदकत्वाच्चेति । यत्तु
आहुपूर्वकत्वात् कर्षणः आहुस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधात्तथाऽभि-
धानमिति भट्टभाष्यम् । तच्चिन्त्यम् । उदयसन्निधौ आहुप्रतिषेधे-
ऽपि कर्षणः कालपरिभाषायां पूर्वाह्णाभिधाने बाधकाभावात् ।
न खलु पूर्वाह्णाभिधानं यथोक्ताभिधानं वा तत्र किमपि विल-
क्षणमुपलभामहे इति धौमद्विरनुचिन्तनीयम् ।

विसमासकरणमेकैकस्थानुगुण्यद्योतनार्थं, समुदितोपलब्धौ महानभ्युदय इति व्याख्यातारः । अतो न कालविशेषनियतेषु गर्भाधानादिष्वनुपपत्तिः । एकैकानुगुण्यस्य तत्रापि सुलभत्वात् । यद्यप्यचोदगयनादौनां कर्माङ्गतैव परमनुज्ञायते, न तु दक्षिणायनादौनान्तदनङ्गताऽपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाप्युपनयनादौ दक्षिणायनादेरनङ्गताऽपि प्रत्येतव्या, स्मृत्यन्तरसंवादात् । स्मर्यते च—

“रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।

व्रतवन्धादिकं तस्माच्चूडाकर्मा च वर्जयेत्” ॥

इति—

“निषिद्धं निशि च व्रतम्”—इति चैवमादि । ॥ * ॥ ३ ॥ * ॥

एवन्तर्ह्युदगयनाद्यभावे शास्त्रवत्तादप्यनुष्ठेयमानस्य पिण्डपितृयज्ञादेर्वैगुण्यं स्यादित्यत आह ।

यथाऽऽदेशश्च ॥ ४ ॥

आदिशते इत्यादेशस्तस्यातिक्रमाभावोयथादेशम् । यथा चादेशः शास्त्रस्य, तथा च कालं विद्यादित्यनुवर्तते । शास्त्रमेव खल्वेवं विधेयैर्येषु नः प्रमाणं, यथा चादिशति शास्त्रं तथा च प्रमेयं प्रमिमौमहे, आदिशति च शास्त्रं किञ्चित् कर्माङ्गयनाद्यभावेऽपीति तत्रानङ्गतैवामीषामङ्गता च यथोक्तानामित्यभिप्रायः । तदिदं “पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरच सामान्यमवेति” इति न्यायमूलमपि सूत्रं सुखप्रतिपिपादयिषया कारुणिक आचार्यः प्रणिनाय—शिव्या न सुहृद्युरिति ।

अथवा । पुनरपौदं सूत्रयन्नाचार्योऽथवादिष्टस्य कालस्य कर्म-
ण्यादरातिशयं दर्शयति । तथाच मत्यामपि “यथा शक्नुयात् तथा
कुर्यात्” इति श्रुतौ, मत्यपि च “अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने
ह्यर्थनिर्घृत्तिगुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्” इति सिद्धान्ते, नित्यानामपि
कर्मणामादिष्टकालव्यतिक्रमेण नानुष्ठानम् । अतएव स्मर्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

कालातीतान्नु यत् कुर्यादकृतं तदिनिर्दिशेत्” ॥

इति ।

“अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कुतः ?

अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म विधीयते” ॥

इति चाभियुक्तानां वचनम् । केषाञ्चित्तु मायंप्रातर्हामादौना-
मादिष्टेऽपि कालान्तरे प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यवानुष्ठानं भवति ।

“आ मायमाज्जतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराज्जतेः” ।

इति ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ॥

इति चैवमादिवचनात् । येषान्तु कालोनाङ्गमपि तु निमित्त-
मात्रमिति दर्शनम् । तेषामयमपि पक्षोऽन्याथावगतएव सूत्रेणो-
च्यते । न खल्वन्तरेण निमित्तं नैमित्तिकानामात्मलाभः सम्भवति ।
यथादेशश्चेति वचनात् सामान्यतः परिभाषितानामुदगयनादीना-
मेकैकानुगुण्येन न कर्त्तव्यानुपनयनादीनौत्यपि ज्ञायते इत्यनु-
सन्धेयम् ॥ ४ ॥

कर्मकालमभिधायेदानौमनुष्ठेयानि कर्माङ्गान्याह द्वाभ्याम् ।

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनु, पश्चादाह्रियते यस्मात् प्रकृतं कर्म इति, अनु, पश्चादाह्रियते यत् प्रसृतात् कर्मण इति चान्वाहार्यं नान्दौमुखश्राद्धं दक्षिणा चोच्यते । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति । तदयमर्थः । सर्वाण्येव प्रकृतत्वात् “गृह्याकर्माणि” इति सम्बध्यते । “सर्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्माणि” इति चैकादशीतत्त्वे । अन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यमुक्तं, तद्विद्यते येषां तानौमान्यन्वाहार्यवन्ति, भवन्तीति वाक्यशेषः, विद्यादिति वा वर्त्तते । एवमशब्दश्चावधारणार्थः । सर्वाणि गृह्याकर्माण्यन्वाहार्यवन्त्येवेत्यवधियते । न त्वन्यचान्वाहार्यं निषिध्यते । अतो गृह्याकर्माणामन्यत्रापि तत्र तत्र शास्त्रान्तरात् श्राद्धं दक्षिणा च न विरुध्यते । तथा श्रौतेष्वपि ज्योतिष्टोमादिषु ।

अथवा । सर्वाण्येव—आधानमायंप्रातर्होमादीनि, न तु कानि चिदेव विवाहप्रभृतीनि—(येषु स्मृत्यन्तरेण भाचादन्वाहार्यं विहितम्)—गृह्याकर्माणि इति यथाश्रुत एवार्थः । “अनेकस्याशेषता सर्वशब्दार्थः”—इति हि तान्त्रिका मन्यन्ते ।

किमर्थमिदम् ?—इति चेत्, अनेकस्याशेषताऽवगतये, इति गृहाण । यथा,—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

समुत्पद्यन्ते”—इत्यस्यां श्रुतौ इमानौति समान्नायापि सर्वाणी-
त्यास्मात् । यथा वा,—“खादिरपालाग्न्यालाभे, विभीतकतिस्वक-
वाधकनौवनिम्बराजवृक्षगाल्मल्यरलुदधित्यकोविदारश्लेष्मातकवर्जः
सर्व्ववनस्पतीनामिधो यथार्थः स्यात्”—इत्यत्र सर्व्ववनस्पतीना-
मित्युक्तम् । एवमिहापौत्यदोषः । लेखगैलौ खल्विधमाचार्य्यस्य ।
“आर्व्वेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न
चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते,” इत्यत्र—न चतुरो वृणीते न
पञ्चातिवृणीते, इतिवन्नित्यानुवादो वा भविष्यति—सर्वाण्येवेति ।

वाक्यगौरवम् ?—इति चेन्नाल्पत्वात् । इति चेद्भवान् पश्यति,—
सर्व्ववचनेन वाक्यगौरवमापद्यते इति । तदुच्यते । नैव दोषः ।
अल्पत्वात् वाक्यस्य । यस्मादेवमपि अल्पमेवेदं वाक्यं भवति,—
सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति—इति । यद्येवं—किमतो भवति ? एतदतो-
भवति,—सर्व्वकर्म्मशेषभूतस्य आहुतस्य दक्षिणायाश्चात्पीयसा सूत्रेणा-
भिधानात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानः खल्वाचार्य्योऽन्यदाक्यलाघव-
मनाद्विद्यमाणः सर्वाणीत्याह । यथा भगवानक्षपादः—“अथ तत्-
पूर्व्वकमनुमानं तत् त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च”
इति, ‘तत् त्रिविधम्’—इति सूचयाञ्चकार । तदुक्तं भगवता
वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये—“विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे
त्रिविधवचनं, महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोप-
देशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽना-
दरः”—इति । विधुद्देशेनापि सूच्यते इति च नये, सर्व्वशब्दोऽय-
मन्वाहार्य्यस्तुत्यर्थोऽपि भवति । कथम् ? इत्थं नामेदमन्वाहार्य्यं

यदनेन सर्वान्णैव गृह्याकर्माणि—महान्यपि उपकृतानि भवन्तीति ।

सर्वशब्दः श्रौतानामप्युपगृह्यार्थः—इति भट्टभाष्यम् । नैतदेवम् । अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञायैतत्सूचनात् । अन्य-
शास्त्रपरिभाषायाश्चान्यत्रानुपयोगात् । श्रौतभामान्येभ्येव चाविशेषेण प्रसङ्गात् । न च सर्वशब्दोऽपि शक्नोति श्रौतमर्थमभिवदितुम् । कस्मात् ? “सर्वत्वमाधिकारिकम्”—इति भिद्धान्तविरोधात् । गृह्या-
कृतिः खल्वियमाचार्येणारब्धेत्येतन्न प्रसक्तव्यम् । सोऽयं सर्वशब्दः सर्वे गृह्याकर्मेवावगमयति, न जातुचिदन्यदैदिकं लौकिकं वा किञ्चिदिति । अनर्थकं सर्ववचनमिति चेत्,—काममनर्थकं भवतु, न तु शक्नोत्यन्यदभिधातुम् । “आस्त्रायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नास्त्रायं पर्यनुयोक्तुम्”—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुशलानां समयः । तस्मात्—“पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानाप्नोति” इति वदाधिकारि-
कमेव सर्ववचनम् ।

अपिच । न वयमेतद्विचारयामः—सर्ववचनं कर्त्तव्यं, न वा कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि ?—कृते सर्ववचने किमतः प्रतिपत्तव्यम्—
सर्वाणि श्रौतानि, उत, सर्वाणि गृह्याकर्माण्येवेति । तत्र च सर्वाणि गृह्याकर्माण्येव—इति व्यवस्थापितम् । अन्यच्च पुरस्ता-
दुक्तम् । न च वाक्यमिदं प्रकरणादलवद्भविष्यति—इति वाच्यम् । यतो न खल्वत्र किमप्यस्ति प्रकरणं यस्माद् वाक्यं बलवद्भविष्य-
तीति मन्यसे । “कर्त्तव्यस्येति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणं, प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एव विध्यादिविध्वन्ता-

पेक्षः”—इति खल्वाहुः प्रकरणलक्षणमाचार्याः श्रवरस्वामिनः पूर्वस्थां मौमांभायाम् । न चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं विहितम् । न चाविहितं नामाकाङ्क्षति काञ्चिदितिकर्त्तव्यताम् । विधौ खल्वियमाकाङ्क्षा भवति । तत्र हि कर्त्तव्यतया चोदनाऽवगम्यते । “यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना—इति गम्यते; तत्र इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्षते”—इति हि तन्त्रस्थितिः । प्रतिज्ञैव खल्वियमाचार्यस्य— “यथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः”—इति । न च वाक्यमपि साधारणं, सर्व्ववस्थाधिकारिकत्वादित्यवोचाम् ।

अपिच । सर्वाण्येति तावदिशेषणम् । न चात्र किञ्चिदिशेष्य-मुच्यते । भवितव्यन्तु तेन । अन्यथा विशेष्यसाकाङ्क्षं खल्विदं वाक्यमपर्य्यवमितमेव स्यात् । तस्मादस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये—गृह्याकर्माणीत्यनुषज्यते । तदिदं सर्वाणि गृह्याकर्माणीत्येवं पर्य्यवस्यति । न खल्वेवं पर्य्यवसितं सदाक्यं गृह्याकर्माणामन्यद्विषयी-करोति—येन वाक्यमिदं प्रकरणादलवदिति कथमस्मि ! स खल्वय-मस्थान एवोपलभ्यो—वाक्यमिदं प्रकरणादलवद्भविष्यति—इति ।

आह । व्यवेतत्वान्नास्यनुषङ्गो गृह्याकर्माणीति । नैतदेवम् । वाक्यस्यास्य साकाङ्क्षत्वात्, वाक्यशेषस्य चान्यस्थानुपलभ्यात्, गृह्या-कर्माणीत्यस्य च वाक्यशेषीभवितुं योग्यत्वात् । उपक्रमश्चैवमनु-गृहीतो भवति । इतरथाऽच सम्भवन्नप्ययमर्थोऽन्यत्रापि नीयेत । कल्पयितव्येऽपि कस्मिंश्चिदाक्यशेषे—गृह्याकर्माणि इत्येतदेव कल्प-यितुमुचितम् । कस्मात् ? उपक्रमानुगहात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च न्यायः”—इति हि तन्त्रयुक्तिः ।

अपिच । न खलु व्यवेतमनुषज्यते—गृह्याकर्माणौति । कस्मात् ?
 प्रतिसूचं तत्सम्बन्धवगमादलुप्तसंस्कारत्वात् । प्रतिसूचं खल्वचौयते
 गृह्याकर्म्म, तत्र तत्र यथायथं विपरिणाम एव परं विशेषः । न
 चैतावता किञ्चित् हौयते । बुद्धारोहमेव खल्वस्माकं गृह्याकर्म्म ।
 तस्मादलुप्तसंस्कारत्वादिहापि तदेव संबन्धुमर्हति । अथातो गृह्या-
 कर्माण्युपदेक्ष्यामः,—इति च प्रतिज्ञानात् । प्रतिज्ञा खल्वियमिद-
 मर्थैवाचार्यस्य— यद् वक्ष्यमाणाः सर्व्याः परिभाषा गृह्याकर्म्मपरा-
 भवेयुरिति ।

यदि च—भिन्नविभक्तिवचनतया निर्देशादनन्तरेष्वपि योगेषु
 गृह्याकर्म्म नानुषज्येत,—नानुषज्येत चाचापि व्यवेतत्वात् । तथापि
 निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये वचनानामवश्यमेषु वाक्यशेषः कल्पयितव्यो-
 भवति,—इति गृह्याकर्म्मेव वाक्यशेषतया कल्पयितुमुचितम् ।
 आचार्यप्रतिज्ञानात् खल्वागतमेव हृदयं—तत्,—न युज्यते विना
 कारणमुत्सृष्टम् । कल्पयितव्ये हि कस्मिंश्चित् कस्यचिन्निराकाङ्क्ष-
 प्रतिपत्तये, बुद्धारोहमेव तावत् कल्पयितुमुचितं—तेन चेन्निरा-
 काङ्क्षं क्रियते । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात् । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् ।

दृश्यते खल्वाचार्याणामेवमपि सम्बन्धोऽनुमतः प्रसूतेन पदा-
 र्थेन सूत्रेषु—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्” इति, “अनुवा-
 दोपपत्तेश्च” इति चैवमादिषु । अतएव व्याख्यातं भगवता वाक्या-
 यनेन, “न व्याघातो हवने इत्यनुवर्त्तते”—इति पूर्वस्मिन्, “पुन-
 र्गतदोषोऽभ्यासे नेतिप्रकृतम्”—इति चोत्तरस्मिन् सूत्रे । “तद-
 प्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” “न कर्म्मकर्तृमाधनवैगुण्यात्”

“अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्” “अनुवादोपपत्तेश्च” इति ह्याच-
रणानि सूत्राणि । तस्मात् तथा “मत्सम्ययोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां
बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं”—इति धर्म एवानिमित्तमिति
कल्प्यते—“आसनं वा सर्व्वचैवम्भूत” इति च सूत्रास्तोक्त एव
व्यवतिष्ठते । एवमिहापि सर्व्वानि गृह्याकर्माणि इत्येवार्थः
सम्पद्यते ।

न खलु औतानीत्यस्य वाक्यशेषतया किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
न खल्वेवं गृह्याकर्म्मस्वन्वाहार्य्यं प्राप्नोति । न चैवमाचार्य्यस्य सम्यग्
वादित्वं भवति । स खल्वेवमन्यत् प्रतिजानानोऽन्यथाभिदधानः
प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत ! न चैवं मति कात्यायनस्य वचनानि—
गृह्याकर्म्मविशेषेष्वेव आहुनिषेधकानि—

“नाष्टकासु भवेत् आहुं न आहुः आहुमिष्यते ।

न सोऽथनीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु” ॥

इत्येवमादीन्युपपद्यन्ते । नापि कर्म्मसामान्यमेव वाक्यशेषतया
कल्पयितुं शक्यते । कस्मात् ? सन्ध्यास्नानदानादिषु, लौकिकेषु
चाविशेषेण प्रसङ्गात् ।

तदेवं मिद्वे गृह्याकर्म्मभिः सम्बन्धेऽप्यस्य वाक्यस्य, सर्व्वशब्दश्चेत्
औतसंग्रहार्थं कल्पयामि—भेत्यमि तर्हि वाक्यम् । —कल्पयिष्यमि
चान्यदिशेयं सर्वाणीत्यस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये । कथम् ? गृह्या-
कर्म्माण्यन्वाहार्य्यवन्ति,—सर्वाणि औतान्यन्वाहार्य्यवन्ति,—इति वचन-
व्यक्तिभेदात् । तस्मादस्मादुक्त एवार्थं धौमद्विष्वक् आख्येयः ।

तदिदं आहुं माहपूजादिपूर्व्वकमेव भवति । कस्मात् ?

“अनिष्टा तु पितृन् आहुः कर्म कुर्यान्न वैदिकम् ।

तचापि मातरः पूर्वं पूजनौघाः प्रयत्नतः” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदीपदर्शनात् ।

अत्र प्रत्यवस्थीयते । नन्विदमेव कात्यायनवचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति । अत्रोच्यते । यदि नामेदं वचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति, तत् किमस्माकमपचौयते ? न खल्वैदिकानि गृह्याकर्माणि आचार्यः समुपदिदेश । ननु न ब्रूमोऽवैदिकानि गृह्याकर्माण्याचार्यः समुपदिदेश—इति । सत्यं वैदिकान्येवैतानि । परमेभ्योऽप्यन्यानि सन्ति वैदिकानि कर्माणि । सन्तु नाम, किमतो भविष्यति ? यद्येवम्, एतदतो भविष्यति,—सर्वशब्दस्य सामान्यार्थतामनेन वचनेन कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार—इति

उच्यते । नैतावता मिषेण वैदिकसामान्यपरता सर्वशब्दस्य शक्यतेऽध्यवसातुम् । कस्मात् ? क्रमपरत्वादचनस्य । कात्यायनवचनं खल्विदमनूद्य आहुं, वैदिकञ्च कर्म, क्रममनयोर्विधत्ते, न वैदिकेषु आहुम् । कस्मादवगम्यते ? साक्षादेव समास्त्रानात् । पितृन् आहुँरनिष्टा वैदिकं कर्म न कुर्यात्—इति आहुं सिद्धवदनूद्य वैदिकञ्च, क्रममात्रमेव साक्षादिह समास्त्रायते । तत्रैवं सति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । अन्यैव वचनव्यक्तिराचार्यस्य—सर्वाणि आहुवन्तीति । अन्यैव च वचनव्यक्तिः कात्यायनस्य—आहुः पितृनिष्टा वैदिकं कुर्यादिति । तच्च विधीयते आहुमेकस्याम्, अनूद्य च तत्, क्रममात्रमन्यस्याम् । दर्शित्वास्माभिरन्यथा वैदिकसामान्येषु आहुप्रसक्तिरिति, तदपि न

प्रसन्नर्त्तव्यम् । वैदिकपदस्य साक्षात् श्रुत्युक्तकर्मपरतायामपि प्राचीन-
एव दोषः परावर्त्तते इत्यास्तां विस्तरः ।

आह्वयेदं केषुचित् प्रथमप्रयोग एव, केषुचित् प्रतिप्रयोगमेव,
केषुचिच्च नैव कर्त्तव्यमित्याचक्षते । तदेतत् सर्वं परिशिष्टकृतं
कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियायाः परिममाप्तिरपवर्गं इत्युच्यते । तस्मिन्नपवर्गे । अभि-
रूपो विद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः ।

“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्मः शमोदमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवसितः” ॥

इति गृह्यासंपन्नोक्तसु याच्यः । तदस्याभिरूपस्याभिरूपयोरभि-
रूपाणां वा, भोजनमशनं, यथाशक्तिः यथा शक्यते तथैव न
पुनर्वित्तशास्त्रेनेत्येतत् । कारयितव्यमिति वाक्यशेषः । गृह्याकर्म्मसु
विद्यादिति वा सम्बध्यते । यथा शक्यते, तथाऽभिरूपभोजनं गृह्या-
कर्म्मणामङ्गं जानौयादिति तच्चार्यः । यथाशक्तौति सूत्रयज्ञाचार्यः
शक्त्यपेक्षयाऽभिरूपभोजनं कर्म्माङ्गमिति दर्शयति । तेन सत्यामपि
शक्तौ यथाभिरूपस्य भोजनं—तत्र वैगुण्यमवगम्यते । स्मरति च
भगवान् मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥

इति ॥ ६ ॥ * ॥

मेयं संक्षेपेणाभिहितं सर्व्वकर्म्मसाधारणौ परिभाषा । इदानी-
नानि कर्म्माणि वक्तव्यानि । तत्र प्रायेणाग्निमाध्यतात् कर्म्माणा-
मग्न्याधानकालन्तावदाह ।

ब्रह्मचारौ वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म वेदः, तच्चरति प्राप्नोति यथोक्तव्रतादिभिरिति ब्रह्मचारौ
प्रथमाश्रमीत्याचक्षते । स चोपकुर्वाणक एवार्थात् । इतरस्याभरण-
मेव गुरुकुलावस्थानाभ्यनुष्ठानात् । स खल्वयं ब्रह्मचारौ,—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात्—वेदान्, वेदौ, वेदं, वा अधीत्य यथावदधि-
गम्येत्यर्थः । तद्वचानुपादेयतया “ग्रहं सम्प्राप्तिं” इतिवत् सङ्ख्या न
विवक्षिता । “सर्व्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्”—इति
सिद्धान्तात् । न खल्वत्र “पशुना यजेत” इत्यादाविव वेदस्याध्य-
यनं विधित्सितम्, किन्त्वनूदितम्, अनुवादश्च प्राप्तस्यैव भवति,—
इति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इत्यदोषः । तदयमर्थः । सायम्प्रातर्विहित-
समिदाधानो ब्रह्मचारौ, वेदमधीत्य ब्रह्मचर्य्यपरिसमाप्तिमये
अन्त्या—अन्ते अवसाने भवां—पश्चिमाम्,

“आचार्य्येणाभ्यनुज्ञात आचार्याग्नौ विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽग्नौ समिद्द्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम्” ॥

इति गृह्यसंग्रहपरिभाषिताम् । समिधम्,—

“नाङ्कुशादधिका याद्या समित् सूक्ष्मतया कश्चित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न मकौटा न पाटिता ॥

प्रादेशास्त्राधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणात् । अभ्याधास्यन्, अभिमुख्येन प्रातराधास्यन्—अग्नौ प्रक्षेप्यन्,—“अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते । तथा च ब्रह्मचर्य-परिसमाप्तिसमये, ब्रह्मचारिणा गृहस्थाश्रमं प्रविविचुषा या पश्चिमा समिदाधेया, सा तु,—

“न स्वेऽग्रावन्यहोमः स्थान्मुक्तैकां समिदाज्जतिम् ।

स्वगर्भसंस्क्रियार्थांश्च यावन्नामौ प्रजायते” ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात्,—सत्यप्यन्यस्मिन् होमसाधने पिचा-चार्यसमाहितेऽग्नौ, तदानीमेव वक्ष्यमाणवैश्वकुलादयोनिमन्य-मग्निमाधाय, तस्मिन्नाधातव्या,—इति । सत्यप्यन्यस्मिन्नग्राविदानौ-मन्यस्याग्रेराधानफलानूपरिष्टादुपदर्शयिष्यत्याचार्यः— “स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति” इति । अत्र च,—

“अनाश्रमौ न तिष्ठेत्तु लणमेकमपि द्विजः” ।

इत्यादिस्मरणात् स एवादधीत—यस्मै पूर्वमेव काचित् कन्या केनचिदाग्दत्ताऽऽसीदित्येतत् स्पष्टयति कात्यायनः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा” ॥

इति ॥ ७ । * ॥

आधानकालान्तरमाह ।

जायाया वा पाणिं जिष्टस्यन् ॥ ८ ॥

यस्यामात्मा जायते सेयं पाणियहणादिसंस्कारसंस्कृता नारी
जायेत्युच्यते । तस्या जायायाः । भाविनि भूतवदुपचारेण जायाया-
दत्याह । पाणिं हस्तं, जिह्वन्—यथाविधि यहीतुमिच्छन्नित्येतत् ।
“अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते । वागब्दः पूर्वकल्पा-
पेक्षया विकल्पार्थः । तदत्र “भार्यादिरग्निः” इति शास्त्रान्तर-
दर्शनात् भार्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमाधानस्य । तस्य च काल-
द्वयमुक्तं—अभ्याधास्यन्निति, जिह्वन्निति च ॥ ८ ॥ * ॥

अत्र चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्तकमग्नेः स्थापनमुच्यते । आङ्-
पूर्वस्य दधातेरारोपणवाचित्वात् । तथा प्रसिद्धेऽपि । तत्, किं नाम
लक्षणं?—कथञ्चाग्नेः स्थापनम्?—इतीदमिदानीं त्रिभिः सूत्रैराह ।—

अनुगुप्ता अप आहत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशं समं
वा परिसमूहोपलिप्य, मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्यो-
दौचौच संहतां पश्चात्, मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्या-
भ्युक्षेत् ॥ ९ ॥

अनुगुप्ता अनुरचिताः—आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इत्ये-
तत् । अप उदकं, आहत्य—अनिषिद्धजलाशयादानौच, “ताभिः
प्रक्षालितपाणिपादवदन आचम्य”—इति भट्टभाष्यम् । प्रागुदक्प्रव-
णम्—प्राग्वा, उदग्वा, क्रमनिष्ठम्, देशं भूमिभागम् । समं,
प्राङ्पश्चादिरहितमित्येतत् । वागब्दो विकल्पार्थः । तत्फलवादमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्राङ्गीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्गीचं यशोत्तमम् ।

पिथं दक्षिणतो नौचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्” ।

इति । परिसमृद्ध, परि—परितः सर्वत इत्यर्थः । समृद्ध—
“कुशैः समार्ज्येद्वमिम्”—इति दर्शनात्—कुशैः पांश्यादिकं सम्य-
गुत्सार्य, उपलिप्य, “गोमयेन समन्तं पर्युपलिम्पति”—इति
दर्शनात्—

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च” ।

इति च गृह्यामण्यहस्तरणात्, योग्यत्वाच्च, गोमयोदकेनेति
वाक्यशेषः । देशमिति सम्बध्यते । मध्यतः,—स्थण्डिकाभ्यन्तरे, दक्षि-
णांश एव, न तु मध्यांश एवेत्यर्थः । कस्मात् ? हस्तमात्रस्थण्डिले-
ऽप्युदगतैकविंशत्यङ्गुलरेखाऽनुरोधात् । सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितप्राग्गत-
रेखात्रयस्योदगतरेखाऽनुषक्तस्थानुरोधाच्च । पठन्ति च ।

“अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः ।

उत्तरे द्वाङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेऽप्यङ्गुलद्वयम्” ।

इति ।—प्राचीं, प्राग्गतां, रेखां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां दक्षिण-
हस्तेन—कुशेन,—उल्लिख्य । उदौचौच्च, उदग्गताच्च रेखामेक-
विंशत्यङ्गुलप्रमाणामुल्लिख्य ।—चकारो रेखामुल्लिख्येत्यनुषङ्गार्थः ।
तामिमामुदौचीं रेखां विग्ननष्टि । संज्ञतां, संज्ञां प्राग्गताया-
इत्येतत् । पश्चात्, पश्चिमायां । ‘मध्ये’—उदग्गतायाः, तल्लग्न-
इति यावत् । ‘प्राचीः,—प्राग्गताः, ‘तिस्रः’ रेखाः प्रादेशप्रमाणाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तरिताः—दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तराः, उल्लिख्ये-
त्यन्वयः । तदाह कात्यायनः ।

“लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मूललग्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ।

उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुज्जिखेत्” ।

इति । प्रकारान्तरमाह गृह्यासंग्रहः ।

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्” ।

इत्युपक्रम्यानतिदूरे,

“प्राक्कृता पार्थिवी रेखा आग्नेयी चाष्टदक् सृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक्कृता सृता ।”

इति । तथा,

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे सृते ।

षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः ।

पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः ।

पार्थिवी पौतवर्णा स्वादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।

प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकौर्त्तिता ।

श्वेतवर्णा च सौमी स्वाद्रेखानां वर्णलक्षणम् ।

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्म्मसु मर्म्मसु ।

सूक्तान्ता अजवः कार्या लेखान्ताः सुममाहिताः ।

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेत्” ।

इति । तदनयोः प्रकारयोर्विवक्ष्य । द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।

रेखादैवतवर्णयोर्मह्यासंग्रहोक्तप्रकार एवाभिनवशस्त्राचैव तदभि-

धानात् । न कात्यायनोक्तकल्पेऽपि, प्रमाणाभावात् । न चैवं मन्त्रं,
 गृह्याकर्षणं गृह्यासंग्रहोक्तः प्रकारोऽन्यत्र तु कर्षणप्रदोक्तः,—इति ।
 गृह्याकर्षण्येव लक्षणोपदेशादुभयत्र तस्यैव स्पष्टीकरणाच्च । तस्मा-
 दिकस्य एवानयोरादरणीयः । यद्यपि आधान एव लक्षणमुपदिष्ट-
 माचार्य्येण तदेव च स्पष्टीकृतं कात्यायनेन, तथापि “लक्षणावृद्धेऽपि
 सर्व्वत्र”—इत्यनुपदमेवाचार्य्येण सर्व्वत्र तदतिदिष्टमिति यथोक्त-
 एवार्थः ।

अत्र चाङ्गुलिमानादिकं यजमानस्येत्याह कर्षणप्रदोपः ।

“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृत् यजमानः स्याद् विदुषामेष निर्णयः” ।

इति । एतच्च रेखोल्लेखनम्,—यावदग्निस्थापनं मध्यह्नं भूमौ
 निधाय कर्त्तव्यमित्याह गृह्यासंग्रहः ।

“मध्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।

तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” ।

इति । तदेवं यथोक्ता रेखा उल्लिख्य,—

“उत्तरं गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमात्रे निधापयेत् ।

द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुदौच्यां दिशि स्मृतम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात्,—रेखाभ्योऽष्टदमुत्कीर्णमुद्धृत्य प्रागु-
 दौच्यां दिग्द्वारनिमात्रे निधाप्य, ‘अभ्युक्षेत्’—“उक्षेपेत्” इति
 स्मरणादाभिमुख्येन—

“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

न्यक्षताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरस्यावोक्षणं मतम्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण, मिद्धेदङ्गिरिति सामर्थ्यात्, यथोक्ता-
रेखा इत्यर्थः ।

अथैवमुक्तेखात् परत उत्करग्रहणतन्निधापनकरणे उल्लिख्या-
भ्युचेदिति श्रूयमाणमानन्तर्यमतिक्रम्यते ! शास्त्रं खल्विदम्—उल्लि-
ख्याभ्युचेत्—इति । न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम् । नैष दोषः ।
आनन्तर्यश्रवणाभावात् । न खल्वानन्तर्यमिहोक्तेखाभ्युक्षणयोः श्रूयते—
किन्तर्हि ?—पूर्वापरौभावमात्रम् । कस्मात् ? उल्लिख्याभ्युचेदिति
क्वाश्रवणात् । पूर्वकालतायां हि क्वाप्रत्ययं स्मरन्ति शाब्दिकाः—
“एककर्तृकयोः पूर्वकाले क्वा”—इति, न त्वानन्तर्यम् । न खल्वेवम-
प्युक्तेखस्य पूर्वकालतायामस्ति कश्चिद्विवादः । येनोल्लिख्याभ्युचेदिति
क्वाश्रवणमतिक्रम्येत । यथा खल्वधीत्य वेदमधीत्य च विचारशास्त्रं
स्नाताऽपि, नातिक्रामति—“वेदमधीत्य स्नायात्”—इति शास्त्रं,
तथेहापीत्यदोषः । अतएव—“वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रस्त्वध-
यनमभावर्त्तनयोः पूर्वापरौभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे, न त्वानन्त-
र्यम्”—इति माधवाचार्याः ।

अपिच । वाक्यवलात् खल्वत्र सृदङ्कुरणादिकं क्रियते, क्रम-
श्चाश्रित्य प्रत्यवतिष्ठते भवान् । तच्चैतदनुचितम् । दूर्बलोहि
क्रमः—बलवत्तरश्च वाक्यम् । तदुक्तम् । “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानममाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”—इति ।
तस्माद्वाक्यानुरोधात् क्रमं बाधेमहि—न क्रमानुरोधात् वाक्यम् ।
अपिच । सृदङ्कुरणादिकं पदार्थः, क्रमश्च पदार्थानामुपकारको गुणः ।
न खलु गुणानुरोधेन पदार्थ एव न कर्त्तव्यो भवतीति युक्तम् !

प्राप्तानां पदार्थानां उत्तरकालं हि क्रमश्चापतति । यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदाक्रम एव नास्ति । न खलु पूर्वमिदुः पदार्थः पश्चिम-
मिदुः क्रमेण विरोधादकर्तव्यो भवति ।

नन्वाचार्यानुक्तमपि मृदुद्वरणदिकं कथमस्माकमप्यभिधीयते—
(यतोऽयं विचारः—श्रवणमतिक्रम्यते वा, न वा अतिक्रम्यते इति)—
परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वियमुच्यते । तदाह कात्यायनः ।—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्बन्धा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्” ।

इति । उच्यते । नेदं मृदुद्वरणदिकं परोक्तमाश्रीयते ।
किन्वाचार्यपुत्रेणोक्तमित्यनुधीयते । न खलु स्वशाखायां ग्रन्थान्तरोक्तं
परोक्तं भवति । आचार्याक्तं लक्षणं ह्याचार्यपुत्रेण व्याख्यातमिति
केयमस्थाने परोक्तत्वाशङ्का ।

अन्ये तु मन्यन्ते । शाखान्तराधिकरणन्यायेनेकमेवेदं कर्म ।
अतएव जैमिनिराचार्यस्तस्मिन्नेवाधिकरणे— “एकं वा संयोगरूप-
चोदनाऽऽख्याऽविशेषात्”—इति सिद्धान्तयाज्ञकार । एकत्वे च
कर्मणोयच्च क्वचित् किञ्चिदङ्गमामनन्ति, अन्यत्रापि तदुपसंहर्तु-
मुचितम् । किमन्यत् कुर्यादियं चिन्ता—च्छते गुणोपसंहारात् ?
फलञ्चेदमेवाभिहितमस्याश्चिन्ताया भगवता भाष्यकारेणाचार्येण च
भङ्गान्तरेण । वादरायणस्वाचार्याऽस्येदमेव प्रयोजनं साक्षादसूच-
यत् शारौरके । “उपसंहारोऽर्थाभेदात् विधिगोषवत् समाने
च”—इति । अतएव स्मरति भगवान् कात्यायनोऽपि ।

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विदङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्षवत्” ।

इति । या पुनरुपदर्शिता पुरस्तात् परोक्तनिन्दा—‘परोक्ता च’—इति । सा खलु, विरोधिनौमनाकाङ्क्षिताञ्च परोक्तां क्रियां निन्दतीत्यवगम्यते । कस्मात् ? ‘स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य’—इति, ‘परोक्तमविरोधि च’—इति च समाख्यानात्,—इति ।

वस्तुतस्तु गृह्योक्तप्रयोगे पारशाखिकगुणो नोपमं हर्त्तव्यं । प्रयोगशास्त्रं खल्वेतद्गृह्यशास्त्रम् । तच्चापि परोक्तगुणोपसंहारे प्रयोगवैरूप्यापत्तेः प्रयोगशास्त्रतैवास्मै ह्यीयते । तथाच आहुभाष्ये गृह्यपरिशिष्टम् ।

प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानेरनारम्भविधानतः ।

वङ्कत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्षं प्रकौर्त्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत्” ।

इति । तदनेन गृह्यादि प्रयोगशास्त्रमनारम्भविधानतः परैर्न समुच्चीयते इत्युक्तम् । तथाचाहुः ।

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ।

इति । तदनेन स्वगृह्ये यदुच्यते, तदन्त्यं वा भवतु वङ्क वा भवतु, तावदेव कर्त्तव्यं न तच्च परोक्तगुणोपसंहारः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । यत् पुनः स्वशाखायां नैवास्मायते, तदेव त्वपेक्षितं परोक्तं करणौषमिति, “यन्नाम्नातं स्वशाखायां”—इत्यादिनोक्तं कात्यायनेन । इन्द्रोदगशाखायां खल्वग्निहोत्रं नास्मायते, किन्तु इन्द्रोदगैरप्यध्वर्यु-

शाखापठितं तदनुष्ठेयते । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्थान्तराऽन्तरा
परोक्तस्य कस्यचित् कस्यचित् पदार्थस्याभिनिवेशस्तत्कृतएव ।
तदेतत् गृह्यासंग्रहभाष्ये निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

लक्षणावृद्धेः सर्व्वच ॥ १० ॥

परिमृहनाद्यभ्युत्थणान्तं कर्त्तुं लक्षणमुच्यते । तस्य स्वत्वस्य
लक्षणस्य, आवृत्त्यपरिपाटी, एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता, सर्व्वच
यत्र यत्राग्निः प्रणयते तत्र तत्रेत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि 'प्रागुदक्प्रवणं देशोभमं वा परिमृच्छ'—इति
श्रुत्या लक्षणमिदं साचाद्भूमेरुपकारकं, तथापि भूमिंस्कारदारैव
प्रणाल्या अन्यथाधानस्याप्युपकारकं प्रकरणादित्यवगन्तव्यम् । 'अग्नि-
ममाधानं कुर्वीत'—इति हि प्रकरणम् । यथा ब्रौह्मणवहन्ती-
त्यवघातस्य द्वितीयाश्रुत्या साचाद्ब्रौह्मणुपकारकत्वेऽपि, प्रणाल्या
कद्रूपकारकत्वमपि प्रकरणादिष्यते, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । वाक्येन
वा लक्षणमग्निप्रणयनाङ्गं भवति । 'लक्षणावृद्धेः सर्व्वच'—इति
ह्युक्तम् । वक्ष्यति च । "भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति",—
इति । अतएव तत्र तत्राग्निप्रणयने लक्षणं वक्ष्यत्याचार्य्यः—'उत्तरार्द्धं
परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति । 'पूर्व्वस्याः कर्त्तव्याः
पुरस्ताद्वचनं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च ।

तदिदं लक्षणमाधानाङ्गमग्निप्रणयनाङ्गं वा भूमिंस्कारदारैति
संस्कृतायामपि भूमावाधानाद्यङ्गतया प्राप्तं लक्षणं कर्त्तव्यमेव । न
चावघातस्य कृष्णलव, संस्कृते देशे लक्षणस्य बाध एव, दारवाधा-
दिति वाच्यम् । शास्त्रार्थावधारणवेलायां प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणस्य,

इदानीमनुष्ठानवेलायामेव हि कश्चित् प्रयोजनाभावोऽवगम्यते ।
 कृष्णले त्ववघातस्य शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव प्रयोजनभावनियय-
 इति वैषम्यात् । तथाद्युक्तमभियुक्तैः । 'शास्त्रार्थावधारणवेलायां यत्र
 प्रयोजनाभावनिययस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः । यथा
 कृष्णले अवघातादिलोपः । यत्र त्वनुष्ठानवेलायामेवालस्यदिना
 पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते, तत्र प्राक् प्रापितः पदार्थो-
 नियमापूर्वमाचार्योऽनुष्ठेय एव'—इति । याज्ञिकाश्च खल्वनुष्ठानवेला-
 यामालस्यादिदोषवशाद्गौह्यादिस्थाने गृहीतमपि तण्डुलाद्यवहन्ति
 वितुषीकृतमपि । विहिताविहितत्वमन्देहे च विहिताकरणाद-
 विहितकरणमेव न्याय्यमित्याचक्षते ।

यत्र लाहित एवाग्निर्नीयतेऽन्यस्मिन् प्रदेशे, कारणवशात्, तत्र
 यद्यपि निष्पन्नत्वादाधानस्य तदङ्गं लक्षणमपि न युज्यते कर्तुम्,
 तथापि प्रदेशस्य तस्य संस्कारार्थं तत्रापि लक्षणं कर्त्तव्यमेव ।
 स्थापनमात्रस्य तत्राप्यविशेषाच्च । 'लक्षणावृद्धेऽव सर्वत्र' इति ह्यनु-
 शासनम् । 'लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च दर्शनम् । तत्त्व-
 कृद्भिरपि,—“यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्तुता-
 ग्निरन्यत्र नीयते तदा पुनर्भूतसंस्कारः कर्त्तव्यः”—इत्युक्तम् ।

न तु लक्षणमग्रेरपि संस्कारः, प्रामाण्याभावात् । न खल्वस्ति
 किञ्चित् प्रमाणमग्रेरपि संस्कारोलक्षणमिति । शब्दप्रमाणकः
 खल्वयमर्थोऽयं कर्त्तव्योऽयञ्च न कर्त्तव्य—इति, अयमस्योपकरोति
 नास्य—इति चैवमादिः । न खल्वस्ति कश्चिच्छब्दोलक्षणमग्रेरुप-
 करोतीति । श्रुत्या तावलक्षणं भूमेरुपकारकं, प्रकरणाच्चाङ्गमाध-

नस्य, वाक्यादा प्रणयनस्येत्यवोचाम । न खल्वग्निना लक्षणस्य सम्बन्धोऽस्ति । 'लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इत्यादौ हि श्रुत्या प्रणयनेनाग्नेः सम्बन्धोऽवगम्यते, वाक्येन च लक्षणकरणस्य । न तु लक्षणाग्न्योरन्वयोऽस्ति ।

“जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च” ।

इति कर्मप्रदोपेऽपि जातस्येति व्यत्ययात् षष्ठी द्रष्टव्या । जाते मतौत्यर्थः । “मन्येदग्निं निकामतः”—इति ह्यभिधाय 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्यभिहितवान् कात्यायनः । न हि लक्षणेन समं जातस्य सम्बन्धोऽस्तीत्यवोचाम । न खलु 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इति विधीयते, किन्वनूद्यते । न चाप्राप्तं किञ्चिदनूद्यते । विधीयते इति चेन्न वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विधानपक्षे खल्वनूद्य लक्षणं जातसम्बन्धस्तस्य विधातव्यः, कृतेति च क्रम इति भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् क्रम-विधिरेवायं—'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्येवमादिः । परस्परया वा जातसम्बन्धोलक्षणस्य वर्णनीय इति न किञ्चिदनुचितम् ।

ननु “समूहोपलिख्योक्लिख्योद्धृत्याभ्युच्चेदेष संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः”,—इति गृह्यान्तरे संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कार-विधानादग्निसंस्कारोलक्षणमिति चेन्न, अनुगतेऽग्नौ संस्कारो भूयः—इत्यभिधानात् । सोऽयमग्नौ स्थापयितव्ये संस्कारो भूमेर्न त्वग्नेरेव । शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थः—इत्यवोचाम । न च संस्कृतायामपि भूमावग्निप्रणयनाङ्गं लक्षणमनुचितं भवतीति ध्येयम् ।

अथानुगतोविनष्टः—इत्यनर्थान्तरम् । अस्येतत्, किमतो भविष्यति? एतदतो भविष्यतिः—स्थापितेऽग्नौ विनष्टे पुनरपि लक्षणं कृत्वा

तच्चैवान्योऽग्निः स्थापनीयः—इति । किमतोऽपि भवति ? एतदतो-
भवति । यदि नामाग्निर्नष्टो न तावता संस्कृताऽपि भूमिरसंस्कृता
भवितुमर्हति । येन भूयः संस्कारोऽर्थवान् । आम्नायते च संस्कारः ।
तस्मादनुमीयते,—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । उच्यते । नैतदस्ति—
अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति
प्रमाणम्—अग्नेरेष संस्कारः—इति । नन्वेवमनुमीयते इत्युक्तम् ।
मत्युक्तम् । प्रमाणन्तु तत्र किमिति पृच्छामः ।

पुनर्वचनमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेद्वान् पश्यतिः—
पुनर्वचनमेव प्रमाणमग्निसंस्कारोलक्षणमित्यत्र । अन्यथा खल्विद-
मनर्थकं स्यादिति । तत्रोच्यते । नैतदस्ति—पुनर्वचनमग्निसंस्कारो-
लक्षणमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषा-
भावादित्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति,—भवेदपि
पुनर्वचनं प्रमाणं नाम ; यदि पुनरुच्यमानस्यास्य काचिदन्या
वचनव्यक्तिः सम्भवेत् । न तु सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषादेव ।
यदिधा वचनव्यक्तिरस्याम्यर्थतायां प्रमाणम्, तदिधा खल्विह
वचनव्यक्तिर्नास्ति । स्रद्धदुचरितेऽप्यस्य यावानर्थः, अतल्लतोऽप्युच्चारणे
तावानेवार्थः प्रतीयते, न ततोऽधिक इति । तदेवमत्यल्पमिदमुच्यते—
पुनर्वचनम्—इति । पुनः पुनरपि वचनं नैतदवगमयितुमर्हति ।
तस्माद् भूमेरेवैष संस्कारः पुनराप्नायते नाग्निरित्यवगम्यते । भूयः
संस्कारवचनञ्चैवमाप्नोत्येवमप्युच्यते इति । कथं नाम ? भूयः पुन-
रिति खल्वेकोऽर्थः । तदनेनावगम्यते,—यत् किल पूर्वं संस्कृतं तदेव
पुनरपि संस्कृत्यते इति । अथेदानीमग्निः संस्कृत्यते ? तर्हि पूर्वं

भूमिरिदानीञ्चाग्निः संस्क्रियते इति विषयभेदात् भूयोवचनम-
समञ्जसमापद्येत । न चैतदुचितम् ।

अथापि स्यात्—अस्मादेव कारणात् पूर्वमप्यग्निरनेन संस्कृत-
इत्यनुमास्यामहे । ततो नैष दोषो भविष्यति—इति । अचोच्यते ।
नाविमोक्षात् । न खल्वेवमपि दोषादिमोक्षः सम्भवति । कस्मात् ?
अन्यत्वाविशेषात् । पूर्वमन्योऽग्निरिदानीञ्चान्योऽग्निः संस्क्रियते—
इत्यभ्युपगच्छतोऽपि अन्यत्वाविशेषात् स एव दोषोऽनुवर्त्तते—इत्य-
विमोक्षोदोषादित्यर्थः । इतश्च । अप्रमाणत्वात् । न खल्वेवमनुमाने
किञ्चिदपि प्रमाणमुपलभ्यते । सेयमप्रामाणिकी पुरुषबुद्ध्युत्प्रेक्षा-
मूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । अन्यथा चोपपत्तेः ।
भवेदपि कदाचिदियं कल्पना ; यदि नामान्यथा शास्त्रमिदं नोप-
पद्येत, न तु नोपपद्यते । अन्यथा खल्वस्मदुक्तरीत्या शास्त्रमर्थवत्
कथमप्रमाणमनुमानमनुगृह्णातीति शक्यमध्यवसातुम् । प्रमाणविरो-
धाच्च । प्रमाणेन च खल्वेषा कल्पना विरुध्यते । श्रुत्या तावन्नक्षणे
भूमेरुपकारकं, प्रकरणादाऽऽधानस्य, वाक्यादा प्रणयनस्येत्यवोचाम ।
तदिदमागमबाधितमनुमानमप्रमाणमित्यनादरणीयम् ।

संस्कृताया भूमेः पुनः संस्कारोऽनर्थकः ?—इति चेत्—काम-
मनर्थको भवतु । नैवान्या वचनव्यक्तिः सम्भवति । अपि च ।
असंस्कृताया अपि भूमेः संस्कारे कमथं भवान् पश्यति ? न
खल्वचापि लक्षणेन भूमेर्दृष्टः कश्चिदुपकारः कथ्यते । वचनबलाद्-
दृष्टमत्र किञ्चिदनुमास्यामहे ?—इति चेदयमपि वचनबलादेवादृष्टं
किञ्चिदनुमास्यामहे । वचनबलात् खल्वेवं कुर्वाणाः किमित्युपा-

लभ्येमहि—किमिति क्रियते ?—इति । तस्मात् स्वतः शुद्धप्रदेशे
गङ्गापुलिनादाविवाचापि वचनबलादेव लक्षणं कर्त्तव्यम् । तस्माद्
विनष्टेऽग्नौ पुनरन्वस्याग्नेः प्रणयनाङ्गतया प्राप्तं लक्षणं संस्कृतायामपि
भूमौ कर्त्तव्यमिति न किञ्चिदनुचितम् । दर्शितश्चास्माभिः,—
लक्षणेन सममग्नेः सम्बन्धो नास्ति, अस्ति च प्रणयनस्येति ।
“तस्मादग्न्यर्थाः परिसमूहनादयः”—इति कर्कभाष्यप्रमाणम् ।
“परिसमूहोपलिप्तोऽस्तिष्ठोद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपममाधाय”—इति वच-
नादरमग्निममाधानार्था भवन्तु परिसमूहनादयः, न जातुचिदग्न्य-
र्थाभवितुमर्हन्ति ।

प्रणाल्या लक्षणमग्न्यर्थमुच्यते चेदुच्यतां नाम । लक्षणं स्वत्वेनत्
श्रुत्या भूमेः प्रकरणादाधानस्य वाक्यादा प्रणयनस्योपकरोतीत्यवो-
चाम । प्रणयनमाधानञ्च द्वयमपि श्रुत्याऽग्निरुपकरोतीति पारमर्त्यै-
णाग्न्यर्थतायां न विवादः । तदनेन प्रबन्धेनैतदप्यवगम्यते,—यदि
स्वस्थानस्थित एवाग्नौ किञ्चित् ह्रियते, न तत्र लक्षणं कर्त्तव्यमिति ।
भट्टनारायणस्त्वाह—“यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते, तत्र तत्र भुवः
संस्कारविधानात् भूमसंस्कारः । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः
पुनः संस्कारविधानात् अग्निमंस्कार इति । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“समूहोपलिप्तोऽस्तिष्ठोद्धृत्याभ्युक्षेदेव संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः—
इति । तस्मादुभयमंस्कारः इति सिद्धम्” इति ॥ १० ॥ * ॥

भूभुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

“ऽभं पाचन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेदुधः ।

तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम्” ।

इति गृह्यासंगहवचनात् वक्ष्यमाणयोनिमग्निं कांस्यादिपात्रस्थं कृत्वा, ‘अभिमुखं’ यथा भवत्यात्मन इत्यर्थात्, तथा, भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण ‘प्रणयन्ति’ स्थापयन्ति रेखोपरौत्यर्थः । यत्पुनः—

“शरावे भिक्षपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।

नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाधिहानिभयावहम्” ।

इति स्मृत्यन्तरम् । तदुदाहृतगृह्यासंगहवचनविरोधात् राणाय-
नीयकौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपात्रसङ्गावे शराव-
निषेधकमिति राघवभट्टप्रसृतयः ॥ ११ ॥

लक्षणादिकमभिधायाथेदानीमन्यानप्याधानकालानुपदिशति
त्रिभिः सूत्रैः—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रेते इति कर्त्तरि निष्ठा । प्रकर्षेण इते गते—अस्माकंलोकादि-
त्यर्थात् । मृत इत्येतत् । वाशब्दाद्वैकाल्यकोऽयमाधानकाल इति
दर्शयति । गृहपतौ गृहस्वामिनि । तथाच गौतमः । “भार्यादि-
रग्निर्दायादिर्वा”—इति । “दायायकाल एकेषाम्”—इति च गृह्या-
न्तरम् । परेते खलु गृहस्वामिनि दायमन्त्रः पुत्राणामिष्यते ।
अतएव स्मर्यते ।

“ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैदकं चक्ष्यमनौशास्ते हि जीवतोः” ।

इति ।

“पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।

इति चैवमादि । कर्कोपाध्यायास्त्वाहुः—‘व्यवस्थितेऽयं विकल्पः, अभातकस्य दारकालः, भ्रातृमतोदायायकालः’—इति । तेषाम-
यमाशयः । विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागसम्भवादन-
धिकार एवाविभक्तानां धनसाध्येव्याधानादिषु । अतो भ्रातृमतो-
विभागकाल एवाधिकारः । स एव कालोदायायकाल इत्युच्यते—
इति । आचार्यस्त्वु ‘प्रेते वा गृहपतौ’—इति सूत्रयस्मैतदनुजानातीत्यव-
गम्यते । न चाविभक्तधनस्य कथं परित्यागसम्भव इति वाच्यं.
स्वत्वस्य तथाप्यविशेषात् । निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यम्—
इति स्मरन्मुनिः परते पितरि स्वाम्यमेवामनुमन्यते । नारदोऽपि
स्मरति ।—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मागुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ।

स्वभागानथ दद्युस्ते विक्रीणीयुरयापि वा ।

कुर्व्युर्यथेष्टं तत् सर्वमौशासे स्वधनस्य वै” ।

इति । परते पितरि दायममन्वात् स एव कालोदायाय-
काल इत्युच्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । आचार्यपुत्रोऽप्यस्मा-
द्धेदेनैव विभागकालस्याधानकालत्वमाह । तथाच गृहामण्डहः ।

“अधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।

अन्या समिदिवाहय विभागः परमेष्ठिनः” ।

इति । परमेष्ठिन इत्यनेनैतत्सूत्रोक्त आधानकालोऽभिहितः ।

तदेवं प्रेते गृहपतौ, 'परमेष्ठिकरणम्' परमे श्रेष्ठे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठौ अग्निरित्याचक्षते । तस्य परमेष्ठिनोऽग्नेः, करणम्—यद्योक्तेन विधिना स्वीकरणम्, समाधानमित्येतत् । कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ।
 “तच्चैकादशेऽङ्गि स्यात्, प्रागनधिकारात्”—इति भट्टभाष्यम् ।
 कात्यायनस्तु—

“एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि ।

प्रागेवैकादशात् अष्टात् सद्यो जागरणादिकम्” ।

इत्यभिधायाह—

“ज्येष्ठः कुर्यात्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्जयेत् ।

मैकादशेऽङ्गि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षणः” ।

इति । तद्वच एङ्गिश्चाङ्गं न भवति । कस्मात् ?

“न तत्पूर्व्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् ।

एङ्गिश्चाङ्गस्य कोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् ॥ १२ ॥ * ॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये ॥ १३ ॥

तथति वैकल्पिकत्वं दर्शयति । नक्षत्रशब्दश्चैको लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।

“नक्षत्रशब्दः काकाक्षिगोक्षकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते”—इति भट्ट-
 नारायणोपाध्यायाः । तिथिश्च नक्षत्रञ्च तिथिनक्षत्रे, नक्षत्रञ्च पर्व्व-
 च नक्षत्रपर्व्वणौ, तयोस्तयोश्च सम्वायस्तस्मिन्निति । तिथिः,—
 पर्व्वेतिपुनः करणात्—“पौर्वापर्य्यं मति पूर्व्वदौर्बल्यम्”—इति च
 सिद्धान्तात्—पर्व्वतरा शोभना ज्योतिःशास्त्रानुमता, नक्षत्रमपि

शोभनं ज्योतिःशास्त्रानुमतमेव । तथोक्तिथिनक्षत्रयोः समवाये संयोगे, “अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते ।

तथा, नक्षत्रं माससंज्ञानिमित्तं चित्रादिकम्, पर्वं पौर्णमासम्, तयोः समवाये संयोगे, अग्निसमाधानं कुर्वीत । तथेत्यनुषज्यते वैकल्पिकत्वावेदकम् । तिथिनक्षत्रपर्वणां वा समवाये—युगपदसम्भवात्, तिथिनक्षत्रसमवाये, नक्षत्रपर्वसमवाये चेत्यर्थः ।

अथ वा । तिथिनक्षत्रयोर्योतिःशास्त्रोक्तयोः समवाये इति यथोक्त एवार्थः । नक्षत्रपर्वणोश्च “या वैशाखस्यामावस्या रोहिण्या सम्बध्यते, तस्यामादधौत”—इति श्रुत्याश्रुतयोः समवाये इत्यर्थः । तदत्र, नक्षत्रशब्दस्यार्थद्वयम्—ज्योतिःशास्त्रोक्तं श्रुत्युक्तञ्च नक्षत्रम् ग्रामाणिकमित्यादरणीयम् । तदिदमाधानकालद्वयम्,—यश्च तिथि-नक्षत्रसमवायो, यश्च नक्षत्रपर्वसमवायः—इति ।

इयमप्यपरा सूचयोजना भट्टभाष्ये दर्शिता—“तिथिना पौर्णमास्या घानि नक्षत्राणि समाख्यायन्ते, तानि नक्षत्राणि मघादौ निदादश, तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन समवायः संयोगस्तिथि-नक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन्”—इत्यन्तेन सन्दर्भेण । अस्मिंश्च नये, अनेन सूचेणैक एवाधानकालोऽभिहितः—इत्यवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥”

दर्शं वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

दर्शोऽमावस्या सूर्य्येन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम् । पौर्णमासः पौर्णमासौत्युच्यते । तदेतस्मिन् दर्शं वा पौर्णमासे वा ; यस्मिन् कस्मिन्नपि—केवल एव—न तु नक्षत्रमप्यपेक्ष्य इत्यर्थः । अग्निसमाधानं

कुर्वीत । वाशब्दद्वयन्तुल्यवदिकल्पार्थम् । नचचयोगापेक्षायां काल-
विलम्बो भवेदित्यविलम्बार्थं दर्शं वा पौर्णमासे वेत्याह । श्रेयस्य-
विलम्बो ह्यनुमतः प्रामाणिकानाम् । श्रूयते हि । “न श्वः
समुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वोवेद” — इति । स्मरन्ति च ।

“श्वःकार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीचते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम्” ।

इति । समेत्य — आधानं समाधानम् । समेत्य — मिलित्वा ।

केन ?

“नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा नान्वारभन्ति यत्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्यात् — भार्ययेति वाक्यशेषः । अग्नेः समा-
धानम्, — ‘अग्निममाधानम्’ । अत्र च, कया भार्यया कथम्भूतया
च सैलनम्, कया च न, — इत्येतत् सर्वमप्याह कात्यायनः ।

“वर्णज्यैष्ठ्येन वङ्गौभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पृथक् ।

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहदेषकारिणौम् ।

नाशामनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम् ।

ततः शक्तिवरा पश्चादामामन्यतमेव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः” ।

इति । इदञ्चाधानमनग्नावयजे सति न कर्त्तव्यम्, — कर्त्तव्यञ्चा-
नग्नावययजे कौवादौ मत्यपि, निर्दोषेऽपि तस्मिंस्तदनुमत्या, —
इत्यप्याह स एव ।

“आधानकाक्षा ये उक्तास्तथा यास्याग्निधोनयः ।
 तदाश्रित्याग्निमादध्यादग्निमानयजो यदि ।
 दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजाग्निमः ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता च नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।
 अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ।
 देशान्नरस्यक्तीवैकवृषणानमहोदरान् ।
 वेश्याऽतिभक्तपतितशृद्रुत्तुल्यातिरोगिणः ।
 जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।
 अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्ताभूपत्य च ।
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ।
 धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।
 प्रोषितञ्च प्रतौचेत वर्षचयमपि त्वरन् ।
 प्रोषितं यद्यष्टखानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।
 आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्ध्यै चरेत्” ।

इति ।

“अयजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकाव्यनुजः कथम् ?
 अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि” ।

इति ।

“ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

दारेण पारिविन्द्यं स्थात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।

न च आहुं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका” ।

इति च । पितरि चानग्नौपि पुत्रस्थाधानाधिकारो न व्याह-
न्यते । तदप्याह म एव ।

“पितुर्यस्य च नाधानं कथं पुत्रस्य कारयेत् ?

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति गृह्यस्य वचनं यथा” ।

इति । आधानपरिपाटौ चाचार्यैरनुक्ताऽपि—

“परिधायाहृतं वामः प्रावृत्त्य च यथाविधि” ।

इत्येवमादिकर्म्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्या । न त्वध्वर्युभ्यो-
पहोतव्या । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावस्माकमिति ॥ १४ ॥ * ॥

उक्ता आधानकालाः । अथेदानीमग्निद्योनयोवक्तव्याः । तास्त्रिभिः
सूत्रैरभिधीयन्ते ।

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरौषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

वैश्यसृतीयोवर्णः शुद्ध एवाभिमतः । तस्यास्य वैश्यस्य कुलात्—
गृहात्, वा, अम्बरौषात् ; भाद्वात्—यवादिभर्जनपात्रात्, वा,
अग्निमाहृत्य आनीय, अभ्यादध्यात् अभिमर्षतोभावेनादध्यादित्यर्थः ।
व्याख्यातौ वागब्धौ । म खल्वयमग्निर्जतोऽष्टिः संस्तुतो वा
गृह्यतेऽविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥ * ॥

अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्वाह्यणस्य वा, राज-
न्यस्य वा, वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अपि वा—इत्यम्बरौषात् पक्षान्तरमुपदिशति । वज्रभिः
 मोमेर्येनेष्टं स वज्रयाजीत्याचक्षते । तस्यामुष्य वज्रयाजिन एव ।
 एवकारस्तदितरं व्यवच्छिन्नन्ति । ‘अगारात्’ गृहात् । ‘अग्निमाह-
 त्वाभ्यादध्यात्’—इति सम्बध्यते । कस्य वज्रयाजिनः?—इत्येतदाह ।
 ‘ब्राह्मणस्य वा’ ‘राजन्यस्य’—चक्षियस्य ‘वा’, ‘वैश्यस्य वा’ । वाग्व-
 चयन्तुल्यवदिकल्पार्थम् । वैश्यकुलात्—इति सामान्यतोऽभिहितं,
 तमेव वैश्यमिदानीं वज्रयाजितया विश्विश्चिचुराचार्यः पुनर्वैश्य-
 ग्रहणञ्चकार । नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया,—सामान्यप्राप्तस्य पुन-
 र्विशेषकथनं खल्वपुनरुक्तमेवेत्याहुः । भवतु वा पुनरुक्तिराग्रेय-
 द्विरुक्तिवदादरार्था । पुनरुक्तिः खल्वाचार्यस्यानुमतैवेति नैवात्र
 किमपि चोदनीयं भवति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति ।—अन्यैवाग्नियोनिर्वैश्यकुलमवज्रयाजित्वेऽपीत्येवमयं पूर्वच
 वैश्यकुलग्रहणमित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ * ॥

अपिवाऽन्यं* मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपि वा,—अथवा । अन्यम्—

“अथत्योयः शमौगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु । भट्टभाष्यब्राह्मणसर्वस्वशेषोऽपि
 इत्यमेवेदं सूत्रमधारि । परिशिष्टप्रकाशे तु—‘अपि वाऽरणिम्’—इति
 लिखितम् ।

तस्य या प्राङ्मुखौ शाखा वोदीची वोर्द्धगाऽपि वा” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदौपोक्तं मन्यनयन्त्रम्—(पुंस्त्वं हान्दसम्)—
अरणिं वा ।

“परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभ्रयात् प्राङ्मुखोयन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया” ।

इत्येवमादिकया कर्मप्रदौपोक्तयैवावृता मथित्वा, अभ्यादध्या-
दग्निमिति वाक्यशेषः । मथित्वा अरणिं, अन्यम्—परिकौर्त्तिता-
दपरमग्निमारणेयमिति वाऽर्थः । “अरणिप्रदानमेके”—इति ।
“आरणेयसुहृपुण्यकोषकामः”—इति च मृच्छान्तरदर्शनात् ॥ १७ ॥ * ॥

पुण्यस्त्वेवानर्हुकोभवतीति ॥ १८ ॥

पुण्यः, पुण्यजनक एव, प्रकृतत्वादयमारणेयोऽग्निर्भवति । न तु
च्छद्विजनकोऽपीत्याह—अनर्हुकः,—इति । च्छद्विरिति ब्रह्मवर्चसा-
दिकमुच्यते । तामृद्धिं न जनयतीत्यनर्हुकः । तुग्रब्दो वैशेष्यमव-
गमयत्यारणेयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः खल्वग्नयो जनयन्ति
ब्रह्मवर्चसादिकम्, अयन्त्वारणयोन तथेत्यनर्हुक इत्याह । तथा च
मृच्छान्तरम् । “ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाचक्ष्यादधौत, राज-
न्यादोजोवैर्यकामः, वैश्यात् पुत्रपशुकामः, अम्बरौषाद्भुजधान्य-
कामः, आरणेयसुहृपुण्यकोषकामः”—इति । कथन्त्वारणेयोऽग्नि-
र्विशिष्यतेऽनर्हुकत्वात् । नैष दोषः । उरुपुण्यकोषकारिलादारणेयस्य ।
उरुपुण्यकोषकारौ खल्वारणेय एव भवतीति स एव विशिष्यते ।
स खल्वारणेयोऽग्निरुपुण्यकोषं कुर्वाणस्तेनैव ब्रह्मवर्चसादिकमपि
कर्तुमर्हति । तदधीनत्वात्तेषाम् । अत एव स्मर्यते ।

“न हि पुण्यकृतः किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्

दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मणं गाधिसूनुना” ।

इति । स्वाधौना चेयमन्या योनिः पराधौना चान्या । देवाच्च पुनराधातव्येऽग्नौ पूर्वैव योनिराश्रयितव्या भवति ।

“पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्म्मणि” ।

इति कात्यायनस्मरणात् । “पूर्वैवानुगतेऽग्नौ योनिः”—इति च यज्ज्ञान्तरात् । तत्र च स्वाधौनत्वादेवान्या योनिः सुलभा भवति । पराधौनानाञ्च योनौनां सुतरां दुर्लभत्वमिति पराधौनां पूर्वा योनिमल्लभमानः पुनराधाता प्रत्यवेयादिति चारण्योविशिष्यते । इतरेऽपि खल्वग्नयः कर्म्मणैवाधानेन च्छद्धिमाधनमित्ययमारण्योऽपि काम्यैः स्त्रनिष्ठच्छद्धिमाधनहोमैः शक्नोति प्रणान्या च्छद्धिं माधयितु-मित्यदोषः । अत एव कर्म्मप्रदीपे स्मरति भगवान् कात्यायनः ।

“पुण्यमेवादधौताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्द्धकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तस्मैयते शमम्” ।

इति । इतिरेतावत्य एवाग्निथोनय इति दर्शयति ॥ १८ ॥ * ॥

यथाकामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

सत्स्वेतेषु आधानकालेषु,—सतीषु चेतास्त्रिषु योनिषु, यथाकामयेतेच्चेदाधानकर्त्ता, तथा कुर्यादाधानमिति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ * ॥

स, यदेवान्यां समिधमभ्यादधाति, जायाया वा पाणिं जिष्टक्षन् जुहोति, तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

स यथोक्तः कर्त्ता, यदेव यस्मिन्नेवाग्नौ । एवकारादितिकर्त्तव्य-
तान्तरव्यवच्छेदः । 'अग्न्यां समिधमभ्यादधाति'—यस्मिन्नेव वा
'जायायाः पाणिं जिष्टञ् जुहोति'—लाजादिकमर्थात् ; तमग्नि-
मभिसंयच्छेत्, अभिमुख्येन धारयेत्, रचेदित्येतत् ।

अथैवमुत्तरसूत्रे 'सएव'—इत्यस्यैवाग्नेः परामर्शात् 'प्रेते वा
गृहपतौ'—इत्यादिकालाहितानामग्नीनां गृह्यत्वं न प्राप्नोति ?
नेष दोषः । यतः प्राधान्यात् खल्वाचार्यः 'सएव' इत्याह । तत-
एवारभ्य खल्वसौ गृहस्थोभवति । अन्यस्याग्नौ गृह्यत्वं वास्तवमिति-
न शक्यं निवारयितुम् । स्मार्त्तः खल्वग्निरेवमभिधीयते ।

परतरेण वा सूत्रेणैतत्संभक्ष्यते । कथं कृत्वा ? यदेवान्धां
समिधमभ्यादधाति, यदेव च जायायाः पाणिं जिष्टञ् जुहोति,
तं होममभिसंयच्छेत्—अभिमुख्येन सम्यक् कुर्यात्, तेन चैव
होमेनास्य प्रातराहुतिर्ज्ञेता भवतीति । सोऽयमित्यं परतरेणा-
स्याभिसंवन्धः । अस्याञ्च वर्णनायामुत्तरसूत्रे 'सएव'—इति पूर्व-
प्रकृतः सर्वोऽप्यग्निः परामर्ष्टव्यो भवति । कथं पुनरतिक्रम्य परसूत्रं
परतरेण सूत्रेण संभक्ष्यते ? "पानव्यापञ्च तदत्"—इत्यादिवत्
अतिक्रान्तसंवन्धस्याचार्यानुमतत्वादित्याह । कथं ज्ञायते ?

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च भिन्नावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्यन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति—गृह्यासङ्गद्वयवचनात् । उत्तरसूत्रेण वा 'सएव'—इति
व्यवहितोऽपि सर्वोऽप्यग्निः परामृश्यतामिति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ २० ॥ * ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्रावस्य होमप्रतिषेधो-
गृह्याग्निमन्यायकर्मस्वन्याहिते गृह्योऽपौति विज्ञायते । 'अस्य'—
आधातुः, गृह्यो गृह्यार्थो गृह्यनामा वाऽग्निर्भवति । सोऽयमग्नि-
रखाधातुरेव गृह्यो भवति न पुनरन्यस्य इति वा सूचार्थः ।
तदेतत् सर्वमाह कात्यायनः ।

“न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते” ।

इति ।

“यस्याग्रावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्” ।

इति ।

“परेणाग्नौ ऊते स्वार्यं परस्याग्नौ ऊते स्वयम्” ।

इति चैवमादि । अस्य चापवादः पुरस्तादेवोक्तः—ब्रह्मचारी
वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यत्र ॥ ११ ॥ • ॥

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

तेनान्यममिदाधानेनैव, न त्वन्येन । 'पाणिं जिघृक्षन्'—इत्ये-
तस्मिंश्च कल्पे, तेनैव स्नाजादिहोमेनेत्येतत् । चस्त्वर्थः,—

“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत मायस्मातस्त्वतन्द्रितः ।

चतुर्थीकर्म कृत्वैतदेतच्छायायनेर्मतम्” ।

इत्यस्मादपरोऽयं कल्पः—इति दर्शयति । चैवेति वा निपात-
समुदायः । गृह्यपरिभाषाकृद्भिरणुक्तम्—“यदा अह्नि विवाहहोमः,

तदा सायङ्काले होमारम्भः । यदा रात्रौ विवाहहोमः, तदा उत्तरेद्युः सायङ्काले होमारम्भः”—इति ।

“यस्मिन्नग्निं विवाहः स्यात् सायमारम्भ तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ।

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उत्पन्नस्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमुम्” ।

इति च सूत्रान्तरम् ।—“पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्”—
इति च गृह्यान्तरम् । अस्याग्नेराधातुर्वा प्रातराहुतिर्ज्ञेता भवति ।
इतिराधानप्रकरणपरिममाग्निं द्योतयति ॥ १२ ॥ ० ॥

सायमाहुत्यपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो-
विधीयते ॥ २३ ॥

सायं ह्रयते इति सायमाहुतिः, सायमाहुत्या उपक्रम्यते
आरभ्यते यः, सोऽयं सायमाहुत्युपक्रमः । केषाञ्चिच्छास्त्रिनामग्नि-
होचं यथा प्रातराहुत्या प्रातरारभ्यते, सायमाहुत्या च निष्क्रियते,
न तथा कौथुमराणायनौयादौनामित्येतदेवकारेण दर्शयत्याचार्यः ।
तद्वच सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकमिदं कर्षति विज्ञायते ।
तदाह कात्यायनः ।

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्ष्यं प्रचक्षते” ।

इति । ततश्च येनैव हविषा—हतेन वाऽहुतेन वा, दध्ना वा
पयसा वा, सायं होमः हतः, तेनैव प्रातर्होमोऽपि समापनौयः ।

अपचारे खल्वक्तस्य क्तस्य वोपात्तस्य हविषस्तदनुकारिणाऽपरेणैव
हविषा प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न पुनर्वैकल्पिकं मुख्यमपि हविरूपा-
देयम् । “सामान्यं तच्चिकीर्षा हि”—इति, “निर्देशान्तु विकल्पे
यत् प्रवृत्तम्”—इति च सिद्धान्तात् । कर्मप्रदीपे कात्यायनोऽप्याह ।

“यथोक्तवस्त्वममाप्तौ यास्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः” ।

इति । अपवर्गविहितमप्यभिरूपभोजनम् प्रातराहुत्यनन्तर-
मेवेत्यवगन्तव्यम् । सोऽयं सायमाहुत्युपक्रम एव—‘अतः’ अस्मादा-
धानकालात्, ‘ऊहं’—परतो, ‘गृह्येऽग्नौ’ यथोक्ते, ह्रियते इति
‘होमः’—“तद्युक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इत्युक्त-
लक्षणः, ‘विधीयते’ कियते । अत्र विशेषमाह गृह्यामंयहः ।

“परमेष्ठौ विभक्तश्च जुह्यादक्षतान् सकृत् ।

प्रातस्त्वृष्णौ घृतं वाऽपि प्रातराहुत्युपक्रमः” ।

इति ॥ २३ ॥ “ ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता अप-
आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

‘पुरा’ पूर्वम् । कस्मात् ? ‘प्रादुष्करणवेलायाः’—“पुराऽस्म-
यादग्निं प्रादुष्कृत्य”—इत्यादिना वक्ष्यमाणायाः । ‘सायं प्रातः’—
चशब्दः समुच्चयार्थोल्लेखवद् द्रष्टव्यः । सायं प्रातश्चेत्यर्थः । ‘अनुगुप्ता-
अप आहरेत्’ । क्तभाष्यमेतत् । ‘परिचरणीयाः’ परिचर्यन्ते
निर्वाह्यन्ते आचमनादीनि याभिरिति—“कृत्यलुटोवज्जलम्”—

इति वचनादनौयः करणे वेदितव्यः । याभिरङ्गिराचमनपथ्यं-
क्षणादि परिचर्यते; ता इमाः परिचरणीया अपः,—इति
सम्बन्धः ॥ २४ ॥ * ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

‘अपि वा’ अथवा । ‘सायं’ (पूर्वचायेतदुपादानात्)—सायमेव ।
‘अप आहरेत् परिचरणीयाः’—इति संबध्यते । सायमाहताभि-
रेवाङ्गिः सायं प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अपि वेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः । अपि वा गृह्णीया-
दिति । कुम्भात् घटात् वा, मणिरेव मणिकः—तस्मान्मणिका-
दलिञ्चरात्, महतोजलभाण्डात् वा । वाशब्दद्वयं तुल्यवदनयो-
र्विकल्पार्थम् । ‘गृह्णीयात्’—प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः । “निर्निक्त-
करचरणमुखी पत्नी शिष्यो वाऽऽचम्य, कुम्भादेव अप उद्धृत्य दद्यात्,
ताभिः परिचरेत्”—इति भट्टभाष्यम् ॥ २६ ॥ * ॥

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा, पूर्वस्मिन् काले । कस्मात् ? ‘अस्तमयात्’, सवितुरर्थात् ।
कात्यायनोऽप्याह ।

“सूर्योऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरयाऽङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शनात्” ।

इति । तस्मिन्नेतस्मिन् काले । ‘अग्निं’ आहितं, ‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रकटौकृत्य, प्रज्वालयेत्येतत् । ‘अस्तमिते’—मवितरि ।

“यावत् सम्यङ् न भास्यन्ते नभसृचाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च ह्यथे” ।

इति कर्मप्रदौपपरिदर्शिते काले । ‘सायमाहुतिं’ ‘जुहु-
यात्’ ॥ २७ ॥ * ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-
राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥

‘पुरा’—‘उदयात्’, मवितुः । तमिमं सामान्येनाभिहितं कालं
विशिष्टादि ‘प्रातर’—इति ।

“चतस्रोघटिकाप्रातरुणोदय उच्यते” ।

इति सूर्य्युत्पलक्षणे—इत्यर्थः । अतएव कात्यायनोऽपि—“प्रात-
र्भासाञ्च दर्शनात्”—इत्याह । तस्मिन्नेव खलु काले प्राचौ दिग्गण-
किरणारुणौकता सम्यद्यते । तदेतस्मिन् काले—‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रकान्तत्वादग्निम् । ‘उदिते’—उद्गते रवौ ।

“हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्भोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्” ।

इति कर्मप्रदौपस्पष्टौकतकाले इत्येतत् । अत्र, “अभ्युदित—इति
अभिज्ञाब्दस्य सर्व्वतोभावार्यस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने
उदितहोमो न तद्भोदितादावित्यवगन्तव्यम्”—इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । मैवम् । ऐदमर्थानियमात् । न खल्वत्राभेरिदमर्थत्वे

किञ्चिन्नियामकमवगम्यते । अनेकार्थाः खल्वेवमादयः शब्दा लोके
वज्रलमुपलभ्यन्ते, तान्त्रिकैश्चानुमन्यन्ते । उपादानस्य चान्यार्थत्वात् ।
अथ खल्वभ्युदितहोमिनामित्येतदन्यार्थमुपादौयते । किमर्थम् ?
तदुच्यते । तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरन्य इत्येतत् खल्विह
विधिस्मितम् । तस्मात्तदर्थमिदमुपादानं नान्यद्विदधाति । यदि
पुनरन्यदपि प्रतिपिपादयिषितमिहाभ्युपगम्यते, तर्ह्यर्थभेदादाक्यं
भिद्येत । अन्या खल्वस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिरनूद्यमानस्य, अन्यैव
विधीयमानस्य । तस्मात् प्राप्तिरहितमन्यार्थमुपादानमिदमसाधक-
मस्यार्थस्य—मन्मूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने उदितहोमः—इति ।

तस्माद् यावदादित्योगिरिं हित्वा हस्तादूर्ध्वं न गच्छति,
उदितहोमिनां तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरितोऽप्यधिकं
गच्छति,—इत्यमुमर्थं सूचयितुं कात्यायनोऽभ्युदितहोमिनामित्याह ।
स खल्वयम्, उदितहोमिनां नान्यः कालः—इति वक्तव्येऽन्यस्य
कालस्यात्यन्तमननुज्ञानार्थमभ्युदितहोमिनामित्याह । कथन्नाम ? ये
तावदभ्युदितहोमिनस्तेषामपि यदा यावदादित्योहस्तादूर्ध्वं न
गच्छति, तावानेव होमकालो न परस्तादपि, तदा किमु वक्तव्य-
मुदितहोमिनाम् ?—इति । सोऽयमभिगच्छोऽस्यार्थस्योपोदलको-
भवति । स खल्वयमभ्युदितहोमोऽमन्त्रयेवमर्थं सिद्धवन्निर्दिश्यते ।
मन्त्रेव वाऽनूद्यते । उदितहोमिन एव वा एवं निर्दिश्यन्ते—इति
न किञ्चिदनुचितम् । तथाचोक्तम् ।

“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।

तमेव विशिनक्ष्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” ।

इति । अतएवाचार्य्यपुत्रेण रविविम्बस्य रेखामाचदर्शन एवो-
दितहोमः कर्त्तव्यतयोपदिष्टः । तथा च गृह्यसंग्रहः ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनचचभूषिते ।

अनुदयं विजानीयाद्भोमं तत्र प्रकल्पयेत् ।

ततः प्रभातसमये नष्टे नचचमण्डले ।

रविविम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ।

रेखामाचन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्भोमं कुर्याद्विचक्षणः” ।

इति । स खल्वयमाचार्य्यपुत्रः “उदिते जुहोति अनुदिते
जुहोति समयाध्युषिते जुहोति” इति श्रुतिमनुसरन् प्रातर्होमस्य
कालत्रयमुक्तवान् । आचार्य्येण तु समयाध्युषितकालस्यानुदितकाल-
एवान्तर्भावं पश्यता कालद्वयमुक्तम् । अतो नानयोः पितापुत्रवचसो-
र्विरोधः शङ्कनीयः । एवञ्चास्माकमुदितहोमो यदा रश्मिसमन्वितं
रविविम्बं रेखामाचं दृश्यते तदैवोपक्रम्य रविद्वयगिरिं हित्वा
यावद्भस्मादूर्द्ध्वं न गच्छति, तावति काले समापनीय इत्याचार्य्य-
पुत्रकात्यायनवचनाभ्यां सिध्यतीति परिशिष्टप्रकाशव्याख्यानमस्म-
च्छास्त्रविरुद्धमेवेति सुधीभिरवधेयम् । पांशुतुषारादिभिरन्तरिते
रवौ यत् कर्त्तव्यं, तदप्याह कात्यायनः ।

“रजोनौहारधूमाद्भृष्टाद्यान्तरिते रवौ ।

मन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयात् व्रतमस्य न लुप्यते” ।

इति । 'अनुदिते'—उदयमप्राप्ते, 'वा', रवौ, 'प्रातराहुतिं' 'जुहुयात्' । वाग्भट्टादुदितानुदितहोमयोर्वैकल्पिकत्वं दर्शयति । एकस्यात्र वाग्भट्टः श्रूयते—अनुदिते वा—इति । सोऽयमनुदितहोमो-
नोदितहोमेन तुल्यवदिकल्प्यते । कस्मात्? वाग्भट्टद्वयाश्रवणात् ।
न खलु 'दर्शे वा पौर्णमासे वा—इत्येवमादिवदिह तथात्वावबोधकं
वाग्भट्टद्वयमस्ति । स खल्वयमुदितहोमोऽन्यस्मात् प्रशस्यते राणा-
यनीयकौथुमादौनामित्यवगम्यते ।

यश्चानुदिते जुहोति, स चेन्न शक्नोत्यनुदिते होतुं; जातुचित्
कुतश्चित् प्रतिबन्धात्,—अतिपात एवास्य प्रातराहुतेर्भवति, न
शक्नोऽनुदिते जुहुयात् । कस्मात्? 'उदितेऽनुदिते वा'—इति
विकल्पश्रवणात् । विकल्पे च नोभयः शास्त्रार्थः—इति तन्त्रस्थितिः ।
श्रुतिश्चास्यामेव दद्यायामुदितहोमं निन्दति । "श्वावोऽस्याहुति-
मभ्यवहरति य उदिते जुहोति"—इति । "यथाऽतिथये प्रद्रुताया-
न्महारेयुस्तादृक् तत्, यदि उदिते जुहति"—इति चैवमादिका ।
आह च भगवानक्षपादः—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति ।
जैमिनिरपि—“प्रक्रमदा नियोगेन”—इति । यस्य च प्रातराहुतेरति-
पातो भवति, स प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तां जुहुयात् ॥ २८ ॥ ”

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौशभट्टाचार्यात्मज
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ।

यज्ञोपवीतमाचमनञ्च खल्वङ्गं कर्मणामित्येतदवगतं—‘यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन हृत्यम्’—इत्यत्र । अथेदानौ तदुभयमपि
क्रमेण व्याचिख्यासुः शिष्यानुजिह्वत्तया, यज्ञोपवीतन्तावदाह ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जु-
मेव ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं कुरुते, कुर्वीत—धारयेदित्येत् । विध्यर्थे कट् ।
कौटुशन्तत् ?— इत्याह—‘सूत्रम्’ सूत्रनिर्णीतम् ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्” ।

इति ।

“चित्रदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

चित्रतश्चोपवीतं स्यात्तस्यैको गन्धिरिष्यते” ।

इति च गृह्यमंगलकर्मप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र च—

“पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोत्तमं न चोच्छ्रितम्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ।

“गोभिर्वालपवित्रेण धार्यमाणेन नत्यग्रः ।

न सृष्टान्तौह पापानि श्रियं गात्रेषु तिष्ठति” ।

तथा,

“स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेन कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्द्ध्वं त्रियं हन्ति नाभ्यधस्ताद्गुणत्रयः” ॥

इति गृह्यसंग्रहवचनात् ।

“कार्पासमुपवीतं स्यादिप्रस्योर्द्ध्वतं चितृत् ।

ग्रणसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम्” ॥

इत्येवमादिसृत्यन्तरेभ्यश्च विशेषोऽवगन्तव्यः । मुख्यंश्चायं पञ्चः,
इह वागब्दाभावात् उत्तरत्र च वागब्दान्नानात्—इति भट्टनारायण-
प्रभृतयः । यच्च—“वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते, तदभावे चितृता
सूत्रेण”—इति निगमपरिशिष्टवाक्यम् । तत्र यज्ञोपवीतपदमुत्त-
रीयपरं तद्वर्त्मविन्यामविशेषलाभार्थम् । यथा “उपसङ्गिश्चरित्वा
मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति”—इति कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रपद-
मग्निहोत्रधर्मप्राप्तये गौणम् । एवमिहापौत्यदोषः । एवं बह्वनि
वचनान्याञ्चस्येनोपपत्त्यन्ते । अन्यथा अस्मादेव वाक्यान्तानि वस्त्रा-
लाभविषयाणि वक्तव्यानि । न चैतदुचितम् ! कस्मात् ?

“विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्” ।

इति स्मरणात् । अतएव स्मर्यते ।

“यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा मन्थार्यते यत्रादुत्तराञ्चादनं परम् ॥

इति ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्त्तव्यम् ।

द्वितीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति चैवमादि । परिशिष्टप्रकाशेऽप्युक्तम्—“यज्ञोपवीतानी-
त्युत्तरौघे गौणं तद्धर्षविन्यासविशेषप्राप्त्यर्थम्”—इति । अथवा ।
अस्माकं सूत्रं मुख्यं वस्त्रमनुकल्पः, वैपरीत्यमन्येषामित्यदोषः ।

‘वस्त्रं वा’—अरण्यादावुपवीतनाशे सूत्रलाभासम्भवात्, यज्ञोपवीतं
कुरुते । अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात् ।

“पिवतोमेहतस्यापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रिकं षट्कं नवकञ्च यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात् । न खलु समुद्भूतवेगानाममौषां विसर्गे क्षणमपि
विलम्बः सम्भवति, वेगप्रतिघातप्रतिषेधाच्च,—इत्यन्यदेतत् ।

‘अपि वा’—अथवा—(चौरादिभिर्वस्त्रस्याप्यपहारेऽरण्यादौ)
‘कुशरज्जुमेव’ यज्ञोपवीतं कुरुते । एव-शब्दोयज्ञोपवीतकरणं
नियमति । कर्माङ्गमेव यज्ञोपवीतं मन्यमानः, तस्मादन्यत्रायज्ञोप-
वीतौ प्रत्यवैतौत्यर्थः । तदत्र यज्ञोपवीतं विहितं पुरुषार्थं, यस्य
कर्मसंयोगः पुरस्तादुक्तः । तदेतत् कात्यायनेनाप्युक्तम् ।

“मदोपवीतिना भावं मदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्तत्तम्” ।

इति । वक्ष्यमाणसूत्रपरिभाषितस्य यज्ञोपवीतिनः कर्मार्थत्वे
त्वेतत् पुरुषार्थमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥ १ ॥

तस्यैव खन्दिदानौ यज्ञोपवीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते
दाभ्यां, विनियोगविशेषविवक्षया ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽङ्गे प्रति

स्थापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्म्वं भवत्येवं यज्ञोपवीतौ
भवति ॥ २ ॥

दक्षिणं मध्येतरं बाहुं भुजमुद्धृत्योत्थिष्य, शिरोमुद्धानमवधाय
वेष्टयित्वा, 'मध्ये' दक्षिणेतरं—वामे, अंसे स्कन्धे इत्यर्थः । प्रतिष्ठा-
पयति स्थापयति,—यज्ञोपवीतम् । (तथा सति) दक्षिणं कक्षं
बाहुमूलकोटरप्रदेशं, अनु-अधः, अवल्म्वं लम्बमानं भवति—
यज्ञोपवीतमर्थात् । पुरुषस्त्वेवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीतौ भवति ।

मेयं परिभाषा कस्मार्था । न खल्वयमपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्य
विधिः,—अपि तु संज्ञाविधिरेषः 'एवं यज्ञोपवीतौ भवति'-इति ।
कस्मात् ? पक्षान्तरे वाक्यभेदात् । अपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्यार्थं
विधिरित्येतस्मिन् पक्षे भिद्येत वाक्यम् । कथम् ? यज्ञोपवीतौ भवेत्,
स चैवं भवति—इति वचनव्यक्तिभेदात् । न च विशिष्टो विधिः
सम्भवति, प्राप्तत्वात् यज्ञोपवीतस्य, अप्राप्तत्वाच्च विन्यामविशेषस्य
विध्यनुवादवैषम्यापत्तेः । अतः चैवमवगमात् । अतः च
खल्वेवमवगम्यते—संज्ञाविधिरेवैषः— इति । एवं यज्ञोपवीतौ
भवतीति वचनमेवं खल्वञ्जस्येनोपपद्यते । न ह्यत्र यज्ञोपवीतौ
भवेदित्याह्वयते, किन्तर्हि ?—एवम्—अनया रीत्या यज्ञोपवीतौ
भवति—इति ।

ननु यज्ञोपवीतं कुरुते इति पुरुषार्थं यज्ञोपवीतमनूद्य तस्य
विन्यामविशेषः परिभाष्यते—'एवं यज्ञोपवीतौ भवति'-इति । 'एवं
प्राचीनावीतौ भवति'-इति च । एवन्तर्हि मन्मतमेवानुजानाति

भवान् ।—यज्ञसूचमात्रं पुरुषार्थः, विन्यासविशेषस्तु कर्णार्थः—इति ।
परमार्थतोऽपि, ‘यज्ञोपवीतं कुरुते’—इति सूचयित्वा, ‘एवं यज्ञोप-
वीतौ भवति’—इति, ‘एवं प्राचीनावीतौ भवति’—इति च
सूचयत आचार्यस्यास्मादुक्त एवार्थं स्वरसोऽवगम्यते । तदिद-
मभिहितमस्माभिः— “यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्”—
इत्यत्र ॥ २ ॥ * ॥

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽङ्गुले प्रतिष्ठाप-
यति, सव्यं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं प्राचीनावीतौ
भवति ॥ ३ ॥

सव्यं वामम् । व्याख्यातमन्यत् । यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतत्
व्याचिख्यासुराचार्यः प्रथमं यज्ञोपवीतमुपदिश्य तस्यैव विन्यासविशे-
षेण यज्ञोपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाभिदधानो यज्ञोपवीतमस्या-
स्तौत्यमुमेवार्थं तत्रावगमयति । भाष्यकल्पः खल्वयं खण्डो यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यमित्यस्य सूचकः ॥ ३ ॥ * ॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदानी-
मभिधीयते ।

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीतौ भवति ॥ ४ ॥

पितृभ्यः, पितॄणां वा, यज्ञः—“यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं
समुदाये कृतार्थत्वात्”—इत्युक्तचरणः, तस्मिन् पितृयज्ञे पितृ-
कर्णणीत्येतत् । तुशब्दश्चग्रन्थार्थोऽन्यदपि समुच्चिनोति । तदाह
कात्यायनः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि” ।

इति । अथवा । तुशब्दः पितृयज्ञादन्यत् व्यवच्छिनत्ति ।
तेनान्यत्र विशेषशास्त्रात् सर्वत्र यज्ञोपवीतौ भवतौति गम्यते ।
पितृयज्ञमात्रे प्राचीनावीतित्वमभिदधानः खल्वाचार्योऽर्थादन्यत्र
यज्ञोपवीतित्वं दर्शयति । एकः शाब्दोऽपरः खल्वार्थोऽप्यर्थो भवति ।
कर्त्तार्यश्च विन्यासविशेषः पितृयज्ञेऽवकाशमस्तुभमानोऽन्यत्र निवि-
शते । अर्थापत्तिरपि पञ्चमी प्रमाणानामिति हि तन्मन्यस्यतिः ।
अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् । एवमशब्दश्च पित्र्ये कर्मणि प्राचीनावीतित्वं
नियमयति । स्मरति च भगवान् मनुः ।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भूपाणिना” ।

इति ॥ ४ ॥ * ॥

यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतद्वाख्यातम् । आचान्तोदकेन कृत्य-
मित्येतदिदानीं व्याख्यायते ।

उदगमेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणौ पादौ चोपविश्य
चिराचामेत् द्विः परिमृजौत ॥ ५ ॥

अग्निमाध्यस्य सायंप्रातर्होमस्य प्रकृतत्वात्—गृह्याकर्मणाञ्च प्राथे-
णाग्निमाध्यत्वात्, उदगमेरित्याह । उदगुत्तरतः । कस्य ? अग्नेः ।
उत्सृप्योक्तस्य । सर्पतिर्गच्छतिकर्मा । गतेत्येतत् । प्रक्षाल्याद्विः, पाणौ
हस्तौ, पादौ चरणौ च । देवलस्तत्र विशेषं स्मरति ।

“प्रथमं प्राप्नुवः श्रित्वा पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः” ।

इति । आपस्तम्बस्त्वाह । “प्रत्यक् पादावसेचनम्”—इति ।
 क्रमस्य पादप्रचालने—“सव्यं पादमवनेनिजे इति मव्यं प्रचालयेत्,
 दक्षिणं पादमवनेनिजे इति दक्षिणं प्रचालयेत्”—इति लिङ्ग-
 दर्शनादवगन्तव्यः । “सव्यं प्रचाल्य दक्षिणं प्रचालयति”—इति च
 गृह्यान्तरम् ।—‘उपविश्य’—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तौर्येन द्विजो नित्यमुपसृशेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । गृह्यासंग्रहोऽप्याह,

“होमः प्रतिग्रहोदानं भोजनाचमनानि च ।

अवहिर्जानु कार्याणि माङ्गुष्ठान्येवमाचरेत्” ।

इति । ‘चिः’—चिवारं, ‘आचामेत्’—‘आचान्तोदकेन हृत्यम्’—
 इत्यस्य परिदर्शकतया—‘अप’ इति वाक्यशेषः । “चिः पिवदम्,
 वीक्षितम्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । अत्र चिराचामेदित्यभिधान-
 आचार्यः—चिराचक्षणमाचमनमन्यदितिकर्त्तव्यतेति दर्शयति । मन्वर्थ-
 बुक्तावक्ष्यामयेवम् । ‘द्विः’ वारद्वयम्, ‘परिमृजौत’—

“मंथत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।

इति स्मरणाङ्गुष्ठमङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अङ्घ्रिरिति सामर्थ्यात् । अज्वन्यत् । विममासकरणं पादाभ्यु-
 क्षणशेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि, इन्द्रियानाममूर्त्तत्वात् इन्द्रियायतनानि गोलकानि,
अद्भिः करणभूताभिः, उदकाद्रौ हस्तेनेत्येतत् । प्रतीन्द्रियमित्यर्थः ।
‘संस्पृशेत्’—सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण स्पृशेत् ॥ ७ ॥ * ॥

कानि तानि इन्द्रियाणि?—इत्यत आह ।

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी, चक्षुषी । नासिके, नासाच्छिद्रे । कर्णौ, श्रोत्रे ।
‘संस्पृशेत्’ इति सम्वध्यते । इतिरन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ।
उपन्यासमात्रमेवेदम् । कमस्य शास्त्रान्तरीय एव भवति ।
तदाह दक्षः ।

“प्रक्षान्त्य पाणौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।

मंष्ट्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

मंहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्य चाग्नेण संस्पृशेत्” ।

इति । नन्वाचार्येण कमस्यानुकृत्वात् पाठकमेणैवानुष्ठानं
कुतो स्यादिति चेत् । उच्यते ।

दक्षमंहिता किल परिशिष्टकस्या मूल्यान्तरौघयन्यानामिति
तदुक्तक्रमग्रहणं न दोषाय । तथाचोक्तं तेनैव,

“उक्तं कर्म कमोनोक्तो न कल्पो मुनिभिः स्मृतः ।

दिजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” ।

इति । अतएव सर्वमेतत् स्पष्टयति कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“चिः प्राग्भापोदिरुद्धं सुखमेतानुपस्पृशेत् ।

आस्यनामाचिकर्णांश्च नाभिवचःशिरोगुणकान् ।

महताभिस्यङ्गुलीभिरास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै” ।

इति ॥ ८ ॥ * ॥

यद्यन्मीमांस् स्यात्तत्तदङ्गिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

यत् यत्, इन्द्रियमन्यदाऽङ्गं ‘मीमांस्’—मीमांसाविचारः इदं
शुद्धं जातं न वेति सन्देहनिरामाय, विचार्य—विचाराहे भवति,
तत्तदङ्गिरुदकेन, संस्पृशेत्—प्रचालयेत्, न तु संशयनिरामाय विचारं
कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * ॥

तच्चैतदाहुः ॥ १० ॥

तच्च तस्मिन्नाचमने, एतत् वक्ष्यमाणमाहुर्ब्राह्मणवाक्या-
नौति वाक्यशेषः । सूत्रच्छेदमाभासान्तं शिष्याणां सुखावबोधाय
भवति ॥ १० ॥ * ॥

नोपसृशेद्वज्रम् ॥ ११ ॥

न उपसृशेदाचामेत्, वज्रम् । वज्रतिर्गच्छतिकर्मा । गच्छन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ * ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

न—“उपसृशेत्”—इति सम्बध्यते प्रतिवाक्यमितः प्रभृति । ‘तिष्ठन्’— ऊर्द्धः सन् ॥ १२ ॥ * ॥

न हसन् ॥ १३ ॥

न, स्मयमानः—इति भट्टभाष्यम् । न हास्यं कुर्वन्निति फलितार्थः ॥ १३ ॥ * ॥

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इतस्ततः किञ्चन विलोकयन्नोपसृशेत् । १४ ॥ * ॥

नाप्रणतः ॥ १५ ॥

उपविष्टोऽथप्रणतोऽनवनतपूर्वकाद्योनोपसृशेत्, उच्छिष्टानामपामङ्गेषु पातसम्भवादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ * ॥

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

न उपसृशेदङ्गुलीभिर्ऊर्द्धमुदकमुत्क्षिपेत्यर्थः ॥ १६ ॥ * ॥

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

तीर्थादाचमनार्थग्रास्त्रविहिताद् यदन्यत्तदतीर्थमित्युच्यते । पयुदामार्थः खल्वयं निपातः । तेनातीर्थेन पित्र्येण नोपसृशेत् । स्मरति च भगवान् मनुः ।

“ब्राह्मणेन विप्रस्तौर्येन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायवैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ।

इति । तान्येतानि तौर्यानि—

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मादेवतौर्यान्यनुक्रमात्” ।

इति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥ ० ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

सशब्दं यथा भवति, न तथोपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ ० ॥

नानवेक्षितम् ॥ १९ ॥

अनवेक्षितमदृष्टमुदकं नोपस्पृशेत् ।

“रात्राववौचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनौषिभिः” ।

इति स्मरणान्न रात्रावेतन्निशम इति वदन्ति ॥ १९ ॥ ० ॥

न वाह्याः ॥ २० ॥

जातुभ्यां वाह्यौ— वहिष्कृतावंसौ— “अन्तरुर्वोररजौ कृत्वा
चिरपोहादौः पिवेत्”—इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—हस्तौ यस्य, सोऽयं
वाह्याभौ नोपस्पृशेत् ॥ २० ॥ ० ॥

नान्तरौयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरौयताम् ॥ २१ ॥

अधःपरिधानमन्तरौयमित्याचक्षते । तस्यान्तरौयस्य,—एकदेश-
स्यावयवस्य, उत्तरौयतां कल्पयित्वा । एकवामा इत्येतत् ॥ २१ ॥ ० ॥

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

न, उपसृशेत्—उष्णाभिः, वज्रितप्राभिरङ्गिर्न पुनर्घञ्जितप्राभिरपौत्यर्थः ।

“उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादनातुरः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अङ्गिरित्येव ॥ २३ ॥ ० ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । उपानहौ प्रसिद्धे, ताभ्यां सहितः पुरुषः सोपानत्क इत्युच्यते । सोऽयं सोपानत्कः, क्वचित्—कस्याञ्चिदप्यवस्थायाम् ।

“राज्ञां गुरुणां देवानां न दुष्येदन्तिके चरन् ।

आजानुपन्नचरणस्तथाऽऽचमनकर्षणि” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तायामपि । नोपसृशेत् । सोऽयं कौयुमादीनां विशेषविधिः । भट्टभाष्ये त्विदं स्मृत्यन्तरमस्यापवादतया वर्णितम् ॥ २४ ॥ ० ॥

कासक्तिकः ॥ २५ ॥

“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकञ्चशिखोऽपि वा ।

अङ्गुला पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यङ्गुलिर्भवेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—‘के,’ शिरमि, आसक्तिका आवैष्टिका

कृता येन, सोऽयं कामक्तिकः कृतशिरोवेष्टनः । 'नोपस्पृशेत्' इति
सम्बध्यते । बद्धपरिकरः कङ्कुको चैवमुच्यते इत्यप्याहुः ॥ २५ ॥ ० ॥

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः, प्राकृतोत्तरामङ्ग इत्येतत् । 'नोपस्पृशेत्'—
इत्यनुवर्त्तते ॥ २६ ॥ ० ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

चरणौ पादौ, प्रसार्य वितत्य । चशब्दः—

“नामनारूढचरण आचामेन जपेत् कचित्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । तेन, तथाविधस्य, न,
उपस्पृशेत् ॥ २७ ॥ ० ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततोदयोक्ताचमनात् परतः, प्रत्युपस्पृश्य स्पृष्टोदकं पाणिना,
शुचिर्भवति पुरुष इत्यर्थः । अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनान्युपस्पृश्य
शुचिर्भवति, न पार्श्वत इत्यन्ये ॥ २८ ॥ ० ॥

हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः स्पृशन्ति, ता इमा हृदयस्पृश एवाप आचामेदिति
हृदयस्पृश आपोनिघमन्ते । तुशब्दश्चशब्दार्थः—

“हृद्गाभिः पूयते विपः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोऽङ्घ्रिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥ ० ॥

उच्छिष्टोद्देवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

उच्छिष्टोद्देव किल इत्येतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः । उच्छिष्ट-
एव न शुद्ध इत्यर्थः । अतोऽस्मात् यथोक्तात् विधेरन्यथाऽन्येन प्रकारे-
णाचान्तोऽपि भवति । इतिर्ब्राह्मणवाक्यमस्मात्प्रिं द्योतयति । ३० ॥ ० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथोपस्पर्शनान्तरं प्रति पुनरुपस्पर्शन्ते येषु निमित्तेषु, तानी-
मानि प्रत्युपस्पर्शनानि—द्विराचमननिमित्तानीत्येतत् । वक्ष्यन्ते इति
वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥ ० ॥

सुप्ता, भुक्ता, क्षुत्वा, स्नात्वा, पौत्वा, विपरिधाय च,
रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥

सुप्ता—निद्रामासेव्य, भुक्ता—भक्षयित्वा,—किञ्चिद्भक्ष्यमित्यर्थात्,
क्षुत्वा—क्षुतं कृत्वा, स्नात्वा—आभ्युत्थ, पौत्वा—पेयमुदकादि,
विपरिधाय—वासः । चः समुच्चये ।

“होमे भोजनकाले च मन्थयोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च” ।

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । रथ्या प्रतीक्षी
विशिखेत्यनर्थान्तरम् । तामाक्रम्य, शवानां शयनं श्मशानम्,
चकारादाक्रम्येत्यनुषज्यते । आचान्तः कृताचमनः सन् पुनर्भक्ष-
आचामेदिति द्विराचमनमेषु निमित्तेषु कर्त्तव्यमन्यत्र कर्म्मकालात् ।
तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“क्षुते निष्ठौविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्षस्य एषु नाचामेदृच्छिणश्रवणं स्पृशेत्” ।

इति । अतएव,

“क्षुते निष्ठौवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ।

इति गृह्यसंग्रहवाक्यमपि सङ्गच्छते ॥ ३९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलीयपृच्छसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ।

उक्तौ सायंप्रातर्होमकालौ, अथेदानीमावृदनयोर्वक्तव्या—कथं
होतव्यमिति । तामाह ।

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षि-
णेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

प्रादुष्कृतमग्निमुप समीपे होमकालस्य, समाधायेत्यनेन
सम्यगाधाय प्रज्वाल्य, परि सर्वतोभावेन समूह्य विचिप्रानग्न्यवयवा-
नेकौकृत्य, मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमित्यभिप्रायः । यत् पुनराचार्य-
एव समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति—“इमं स्तोममिति श्रुचेन परि-
समूहेत्”—इति । तदत्र न भवति । इह मन्त्रानुपदेशात् । चिप्र-
होमत्वाच्चास्य । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“न कुर्व्यात् चिप्रहोमेषु दिजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ।

इति । चिप्रं ये ह्रथन्ते त इमे चिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादय-
उच्यन्ते । तदनेन परिसमूहनस्य निषेधादाचार्य्येण परिसमूहेति
करणाच्चास्यमन्त्रकमेव परिसमूहनमत्र करणीयं, न तु इमं स्तोममिति
श्रुचेनेति स्मिथ्यते । न च,

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्षं समाचरेत्” ।

इति गृह्यसंग्रहोक्तो व्याहृतिप्रयोगः कथं न भवतीति वाच्यम् ।

“मायं प्रातर्वैश्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च ।

कम्बूके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च ।

चैत्ये यूपे ब्रौह्मिणे भूमावप्सु च याज्ञिकैः ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रिया तथा” ।

इति तत्रैवास्मिन् कर्मणि तन्निषेधात् । एवं स्तरणमप्यत्र न कर्तव्यम् । कस्मात् ? इतः परं स्तरणास्त्रानात् । इतः परं खन्वा-
चार्यः स्तरणमभिदधानः नास्त्येषु स्तरणमिति दर्शयति । तदप्याह
कर्मप्रदीप एव ।

“यान्यधः स्तरणास्त्रानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यार्थमाध्यत्वात् परिधौनपि वर्जयेत्” ।

इति । ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्येव । कस्मात् ? तदधः समान्ना-
नादेव । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“एकमाध्यैववर्हिषु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोदगमादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ।

इति क्षिप्रहोमानामेकमाध्यत्वम्—होदमात्रमाध्यत्वं दर्शयति
गृह्यसंग्रहोऽप्याह ।

“राकाग्नौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

मायंप्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ।

इति । न्यञ्चकरणन्तु—इदं भूमेर्भजामह इति—कर्तुमुचितम् ।
कस्मात् ? “पूर्वेषु चैके”—इति तस्य पक्षप्राप्तत्वात् । न खल्वेतत्

प्रतिविध्यते । परमकरणेऽपि न वैगुण्यं भवति ; पञ्चप्राप्तत्वादेव ।
 एकेषां खल्वाचार्याणां मतम्—कर्त्तव्यमिति, न कर्त्तव्यमिति चाप-
 रेषाम् । तस्मात् करणेऽभ्युदयः, अकरणे चावैगुण्यमिति भिद्भम् ।
 तत्प्रकारश्च कर्मप्रदीपे दर्शितः ।

“दक्षिणं वामतोवाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति । दक्षिणजान्वक्तः,—दक्षिणं जानु अक्रम—(अञ्चतिर्गच्छति-
 कक्षां) गतं, भूमिमित्यर्थात् यस्य, स दक्षिणजान्वक्तः भूमिगतदक्षिण-
 जानुकदित्यर्थः । स खल्वयं दक्षिणजान्वक्तः, ‘दक्षिणेनाग्निं’ दक्षिणस्या-
 मदूरवर्त्तिन्यान्दिश्यग्नेः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन
 मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः । “मन्त्रान्ते कक्षादिमन्त्रिपातः”—इति न्यायात् ।
 ‘उदकाञ्जलिं’ विन्यासविशेषविशिष्टहस्तावञ्जलिरित्याचक्षते । ‘उदक-
 पूरितोऽञ्जलिः’ अञ्जलेर्वा उदकमित्युदकाञ्जलिः । तमिममुद-
 काञ्जलिं प्रसिञ्चेत् प्रागघमित्यर्थः । अग्नेः खलु दक्षिणस्यामदूर-
 वर्त्तिन्यां दिश्ययं प्रसेकः पूर्वाभिमुखश्च होता भवति । “प्राञ्चि
 उदञ्चि वा कक्षांश्चनुतिष्ठेरन्”—इति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ * ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात् पश्चिमायां दिश्यग्नेः—उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेदित्यनुवर्त्तते ।
 उदगपमित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥ * ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरत उत्तरस्यां दिश्यग्नेरुदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् पूर्वाघम् ।
 श्लिष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ * ॥

देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृदा
चिर्वा ॥ ४ ॥

देव सवितः प्रसुवेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन प्रदक्षिणं यथा
भवत्यग्नेस्तथाऽग्निं पर्युक्षेत् परिषिञ्चेदष्टयेदुदकाञ्जलिधारयेत्यर्थः ।
सकृदेकवारं वा चिर्वारचयं वा यथा भवति तथा पर्युक्षेदिति
क्रियाविशेषणमेतत् । पर्युक्षणश्चेदावर्त्तते मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः ।
करणत्वादस्य । प्रधानस्य खल्वावृत्तौ तदनुयायिनोगुणा अप्यावर्त्तन्ते ।
वागब्धौ तुल्यवदिकल्पार्थौ । तदच चिरावृत्तिपक्षे कलभृमा
कल्पनीयः । इतरथा लघुप्रयत्नमाधे सकृत् पर्युक्षणे यावानर्थ-
स्तावानेव चेत् गुरुप्रयत्नमाधे पक्षान्तरेऽपि स्यात् ;—स्यात्तर्ह्य-
प्रामाण्यमेवाननुष्ठानलक्षणमस्य । कः खल्वनुष्मत्तः सत्यप्यन्यौय-
स्युपाये तावन्तमेवार्थमुत्पिपादयिषुर्गरीयांसमुपायमुपादत्ते । अत-
एवाह कात्यायनः ।

“यच स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तच कच्छात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

पर्युक्षणप्रकारमाह ।

पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन् होमौयम् ॥ ५ ॥

दण्डरज्जुदकधारादिस्वादिरप्यन्तशब्दो भवतीत्याहुः । बह्व-
वचनश्रुतिस्त्रिवेतिपक्षाभिप्राया । तदयमर्थः । पर्युक्षणानां पर्यु-
क्षणोदकधाराणामन्तान् व्यतिहरन् अभ्यन्तरतः कुर्वन्वित्यर्थः ।

अनेनैतदुक्तं भवति । पर्युत्तणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवमानकोटिश्च
 वह्निः कुर्यादिति । व्यतिहरन् व्यतियोजयन् मिश्रीकुर्वन्निति वा ।
 अन्ये लाङ्कः—व्यतिहारोविकर्षः व्यतिहरन् विकृष्टान्तरालान् कुर्व-
 न्नित्यर्थः—इति । होमौयं होमार्थमुपकृतं त्रौद्धादि, अभिपर्युत्तन्
 धारया अभ्यन्तरतः कुर्वन्नित्यर्थः । अथवा । अभिपर्युत्तन् आभि-
 मुख्येन मिश्रन् स्पर्शयन्नित्येतत् । ‘अग्निं पर्युत्तेत्’—इति पूर्वसूचकं
 सम्वध्यते ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृ-
 तस्य वा ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्याम्योविशिष्टमानन्तर्यमभिद्योतयति ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत्” ॥

इति कर्मप्रदौपदर्शनात् पर्युत्तणानन्तरं तृष्णौ समिधमाधा-
 येत्यर्थः । आचार्य्यपुत्रोऽप्याह ।

“सर्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते ।

कर्मान्ते चैवमेव स्यात् स्नाहं तत्र न कारयेत्” ॥

इति । समिच्च प्रोचितैवाधातयेत्याहपस्तम्भः । “नाप्रोचित-
 मिन्धनमग्नावादध्यात्”—इति । हविष्यस्य हविषि साधोः—

“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदन्तु त्रौहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादौन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्” ॥

इति कर्मप्रदौपोक्तस्य माषकोद्रवादिवर्ज्यस्य यवादेः । अन्नस्य

अदनेवस्य कौटाद्यदृष्टतया भक्षणयोग्यस्येतत् । पशौ चेयं
सम्बन्धार्था । हविष्येनाग्नेनाग्नौ जुहुयात् होममभिनिर्व्वर्त्तयेदित्यर्थः ।
अथवा । अवयवार्थेवेयं पशौ द्रष्टव्या । हविष्यस्यान्नस्यावयवेन होम-
मभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ।
न सर्व्वमिह हविष्यमन्नं होतव्यम् । किन्तुर्हि ? अवयवस्तस्य
होतव्यः—यथाऽवशिष्यते तथा होतव्यम्—इति । स खल्वयं होमः—

“होमपाचमनादिशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्मिंस्तु सूचा चाच न ह्वयते” ॥

इति ।

“पाण्याज्जतिर्द्वादशपञ्चपूरिका

कंभादिना चेत् सुवमाचपूरिका ।

दैवेन तौर्येन च ह्वयते हवि—

व्यङ्गारिणि स्तुर्चिषि तच्च पावके” ॥

इति च कर्मप्रदीपदर्शनात् ।

“उन्नानेनेव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठायेण पौडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्भुविः” ॥

इति गोभिलपरिशिष्टवचनाच्च, यथोक्तप्रमाणं यथोक्तं हवि-
र्यज्ञौत्वा यथोक्तेन प्रकारेण दक्षिणेन पाणिना कर्त्तव्यः । अथ च
पुनः—“अग्नौ”—इति सूत्रयन्नाचार्य्यः—समिद्धे वज्रौ होतव्यमिति
द्योतयति । सूचितं खल्वाचार्य्येण पुरस्तादेव—“गृह्येऽग्नौ होमो-
विधीयते”—इति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ॥

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा” ॥

इति । समिन्धनश्चाग्नेर्व्यजनादिना कर्त्तव्यमित्यप्याह स एव ।

“जुह्वंश्च ऊते चैव पाणिसूर्पस्फदाम्भिः ।

न कुर्व्यादग्निधमनं कुर्व्यादा व्यजनादिना ॥

मुखेनैके धमन्यग्निं सुखाह्वोषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यत्कौकिके योजयन्ति तत्” ॥

इति । गृह्यासंग्रहः ।

“न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना ।

मुखेनोपाधमेदग्निं सुखाह्वोषोऽध्यजायत” ॥

इति । होमे च कर्त्तव्ये यत्र यदभिधानोऽग्निसूत्र तमाह्वय
संपूज्य होतव्यम् ।

“सम्युजयेत्ततो वक्त्रिं दद्याच्चैवाज्जतौः क्रमात्” ।

इति स्मरणात् ।

“आह्वय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनाच्च । यत्र चाग्निर्यदभिधानो भवति
तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“लौकिकः पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकौर्त्तितः ।

अग्निसु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्म्मणि शोभनः ।

सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि ॥

नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

मभ्यनामाऽथ चूडे तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरोविमर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः ॥

चतुर्थ्यान्तु शिखौ नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।

आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ।

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादौश्वरो दक्षिणे तथा ।

विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥

लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ।

प्रायश्चित्ते विधिस्यैव पाकयज्ञे च माहमः ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।

पूर्णाङ्गत्यां मृदोनाम शान्तिके वरदस्तथा ॥

पौष्टिके बलदस्यैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके ।

वश्यायै कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतभक्षणे ।

समुद्रे वाङ्मो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत्” ॥

इति । विशेषनामामन्त्रवे च विश्वरूपो नामाग्निः सर्व्वत्र भवति ।

“सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिगिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्त्तृन्” ॥

इति गृह्यामंयहवचनात् । हविष्यस्यामस्येत्येतदिग्निनष्टिः—

‘कृतस्य’ ओदनादेर्वा, ‘अकृतस्य’ व्रीह्यादेर्वा । तदाह कात्यायनः ।

“कृतमोदनमक्कादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ब्रौह्मादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्यं त्रिधा मतम्” ॥

इति । व्याख्यातौ वाग्नद्वौ ॥ ६ ॥ * ॥

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं ब्रौह्मादि, चेत् यदि, जुहुयात्,—तर्हि पूर्वमेव तत् प्रक्षाल्य— “त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुः”— इति लिङ्गदर्शनात् देवार्थत्वाच्चास्य वारचयमिति वाक्यशेषः । प्रगतमुदकं यस्मात्तदिदं प्रोदकम्—प्रगतोदकं कृत्वा जुहुयात् । तदयमर्थः । पूर्वमेव ब्रौह्मादि प्रक्षाल्य प्रगतोदकञ्च कृत्वा संस्थापयेत् शुचौ भाजने । आगते च होमकाले तस्मादेवोद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात् । न तु होमकाले प्रक्षालयेत् । अप्रगतोदकतयाऽग्नेरपचधापत्तेरित्यभिप्रायः । शब्दप्रमाण-कत्वादस्यार्थस्य न किमपि शङ्कितव्यम् । तस्मादेव च नास्ति कृतस्य प्रक्षालनापेक्षा । न खल्वस्ति शब्दः—कृतं प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥ * ॥

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कर्सेन वा चरु-
स्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ८ ॥

अथ ब्रौह्मिवयोरभावे, यदि—दधि, पयो, यवागूं वा जुहु-
यात् । यवागूर्यवसृष्टकः । स खल्वयं दध्वादिहोमानुवादो दध्वादि-
होमविधिमनुमापयति—ब्रौह्मिवयोरभावे दध्वादि जुहुयादिति ।
कस्मात् ? प्राप्यनुमारित्वादनुवादस्य । यथा चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा
जुहोतीति होमानुवादो होमविधिम् । यथा वा—

“असंस्कृतप्रमोतानां त्यागिनां कुलघोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः” ॥

इति दर्भेषु विकिरानुवादो दर्भेषु विकिरविधिम् । तथा चोक्तम् ।

“लित्वादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

इति । यथा वा—“यद्युवा उभयं चिकीर्षद्वौ चक्षैव ब्रह्मत्वक्षैव”—
इत्युभयचिकीर्षाऽनुवादस्तदुभयचिकीर्षाविधिमिति । दृश्यते च—
“यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं
ऽऽत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—
इति मयदिकादप्याम्नानात् ब्राह्मणादीनां क्रतोर्विधानमिति ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“अभावे ब्रौह्मिवययोर्दध्ना वा पथमाऽपि वा ।

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा” ।

इति । तदयमर्थः । यदि ब्रौह्मिवयोरभावे दधि पथो जुहु-
यात्—“खादिरे बध्नाति, पालाग्रे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—
इतिवदनयोरपि दधिपथमोर्विकल्पः । वाग्न्यभावाच्च तुल्यवदि-
कल्पार्थः । तयोरप्यभावे यदि यवागूं वा जुहुयात्—तर्हि कसेन
कांस्यभाजनेन वा जुहुयात् । ‘चरुस्थाल्या’ चरुश्च श्रयते, सा
चरुस्थालीत्युच्यते । तथा चरुस्थाल्या—

“तिर्य्यगूर्द्धं समिन्मात्रा दृढा नातिदृहन्मुखी ।

मृन्मय्यौदुम्बरौ वापि चरुस्थालौ प्रशस्यते” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणया वा जुहुयात् । ‘सुवेण’, सुवः
खलु होमपात्रमुच्यते—

“खादिरो वाय पालागो द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाऽऽमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रयहस्तयोः ।

सुवाये प्राणवत् स्वातं झङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

जुङ्गाः शराववत् स्वातं मनिर्व्वाहं षडङ्गुलम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । तेन सुवेण वा जुङ्ग्यात् । ‘वै’—इति प्रसिद्धार्थकोनिपातः सुवस्यैवविधेषु होमेषु प्रसिद्धिं द्योतयति । कात्यायनोऽप्याह ।

“होमपाचमनादिशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः” ।

इति । ततश्चाभावविकल्पोऽयम् ‘कंसेन वा चरुस्याख्या वा’—इति । तस्मात् सुवेणेति प्रथमः कल्पः । तस्य खल्वभावे कंसचरु-स्याख्योर्विकल्प इति सिद्धम् ।

केचिदत्र सूत्रद्वयं कल्पयन्ति । तत्र—“अथ यदि दधि पयो-यवागूं वा”—इत्येकं, “कंसेन वा चरुस्याख्या वा सुवेण वै वा”—इति चैकं सूत्रमिति मन्यन्ते । विवरणश्चेत्यं कुर्वन्ति । अथ यदि-शब्दौ प्रश्नाध्याहाराद्यौ । अथ यदि त्रौहियवयोरभावः स्यात् किं जुङ्ग्यात् ?—इति प्रश्नोऽध्याहार्यः । एवं पृष्ट आह—दधि जुङ्ग्यात्, पयो जुङ्ग्यात्, तयोरप्यभावे यवागूं वा जुङ्ग्यात् । त्रौह्यादि-स्त्वावत् पाणिना होमः सिद्धः, दध्यादि केन जुङ्ग्यात् ?—इत्यत-आह । “कंसेन वा चरुस्याख्या वा सुवेण वै वा” । उक्तार्थमन्यत् । यथाश्रुतसूत्रपाठेनैवोपपत्तौ किमर्थमयं प्रथम इति न खल्वधि-गच्छामि ॥ ८ ॥ * ॥

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवा-पराजितायाश्चैव दिशौति सायम् ॥ ९ ॥

अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पठितेन पूर्वां प्रथमां यथोक्त-

हविराहुतिं जुहुयात् । तास्मेमां पूर्वामाहुतिं मध्य एवाग्नेर्जुहुयात्—
 न तु दधादिहोमपक्षेऽप्यग्नेरपचयाशङ्कां कुर्यादित्येवकारार्थः ।
 तूष्णीमेवेत्येवकारो वाग्व्यापारप्रतिषेधं नियमयत्युत्तरस्यामाहुतौ ।
 सेयमुत्तराऽऽहुतिर्मन्त्रदैवतयोरनादेशात्, प्रधानाहुतितया चामन्त्र-
 दैवतताया अनुचितत्वात्,—“तद्युक्ते अवणाञ्जुहोतिरामेचनाधिकः
 स्यात्”—इति च देवतानियमात्, प्रजापतये स्वाहेति मनमेवोच्चार्य
 मन्त्रं होतव्या । कस्मात् पुनः कारणात् प्रजापतये स्वाहेत्ययमत्र
 मन्त्रो भवति ?

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति कात्यायनस्मरणात् । न खलु वाग्व्यापारप्रतिषेधनियमे-
 ऽपि मनसोव्यापारः प्रतिषिद्धो भवति । तस्मात् प्रजापतये
 स्वाहेत्ययं मन्त्रः मनमेवोच्चारणीयो होमार्थम् । “यदग्नये च
 प्रजापतये च मायं जुहोति”—इति । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा
 जुहोति मनो हि प्रजापतिः”—इति च ब्राह्मणम् । “अग्नये स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा इति मायं, सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
 इति प्रातः”,—इति च गृह्यान्तरम् । तास्मेमासुत्तराहुतिमपरा-
 जितायां दिग्शग्नेर्जुहुयात् । अपराजिता, प्रागुत्तरा ऐशानीत्य-
 नर्यान्तरम् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“प्रक्रमणे तथोडाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुः पराजिताम्” ।

इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण मायं जुहुयात् ॥ ८ ॥ * ..

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां
मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १० ॥

अथेतिपूर्वप्रकृतार्थम् । येनैव हविषा मायं होमः कृतः,—
कृतेन वा, अकृतेन वा, दध्ना वा, पयसा वा ;—तेनैव प्रातरपि
होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरिति खल्वोचाम—“मायमाहुत्युपक्रम-
एवातऊर्द्ध्वं ऋद्धेऽग्नौ होमोविधीयते”—इत्यत्र । ‘प्रातर’—यथोक्त-
लक्षणे । कृतभाव्यमन्यत् । आह । निर्देशक्रमादेवाहुत्योः पूर्वोत्तरत्व
मिद्धे पूर्वामुत्तरामित्यवाच्यम् । अथोच्यते, कारणं वक्तव्यम् ।
उच्यते । नियमार्थं वचनमिदम् । कथं नाम ? इयमेव पूर्वा
नान्या, तथेयमेवोत्तरा नान्येति । किं भवति प्रयोजनम् ? हरित-
गोमयहोमस्य कम्बूकहोमस्य च समानकालत्वात् व्यतिकरोन भविष्य-
तीति । ‘प्राक् स्विष्टकृत आवापः’—इति वचनात् स्विष्टकृतहोम-
इहापि प्राप्नोति । सोऽपि न भवतीति प्रवेदनार्थञ्चोत्तरत्ववचनम् ।
पुनरुक्तिश्च गौभिले न पर्यनुयोज्येत्येतदपि न प्रसक्तव्यम् ॥ १० ॥ * ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चे-
दन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

समिधं मन्त्रदैवतर्जितां प्रकृतहोमापवर्गविहितामिन्धनार्था-
माधाय निःक्षिप्याग्नौ, अनुपर्युक्ष्याग्निं ‘देव सवितः प्रसुव’—इत्यनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । तथैव तेनैव प्रकारेण, पूर्वोक्तयैवावृता उदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेत्—‘अदिते’—इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ‘अनुमन्यस्व’—इत्येतस्मिंश्च

स्थानचये, 'अन्वसंस्थाः—इति मन्त्रविशेषः मन्त्रस्य विशेषः कर्त्तव्य-
इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा
चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथाऽग्निं परिक्रम्यापां परिचरणीयानां
शेषमवशिष्टं परिचरणकर्त्तव्यं. निनीय संस्थाप्य. संस्थापितानामप्यपां
पुनः संस्थापनवचनं तासामपरित्याज्यत्वं दर्शयति। अथवा। निनीय
मित्रयित्वा, अन्याभिरङ्घ्रिः, पूरयित्वा चमसं पात्रविशेषम्। आच-
मनमिति पाठेऽपि, आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः। तच्च पात्रं
प्रतिष्ठाप्य, आत्मनोऽन्तिके स्थापयित्वा, यथार्थं यथाप्रयोजनं
कर्त्तव्यं पवर्गविहितं वामदेव्यगानादिकं, प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्म-
यज्ञं वा कुर्वादिति वाक्यशेषः। तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः। प्रातराहु-
त्यनन्तरहेतुब्रह्मयज्ञः क्रियते, तदा वामदेव्यगानमपि तदन्त एव
कर्त्तव्यम्। न त्विदानीमेव प्रातराहुत्यन्ते। 'वामदेव्यं गणेश्वन्ते'—
इति कात्यायनस्मरणात्। तदिदं पुनरुदकपात्रपरिपूरणमुदका-
लक्ष्मनार्थमेव भवति। न तदुद्दृष्टार्थम्।

“यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टं प्रकल्प्यते”।

इति ह्यभियुक्ताः स्मरन्ति। विहितं सन्नेतदुदकालक्ष्मनं कर्त्तुं
कुर्वन्तो निमित्तविशेषेषु। तदाह कर्त्तव्यप्रदीपः।

“पिच्यमन्त्रानुहरणे आत्मात्मने अवेक्षणे।

अधोवायुमसुत्सर्गं प्रहासेऽनृतभाषणे।

माञ्जारिमुषिकस्पर्शे आकुष्ठे क्रोधमश्ववे ।

निमित्तेष्वेषु सर्व्वच कर्म कुर्व्वन्नपः-स्पृशेत्” ।

इति ।

“रौद्रञ्च राक्षसं पित्र्यमासुरञ्चाभिचारिकम् ।

उक्ता मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेवच” ।

इति च गृह्यान्तरम् ॥ १२ ॥ * ॥

एवमत ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजोवि-
तावमृथात् ॥ १३ ॥

एवमनेन प्रकारेणातोऽस्मात् पूर्व्वोक्ताद्दोमद्वयादूर्द्धं परतः,
गृह्येऽग्नौ—पुनरुपादानात्—अन्यान्यपि यानि नित्यनैमित्तिकानि
कर्माणि गृह्येऽग्नौ विधीयन्ते, तेष्वपि, न पुनः सायंप्रातर्होममाच-
एवेत्यर्थः । जुहुयाद्वा स्वयं, सम्भवयेत्, हावयेद्वा पुत्रादिभिरसम्भव-
येत् । असम्भवकारणञ्चोक्तं कात्यायनेन कर्मप्रदोषे ।

“सूतके च प्रवासे च अग्नौ आहुभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्” ।

इति । यदा पुनरभमर्थो व्याख्यादिना हावयति, तदा यत्
कर्त्तव्यं तदप्याह स एव ।

“स्वयं होमाममर्थस्य समीपमुपसर्पणम् ।

तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम्” ।

इति । तदनेन, नायं तुल्यवद्विकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेद्वा—
इति । किन्तर्हि ? कात्यायनवचनात् व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।

कथं नाम ?—सम्भवे जुहुयात्, असम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था ।

“मन्धाकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदनाद्यं मायंप्रातर्होमद्वयं स्वयमेव कर्तव्यम् । कस्मात् ? अत ऊर्ध्वम्—इत्यभिधानात् । अत-ऊर्ध्वमिति खल्वभिदधान आचार्य्य आद्ये होमद्वये नाद्यं विकल्पः—जुहुयादा हावयेदेति—इति दर्शयति । तस्मादाद्यं होमद्वयं स्वयमेव कुर्यात् ऊर्ध्वन्वस्मात् जुहुयादा हावयेदेति सिद्धम् ।

तस्य खल्वेतस्य होमस्यावधिरुच्यते—‘आ जीवितावभृथात्’—इति । अवभृथोयज्ञान्त इत्यनर्थान्तरम् । इह त्वन्तमात्रमर्थः । जीवितस्यावभृथोऽन्तोविनाशः क्षय इत्येकोऽर्थः । तस्मात् जीवितावभृथात् आ । पदद्वयञ्चेदम् । जीवितक्षयपर्यन्तमित्यर्थः । तथाच श्रूयते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । “एतद्वै जरामर्थ्यं सचं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च”—इति । “जरामर्थ्यं वा एतत् सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते, मृत्युना च”—इति चैवमादि ॥ १३ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ यत् प्रकृतं—हावयेदेति, तदस्यार्थस्य द्रष्टृभ्ये ब्राह्मणवाक्यमप्युदाहरन्ति श्रिष्टा इत्याभामान्तं सूत्रम् ॥ १४ ॥ * ॥

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ, गृहाः
पत्नी, गृह्यणोऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

काममित्यनुमत्यर्थको निपातः । असामर्थ्यं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहु-
यात् सायंप्रातर्होमौ । गृह्येऽग्नौ खल्वयं होम इति पत्नी जुहुयात् ।
कस्मात् ? तदुच्यते । गृहाः पत्नी, एष चाग्निर्गृहो भवति । एतं
खल्वग्निं गृह्य इत्याचक्षते । तथाच—एतस्मात् समाख्यानात् पत्नी
जुहुयात् । तथाच स्मर्यते ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते” ।

इति । ततश्च यावता होमनिष्पत्तिर्भवति, तावन्मात्रं पत्नी-
मध्यापयेत् । कस्मात् ? पत्नी जुहुयादिति वचनात् । न खल्वनधौत्य
शक्नोति पत्नी होतुम् । न च त्वष्णीमित्याह वचनम् । किमिव हि
वचनं न कुर्व्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः—इति हि तन्मस्थितिः ।
सा खल्वियं पत्नी होतुरन्यस्याभाव एव जुहुयात् । कस्मात् ?

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजन्तया ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं कश्चित्” ।

इति कर्मप्रदौपवाक्ये अतिकूपरिकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः ।

“असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्भुतमनर्थकम्” ।

इति च तस्याः समचमेव नर्त्विगादिना होमानुष्ठानात् । यदपि
स्मरणम्—

“पत्नी पुत्रः कुमारौ वा शिष्योवापि यथाक्रमम् ।

पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः” ।

इति । तदपि नास्माकं सम्भवति । कुमारीश्रवणात् । न खल्वस्माकं खशास्त्रे कुमार्या होतव्यमिति श्रूयते । इतश्च । खशास्त्रविरोधाद् । खशास्त्रे खल्वस्माकं पत्न्याः समचमेवर्त्तिगादिना होमोऽनुज्ञाचते इत्यवोचाम । न च पत्न्या अय्यशक्तौ तदिति वाच्यं, मानाभावाद् । न खल्वस्मिन् सङ्कोचे प्रमाणमस्ति । न च सामान्यमपि वचनमृते कारणादिशेषपरं कल्पयितुमुचितम् ! इतश्च । ऋत्विक्परिकल्पनवैधर्थात् । ऋत्विक्परिकल्पनं खल्वेवमनर्थकं स्यात् । पत्न्याः खल्वशक्तौ ऋत्विजा होतव्यमिति स परिचिकल्पयितः । सा खल्वियमनर्थिका कल्पना स्यात् । कस्मात् ? तथैव तत्सम्भवात् । यदि नामाशक्ता पत्नी भवेत्, तर्हि सैव तदानौ-मृत्विजं परिकल्पयिष्यति, किमिदानीमेव तत्परिकल्पनेन ? तदशक्तौ चान्यपरिकल्पनाऽविशेषात् । परिकल्पितस्यापि ऋत्विजोऽशक्तौ अन्योऽपि ऋत्विक् पत्न्या परिकल्पयितव्य एव—इति इदानीं ऋत्विक्परिकल्पने, न कश्चिदिशेषोऽस्ति ।

ननु—“जातिन्तु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् न्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्”—इति सिद्धान्तात् पत्न्यधिकारिणौ कथमिवादितो न जुहुयात् ? उच्यते । नैतदस्ति—केवलायाः पत्न्या-अधिकार इति । किन्तर्हि ? दम्पत्योः महाधिकार इति सिद्धान्तः । तथा चोक्तम् । “स्वतन्त्रो वचनादैककर्म्यं स्यात्”—इति । “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्या”—इति, “मह धर्मश्चरितव्यः”—इति चैवमादि खल्वभियुक्ताः स्मरन्ति । तस्माज्जास्ति पत्न्याः केव-

ज्ञायाः पृथगधिकारः । महाधिकारेऽपि यावदुक्तमेव साऽधिकारोति
इति तदन्यवानधिकार एव तस्याः स्मियते । “तस्या यावदुक्त-
माशौर्ब्रह्मचर्यमनुव्यत्वात्”—इति सिद्धान्तात् । वचनवलादेवानया
होतव्यमिति यथावचनमेवाधिक्रियते । दर्शितश्चास्माभिर्वचनस्य
तात्पर्यम्—होतुरन्यस्याभावे पत्नी जुहुयात्—इति । “सा चान्य-
होतुरभावे जुहुयात्”—इति च भट्टभाष्यम् । तस्मादन्येषामेवैष
नियमः पत्नी प्रथमं जुहुयात्,—इति । परशास्त्रोक्तं खल्वेतदिति
नास्माकं भवति । तथा चाश्वलायनगृह्यम् । “पाणिग्रहणादि
गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्युपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासौ वा”—ति ।
इति ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः, सायंप्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्यर्था-
वा ॥ १५ ॥ * ॥

उपदिष्टौ सायंप्रातर्होमौ, सूचितश्च प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मयज्ञः,—
‘प्रदक्षिणमग्निं’ परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रति-
ष्ठाप्य यथार्थम्—इत्यत्र । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञः पञ्चानां महायज्ञा-
नामादिभूतः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुकमात् ।

महामन्त्राणि जानीयात्त एव हि महामन्त्राः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो, बलिभौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” ।

इति । अनुकमादध्यमानौत्यर्थ इति परिशिष्टप्रकाशः । ते
खल्विमे पञ्च महायज्ञाः पञ्चसूनापापापनुत्तये गृहमेधिना प्रत्यहं
कर्त्तव्याः । अतएव स्मरति भगवान्मनुः ।

“पञ्चैतान् यो महायज्ञान् ज्ञापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न क्षिप्यते ।

इति ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुम्बौ पेषणुपस्करः ।

कण्डूनी चोदकुम्भश्च बध्यते यावत् वाहयन्” ।

इति च । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं श्रुतिजपश्च । तदप्याह
कर्माप्रदौपः । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः”—इति ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति ।

“यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते” ।

इति च । अत्र शक्ति इत्युपादानादशक्तौ कियानपि श्रुति-
जपोब्रह्मयज्ञो भवतीत्यवगम्यते । “एकामृचं एकं वा यजुरेकं वा
मामाभिव्याहरेत्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं कन्दोगानां
स्रग्शाखापरिभाषितोदिविधो ब्रह्मयज्ञो भवतीति परिशिष्टप्रकाश-
प्रसृतयः । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् षड्श्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ।

इति स्मरणात् गुरोर्यदध्ययनं सोऽपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम् ।
तस्य खल्वस्य ब्रह्मयज्ञस्य विकल्पेन त्रयः काला भवन्ति । तथाच
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः”—इति । “यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स
वोच्यते”—इति चाभिधायाह कात्यायनः ।

“स चार्वाङ्गं तर्पणात्कार्यं पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यचेति निमित्तकात्” ।

इति । तर्पणादर्वाक् श्रुतिजपात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्येकः
काण्डः । न चायं ब्रह्मयज्ञः सवितुरूपस्थानरूप इति वाच्यम् । तस्य
ब्रह्मयज्ञत्वे प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं—सवितुरूपस्थानं
ब्रह्मयज्ञ इति । कात्यायनः खल्वादितः सन्ध्योपासनमुक्त्वा
उक्त्वा च तदतिक्रमदोषम्,—“वेदमादित आरभ्य”—इत्यादित-
आरभ्य यथाशक्ति वेदाध्ययनं विदधौ । न चेदं सवितुरूपस्थान-
रूपं सम्भवति । आदित आरभ्येत्यभिधानात् । न च सवितुरूप-
स्थाने आदित आरभ्य वेदो जप्यते । तस्मात् सवितुरूपस्थानादन्य-
एव कश्चित् श्रुतिजपो वचनार्थः । यश्च श्रुतिजप इत्यादिना च
तस्यैव ब्रह्मयज्ञसंज्ञामभिधाय,—“स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः”—इति
तस्यैव तर्पणादर्वाक् कर्त्तव्यतां कात्यायनः प्राह स्म । अतएव
स्मरति बृहस्पतिः ।

“ब्रह्मयज्ञार्थमिद्वयं विद्यामाध्यात्मिकौ जपेत् ।

जप्त्वाऽयं प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।

इति । तथा च सन्ध्योपासनमभिधाय ब्रह्मपुराणे ।

“कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।

स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतामृषीन् ।

इति । स्वाध्यायब्राह्मणेऽपि, “रक्षांसि वा पुरोनुवाके तपोरम-
तिष्ठन्त तान् प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत”—इत्येवमादिना तृतीये-
नानुवाकेन सन्ध्योपासनमभिधाय, “अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्मानान्
ब्रह्म स्वयम्भभ्यानर्षत्”—इति, “यत् स्वाध्यायमधीयौतैकामयुचं

यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति चैवमादिभिरष्टा-
भिरनुवाकैः सविस्तरं पृथगेव ब्रह्मयज्ञः समास्त्रायते । तस्मात्
सवितुरुपस्थानरूपोऽयं ब्रह्मयज्ञ इत्यप्रमाणं वचनम् ।

अथैवमाचार्येण खानयन्वे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत
उदुत्यं चित्रम्”—इत्युपक्रम्य,—“आभिर्चन्मिः सवितुरुपस्थानम्”—
इत्यभिधाय,—“नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्तेनाग्निसृष्ट्यत्विति
च सर्व्वत्र मध्येनैतांस्तर्पयेत्”—इत्येवमादिना तर्पणमभिधाय,—
“गायत्र्यष्टगतमादौ कृत्वा भासं दशस्तोभम्”—इत्यादिना,—
“अहरहर्ब्रह्मयज्ञाय”—इत्येवमन्तेन तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञोऽभि-
हितः कथं सङ्गच्छते ?

उच्यते । नैष दोषः । श्रुतिसामान्येऽप्यर्थभेदात् । समानायाम-
द्युभयत्र तर्पणश्रुतावनयोरर्थभेदो भवति । भिद्यते खल्वनयोरर्थ-
इत्यदोषः । आचार्यः किल सूर्य्योपस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव
तर्पणमभिदधौ न तन्यत् प्रधानभूतम्—‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इति ।
स्नानप्रकरणे खल्वाचार्यस्तर्पणं सूर्य्योपस्थानादनुपदमाह स्म । तदस्य
तर्पणस्य स्नानाङ्गतायामस्ति प्रमाणं प्रकरणम्, न तु प्रधानतायां
किञ्चिदपि प्रमाणं पश्यामः । कात्यायनवाक्यस्वरसादप्येवमेवा-
चार्यस्याभिप्रायोऽवधार्य्यते । कात्यायनोऽपि खल्वाचार्यस्याभिप्रायस्य
प्रकाशयितेत्यवोचाम । स च ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं पितृयज्ञमभि-
दधानः सूर्य्योपस्थानादनन्तरं तर्पणं स्नानाङ्गमेवाचार्य्येणाभिहितमिति
दर्शयति । अन्यथा कथमिव खोपजीव्यस्यैवाचार्य्यस्य विरुद्धमयम-
भिदधौत ! एवं खल्वस्यैव वचस्त्वनाश्यासो लोकानां प्रमज्येत !

तस्मादाचार्येण—“अथातः स्नानविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाय, “पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्जनञ्च”—इत्येवमन्तेन स्नानमभिधाय, तदङ्गस्य तर्पणस्याभिधाने प्राप्ते, “अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत”—इति, “आभिर्च्चग्भिः सवितुरुपस्थानम्”—इति चानूद्य क्रमार्थं, तर्पणमभिहितम् । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं सवितुरुपस्थानात्परं पिढ्यज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञात्परमित्यविरोधः ।

आह । ननु ‘स चार्व्याक् तर्पणात् कार्यः’—इति कात्यायनवाक्यस्य पिढ्यज्ञरूपतर्पणपरत्वे किं मानम् ? उच्यते ।

“पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः” ।

इत्युपक्रम्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे खल्वेवमभिहितं कात्यायनेन । तदत्र तर्पणपदस्योपक्रमोपस्थितं पिढ्यज्ञ एव तर्पणमर्थः । “सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा”—इति न्यायात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च न्यायः”—इति चाभियुक्तवचनात् । व्यक्तिवचनानाश्चामीषाम् आग्नेयीवत् सन्निहितव्यक्तिपरताया न्याय्यत्वात् । अतएव, ‘पिढ्यज्ञस्तु तर्पणम्’—इत्यत्रापि सूक्तमेव तर्पणमर्थः ।

तस्माद् यथा “आग्नेया अग्नौध्रमुपतिष्ठते”—इत्याग्नेयीपदेन प्रकृतो ज्योतिष्टोमसमाह्वानोऽन्यत्र विनियुक्तोऽपि मन्त्रोऽगच्छते, न पुनर्दाशतया लिङ्गवन्तोऽपि मन्त्रा नापि तदुभयम्—इति द्वतौ-याध्याये निरूपितम् । एवमिहापि प्रकृतं पिढ्यज्ञरूपमेव तर्पणं परासृज्यते, न स्नानाङ्गं नाप्युभयमिति । कात्यायनो हि कर्षप्रदौषे दशमे खण्डे स्नानमुपदिश्य, एकादशं खण्डे गायत्रीजपान्तं सन्ध्योपासनं,—

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति जपयज्ञस्याभिधाय, द्वादशे खण्डे,

“यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिताङ्गिः पितृनपि” ।

इत्यादिना स्नानसूत्रोपदिष्टात् स्नानाङ्गतर्पणादिलक्षणमेव
सपरिकरं तर्पणमभिधाय,—

“कायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालोजनिचौ जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकङ्क्षि सः ।

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैरसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि” ।

इत्युपसंस्तुतवान् । तदन्ताकरणे दोषस्य करणे चाभ्युदयस्योप-
देशात् प्रधानमेवैतत् तर्पणमिति प्रतिपत्तव्यम् । न ह्यत्र तर्पण-
स्याङ्गत्वे क्षिप्त्वादिकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे ; येन स्नानाङ्ग-
मिदं तर्पणमिति प्रतिपद्येमहि । ब्रह्मयज्ञसाहचर्यादपि पितृयज्ञ-
स्तर्पणं प्रधानमेवावगम्यते । साहचर्यमपि खल्वर्थस्य नियामक-
मिष्यते । अतएव कर्मप्रदीपे, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इतिस्नान-
प्रकरणनैरपेक्ष्येणास्नातम् । मनुस्मृतावपि, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—
इत्युक्तम् । स्नानस्य तदङ्गतर्पणस्य वा नामापि तत्र न श्रूयते ।
प्रकरणान्तरे खल्विदमास्नानं प्रकरणाधिकरणन्यायेन कर्मान्तर-

मवगमयति । तथा चोक्तम् । “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्वयम्”—
इति । तुल्यञ्च समाख्यानम्—अथापनं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणं पित्र्यज्ञो-
होमो देवयज्ञ इत्येवमादि न च खानाङ्गतर्पणादर्वाक् कन्दो-
गानां ब्रह्मयज्ञो भवति । खानाङ्गतर्पणात् परत एवाचार्येण
ब्रह्मयज्ञस्योपदेशात् । कन्दोगानां विहितस्यैव ब्रह्मयज्ञस्य खल्वेष
कालविधिः—‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इत्येवमादिः । न
चान्यविषयमेतदाक्यम् । न खल्वस्यैव पूर्वस्मिन् परस्मिन् वाक्य-
प्रवाहे कन्दोगविषये सति मध्यपठितमिदं वाक्यमकस्मादेवान्येषां
भवितुमर्हति । न चार्द्धजरतौयमुचितम् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।
खानाङ्गञ्च तर्पणमन्तरेण खानं न भवति, भवति चेदं तर्पणमन्त-
रेणापि खानं रोगाद्युपद्रवेषु ।

“तर्पणन्तु ऽग्निः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोदितः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं मिद्धे तर्पणद्वैते, खानाङ्गतर्पणं
सवितुरूपखानात् परं पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञादिति न किञ्चि-
दनुचितम् । अतएव कात्यायनेन श्रुतिजपात् परं तर्पणमुक्तम् ।

यच्च तर्पणद्वैतमभ्युपगच्छताऽपि तत्त्वकारेण, खानाङ्गतर्पणन्तु
प्रधानतर्पणस्य प्रकृतिभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोत्रस्य ।
तच्च खानाङ्गतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वं साचादुक्तं विकृतावपि सम्भवे
प्राप्तम् । यथा ज्योतिष्टोमस्य दक्ष्युत्तरकालत्वं विकृतिभोमेऽप्यति-
देशप्राप्तम्—इत्युक्तम् । तच्च ब्रूमः । स्मृत्यन्तरोक्तं प्रधानतर्पणं
खानाङ्गतर्पणस्य विकृतिर्भवेत् भवतु नाम । कात्यायनोक्तन्तु प्रधान-

तर्पणं न स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते । कस्मात् ? सपरिकराभिहित-
त्वान्तस्य । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति हि
सिद्धान्तः । तत्र कुत्र कस्य धर्मः प्रदिश्यताम् ।

अथापि भवतः अह्मामनुरुध्य प्रधानतर्पणं स्नानाङ्गतर्पणस्य
विकृतिरिति सामान्येन प्रतिपद्येमहि, तथापि ‘म चार्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति कात्यायनादिभिस्तस्य कालविशेषोपदेशात् नैव चोद-
केन तत्र कालः प्रापयितव्यो भवति । वैकृतेन विशेषोपदेशेन
प्राकृतस्य चोदकप्रापयितव्यस्य कालस्य बाधात् । चोदकेन हि
विप्रकृष्टाधीतः कालः संबन्धयितव्यः, मन्त्रिकृष्टन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं
मिति शीघ्रमुपस्थितेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन विलम्बोपस्थितं मन्ध्योत्तरत्वं
बाध्यते । शरमयेनेव वर्हिषा कुशमयं वर्हिः । अपिच । यदि
विकृतावानुमानिकं चोदकप्राप्तं सामिधेनौनां पाञ्चदशं बाधित्वा,
“सप्तदश सामिधेनौरनुब्रूयात्”—इत्यनारभ्याधीतेनापि वाक्येन
साप्तदशं सामिधेनौनामिष्यते, तर्हि, ‘म चार्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति, ‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थम्’—इति चैवमादिभिर्वाक्यैः साक्षा-
देव पितृयज्ञविषयैः चोदकप्राप्तं मन्ध्योत्तरत्वं बाधित्वा पितृयज्ञस्य
तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं सुतरामेष्टव्यम् ।

अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि—“अग्नयेऽनीक-
वते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो-
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्”—इति प्रातर्मध्यन्दिने
सायमित्यङ्गः कालेषु इष्टौनां समास्नानात्,—यथा देवदत्तः प्रातर-
पूषं भक्षयति, मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान्

भक्षयति,—इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते—
इत्येकस्मिन्नहनि दृष्टौनामवगमात् सद्यस्कालता विक्रतौनामसूषा-
मिष्टौनामिति चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्युहकालत्वं बाध्यत इति
पञ्चम्याये सिद्धान्तितम् । तथा चोक्तम् । “अपि वा क्रमकालसंयुक्ता-
सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्म्मलोपः स्यात्”—इति ।
एवमिहापि भविष्यति ।

ननु नास्त्यत्र शब्दोन्नयज्ञानान्तरन्तर्पणं पित्र्यज्ञः,—इति ।
साकसेधेऽपि तर्हि नास्ति शब्दः—सद्यस्काला इमा दृष्टय इति ।
तच्चाद्यावगम्यते सद्यस्कालता इति चेदिहाप्यथावगम्यते उन्नय-
ज्ञोत्तरतैत्यविशेष एव । न खलु वयं शब्दस्याप्रयोगमर्थाभावे
हेतुमभ्युपगच्छामः । सत्यर्थे तदवसराभावान्न प्रयुज्यते शब्द-
इति ह्यभियुक्ताः कथयन्ति । गम्यते चान्यस्मात् कारणादथमर्थो—
यदुत उन्नयज्ञादनन्तरं पित्र्यज्ञस्तर्पणं कर्त्तव्यमिति । अस्ति चात्र
साक्षादपि उन्नयज्ञोत्तरत्वावगमकं किञ्चिदचनम् । तच्च पुरस्ता-
देवोदाहृतमस्माभिः ।

यदि पुनः सामान्यत एव तर्पणस्य उन्नयज्ञोत्तरत्वमास्माद्येतापि
तर्हि तत् प्रकृत्या वा गृह्येत विकृत्या वा,—इति भवतां द्वयौ
गतिः स्यात् । तत्र यदि प्रकृत्या गृह्येत, तर्ह्युभयोः कालयोरन्यतरः
कालः पक्षे परित्यज्येत । यदि विकृत्या गृह्येत, तच्चापि चोदकेन
प्राकृतस्य कालस्य प्रापितत्वादन्यतरः कालः परित्यज्येतैव । तदेव-
सुभयथाऽप्यन्यतरकालपरित्यागस्यावश्यकत्वे समानेऽपि यतरः पक्षो-
न्यायेनानुगृह्यते, ततरः पक्ष इहाश्रयितव्योभवति । तत्र विकृतौ

चोदकप्राप्तः काल आनुमानिक इति स त्यज्यताम् । प्रकृतौ तु मन्ध्योत्तरत्नकालः साक्षादास्मात् इति न युज्यते त्यक्तमित्यस्मात्-पक्षो न्यायेनानुगृह्यते ।

अतएव, “य इच्छा पशुना सोमेन आश्रयणेन वा यच्छुमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा यजेत”—इति मामान्यवचनेन भाङ्गस्य यागस्यामावस्यायां पौर्णमास्यां वा करणास्मानात् तस्य च प्रकृतिपरत्वे तच्च प्रत्यक्षममावस्यातस्य पूर्व्वेदुरग्निं गृह्णाति उत्तर-महर्द्देवतां यजेत’—इति कालस्य पक्षे परित्यागप्रसङ्गात् मामान्य-वचनं विकृतिपरमिति तच्च चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्वैयहकाख्य-परित्यज्यते इति वैकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालत्वमिति पञ्च-माध्याये सिद्धान्तितम् ।

परमार्थतस्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वान्नानं न मामान्यविषयं किन्तु पितृयज्ञरूपतर्पणविषयमेवेति पुरस्तादुपदर्शितमस्माभिः । अतएव गोभिलौयवचनद्वयम् ।

“आश्रवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीन्तु जपेत् पश्चात् स्नाध्यायश्चैव शक्तिः ।

आश्रवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ।

इति । तदनेन स्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्यायं काल इति स्पष्टमव-गम्यते । कस्मात् ? ‘आश्रवने तु संप्राप्ते’,—इत्युपक्रमात् । ‘स्नानमेव वृथा भवेत्’,—इति शेषसंहारात् । तस्मादियमेवावधारणा,—स्नानाङ्गं तर्पणं जपयज्ञात् पूर्वं कर्त्तव्यं जपयज्ञादनन्तरञ्च तर्पणं पितृयज्ञरूपं

कर्त्तव्यमिति । तदनेन तन्त्रता निरस्ता । कस्मात् ? कालभेदात् । अन्यः कालः पित्र्यज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्यस्य कालः स्नानाङ्गस्य तर्पणस्य सूर्यापस्नानोत्तरत्वमिति भवति कालभेदः । 'स चावांक् तर्पणात् कार्यः'—इति तर्पणादवांङ्ब्रह्मयज्ञमभिदधानः कात्यायनोऽद्याद् ब्रह्मयज्ञात् परं तर्पणं पित्र्यज्ञरूपं दर्शयति ।

एतेन यत्परिशिष्टप्रकाशकृताऽभिहितम्—'स चावांक् तर्पणात् कार्यः'—इति यजुर्वेदविषयम्, कन्दोगानान्तर्पणात्परं ब्रह्मयज्ञाभिधानादिति, यच्च तत्त्वकारेण—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । तदसङ्गतम् । पित्र्यज्ञरूपं खल्विदं तर्पणं—'स चावांक् तर्पणात् कार्यः'—इति, स्नानाङ्गञ्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञादवांङ्गभिहितमिति विभिन्नविषयतया विरोधानवमरात् । शब्दमूलः खल्वयमर्थो भवति—अनेनेदं कर्त्तव्यमनेनेदमिति । न खल्वस्ति शब्दो—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । सेयमशब्दौ पुरुषबुद्धिमूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । कस्मात् ?—'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्'—इति जैमिनिसूत्रात् । लाघवादेवमस्तु, इति चेदुच्यते । न खलु शास्त्रबलादस्तुभिर्ज्ञैः लाघवं किमपि कर्तुमर्हति । पुरुषप्रवृत्तौ खल्वेतदुपयुज्यते । अन्वैयस्यदृष्टानुमानकल्पना न्यायेति चेदुच्यते । मत्वं न्याय्या—अन्वैयस्यदृष्टानुमानकल्पना यच्च विशेषहेतुर्नास्ति । इह चास्ति विशेषहेतुः—'स चावांक् तर्पणात् कार्यः'—इति । प्रमाणस्य खल्वभावेऽन्वैयस्यपि अदृष्टानुमानकल्पना न क्रियते,—क्रियते पुनर्गरीयस्यपि सति प्रमाणेति हि प्रमाणपरतन्त्राणां समयः । तथा चाभियुक्तानां वचनम् ।

“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुबद्ध्यपि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्पो निष्प्रमाणकः” ।

इति । अपि च । इन्दोगानां स्वशास्त्रोपदिष्टं प्रधानतर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं इन्दोगेतरेषामिति वदन् प्रष्टव्यः । स्वशास्त्रोपदिष्टं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं इन्दोगैः कुतस्यज्यते ? तेषां मन्थ्योत्तरत्वस्य चोदक-प्राप्तत्वादिति चेत् । न । तेषां ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यापि वाक्येन प्राप्तत्वा-विशेषात् । एवञ्च कतरदिह त्यक्त्यमिति भवति विचारणा । तच्च चोदकप्राप्त एवानुमानिकः कालस्यक्त्यः साक्षादुपदिष्टं ब्रह्मयज्ञो-त्तरत्वं न युज्यते त्यक्त्यमित्यवोचाम ।

ननु उक्तं सामगेतरेषामुपदेशोऽयं भविष्यति,—इति । नैतत् साधूक्तम् । न खल्वत्र सामगेतरे श्रूयन्ते, किन्तर्हि भवता कल्पयितुमभिप्रेयन्ते । सैव कल्पना न सम्भवतीति ब्रूमः । इन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य मन्थ्योत्तरत्वं चेत् कुतश्चित् कार-णात् सिध्येत्, विकल्प एव तर्ह्युभयोः कालयोर्भवेत् । न तु इन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टकालस्य इन्दोगेतरविषयत्वमिति साध्वी कल्पना । तदपि चोदकेन सिवाधयिषितं, तच्च न सम्भवती-त्युक्तम् ।

इतरेतराश्रयाच्चामिद्धिः । चोदकेन इन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य मन्थ्योत्तरत्वमिद्धावेव तदिरोधाद्ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावेदकस्य शास्त्रस्य तदन्यपरत्वं सिध्यति, सिद्धे च तच्छास्त्रस्य तदन्यपरत्वे प्रधानतर्पणस्य चोदकेन मन्थ्योत्तरत्वमिद्धिरितौतरेतराश्रयमापद्यते । तस्मादित-रेतराश्रयाच्च न सिध्यति तद्वचनस्य सामगेतरविषयत्वम् । वैकृत-

स्वार्थोऽर्थादेषवगम्यमानश्चोदकं बाधते चोदकस्य दुर्बलत्वादित्य-
ष्टुपदर्शितमेवाधस्तात् ।

अपि च । कन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टं पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्म-
यज्ञोत्तरत्वं कन्दोगानां न भविष्यति, भविष्यति तन्वेषामिति
कोऽयमसदावेशः परौचकाणामिति न खल्वधिगच्छामि । यावान्
खल्वश्रुतकल्पनायां दोषस्तावानेव श्रुतस्योत्सर्ग इति हि तन्त्रस्थितिः ।
भवतां मते त्वपह्मिस्तैव स्थितिरियं स्यात् । अश्रुतस्य कन्दोगेतर-
विषयत्वस्य कल्पनात् कन्दोगानां श्रुतस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यो-
त्सर्गाच्च । न खल्वन्यशास्त्रोक्तमपि पुत्रपवुद्ध्या बलादन्यत्र नौयते
इति युक्तम् । न खल्वेवमयं धर्मा भवति ।

यदपि कन्दोगानां स्नानाङ्गतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वमुक्तम् । तद-
प्युक्तम् । सवितुरुपस्थानात् परमेव तेषां स्नानाङ्गतर्पणस्य कर-
णोपदेशात् । न चोपस्थानान्तमेव कन्दोगानां सन्ध्योपासनम्,
किन्तर्हि ?—गायत्रीजपान्तमेव । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा
ज्ञायते । “अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रति-
ज्ञाय, “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्वां गायत्रीम्”—इति गायत्री-
जपान्तमभिधाय, “अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते”—इत्युपसंहर-
न्नाचार्या गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनमिति दर्शयति । अत
एव स्नानप्रकरणे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत्”—इत्यभिधाय,
“सवितुरुपस्थानं, नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय च”—इत्यभिहितम् ।
तद्वच—सन्ध्यामुपासीत्—इति गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनं
प्राप्नोतीत्यन्तरा तर्पणार्थम्—सवितुरुपस्थानम्—इति वचनं सङ्ग-

च्छते । तदन्तस्य सन्ध्योपासनत्वे तु—सन्ध्यामुपासीत—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्—सवितुरुत्पत्तानम्—इति पुनर्वचनमाचार्यस्थानर्थकमेव स्यात् । कर्मप्रदीपोऽपि ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्यादीनो यतः स्मृतः” ॥

इति प्रतिज्ञाय,—

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोडूङ्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वचिकं जपन्” ॥

इति गायत्रीजपान्तमभिधाय,—

“एतत् सन्ध्याचयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यत्र तिष्ठति ।

यस्य नाख्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इत्युपसंज्ञहार ।

यत्पुनर्मनुवचनम्—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन्, स्वात्मा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

इति । तत्स्वात्मेति साङ्गस्य सतर्पणस्य स्थानस्याभिधानात् यदेवेति श्लोक्तमेव—“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्”—इति प्रधानतर्पणं परा-
मृशति । अशक्तावप्यन्यस्य पितृयज्ञस्य तर्पणादेव सर्व्वं पितृयज्ञफलं दर्शयति । स्वात्मेति तु प्राप्तस्यैव कर्म्मार्थस्थानस्यानुवादः । यथा स्मृत्यन्तरे—

“यदादौ वेदमारभ्य स्वात्मा भक्त्वा द्विजोत्तमः ।

अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान् सोऽयं ब्रह्ममखः स्मृतः” ॥

इत्येवमादौ । अथवा । अत्यन्ताशक्तः स्नात्वा यदेव तर्पयति स्नानाङ्गमपि, तेनापि पितृयज्ञफलमाप्नोतीत्येवमर्थं मनुवचनं भविष्यतीत्यदोषः । न चास्मादेव मनुवचनात् स्नानाङ्गतर्पणादेव प्रधानतर्पणं तन्त्रात् सेत्स्यति इति वाच्यम् । नैयायिकास्तन्त्र-
तायाः कालभेदेऽसम्भवात् । नैयायिकौ खल्वियं तन्त्रतेष्यते । न च कालभेदे तन्त्रतान्यायोऽस्ति । न च वचनशतेनापि न्याय-
श्चानेतुं शक्यते । तस्मादशक्तविषयं मनुवचनं वाच्यम् । न च वाच्यं—कात्यायनवचनमेव स्नानाशक्तविषयं किमिति न स्यादिति । प्रमाणाभावात् । न हि मनुः स्नानाङ्गतर्पणस्य पितृयज्ञत्वं स्मरति, किन्तुर्हि ? तेनैव पितृयज्ञफलप्राप्तिम् । कात्यायनस्तु पितृयज्ञस्य तर्पणस्य जपयज्ञात् पराचीनत्वम् । तदनयोर्विभिन्नविषययो-
र्वाक्ययोर्नास्त्येकविषयत्वम् । विशेषवचनत्वाच्च । विशेषवचनं खल्विदं कात्यायनस्य ह्न्दोगविषयं, न सामान्येन मनुवचनेनान्येन वा सङ्कोचयितुमुचितम् । विशेषस्य बलवत्त्वात् । “पदार्थान्तरमाकाङ्क्ष-
विशेषमपहाय तदिरच सामान्यमन्वेति”—इति हि न्यायः । कथं पुनर्मनोर्दुर्बलत्वमुच्यते ? बृहस्पतिस्त्वस्य प्राधान्यं स्मरति—

“वेदार्थापनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः कृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा कृतिर्न प्रशस्यते” ॥

इति । अत्रोच्यते । सत्यं स्मरति बृहस्पतिरस्य प्राधान्यम्, अस्यैव तत्, तच्च वयमपि नापलपामः । परमेतत्प्राधान्यमवष्टभ्य नात्र निर्णयो युक्त इति ब्रूमः । यच्च खल्वन्यत् विनिगमनाकारणं नास्ति, समानविषयञ्च समानानदयमुपलभ्यते, तच्च मनोः प्राधान्य-

मवष्टभ्य शास्त्रार्थाविधारणा कर्तुमुचिता । सामान्यविशेषवचनयोस्तु
विशेषवचनं बलवदिति को नाम साहसिकः समुत्सहतेऽपलपितुम् ?
एवं खल्वपक्षमितैव शास्त्रमर्थ्यादा म्यात् । सर्व्वाणि दर्शनानि सर्व्वे
च लोकाः व्याकुपेरन् । अतएव मनोरननुमतमपि वैश्वदेवादिक-
माचार्यानुमतमनुष्ठेयते, मन्वनुमतन्तु काम्यतया क्रियते इति
निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

परमार्थतस्तु 'स्नाना यदेव तर्पयति'—इति, 'तेनैव'—इति च
ब्रुवाणो मनुरेवकारादन्यत् तर्पणं विनाऽपि, पिथ्यबलिनेव, स्नानाङ्ग-
तर्पणेनैव पिथ्ययज्ञफलप्राप्तिं दर्शयति इति—तद्वचनमेव पृथक्तर्प-
णाशक्तविषयं भवितुमुचितम् । अपिच । मनुना स्नानाङ्गतर्पणेनैव
पिथ्ययज्ञक्रियाफलप्राप्तिवचनात् तत्त्वतामनुमानान्ययानुपपत्त्या पिथ-
यज्ञतर्पणस्य तत्कालत्वमनुमित्तिरिति भवान् । अस्मादेव च कारणात्
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमिति प्रतिपद्यते । तच्चैतदनु-
चितम् । कस्मात् ? इतरेतराश्रयात् । सिद्धे हि स्नानाङ्गतर्पण-
कालत्वे प्रधानतर्पणस्य, ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषय-
मवतिष्ठते । सिद्धे च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनस्य स्नानाशक्तविषयत्वे
प्रधानतर्पणस्य तत्कालत्वानुमानकल्पना—इति इतरेतराश्रयमाप-
द्येत । अपि चार्थविप्रकर्षात् । विप्रकृष्टा खल्वेषा कालकल्पना,
मन्निष्ठेन कालेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन बाध्यते । आनुमानिकं
खल्विदं स्नानाङ्गतर्पणकालत्वं प्रत्यक्षन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं प्रत्यक्ष-
न्नानुमानादलौघः । यावत् खल्वनुमातुमुत्सहते भवान्, तावदेव
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्वीयते—इति प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव बाध्यते—

इति युक्तम् । सदाचारस्य सत्यपेक्षया दुर्बलतायामित्यमेव
कारणमभिहितं वार्त्तिककृद्भिः । तथा चोक्तम् ।

“सदाचारः सति यावदनुमातुं समुत्सुकः ।

सतिर्लब्धश्रुतिस्त्वावद्वर्धमेव प्रमापयेत्” ॥

इति । अपि च ।

“तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इत्यवधारयन्मनुरशक्तविषयमिदमिति दर्शयति । शक्तस्य तु
श्राद्धादिकरणं दर्शयिष्यामः । यदि पुनः केषाञ्चिदपि शास्त्रिणां
तर्पणयोः समानकालत्वं प्रामाणिकम् । तर्हि कामं तत्परमसु
मनुवचनम् । तावताऽप्यस्माकं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं नापचीयते ।
तस्मादस्मादुक्त एवार्थः समादरणीयः ।

अथैवमेकस्मिन्नेव दिने स्नानाङ्गं प्रधानमेति तर्पणद्वयं कर्त्तव्य-
मित्युक्तम् । तत् खल्वनुचितमेव । कस्मात् ?

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकच वासरे” ॥

इत्येवमादिस्मरणात् । उच्यते । इदं हि वाक्यं, ‘एकं ह्येकच
वासरे’—इत्युपसंहारादेकस्यैव कर्मणः फलभूमाधितया पुनरावृत्तिं
निषेधतीति—सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् सुतरां नाव-
र्त्तयेत् कर्माति न्यायमूलम् । न पुनर्निमित्तभेदेऽपि नैमित्तिकाना-
मावृत्तिं निषेधति । सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यभावात् ।
अत एवैकस्मिन्नहनि प्रातर्मध्याह्ने च स्नानाङ्गतर्पणमुपपद्यते । ‘काम्य-
नैमित्तिके हित्वा’—इति च निमित्तभेदेनावृत्तौ मुनेः स्वरभोऽव-

गम्यते । अतएवेदमपि प्रदर्शनमात्रं न पुनर्निश्चयार्थम् । न्यायस्थान्य-
त्राप्यविशेषात् । अतएव—

“विषुवद्विसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।

स्नात्वा सङ्कर्षणं कृत्वा दृष्ट्वा भद्राक्ष भो दिवाः” ॥

इत्येकस्मिन्नपि दिने निमित्तभेदेन नैमित्तिकावृत्तिर्न्यायाव-
गतैव स्मर्यते । तथा ।

“धर्मविज्ञाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मथञ्जञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्” ॥

इति । इदमपि वचनं एकस्यैव कर्मण एकदेव पुनराचरणं
निषेधतीति न्यायमुल्लेखेव । वैश्वदेवमाहचर्याच्चैवमवगम्यते । न
खल्वेकस्मिन् दिने भद्रदेव वैश्वदेवः कर्तव्यः इति शक्यते वक्तुम् ।
रात्रावपि पुनर्वैश्वदेवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव सामान्यतः
स्मर्यते ।

“यथाब्देनाब्दिकं कर्म मासेनैव तु मासिकम् ।

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं न चैकत्र क्रियादयम्” ॥

इति । एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति
हलायुधः । तस्मात् तर्पणद्वयमविरुद्धम् । तदेवं ‘स चार्वाक्
तर्पणात् कार्यः’—इति ब्रह्मथञ्जस्यैकः कालः । ‘पश्चादा प्रातरा-
ह्नतेः’—इत्यपरः कालः । अध्यापनं श्रुतिजपश्चात्र कर्तव्यम् । तथा
च स्मर्यते ।

“द्वितीये च तथा भागे वदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते ।

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गमङ्कितस्तु सः ।

वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यामथ पञ्चधा” ।

इति । अनया च सत्येदमवगम्यते—यत् गुरोरध्ययनमपि ब्रह्म-
यज्ञोऽचैव कर्त्तव्यमिति । अत्र चाध्यापनं प्रथमः कल्प इति भट्ट-
भाष्यम् । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते” ।

इति । ‘वैश्वदेवावसाने वा’—इत्यपरः कालः । वैश्वदेवो नाम
होम उच्यते देवयज्ञरूपः । विश्वे देवाः सर्वे देवाः, ते यस्य होमस्य
देवताः सोऽयं देवयज्ञात्मको होमो वैश्वदेव इत्युच्यते । तदवसान-
मन्यः कालो ब्रह्मयज्ञस्य । तस्य खल्वस्य वैश्वदेवस्यावसाने विहित-
मपि वामदेव्यगानं बलिकर्मान् एव कर्त्तव्यम् ।

“यहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । स खल्वयं वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञो-
वैश्वदेवावसाने बलिकर्म कृत्वा कर्त्तव्यः—इति परिशिष्टप्रकाशः ।
बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञः—इति भट्ट-
भाष्यम् । ते खल्विमे च यो ब्रह्मयज्ञकाला व्यवस्थिता वेदितव्याः ।
कथन्नाम ? तर्पणादूर्वाक् श्रुतिजपः । प्रातराहुतेः पश्चात् स
चाध्यापनञ्चाध्ययनञ्च । वैश्वदेवावसाने स एवेति । सा खल्वियं
व्यवस्था षडङ्गमङ्कितेत्यादरणीया । अनियमेनैते यथामश्वं ब्रह्म-
यज्ञकाला इत्यपरमतम् । वैश्वदेवावसाने तु व्याख्यातारो विव-

दन्ते । केचिदाहुः—वामदेव्यगानमेवात्र श्रुतिजप इति । अन्ये
 लाहुः—वामदेव्यगानमपि अन्यदप्यध्ययनमत्र श्रुतिजप इति । इदमेव
 तावन्मतमाद्रियामहे । कस्मात् ? ब्रह्मयज्ञस्यैव कालत्रयविधानात् ।
 व्यवस्थायाञ्च प्रमाणविशेषाभावात् । इयान् परं विशेषः । यदशक्तौ
 कर्मापवर्गविहितेनापि वामदेव्यगानेन तदानीं स हृतो भवति ।
 तमिमं तृतीयं महायज्ञं वैश्वदेवमुपदिदिचुराचार्यं इदमाह ।

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत्

॥ १६ ॥

निष्ठा निष्यन्तिः संज्ञाताऽस्येति निष्ठितः, तस्मिन्निष्ठिते निष्यन्ते
 इत्येतत् । अन्ये लाहुः—निष्ठिते निःशेषेण व्यञ्जनोपसेचनादिषहिते
 स्थिते सिद्धे—इति । कस्मिन् ? सायमाशप्रातराशे, सायमाश्रते इति
 सायमाशः, प्रातराश्रते इति प्रातराशः, स च स चेति द्वैक-
 वद्भावस्तस्मिन् सायमाशप्रातराशे । सायंप्रातःशब्दौ खल्विभौ दिवा-
 रात्रिपरौ । कस्मात् ?

“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं

विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां

मार्द्धप्रहरयामान्तः” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात् । भूतमिति प्रवाचयेत्, प्रकर्षेण
 वाचयेत् । भूतमिति प्रवाचयेदिति सूत्रयन्नाचार्यः—भूतमिति
 ब्रूहीति प्रवाचयितुः प्रश्नोऽर्थादायात इति दर्शयति । कः प्रवाचयेत् ?

गृहपतिः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । कां प्रवाचयेत् ? पत्नीम् ।
कस्मात् ? अन्नपंक्तां तस्या एवाधिकारात् । कथमन्नपंक्तां तस्या-
एवाधिकारः ? मन्वादिस्मरणात् । तथा च स्मरति भगवान्मनुः ।

“अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

गौचे धर्मोऽन्नपंक्ताश्च पारिणाय्यस्य रक्षणे” ।

इति । केनचित् प्रतिबन्धेन पत्नी चेदमन्निहिता रसवत्यां,
तर्हि किं कर्त्तव्यम् ? इत्यत्राह कर्मप्रदीपः ।

“भूतप्रवाचने पत्नी यद्यमन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ?

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा” ।

इति ॥ १६ ॥ * ॥

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते विना, अभगया अभजनौयथा अगोभनया वाचा, तां
विनेति व्यत्ययेनेयं तृतीया द्रष्टव्या । अथवा । ऋते प्रदीपे, तत्राप्यस्या-
भिधानकाण्डे पाठात् । कस्मिन् ? प्रकृतत्वादग्नौ, वैश्वदेवार्थमिति
वाक्यशेषः । भट्टभाष्ये तु—“ऋते गते । ऋ गतौ । कस्मिन् ? प्रकृत-
त्वादन्नहोमार्थमग्निमविधमामादिते इत्यर्थः । एतस्मिन् काले
प्रवाचयेत्” । इति व्याख्यातम् । तथाच गृहपतिना भगया वाचा
भूतमिति ब्रूहौत्येवमभिहिता पत्नी, शुचिर्भूत्वाऽऽचमनादिना,
भगया वाचा गोभनया विस्पष्टया भूतमिति ब्रूयादित्यर्थः ।

गृहपतेः स्वत्वाचान्नोदकेन कृत्यमित्यनेनैव शौचं सिद्धमिति
 शुचिर्भूतेत्येतत् पत्नीमस्वन्धविवक्षयैवाचार्यः सूत्राच्चकारेति
 गम्यते ॥ १७ ॥ * ॥

पत्न्या स्वन्धेवमुक्ते गृहपतिः—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु ॥
 ॥ १८ ॥

—इत्युच्चैः प्रतिजपति । तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु—

“शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमौषदोष्टौ प्रचालयन् ।

किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ।

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा प्रतिजपतीत्यनुषज्यते
 ॥ १८ ॥ * ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौशमहोपाध्याय-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलौघगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयोऽध्यायः खण्डिका ॥ * ॥

गोभिलीयपृच्छासूत्रे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका ।

अथेदानौमुपक्रमेवाग्नेन वैश्वदेववल्गिकर्षणी कर्त्तव्ये—इत्येतदाह ।

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । वक्ष्यमाणं वैश्वदेवहोमं निर्वर्त्तयानन्तरं वाग्यतः संयतवाक्, बलीन् वक्ष्यमाणान्, हरेन्निदध्यादित्यर्थः । ननु वक्ष्यति होमानन्तरम्—‘अथ बलीन् हरेत्,’—इति, तत् किमित्यस्मिन्नथेत्युच्यते ? उच्यते । होमानन्तरं बलीन्नेव हरेत्, न त्वन्यत् किञ्चित् कुर्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते । तदनेन वैश्वदेवावसानविहितमपि वामदेव्यगानादिकं बलिहरणान्त एव कर्त्तव्यम् । अत एव कात्यायनोऽपि—

“वामदेव्यं गणेश्वन्ते बल्लन्ते वैश्वदेविके” ।

इति स्मरति । एतेन—

“प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता वेदितव्या ॥ १ ॥

वाग्यत इत्यव्यापवादमाह—

भाषेतान्नसं^१सिद्धिमतिथिभिः काम^२सम्भाषेत ॥ २ ॥

भाषेत वदेत्, अन्नसंसिद्धिमन्नस्य सम्यक्सिद्धिं प्रकृतिमित्येतत् । किमिदमन्नमुपसिक्तं उत न ?— इत्येवमादिकामन्नप्रकृतिं प्रति भाषेत । भाषणञ्चेदं पृच्छारूपम् । अन्नसंसिद्धिमन्नसंसिद्धयै भाषेत—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । अतिथिभिः—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्त्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नस्मादतिथिरुच्यते” ।

इति मन्वादिस्मरणात् नास्ति द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथि-
रुच्यते । तैरतिथिभिः सह । वज्रवचनात् सम्भवे बहवोऽप्यतिथयो-
भवन्तीति दर्शयति । काममिच्छया सम्भाषेत बलिहरणकालेऽपि ।
अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत वा, न वा
सम्भाषेत— इत्यनियमः ॥ २ ॥ * ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्यामौ
जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतममन्नकपरिसमूहनादि समिदाधानान्तं स्मारयति ।
कर्षप्रदीपोऽप्याह—

“पर्युत्थणञ्च सर्व्वं च कर्त्तव्यमदितेनिति ।

अन्ने च वामदेवस्य गानं कुर्यादृचस्त्रिधा” ।

इति । हविष्यस्यान्नस्येति षष्ठी सम्बन्धार्था अवयवार्था वा ।
सावशेषः खल्वेष होमो भवति । न खल्वत्र सर्व्वज्ञतत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतदवशिष्टेनैवान्नेन बलिहरणं, गृहमेधिनो भोजनञ्चास्यैव इति च वक्ष्यामः । अन्नस्येति च सूत्रयन्नाचार्य्यो नात्र चरोरावृत्तौति दर्शयति । स्थालीपाके—चरौ खलु तामावृतं वक्ष्यति । न खल्वत्र स्थालीपाकः श्रूयते । मनुरपि—

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्व्यादिवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम्” ॥

इति स्मरति । विश्वे देवाः सर्वे देवास्तो यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्यत् पच्यते तदुच्यते । तदयमर्थः । अथ ममि-
दाधानान्तकस्मानन्तरं हविष्यस्यान्नस्य उद्धृत्य गृहीत्वा, हविष्यै-
र्घृतदग्धदध्यादिभिर्व्यञ्जनेरुपकरणैरुपमिष्य सत्तृयाग्नौ जुहुयात् ।
तृष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्य्यत्यर्थः । वाग्-
यतोबलौन् हरेत्,—इति बलिहरण एव वाग्यतत्वमुक्तमितीह
होमे न प्राप्नोतीति खल्वाचार्य्यस्तृष्णीमित्याह । ‘पाणिनैव’ जुहु-
यान्न सुवादिपाचान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्यत्तरा ॥ ४ ॥

प्राजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्या प्राजापतिदेवताका पूर्वा प्रथमा
आहुतिर्भवति । ‘सु’ शोभनं ‘दष्टं’ अभिलषितं करोतीति, स्विष्ट-
कृतित्यग्निरुच्यते । कस्मादग्निरुच्यते ? तदुच्यते । ‘अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं जुहुयात्’—इति लिङ्गात् । “देवा वै अग्निं
स्विष्टकृतमब्रुवन्,—इत्थं नोवहेति, सोऽब्रवीत् ; किं मे ततः स्यात् ?
इति, यत् कामयमे इत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीत् ; सर्ववेष्टिषु केवला

सौविष्टकतौति, तथेति, सोऽवहृद्वौषि"—इति च ब्राह्मणं भवति । तस्य खल्वस्य स्विष्टकृत इयं सौविष्टकतौ । सा खल्वियं सौविष्टकतौ स्विष्टकृदेवताका उत्तरा द्वितीया आहुतिर्भवतौत्यनुषज्यते ।

अत्र च—प्रजापतये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इति होम-मन्त्रः पर्यवस्यति । कस्मात् ?—लिङ्गदर्शनादेव । उच्यति चाचार्यः—“मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति । “नमःस्वामिस्वाहास्वधाअलंवषड्-योगे चतुर्थी”—इति च शाब्दिकाः स्मरन्ति । “अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति”—इति वचनात् प्राजापत्याऽऽहुतिर्मनसा होतव्या । होमो-दैवः—इति वचनादयन्नावहेत्यज्ञो वैश्वदेव इति चोच्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । “अशावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजा-पतिः स्विष्टकृदिति होमाः”—इति गौतमेन पञ्च आहुतयो-दग्निताः । अन्यैरपि मुनिभिरन्यथैव होमः समाख्यातः । किमेते होमा विकल्परन्, आशोक्षित् ममुच्चौथेरन् ? यदा ममुच्चौथेरन्, तदाऽपि किं स्वशाखाहोमानामव्यागन्तरा परतो वा निविशेरन्, अथ वा परत एवेति ? किन्तावत् प्राप्तम् ? विकल्परन्निति । कस्मात् ? एकार्थत्वात् । वैश्वदेवनिर्हृत्यथै खल्विमे होमाः समाखा-यन्ते । ‘एकार्थास्तु विकल्परन्’—इति खल्वाचार्याणां समयः । अथवा । ममुच्चौथेरन्निति प्राप्तम् । कस्मात् ? अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलाः खल्विमे होमा भवन्ति ;—स्वशाखाविहितो होमः स्वयैव भवति, अन्यस्तु स्वस्य चान्यस्य च—इत्यतुल्यबलत्वात् ममु-च्चौथेरन्निति युक्तम् । ते खल्विमे ममुच्चौथमाना होमाः, स्वशाखा-

होमानाम् आदावन्ने मध्ये वाऽनित्यमेन मन्त्रिविशन्ने नियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादिति तावत् प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते । विकल्पस्तावदमौषां न सम्भवति, अतुल्य-
बलत्वादेव । इतश्च । स्वशास्त्रपरित्यागप्रसङ्गात् । यदा स्वस्मिन्ने
विकल्पेरन्, तदा स्वशास्त्रममास्त्रातोऽपि होमः पक्षे परित्यज्येत ।
न चैतदुचितम् । न खलु स्वशास्त्राश्रयमुत्सृज्य परोक्षमुपादीयते ।
तस्माच्च विकल्पः । अथ मनुजैरक्षमौ होमाः ? एतदपि न
सम्भवति । कस्मात् ? एकमिद्धावन्यवैयर्थ्यात् । एकेन स्वशास्त्रोक्त-
होमेन मिद्धे फले न खल्वन्यस्य होमस्य प्रयोजनमुपलभामहे ।
येन तमपि मनुचितुमः ।

अपि च । गौतमेन प्राजापत्याङ्गतेरर्वाङ्गान्यास्तिस्र आङ्गतयः
ममास्त्रायन्ते । ताः स्वस्मिन्मास्तिस्र आङ्गतयः कौथुमादीनां प्राजा-
पत्याङ्गतेरर्वाङ्क् न सम्भवन्ति । कस्मात् ? प्राजापत्या पूर्वाऽऽङ्गति-
र्भवतीति ममास्त्रानात् । इयमेव पूर्वा नातोऽन्वेत्यर्थः । अन्वाया
पूर्व्वेति अर्थमापद्येत । एवं 'प्राक् स्त्रिष्टकत आवापः'—इति वच-
नात् प्राजापत्याङ्गतेः परतः स्त्रिष्टकदाङ्गतेरर्वाङ्गान्यः सामान्याभि-
हितः पौराणिकादिको होमो माभूदित्येतदर्थं मौर्विष्टकत्युत्तरे-
त्याह । इयमेवोत्तरा नान्येति तदर्थः । अन्ने मन्त्रिविशन्नामिति
चेन्न, स्वशास्त्राविहितहोमेन मिद्धे फले साधनव्यापारवैयर्थ्यात् ।

नन्वमौ सामान्यहोमाः स्वशास्त्रहोमानामन्ने नित्यतया मा
मन्त्रिविशन्तां काम्यतयैव मन्त्रिविशन्तामिति वेदोमिति व्रुमः ।
सामान्येन खल्वभिहितानां सर्वशास्त्रविधर्षत्वमुचितम्, तस्मात् सर्वे-

रेव तदिच्छथोपादेयं भवति । यदप्याहुः । शास्त्रान्तराधिकरण-
न्यायेनैकमेवेदं कर्मेति सर्व्वं सर्व्वोपसंहारो भविष्यति,—इति ।
तदप्यनुचितम् । भिन्नशास्त्रसमाख्यानात् । विभिन्नेषु शास्त्रेषु
खल्वाख्यातानां परस्परनिराकाङ्क्षाणामेषां उपसंहारो न सम्भवति ।
अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताद्वानादनारम्भविधानतः ॥

वङ्गव्यं वा खगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकौर्त्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्व्वः कृतोभवेत्” ॥

इति । अपि चागुणत्वात् । उपसंहारः खलु गुणानामेव भवति
न प्रधानानाम् । प्रधानानि चेह सामान्यसमाख्याता होमाः । अपि
च देवताभेदात् । देवताभेदः खल्विहोपलभ्यते । न च देवताभेदे
कर्मेक्यं भवति । अपि च पूर्व्वोत्तरत्वाख्यानात् । ‘प्राजापत्या
पूर्व्वोक्ततिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा’—इति पूर्व्वोत्तरत्वमाहुत्योर-
भिदधानः खल्वाचार्य्य एतावानेव होम इति दर्शयति—इत्यवो-
चाम । तस्मात्तामीषामैककर्ममस्ति । तस्मादादौ मध्ये च मन्त्रि-
वेशासम्भवात् खशास्त्रहोमानामन्त एवेच्छया सामान्यहोमाः मन्त्रि-
विग्रहे । खशास्त्रोक्तहोमः खल्वावश्यकः सामान्यहोमोऽपि निर्वि-
षयोमभूदितौच्छया काममन्ते भवतु, न त्वावश्यकः । ततश्च
सामान्यहोमानामकरणे प्रत्यवायो नास्ति । करणे त्वभ्युदयः ।

“यच स्यात् कच्छभ्यस्त्वं अथमोऽपि मनौषिणः ।

भ्यस्त्वं ब्रुवते तच कच्छात् अथोद्यवायते” ॥

इति स्मरणात् । बलिकर्षण्येष न्यायश्चिन्तनीयः । एतेन—
 “मदा भोजनस्योपनीतस्यायमग्नौ जुहुयात्, अग्ने विवस्वदुषस इति
 पूर्व्वेण, बलिञ्चोत्तरेण कुर्यात्, वज्रपशुधनधान्यो भवति”—इत्येव-
 मादिश्रुत्यादिममाह्वाते काम्ये होमबलिकर्षणी अपि व्याख्याते ।
 तदेतत् सर्व्वमाह कात्यायनः ।

“न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्षणी ।

पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्षणोः ॥

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्षणि तते कर्षान्यत्तायते यतः” ॥

इति । “अग्निहोचदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यां
 इन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
 ब्रह्मणे”—इत्येवमादिकस्तु परशास्त्रोक्तो होमोबलिश्च परैर्न कर्त्तव्य-
 एव । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावन्वेषामित्यवोचाम । येषान्तु
 स्वशास्त्रे होमोबलिश्च नैवोपदिश्यते, तैः सामान्याभिहित एव
 कश्चिद्धोमोबलिश्चोपादेयः ।

अनाहिताग्नेर्यत् कर्त्तव्यन्तदप्याह कात्यायनः ।

“अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमः प्राकल एवच ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह” ॥

इति । यः खल्वग्न्यादिहोमो गौतमेनोक्तः, स तदुक्तैरेव
 बलिभिः—“दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारेषु मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः
 प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरौत्ते नक्त-
 चरेभ्यश्च मायम्”—इत्येवंलक्षणैः सहित इत्येकः कल्पः । यश्च

शाकलहोमोदेवकतस्त्रेनस—इत्याद्यष्टाज्जत्यात्मकः सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तवलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः । तथाचाग्निपुराण-योगियाज्ञवल्क्यौ ।

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं ऊत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽऽश्रीयदन्नग्निमान्” ॥

इति । प्रणवपरिशिष्टम् ।

“अन्नं व्याहृतिभिर्जुत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा तदाऽऽश्रीयदन्नग्निकः” ॥

इति । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“अन्नग्निकस्तु योविप्रोद्धन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

ऊत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” ॥

इति । तदेवं गौतमोक्तहोमपादुक्तवलिभिः सहेति, शाकल-होमोऽग्निपुराणाद्युक्तवलिभिः सहेति च निरपेक्षौ द्वौ कल्पाविति रघुनन्दनादीनां मतम् । तेषां मते, 'शाकल एवच'—इत्येवका-रोऽनन्तरोक्तकल्पव्यवच्छेदार्थः, चशब्दश्च वाशब्दार्थः, एव इति च प्रकृतवाचिना सर्वनाम्ना निरपेक्षं कल्पद्वयमुच्यते । पिबदयिता-कारादिभिस्तु—एकस्मिन् प्रयोगे गौतमोक्तान्यादिहोमशाकल-होमौ समुचितौ लिखितौ । तेषां मते एवचेति निपातसमुदायः समुच्चयवाची । यथा स्मृत्यन्तरे—

“विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एवच ।

कुक्के चैवानुमत्यै च प्रजापतय एवच” ।

इति ।

“दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एवच” ।

इति चैवमादौ । तथा कात्यायनस्यैव ।

“आरोग्यमायुरैश्वर्यं धौर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मण्यमेवच” ॥

इति ।

“अर्थोऽलव्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्थात् सूधावाचन एवच” ॥

इति चैवमादिवज्जलम् । एष इति चैकवचनान्तेन प्रकृत-
वाचिना सर्वनाम्ना समुच्चितं होमद्वयमेकप्रयोगभूतं परामृश्यते ।
एष इति खल्वेकवचनं विधेयविशेषणतया विवक्षितं भवितुमुचितम् ।
न चात्राविवक्षायां कारणमस्ति । न चैष गौतमोक्तहोमः—एष
वा शाकलहोम-इत्याद्युक्तिकल्पना प्रामाणिकी । न च माहित्य-
वाचिद्विवचनान्ताद्यनुक्तेर्नैवमिति वाच्यम् । माहित्यवाचिन एवच
शब्दस्योक्तत्वात् ।

न च, ‘अन्नं व्याहृतिभिर्जुत्वा’—इति, ‘अग्निं कस्तु योविप्रः’—इति
चैवमादिभिः केवलशाकलहोमाभिधानात् समुच्चय इति वाच्यम् ।
अन्यार्थानामन्यत्रानुपयोगात् । अन्यार्थाः खल्विमाः स्मृतयः—कल्पा-
न्तरपरा नान्यत्रोपयुज्यन्ते इति कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयो न
विरुध्यते । कल्पान्तरपराः खल्विमाः स्मृतयो भवन्ति । कस्मात् ?
अतुल्यार्थत्वात् । कात्यायनेन शाकल एव होमः समान्नातः, आसु
च स्मृतिषु व्याहृतिहोमः शाकलहोमश्चेति नेमौ तुल्यौ कल्पाविति
शक्यते वक्तुम् । तस्मादिमाः स्मृतयः कात्यायनोक्तकल्पात् कल्पान्तर-

विधायिन्यो न कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयं बाधितुमुत्सहन्ते । तस्मात्
कात्यायनवचने एवचेत्यनेन समुच्चय एवादरणीयः । अन्यत्र तथा
दर्शनात् । पक्षान्तरे कुसृष्टिकल्पनापत्तेः । न च तत्र प्रमाणमस्ति ।
तस्मात् कौथुमादीनां कात्यायनोक्त एव कल्पः । कल्पान्तराणि तेषां
नैव सम्भवन्ति । स्वशाखाग्रयपरित्यागप्रसङ्गात् । यच्च व्यासस्मृतौ—

“व्यस्ताभिर्याहृतौभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्विर्यथाक्रमम् ।

प्राजापत्यं स्त्रिष्टकृतं ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गतैः” ।

इति शाकल्यहोमे षट्संख्यावचनम् । यच्च स्कन्दपुराणवचनम्—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्याक्षतैरथ ।

भूराद्या व्याहृतौस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाऽऽङ्गतिम् ।

तथा देवकृतस्याद्या जुहुयात्तु षडाङ्गतैः ।

यमाय तृष्णीमेकाञ्च तथा स्त्रिष्टकद्वये ।

विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततोवलिम् ।

सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे ।

दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोददेत् ।

निर्नैजकोदकान्नेन ऐशान्यां यज्ञाणेऽर्पयेत् ।

ततो ब्रह्मादिदेवेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे ।

निवीतौ मनकादिभ्यः पितृभ्यस्तृप्तमव्यवान्” ।

इति । तदपि कल्पान्तरपरमेव । संख्यान्तरवचनात् । संख्यान्तरं
स्वल्बिहोच्यते—षड्भिरिति, द्वादशाङ्गतैरिति, षडाङ्गतैरिति च ।

अस्माकं खल्वष्टावाहुतयः शकलहोमे भवन्ति । अष्टाहुत्यात्मकः खल्वेष होमस्ताण्ड्रावाह्ण्ये समाह्वतः । तस्मादमूषां सूतौनां कात्यानोक्तकल्पात् कल्पान्तरपरत्वं कौयमादित्यतिरिक्तविषयत्वं च वाच्यम् । अतएव हलायुधेन वाजसनेयिनां देवकृतस्येति षडाहुत-योऽलिखिताः व्याहृतिहोमादयश्च ।

शकलहोमे खल्वेतस्मिन् स्वाहाकारप्रयोगो नास्ति । कथन्तर्हि होतव्यम् ? तदुच्यते । “देवकृतस्यैनमोऽवजनमस्मि”—इत्येवमादि-भिरसिकारान्तैरेवाष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाहुतयो होतव्याः । कस्मादेव-मुच्यते ? द्राह्मण्यणसमानानात् । तथाच द्राह्मण्यसूत्रम् । “अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येतत्प्रभृतिभिरि-कारान्तैः”—इति । लाय्यायनोऽप्याचार्य्य एवमेव सूत्रयाज्ञकार । अथ खल्विकारान्तैरिति सूत्रयज्ञाचार्य्यः स्वाहाकारस्याप्रयोगं दर्श-यति । विपर्य्यये च स्वाहाकारो मन्त्रान्तः स्यात् न पुनरिकार इति । तस्मादिकारान्तैरित्येतत् स्वाहाकारं परिसङ्गृहे । अत एवाचार्य्येण मायणेन प्रौढब्राह्मणभाष्ये व्याख्यातम्—“अवयजनममौत्येवमन्त्रैः न तत्र स्वाहाकार इत्यर्थः”—इति । होममन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्व-मन्तरेणापि दर्शनाच्चैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति । तथाच सूत्रम् । “आग्निग्रीये दे आहुतौ जुह्वयुरपां पुष्यमिति पूर्वा स्वाहाकारेणोत्तराम्”—इति । वाचनिकी खल्वेवमादिका व्यवस्था वचनमेवमनुसरतीति न किञ्चिदनुचितम् ।

आचार्य्येणाग्निस्वामिना तु लाय्यायनसूत्रमेवं विवृतम्—“इका-रान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम्”—इति । तस्यापि पूर्वोक्त एवार्थ

तात्पर्यम् । कथञ्चाम ?—इकार एवान्तोनात्र स्वाहाकारोऽस्तीति । अवगम्यत एव खल्वमौषां मन्त्राणामिकारान्तत्वमिति पुनरि-
रान्तवचनमनर्थकमेव स्यात्—यदि न परिसञ्चक्षीत । न च “उत्त-
रादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इति सूचणान्नात्र मन्त्राणामिकारान्त-
त्ववगम्यते इति वाच्यम् । स्तोमभागमन्त्रादीनामिवामौषामपि
लिङ्गादेवावमानावगमस्य सम्भवात् । “यावद्यजुरनादिष्टान्तान्
मन्त्रान्”—इति सूचणाच्च ।

इदन्तिह वक्तव्यम् । “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति वचनात्
मन्त्रस्यावमाने स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यो भवति । सोऽयं समाप्ते मन्त्रे
तदन्तिके प्रयुज्यते, न तसौ मन्त्रस्यान्तोऽवयवो भवति । तस्मात्
प्रयुक्तेऽपि स्वाहाकारे मन्त्रस्येकारान्तत्वं न व्याहन्यते । समस्तस्य
यजुष एकैकस्यामाहुतौ प्रयोगेऽपि मन्त्रलिङ्गं संगच्छत एव ।
तत्रैवं सति ‘इकारान्तैः’—इत्यवचने, ‘सूर्योमादिभ्योनाद्वाभ्यः
पातु’—इत्यादिवत् समस्तस्य यजुष एकमन्त्रत्वं तेन चैकैका-
आहुतयः किं न भवेयुः । तस्मात्, ‘इकारान्तैः’—इत्यनेन मन्त्रा-
णामन्तप्रज्ञापनमर्थवदेव । तस्यार्थो न परिसंख्यानम् । दोषत्रयापत्तेः ।
अनन्यगत्या हि तदङ्गीक्रियते । यदेव च न्यायादिभ्योऽवधार्यते,
तदेव मौक्यार्थमाचार्यैः सूच्यते । शैलौ खल्वेषा तत्रभवताम् ।
न चेदेवं “उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इत्यपि न सूचयितव्यं
स्यात् । लिङ्गात् तदवगतेः सम्भवात् ।

“यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्”—इत्यस्य तु नायं विषयः ।
अनादिष्टान्तान् मन्त्रान् यजुर्जानीयात्, तत्र थावत् यजतिममर्थं

तावत् प्रयुज्येत,—इति हि तस्यार्थः । अतएव व्याख्यातं भगवता
 भाष्यकारेणाग्निस्त्रामिना । “येषां मन्त्राणामन्तोनादिष्यते तानेव
 यजुः प्रतीयात् । तेषु यावदेव यजतिसमर्थं तावदेव प्रयोक्तव्यमिति
 येऽर्थवादा मध्ये पठितास्तेषामुद्धारः”—इति । एवञ्च ‘इकारान्तैः’—
 इत्यवचने समस्तस्य यजुषो यजतिसमर्थत्वात् समस्तेन यजुषा
 प्रत्येकमाहुतयः स्युः । तस्मात् परिसंख्याने मानाभावात् इकारान्तैः
 इति मन्त्रान्तप्रज्ञापनार्थमित्यादरणौयम् । किञ्च ‘इकारान्तैः’
 इत्यनेन आदिष्यत एव मन्त्राणामन्तः । भवांसु मन्यते ‘यावद्-
 यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्’—इत्यनेन मन्त्रान्तस्यावगतिसम्भवात्,
 ‘इकारान्तैः’—इति वचनमनर्थकं सत् परिसंख्यानार्थं भवतीति
 किमत्र ब्रूमः । तस्मादत्रापि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः ।
 विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यमिति चावोचाम ।
 तथाचाभाषकः ।

“मन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं नरैः ।

यदि नास्ति तदा किं स्यादस्ति चेन्नास्ति दूषणम्” ।

इति । एवमनाहिताग्नेर्वैश्वदेवहोमो व्याख्यातः । बल्यस्तु तस्यापि
 गृह्योक्ता एव भवन्ति । कथं जायते ? ‘बलिभिः सह’—इत्युक्ते तथा-
 ऽवगतेः । विशेषानुक्तौ हि गृह्योक्तमेवान्तरङ्गत्वात् शीघ्रमागच्छति
 हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सष्टम् ।
 विशेषस्य चानुपदेशात् । होमविशेषवत् बलिविशेषो नैवानाहि-
 ताग्नेरुपदिश्यते । तस्मादाचार्योक्ता एव बल्यस्तस्यापि भवन्ति ।
 न चेते तस्य प्रतिषिद्धाः । न चाप्रतिषिद्धस्य स्वशास्त्रोक्तस्य

परित्यागोयुक्तः । तत्परित्यागेन शास्त्रान्तरोक्तवलिपरिग्रहेऽपि न किञ्चित् प्रमाणम् । स्वशास्त्रोक्तान्तु बुद्धारोहमेवेति तदेव ग्रहीतव्यं भवति ।

न खल्वयं वैश्वदेवहोमो लौकिकाम्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः ।

“लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये” ।

इति शातातपस्मरणात् ।

“शालाम्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । जलक्षित्योः पर्युत्थणादिकमपि नास्ति, अग्नावेव तदाद्यानादिति वाचस्यतिमिश्राः । गौतमोक्ताग्न्यादिहोमशाकलहोमयोर्विकल्पवादिनस्त्वाहुः । गौतमवचने होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थं, ततश्च शाकलकल्प एव साऽवतिष्ठते—इति । तदनेन समुच्चयपक्षेऽप्यनयोर्जलक्षित्याधारता न युक्ता तत्राप्यग्न्यादिहोमस्याविशेषादिति चेत् । उच्यते । यदि नामाग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयेदपि, तर्हि केवलगौतमोक्ताग्न्यादिहोम एव निवर्त्तयतु, न तु कात्यायनोक्ते तत्समुच्चिते शाकलहोमेऽपि, तद्वचनस्य तत्राप्रवृत्तेः । सामान्येन च वचनान्तरेण तत्र तत्राग्नेः । अपिच । नैतदप्यस्ति,—गौतमवचनेऽग्निपदं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थम्—इति । न खलु गौतमवचनेऽग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयति, किन्तर्हि, एकदेशोक्तोर्त्तनपरमग्निपदं जलादिकमुपलक्षयति । अतएव—

“कनकालङ्कृतां दत्त्वा तत्र गामवतारयेत् ।

सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्यते” ॥

इति वचनमेकदेशोत्कीर्त्तनपरमिति.—“सचेन्नकण्ठां काञ्चन-
शृङ्गीं वृषप्रजां कृष्णचुरां कांश्योपदोहां विप्राय दद्यात्”— इति
मुन्यन्तरोक्तमन्यदपलचयति,— इति वाचस्पतिमिश्रैर्निरूपितम् ।

ननु होमादेवाग्निप्राप्तेरग्नियहणमग्न्यावेवेत्येवमर्थमेव किमिति
न स्यात् ? इति चेन्नैष दोषः । कस्मात् ? अशब्दत्वात् । अग्ना-
विति वचनं खल्वग्नौ होमं शक्नोति वदितं । न पुनरग्नौ निवर्त्त-
यितुं प्रभवति । तस्मादशब्दोऽयमर्थः—अग्नावेव इति । ननु होमा
देवाग्नेः प्राप्तत्वादन्याय्यं पुनर्व्वचनम् ? उच्यते । काममन्वाय्यं
भवतु, न तु शक्नोत्यन्यददितुम् । सकृदचरितेऽप्यस्य यावानर्थः,
शतकृत्वोऽप्युचरिते तावानेव प्रतीयते । अपिच । साधुः खल्वय-
माचार्यः कथमस्य वचनमन्याय्यं भवतु । साधोर्व्वचनं बहुशोऽप्युच्य-
मानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं
किञ्चिदक्तव्यम् ? एवमर्त्तिं आदरः पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं भविष्यति ।
आदरेणाग्नौ होमः कर्त्तव्यः—इति । आदरार्थमपि पुनर्व्वचनमा-
चार्याणां बहुलमुपलभ्यते । परिमंख्यानार्थमेव कुतो न भवति
पुनर्व्वचनमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । न खल्विष्यते परिमंख्या
सम्भवन्त्यामपि गतौ । सा हि दोषत्रयदृष्टा भवति । तथा चोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिमंख्या त्रिदोषिका” ।

इति । परिमंख्यायाञ्च श्रुतिरत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । यावच्च भवा-

नग्निपदस्यास्त्रार्थकल्पनया जलादिकं व्यावर्त्तयितुमुत्सहते, ताव-
दाक्यान्तरेण जलाद्याधारताऽन्वयते—इत्युपरिष्ठादुपजायमानोऽपि
परिसंख्यावाक्यार्थः कथमिवास्त्वितमपि जलादिकं परिसञ्चक्षते ।
वाक्यान्तरप्राप्तस्य परिसंख्याने वाक्यान्तरस्य सामर्थ्यविरहात् ।
वाक्यभेदस्यैवमापद्येत । कस्मात् ? इति होमाः कर्त्तव्याः, ते चाग्रावेव
न जलादावित्यर्थभेदात् । एकं खल्विदं वाक्यम्—“अग्रावग्निर्ध-
न्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदितिहोमाः”—इति । तस्मा-
दग्राविति न नियमार्थं वचनम् । अन्यथा—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य माव्यपुष्पाक्षतैरथ” ।

इति ।

“अनाहितावसथ्याग्निरादायान्नं दत्तमुत्तम् ।

शाकलेन विधानेन जुहुयान्नौकिकेऽनले” ।

इति चैवमादिस्मृतौ शाकलहोमेऽप्यग्रेरुपादानान्तचापि जल-
क्षित्याधारता न स्यात् । न स्यादेवेति चेन्नाभ्युपगमात् । अभ्युप-
गम्यते खल्वेतद्भवता—यदुत शाकलकल्पे जलक्षित्याधारतेति ।

अपिच । गौतमः खल्वाचार्यः—“भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा,
तस्मिन् गृह्याणि, देवपितृमनुष्ययज्ञाः”—इत्यभिधाय, “अग्रावग्निः”—
इत्यादिवचनं रचयाञ्जकार । स खल्वयं होमो गृह्य एवाग्नौ मा
भूदित्येवमर्थे पुनरग्रावित्याह । तत्कथमनर्थकमग्निवचनं ?—येन परि-
सञ्चक्षते । अग्रावित्यवचने खल्वयं होमः प्रकृते गृह्य एवाग्नौ स्यात् ।
होमात् खल्वग्निर्गम्यते, प्रकृतस्य गृह्योऽग्निरिति स एव गम्येत ।
तस्मादग्राविति जात्या द्रव्यमग्निमाहं लक्षयित्वा तच्च होमो-

विधीयते,—लौकिकेऽप्यग्नौ होतव्यमित्येवमर्थे, नान्येषामाधाराणां निवृत्त्यर्थम् । न खल्वग्निपदं व्यक्तिवचनं, येनाग्नेयीत्याद्यात् सन्निहित-
एवाग्निरर्थः स्यात् । यदि पुनरग्निपदस्यापि प्रकृत एवाग्निरर्थ-
इत्युच्यते । अस्तु तर्हि गौतमीयानां गृह्याग्निसाध्यएवायं होमः, स
एव तु गोभिलौयस्थानाहिताग्नेः कात्यायनेन विहितः,—इति गोभि-
लौयस्थानाहिताग्नेराधारविशेषानुपदेशाच्च तेषामप्यग्नौ होमः
कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम् । होममात्रं खल्वनाहिताग्नेर्विधीयते, न
तु गृह्याग्निसाध्यत्वविशिष्टमपि । गौरवादसम्भवाच्च । न खल्वना-
हितगृह्याग्नेस्तस्मिन्नग्नौ होमः सम्भवति । तस्माद्गौतमवचनेऽग्निपदं
निरग्नेरप्याधारान्तरं निवर्त्तयतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ ४ ॥ * ॥

अथ बलौन् हरेत् वाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिं
कृत्वा ॥ ५ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनैवाग्नेन होमावशिष्टे-
नेत्येतत् । कात्यायनोऽपि स्मरति ।

“स्वशाखाविधिना कृत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्” ।

इति । अपचारे च शेषस्यान्यदप्युपादाय बलौन् हरेत् ।

कस्मात् ?—

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ शास्त्रं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा त्रौहिणामिव शालयः” ॥

इति कर्म्मप्रदीपस्मरणात् । ‘गुणलोपे च मुख्यस्य’—इति च
न्यायात् । मुख्यः खल्वयं बलिर्भवति प्रधानत्वात् । न खल्वयं

बलिर्द्रव्यार्थः, किन्तुर्हि?—पुरुषार्थ इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।
पुरुषार्थश्च कर्म प्रयोजयति द्रव्यम् । अर्थकर्मणि च द्रव्यविधिरयं
भवति.—शेषेण बलीन् हरेत्—शेषेण बलिहरणमभिनिर्व्वर्त्तयेदिति ।

ननु साक्षादत्र शेषः प्रतिपाद्यते ? उच्यते । सत्यं शेषः प्रति-
पाद्यते । तत् खल्विदं प्रतिपादनमर्थकर्मणि कियते—इति शेष-
नाशेऽपि नैतत् परिलुप्यते । कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना
द्रव्यमाक्षिपति, विशेषशास्त्रन्तु नियामकम्, तच्चासम्भवात् यदा न
प्रवर्त्तत, तदा मा भून्नियमः, तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुम-
शक्यत्वात् अस्ति प्रतिनिधिः,—इति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति ।
प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तच्चितृत्तिमनुमन्यन्ते ।
विहितस्य द्रव्यस्य खल्वपचारे प्रतिनिधिरुपादेय इति च षष्ठाध्याये
सिद्धान्तितम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पशः” ।

इति च स्मरणम् । अस्ति चात्र साक्षादपि द्रव्यान्तरविधायकं
किञ्चिदचनम् । तच्चोदाहरिष्यामः । तस्माच्छेषापचारेऽन्यदुपादाय
बलयोहर्त्तव्या इति सिद्धम् ।

कुच बलयोहर्त्तव्याः ? तदुच्यते । ‘वाह्यतो’ वह्निर्वा, प्रकृत-
त्वादग्न्यगारस्य । तथा चाग्न्यगारान्निष्क्रम्य तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे
तन्नां बलिं हरेत्, योयोबलिर्यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे समास्नातः ।
‘अन्तर’ मध्ये वा अग्न्यगारस्य—एकस्मिन्नेव प्रदेशे बलीन् हरेत्
सर्वान् । ‘सुभूमिं’ गोभनां भूमिं ‘क्षत्वा’, यथासम्भवं सम्राज्येनो-
पलेपनादिभिरिति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥ * ॥

सकृदपोनिनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः
परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

सकृदेकवारम् । अप उदकं निनीय निषिञ्च्य चतुर्धा चतुर्षु
स्थानेषु बलिं बलिचतुष्टयं निदध्यात् । अथ च—“ममाचारात् प्राञ्चं
बलिचतुष्टयमात्रं सकृद्गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिमित्येक-
वचनात्, चतुर्धतिवचनाच्च”,—इति वल्गुसोमभट्टनारायणौ । तच्चेदं,
बलिचतुष्टयार्थं सकृदेव सेकः—इत्यस्मिन् पक्षे ज्ञेयम् । यत्र
पुनरपिमसूचानुसारादेकैकवच्यर्थमकैकः परिषेकः पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्च कियते, न तच्चैतद्भवति । न खलु शक्यते द्वितीयादि-
वच्यन्न दक्षहस्ते कुर्वता तेनैव हस्तेन परिषेक्तुम् । दक्षिणः करः
खलु कर्मापारगोऽङ्गानुक्तावित्यवोचाम । परिशिष्टप्रकाशोऽप्येवमेवाह ।

तदेवं बलिचतुष्टयं दत्त्वा, सकृदेकवारं अन्तत उपरिष्टात्
परिषिञ्चेद्वलीन् । प्राक्स्थिताः खल्विमे बलियो भवन्ति । कस्मात् ?
“प्राञ्चि उदक्षि वा कर्माण्यनुतिष्ठेरन्”—इति श्रवणात् । एकत्र
निधानपक्षे तथोपदेशाच्च । तच्चोदाहरिष्यामः । बलिपरिमाणमाह
कर्माप्रदौपः ।

“न चावराद्वावलयो भवन्ति

महामाज्जिरश्रवणप्रमाणात् ।

एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति

इतरेतरसंश्रयाच्च” ॥

इति । तच्च परिमाणमङ्गुष्ठपर्वमात्रमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

‘एकैकम्’, एकमेकं वा बलिम्, ‘अनुनिधानं’,—निधानमनु-
लक्ष्यौक्त्यानुनिधानं, प्रत्येकं निहितान् बलीन् प्रत्येकमेवोभयतः
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परिषिञ्चेत् ॥ ७ । * ॥

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ
यत् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो-
यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्धोनिधानक्रिया-
विशेषणम् । व्यत्यादा नपुंसकत्वम् । स यत् यं बलिं प्रथमं
निदधाति, स पार्थिवः,—पृथिवी देवताऽस्येति देवतार्थं तद्धित-
विधानात् पृथिवीदेवताको भवतीत्यर्थः । अनेनैव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । “अनिरुक्तं हि प्राजापत्यम्”,—इति वचनात् मानसः
प्राजापत्यबलिः । तदत्र मन्त्रानुपदेशात् कात्यायनोक्तोबलिमन्त्र
आदरणीयः । तद्यथा ।

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतोयतः” ॥

इति । अत्र, इतिः पदद्वयकीर्त्तनार्थः । एवमिति क्रमार्थम् ।
भट्टनारायणकुल्लूकभट्टशूलपाणिवाचस्पतिमिश्ररघुनन्दनप्रभृतिभिरपि
नमस्कारान्त एव बलिमन्त्रोऽभिहितः । परिशिष्टप्रकाशे तु,—‘नमो-
ब्रह्मणे’ इति दर्शनात् नमः पृथिव्यै इति बलिहरणमन्त्रोल्लिखितः ।
अमुष्मै नम इति च तत्सूत्रविरोधादेव न कमपरं किन्तु पद-

दयकौर्त्तनाभिप्रायम्—इति चाभिहितम् । नैतदेवम् । शाब्दक्रम-
विरोधात् । इत्येवं बलिदानम्—इति शाब्दः क्रमः खल्विह
कात्यायनेन समास्नातः । पाठक्रमाच्च बलवत्तरः स इष्यते । तथा-
चोक्तम् । “श्रुतिलक्षणमानुष्यं तत्प्रमाणत्वात्”—इति । “क्रम-
कोयोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च”—इति च ।

कात्यायनवचनं पददयकौर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरमिति चेन्न
विनिगमनाऽभावात् । कात्यायनवचनं पददयकौर्त्तनाभिप्रायमाचा-
र्य्यसूत्रं वेत्यत्र न काचिद्विनिगमनोपलभ्यते । परमार्थतन्तु—इत्येव-
मिति वचनात् कात्यायनवचनं क्रमपरं भवितुमर्हति । किमाचार्य्यः
कात्यायनस्य नोपजीव्यः ? क एवमाह—नोपजीव्य इति, मत्स्यमुप-
जीव्य एवाचार्य्यः कात्यायनस्य, किमतो भविष्यति ? यद्येवमेतदतो-
भविष्यति ;—कात्यायनवचनमुपजीव्यबाधभयादेव न क्रमपरम्—
इति । मैवम् । नित्यबलावाचार्य्येण मन्वानुपदेशात् । इत्येवं बलि-
दानम्—इति ब्रुवाणः कात्यायन आचार्य्यस्यैवाभिप्रायं प्रकाश-
याञ्चकारेति श्लिष्यते । स खलु,—गोभिलोक्तानामस्यष्टानां विधिं
प्रदौपवत् मस्यदर्शयिष्ये—इति प्रतिज्ञातवानित्यवोचाम । वृत्ति-
कारकत्पः खलु कात्यायन आचार्य्यस्य । मुन्यन्तरैश्चास्य संवादा-
दृश्यते । इदमप्यनल्पप्रामाण्यकारणं यदुत संवादः—इति । स्मृत्यर्थ-
मन्देहे च स्मृत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णयं निबन्धारोमन्त्यन्ते ।

यदि पुनः वास्तुबलौ—नमो ब्रह्मणे—इत्याचार्य्यस्य सूत्रं क्रम-
परमिष्यते कामं ब्रह्मबलावेव नमो ब्रह्मणे इत्यस्तु प्रयोगस्तत्रैव
तथास्नानात्, न त्वन्यत्र प्रमाणाभावात् । कल्पतामन्यचापीति चेन्न,

नमस्कारान्तबोधकशास्त्रसङ्गावात् । न खल्वाचार्यैकैकं नमःपदं
पूर्वमुक्तमिति सर्व्वं च तदेव कल्पयितव्यम्,—अनादृत्य नमःपदा-
न्तबोधकानि मुनिवचनानि,—इति युक्तम् । अथ—

“बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदच्यते ।

सर्व्वेषामेव तत् कुर्वादिकरूपा हि ते स्मृताः” ॥

इति वचनादस्य सर्व्वैव नमःपदादित्वमिति चेदुच्यते । एव-
मपि वास्तुबलावेव तद्ववितुमर्हति, न तु नित्यबलावपि । नित्य-
बलौ क्लृप्तेन नमस्कारान्तबोधकवचनेन कल्पनानवकाशात् । वस्तु-
तस्तु वास्तुबलावपि न तद्वचनात् सर्व्वं च नमःपदादित्वं कल्पयितुं
शक्यते । कस्मात् ? ब्रह्मबलावेव तदभिधानात् । अपिच । यत्र
खल्वेकधर्माणां बह्वनामेकं भिद्ववदनूद्य किञ्चिदच्यते, तत्रैव तद्वचनं
प्रवर्तते । न चात्र बह्वनामेकं भिद्ववदनूद्य किञ्चिद्विधीयते ।
किञ्चिद्विधिः ?—किञ्चिद्विशिष्टमेवैकं विधीयते । तच्च किञ्चिद्विशिष्ट-
मेवैकं विहितं सद्वह्वनाम् एकं भवति—इति नास्त्यत्र तद्वचनस्याव-
काशः । यत्र खल्वेकधर्माणां बह्वनामेकं धर्म्मिणं—लब्धात्मभावमनूद्य
कस्यचिद्वर्त्मस्य विधानं भवति, भवति तत्र तस्य वचनस्यावसर-
इति धौमद्विरनुचिन्ननीयम् ।

यत्तु—बलिमन्त्राणामन्त्रेषां नमःपदान्तत्वमभ्युपगम्य, ब्रह्मबलौ
नमःपदादित्व-नमःपदान्तत्वयोर्व्विकल्पम्—आहुः । तत्र प्रमाणं
नास्ति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् नैषा साध्वी कल्पना । क्रमपरत्वे
खल्वाचार्यसुवस्य, कात्यायनवाक्येन समं तस्य विकल्पायोगाच्चानु-
चित्तैषा कल्पना । न खल्वष्टदोषदुष्टोविकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ

समाश्रयितुमुचितः । पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूदचनस्य प्रमत्तगौतता
—इति खल्वभावगत्या समाश्रीयते । तथाचाभियुक्तानां वचनम् ।

“एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियवपाकयोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” ॥

इति । अतुल्यबलत्वाच्च । न ह्याचार्यसूत्रस्य क्रमपरत्वमभ्युपेत्य,
पुनः कात्यायनवाक्यात् तद्विरुद्धं नमःपदान्तत्वं ब्रह्मबलौ शक्य-
मभ्युपगन्तुम् । न खल्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति वचनयोः । सेयं—
निरङ्कुशत्वात् पुरुषबुद्धौनां—कल्पना समुल्लसिता, न शास्त्रबला-
दित्यनादरणीया । अधिकं तु तत्रैव वक्ष्यामः । तस्मादास्तुबला
वाचार्यनिर्देशबलाद्ब्रह्मबलौ नमःपदादित्वमन्यत्र तु नमःपदान्तत्वं
मन्त्राणामाश्लेषम् ॥ ८ ॥ * ॥

अथापरान् बलौन् हरेत् ; उद्धानस्य मध्यमस्य
द्वारस्याब्दैवतः प्रथमोबलिभंवत्योषधिवनस्पतिभ्यो-
द्वितीय, आकाशाय तृतीयः ॥ ९ ॥

अयेति पूर्वविधनुकर्षणार्थम् । पूर्वेषामिवाभौषामपि बलौ-
नामुभयतः परिषेक इत्यर्थः । कर्मप्रदीपोऽप्याह—“सर्वेषामुभयतः
परिषेकः”—इति । अपरानन्यान् बलौन् हरेत् । कुत्रेमे बलयो-
हर्तव्याः ?—इत्यत्राह ;—‘उद्धानस्य’, उदकं धीयते यस्मिन्नुदकं
दधाति य इति बोद्धानं मणिक उच्यते । षष्ठी सेयं समीपार्था ।
उद्धानस्य मणिकस्य समीपे, नोद्धान एवेत्यर्थः । मध्यमस्य
द्वारस्य,—गृहस्येत्यर्थात् । ‘अब्दैवतः’ आपो देवता यस्य, सोऽयम-

दैवतः, 'प्रथमः' प्रकृतानां बलीनामाद्योबलिर्भवति । स खल्वयं बलिर्दधानसमीपे निधातव्यः । यच्च मध्यमस्य द्वारस्य समीपे निधीयते, सोऽयं द्वितीयोबलिरोषधिवनस्यतिभ्यो भवति । तृतीयः खल्वाकाशाय बलिर्भवति । स खल्वयमाकाशदैवतो बलिर्नन्तरीचे निधातव्यो भवति । कस्मात् ? आकाशदैवतत्वादस्य बलेरनिर्देशाच्च स्थानस्य । आकाशदैवते बलौ खल्वन्तरीचमागच्छति हृदयं, तच्चानुचितं परित्यक्तुं विशेषोपदेशविरहात् । स्मृत्यन्तरे चोपदेशात् । स्मृत्यन्तरे खल्वेवमुपदेशोदृश्यते, गौतमीये,—“आकाशायेत्यन्तरीचे”—इति । भट्टभाष्ये तु—“अयमनिर्दिष्टस्थानो यच्च कुत्रचिन्निधेयः”—इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

अथापरं बलिं हरेत्,—शयनं वाऽधिवर्चोवा,* स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा ॥ १० ॥

अथापरं बलिं हरेदित्युक्तार्थम् । शयनं शय्येत्यनर्थान्तरम् । अधिवर्चोमूत्रोच्चारप्रदेशः । वाशब्दचतुष्कञ्चशब्दार्थम् । शयनञ्च प्रत्यधिवर्चस्य प्रति बलिं हरेत् । इतश्च स बलिः, कामाय च भवति, मन्यवे च,—इति यथामल्लम् । तदयमर्थः । शयनं प्रति योबलिर्निधीयते स कामदेवताकोभवति, अधिवर्चः प्रति योबलिर्निधीयते स मन्युदेवताकोभवति—इति । अधिवर्चमिति पाठेऽपि यथोक्त एवार्थः । अत्रापि, ‘बलिमित्येकवचनात् स्थानद्वयनिर्देशाच्च

* ‘अधिवर्चो वा’—इति क्वचित् पाठः । तत्र च ‘सान्ता अप्यदन्ताः’—इति गतिः ।

बलिदयमात्रं मलजृहीत्वा निदध्यात्”—इति भट्टभाष्यम् । तदिदं
प्रत्येकपरिषेकपक्षे न सम्भवतौत्यवाचाम ।

अन्ये त्वाहुर्वाग्रब्दान् विकल्पार्थान् मन्यमानाः,—“एकएवायं
बलिः शयनं वा प्रति देयोऽधिवर्चो वा, स कामदैवत्यो भवति
मन्युदैवत्यो वा”—इति । नैतदेवम् । “अथ तदित्यामः”—इत्युपक्रम्य
कर्म्मप्रदीपे, “कामाय, मन्यवे”—इति बलिदयममान्नात् । “चतु-
र्दश नित्याः”—इति च मञ्ज्यावचनात् । बलेरेकले खल्वित्यं मञ्ज्या
लुप्येत । एतेन, येऽप्याहुः,—“शयनं प्रति कामाय रात्रौ, अधि-
वर्चः प्रत्यहनि मन्यवे”—इति, तेऽपि निरस्ताः । प्रमाणविशेषा-
भावाच्च ॥ १० ॥ * ॥

अथ सङ्स्तूपः,* स रक्षोजनेभ्यः ॥ ११ ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । मन्युबलिदानानन्तरम्,—
इन्द्राय वासुकये त्रिद्विषे—इति बलित्वयं दत्त्वाऽथानन्तरमित्यर्थः ।
कस्मादैवमुच्यते ? उच्यते । आचार्य एव वास्तुबलौ दशदिक्षु
इन्द्रादिवलिदशकमभिधायासूचयत्,—“प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नि-
त्यप्रयोगः”—इति । प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षु खल्विन्द्रवासुकित्रिद्वदैवत्या-
बलयोवास्तुकर्म्मणि समान्नाताः । तेषां खल्वमौषां बलीनामह-
रहर्नित्यं प्रयोगोभवति—इति सूत्रयन्नाचार्यः, स्पष्टमिदमाह,—
अहरहः इन्द्रवासुकित्रिद्वबलयो भवन्तीति । परिशिष्टप्रकाशेऽप्यु-
क्तम्,—“मृच्छान्तरानुसारेण मन्युबलेरनन्तरम्—इन्द्रवासुकित्रिद्वदै-

वत्या बलयोदेयाः, ततो रचःपिष्टबलौ”—इति । “चतुर्दश
नित्याः”—इति च कर्मप्रदीपः ।

ते खल्विमे बलयः प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षु निधातव्याः । कस्मात् ?
प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः—इति दर्शनात् । क्रमश्च,—
इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति । कस्मात् ? वास्तुबलौ तथादर्शनात् ।
वास्तुबलौ खल्वादित इन्द्रबलिस्ततोवासुकिबलिस्ततोऽपि ब्रह्मबलि-
र्दृश्यते । परन्तु दशत्वादुल्लोनामन्येऽपि बलयोऽन्तरान्तरा मन्त्रि-
विष्टाः । न चैतावता किञ्चिदपचीयते । अतिदेशागतानां खल्व-
मीषां बलीनां तदवगतमेव पौर्वापर्यं स्थानञ्च कल्पयितुमुचितम् ।
तदाह कर्मप्रदीपः । “मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे”—इति ।

अत्राह । “एकत्र प्राक्संस्थाद्यैते बलयो भवन्त्येतदचनात्—
इति । नैतदेवम् । “एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति”—इत्यभिधा-
य,—“अथ तदिन्यामः”—इत्युपक्रमादेकत्र कृत्स्नबलिनिधानपक्ष-
एवैतस्य विन्यासविशेषस्य समासनात् । कल्प्यतेऽनेकत्र निधान-
पक्षेऽपीति चेत् । उच्यते । कल्पनीयं तावत् स्थानमिति सत्यं, परन्तु
युष्मदुक्तं वा कल्प्यते, अस्मदुक्तं वा,—इति भवति विचारणा ।
तत्र ये बलयो यत्राचार्य्येण समासनात्ते तत्रैव दातुमुचिता-
अतिदेशागता अप्यसति विशेषवचने । ‘प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहर-
हर्नित्यप्रयोगः’—इति च हृदयमागताः प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षोर्न युज्यन्ते
परित्यक्तम् । अधिपतयः खल्विमे आसां दिशामित्येषोऽस्मात्कल्प-
नायां विशेषः । तदेवमिन्बवासुकिब्रह्मबलिदानानन्तरं, संस्तूपं
प्रति, “संस्तूपः सम्यार्जनरेणुपुञ्जादिप्रचेपस्थानम्,—उत्करण्डिकेति

लोकैरभिधौयते”—इति भट्टभाष्यम् । तमिमं संस्तूपं प्रति, वलिं हरेत् । स खल्वयं वलिः,—रक्षोजनेभ्यो भवति ॥ ११ ॥ * ॥

अथैतदलिशेषमद्विरभ्यासिच्यावसलवि दक्षिणा
निनयेत्तत्पितृभ्यो भवति ॥ १२ ॥

अथशब्दः प्राचौनावीतिलसव्यजानुपातदक्षिणामुखत्वानि स्मारयति । एतदलिशेषम्, एतदलिदानावशिष्टमन्नम्, अद्विरभ्यासिच्याप्राप्य । तदिदमाप्रावनं, रक्षोवल्गवशिष्टत्वादन्नस्य संस्कारार्थं भवति । शेषं खल्विदमन्नं पितृबल्यार्थं भवति । तस्य च संस्कारो-
नानर्थकः । आप्रावनं रक्षोवलिशेषस्यान्नस्य न किञ्चित् दृष्टमुप-
करोति ?—इति चेन्मा करोतु दृष्टमुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति ।
यथा, “सुचः संमार्ष्टि”—“अग्निं संमार्ष्टि” “पुरोडाशं पर्ष्याग्निं
करोति”—इत्येवमादौ । तथा चोक्तं । “तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः
मधर्म्मः स्थात्”—इति । तदेवमद्विरभ्यासिच्य, ‘अवसलवि’ पितृ-
तीर्थनेत्यर्थः । अवसलविशब्दः खल्वयं पितृतीर्थमाह । तथाच
गृह्यान्तरम् । “प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवसलवि अपमथ्यं वा, तेन
पितृभ्योददाति”—इति । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि निनयेत् ।
तच्चेदं निनयनं पितृभ्यो भवति । तथाच पितृर्थत्वान्नात्र नमस्कारः
प्रयोक्तव्यः, किन्तु पितृभ्यः खधेति खधाकारेणैष वलिर्दातव्यः ।
तदाह कात्यायनः ।

“खाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम् ।

खधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः ।

स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं वलिमतः सदा ।

तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः” ।

इति । एकत्र चेत् सर्व्वं बलियो निधीयन्ते, तर्हि, यथा निधात-
व्यन्तदाह कर्मप्रदीपः । “अथ तदिन्यासोद्विपिण्डानिवोत्तरो-
त्तरांश्चतुरोबलौन्निदध्यात्,—पृथिव्यै, वायवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजा-
पतये—इति । सव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकम्,—अद्भ्याः, ओषधिवन-
स्पतिभ्यः, आकाशाय, कामाय—इति । एतेषामपि, मन्यवे, इन्द्राय,
वासुकये, ब्रह्मणे—इति । एतेषामपि, रक्षोजनेभ्यः—इति । सर्व्वेषां
दक्षिणतः पितृभ्यः—इति, चतुर्दश नित्याः, आग्रस्तप्रभृतयः काम्याः ।
सर्व्वेषामुभयतः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः”—इति ।
आधानदिने च वैश्वदेवबलिकर्मणी सायमाहुत्यनन्तरं रात्रावेव
कर्त्तव्ये । तदप्याह कर्मप्रदीपः ।

‘ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः सूर्यात् सायं होमादनन्तरम् ।

वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्मसमन्वितम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः ।

यजमानस्ततोऽग्नौयादितिकात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । सोऽयं भृत्यजः,—“बलिर्भौतः”—इति वचनात् । एतद-
नन्तरं वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम् । “बल्यन्तो वैश्वदेविके”—इति स्मर-
णात् । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञस्य तृतीयः कालः—इत्यवोचाम् ।

अथेदानीं मनुष्ययज्ञः कर्त्तव्यः । तदाह कात्यायनः—“नृयज्ञो-
ऽतिथिभोजनम्”—इति । तथाचोक्तम् । “अतिथिभिः कामं सम्भा-
षेत”—इति । अनुरपि—

“कृत्वैतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिचाञ्च भिचवे दद्यात् यथावद्ब्रह्मचारिणे” ।

इति स्मरति । भोजनोपयुक्तस्य पर्याप्तस्थानस्थाभावे यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दद्यात् । तदाह कर्म्मप्रदीपः ।

“अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजे ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदौरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः” ।

इति । वस्तुतस्तु अतिथिभोजनं तदसम्भवे मनुष्येभ्य इदं हन्तेत्युत्सृज्य किञ्चिदन्नदानं गोभिल्लीधानां स्वशास्त्रोक्तमावश्यक-
मित्यवगन्तव्यम् । अन्नस्थायभावे मूलादिकमपि दद्यात् । तदाह
गौतमः । “अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलप्राकेभ्योऽयैवं मनुष्य-
यज्ञं समाप्नोति”—इति । “अहरहर्दद्यादोदपाचादयैवं मनुष्ययज्ञं
समाप्नोति”—इति च ग्रातपर्याये ब्राह्मणे । अत्यन्तासम्भवे च
भिचादानेनापि कस्याञ्चिदवस्थायां मनुष्ययज्ञोनिर्व्वहति । अतएव
“भोजनं हन्तकारं वा”—इत्येवमादिवचनेषु विकल्प-निर्देशः
सङ्गच्छते । भिक्षुकस्य चाभावेऽयं गोभ्यो दद्यात्, गवामप्यभावेऽग्नौ
क्षिपेत् । “भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेत्”—इति
विष्णुस्मरणात् । अन्येऽपि नृथयज्ञप्रकाराः तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्याः

अथेदानीं पितृयज्ञः वक्तव्यः । स चानेकप्रकारः । तत्र तावत्
पितादीर्णौस्त्रीश्च मातामहादौनुद्दिश्य यथोक्तब्राह्मणभोजनमिति
एकः कल्पः । तदाह कात्यायनः ।

“आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृयोवन्निरयापि वा” ।

इति ।

“अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिदूये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमयापि वा” ।

इति च । वायुपुराणे ।

“अप्येकं भोजयेद्विप्रं वलामयन्वहं गृही ।

अतप्राः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैते षडस्त्रिणा” ।

इति । नित्यश्राद्धे तु विशेषोऽभिधीयते । यथा हारीतः ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम्” ।

इति । मनुः ।

“एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवाचाशयेत् कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्” ।

इति । मत्स्यपुराणम् ।

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अद्वैवं तदिजानीयात् पार्वणं पर्वसु कृतम्” ।

इति । लिखितजातृकणैः ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यात् पिण्डहोमविवर्जितम्” ।

इति । भविष्यपुराणम् ।

“अग्नौकरणमर्घ्यञ्चावाहनञ्चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ।

इति । यद्यप्यर्थमत्र निषिद्धं, तथापि प्रकारान्तरेण तदपि गृह्यान्तरे विहितम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “नैत्यिके वर्हिर्दत्तोदकश्च

पितर एतदोऽर्थमिति पाणिनैवाङ्घ्रिस्तिलमिश्राभिरर्घ्यं दद्यादन्य-
 देवमाचान्तेषु पितृभ्यः स्त्रधेति पितृणामन्नयमस्त्विति च । सह
 चेदश्रीयात् पूर्वमेव स्त्रधाऽन्नयमस्त्वोरभिदध्यात्”—इति । एवञ्च
 पार्वणविहितैतिकर्त्तव्यताकमर्घ्यमत्र न भवति, भवति तु ततो-
 ऽन्यादृशमेवेत्यभूतमिति । अस्माच्च गृह्यान्तरादेवं विकल्पोऽवगम्यते,
 सह वाऽश्रीयात् पश्चादेति । मन्वादिभिस्तु पश्चाद्भोजनमेवोपदिष्टम् ।
 तच्च परतोदर्ग्यव्यामः । व्यामः ।

“आवाहनस्त्रधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान्देवांस्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्वा नमस्कारैर्विमर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पणामप्यन्वहं गृही” ।

इति । स्त्रधाकारः स्त्रधावाचनम् । शातातपः ।

“पिण्डनिर्वाणपरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्त्रधावाचनलोपोऽच विकिरस्तु न लुप्यते ।

अन्नयदक्षिणास्तस्मिन् मौमनस्यं तथास्त्विति” ।

इति । एवञ्च—

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं ह्येतद्वाटभोक्तृव्रतोऽङ्गितम्” ।

इति दक्षिणानिवेधोऽशक्तविषयः—इति तत्त्वज्ञतः । अतएव
 शक्त्वा दक्षिणादानं व्यामः स्मरति । तदिदं नित्यश्राद्धं सम्भवे
 ब्रह्मब्राह्मणकमसम्भवे त्वेकब्राह्मणकमपि भवति । सोऽयं मुख्यः

कल्पः । आहुकरणेऽशक्तस्तु यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नम् उद्धृत्य पितृभ्य-
इदं स्वधेतुचार्यान्मममौपे उदकं निनयेत् । तच्चान्नं ब्राह्मणाय
दद्यात् । ‘अथेकमाशयेद्विप्रम्’—इत्यभिधाय,—“अप्युद्धृत्य यथा-
शक्ति”,—इत्येवमादिकात्यायनस्मरणात् । न चेदं आहुविधायक-
मिति वाच्यं, प्रमाणाभावात् । आहुश्च पूर्वेण वाक्येन विहितम्—
‘आहुं वा पितृयज्ञः स्यात्’—इति, ‘अथेकमाशयेद्विप्रम्’—इति
च । कथमिहापि विधीयेत । तस्मात्—‘अथेकमाशयेत्’—इति
वह्नामसम्भवे एकब्राह्मणभोजनम्—एकेनापि ब्राह्मणेन आहुकरण-
मित्येतत्परम् । ‘अप्युद्धृत्य यथाशक्ति’—इति तु ब्राह्मणभोजनोप-
युक्तान्नासम्भवेन आहुतासम्भवे—किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य देयमित्याह ।
भिक्षौ खल्विमौ कल्पौ भवतः—यच्चैकब्राह्मणकआहुं, यच्चोद्धृत्यान्प-
मपि देयमिति । तत्त्वज्ञतोऽप्येवम् । भट्टनारायणस्याप्येव एव
स्मरसः । एतेन—

“नित्यआहुस्वसामर्थ्यात् चैन् दावेकमथापि वा ।

भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्बलः” ।

इति ।

“यथाशक्त्यन्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा ।

आहुय ब्राह्मणं दद्यात्तत्कुले वा ममर्पयेत्” ।

इति चैवमादिपुराणवाक्यमपि व्याख्यातम् । तच्चाप्यशक्तस्य
योऽयं भूतयज्ञे पितृवलिर्दीयते, तेनैव पितृयज्ञः कृतो भवति ।
‘पितृव्योवलिरथापि वा’—इति वचनात् । यदा कस्याञ्चिदवस्थायाम्—
‘यज्ञादेव निवर्त्तते’—इत्येवमादिकायां न हरति बलौन्, तदा

तर्पणेनैव पितृयज्ञः कृतोभवति । सोऽयं बन्धोगानां स्वशास्त्रपरि-
भाषितस्तुर्विधः पितृयज्ञः आहुं पितृनुदिश्य ब्राह्मणायामदानं
पितृवल्लिस्तर्पणञ्चेति ।

तदिदं तर्पणं सर्वस्यामेव दद्यायामावश्यकं यथाशक्ति चान्यत् ।
इयान् परं विशेषो यदशक्तस्य तर्पणेनापि प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
समुच्चयेन सर्वेषां पक्षाणामुपदेशस्तु शक्ततमस्येति परिशिष्टप्रकाशः ।
तथा गौतमः । “नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं, यथोत्साह-
मन्यत्”—इति । अत्र च,—तर्पणब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्य-
मित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञत्रयानुष्ठानाशक्तावङ्गवैकल्येनाप्यनयो-
रवश्चानुष्ठेयत्वार्थम्—इति कल्पतरुप्रभृतयः । अन्ये तेषां पक्षाणां
यथाशक्ति समुच्चयविकल्पावाहुः । यदा पुनर्न शक्नोति पृथक्
तर्पयितुं, तदा स्नानाङ्गेनापि तर्पणेन पितृयज्ञफलमधिगच्छति ।

“यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन् स्नात्वा दिजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इति मनुवचनात् । सोऽयमुक्तः पितृयज्ञः । उक्ताश्च पञ्चमहा-
यज्ञाः ॥ १२ ॥ ० ॥

अयेदानौमुक्तस्यैव विशेषोऽभिधीयते—

आसीन एवाग्नौ जुहुयात् ॥ १३ ॥

आसीन उपविष्ट एव । नोर्द्धः, न वा प्रङ्गः ॥ १३ ॥ ० ॥

आसीनः पितृभ्यो दद्यात्, यथोपपादमितरान् ॥ १४ ॥

आसीनः पितृभ्यो वलिं दद्यात् हरेत् । आसीनः—इत्येतदवाच्यम् ?—

इति चेन्न, एवं हि आभीन इत्यनुषज्येत । तदेतदमृगज्ञाचार्य-
 आभीन इत्याह । पितृभ्योदद्यात् यथोपपादम्—इत्ययमपि सम्बन्ध-
 आशङ्क्येत, साऽप्याशङ्का माभूदिति च तदचनम् । पुनरुक्तञ्च
 गौभिले शास्त्रमिति चावोचाम । इतरान्,—अपरान् बलौन् ।
 कस्मादपरान्? पितृबलेरिति ब्रूमः । कस्मात्? प्रकृतत्वात् ।
 प्रकृतः खल्वत्र बलिः पितृ एवेति तदपेक्षयैवापरत्ववर्णनमुचितम् ।
 तान् खल्विमान् पितृबलेरन्यान् सर्वान् बलौन्, 'यथोपपादं'
 यथोपपद्यते दानं, तयैव दद्यात् न पुनराभीन एवेत्ययमस्ति
 नियम इत्यर्थः । तेनाधिवर्चःप्रदेशस्थाशुचितया दूरस्थ एव प्रक्षिप्य
 दद्यादूर्ध्वः सन् । एवमन्यत्रापि कचित् प्रहः कश्चिच्चान्धादृश एवेति
 यथायथमूहनीयम् ॥ १४ ॥ ० ॥

स्वयन्त्वेवैतान् यावद्वसेदलौन् हरेत् ॥ १५ ॥

यावद्गृहे वसेत्, तावदेतान् सर्वानेव बलौन्,—न पुनः पितृबले-
 रपरानेवेत्यर्थः । स्वयमेव यजमानो हरेन्निष्ठादनलसः सन् । गृहे
 वसन् खल्वसौ यजमानः स्वयमेव बलिहरणं कुर्यान्नान्यद्वारा इति
 सूत्रयज्ञाचार्यः । प्रवसन्नन्यद्वाराऽपि—इत्येतत् सूचयति । तस्मात्
 स्वयमेवेति स्वयं सम्भवाभिप्रायं वचनम् । उपलक्षणञ्चैतद्वलियहणं
 होमादीनामपीति द्रष्टव्यम् । तुशब्दश्च स्वयं करणपक्षे फलविशेषं
 द्योतयति ॥ १५ ॥

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः ॥ १६ ॥

अपिवा, अथवा । अशक्तौ यजमानस्य प्रवासे वेत्यर्थः । अन्यो-

ब्राह्मणो, 'बलीन् हरेत्'—इत्यनुवर्तते । अथवा । अपि वेत्येतत्
चित्रियविषयमाचार्यस्य पचान्तरम् । स्वयमेवेत्येतन्नियममननुजा-
नन्नाचार्यः—'अन्यः'—इत्याह । स्वस्मादन्योऽपि ब्राह्मणो राज्ञो-
बलिहरणादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथाच स्मरति भगवान्मनुः ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत, वृणुयादेव चर्त्विजम् ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वेतानि कानि च” ॥

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

दम्पती एव ॥ १७ ॥

जाया च पतिश्च—दम्पती, भार्यापती—गृहपतिस्तत्पत्नी
चोच्येते । ताविमौ दम्पती एव,—बलीन् हरेयाताम्,—इति
सम्बध्यते ॥ १७ ॥

इति गृहमेधिव्रतम् ॥ १८ ॥

इत्येवमहरहः पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानं गृहमेधिव्रतम्, गृहे
यथोर्मधो यज्ञो भवति, ताविमौ गृहमेधिनौ दम्पती—इति ब्रूमः ।
तथोगृहमेधिनोर्दम्पत्योर्व्रतं शास्त्रविहितो नियम इत्यर्थः । तदेवं
पञ्चमहायज्ञावशिष्टमन्नं दम्पती भुञ्जीयाताम् ।

“भुक्तवत्स्वय विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातान्ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती” ॥

इत्येवमादिस्मरणात् । मनुरपि ।

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्यः शेषमुग्भवेत्” ।

इति । प्रकारान्तरं पूर्वमुक्तम् । अहत्वा च पञ्च महायज्ञान्
भुञ्जतोऽप्यथोर्वतलोपोभवतीति विज्ञायते । गृहमेधिनोरेवैतद्धृतं,
तावेव पूर्वं भुञ्जानौ प्रत्यवायभागिनौ भवतः । सुवामिनौ प्रभृतयस्तु
पूर्वमेव भोजनौघाः । तदाह मनुः ।

“सुवामिनौः कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽथ एवैतान् भोजयेदविचारयन्” ।

इति । तथा गौतमः । “भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधित-
गर्भिणीसुवामिनीस्थविरान् जघन्यांश्च”—इति ।

“अहत्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वश्रुभैर्जग्धिमात्मनः” ॥

इति च धर्मशास्त्रम् ॥ १८ ॥

दम्पती एव बलीन् हरेयाताम्—इत्युक्तम्, अयेदानौ कश्चिदिह
विशेषोऽभिधीयते—

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १९ ॥

स्त्री पत्नी, ह किल । स खल्वयम्—एतिह्यार्थकोऽनर्थको वा
निपातः । इति होचुर्वद्धाः—इति स्त्रीतिह्यमुच्यते । सेयं पत्नी, सायं
रात्रौ, बलीन् हरेत्—अमन्त्रं, तुष्णीम्—इत्यर्थः । कस्मात् पुनः
कारणादमन्त्रमुच्यते पत्न्या बलिहरणम् ? इयमेव तावन्नाचं कुतो-
नाध्याप्यते ? उपदेशादिति ब्रूमः । अमन्त्रमेव खल्वस्या बलिहरण-
मुपदिश्यते—इति नेयमध्याप्यते इत्यदोषः । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“मायन्त्वक्षस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते” ॥

इति । तदनेन रात्रावपि वैश्वदेवबलिकर्माणोरविशेषेण कर्त्तव्यत्वं दर्शितम् । अस्याञ्च सूतौ—मिद्धस्य अन्नस्य—इति पक्षप्राप्तमनूद्यते गुणभूतं, न तु विधित्सितम् । सायं बलिं हरेत्—इत्ययमत्र सम्बन्धः, न सायं मिद्धस्य अन्नस्य—इति । तस्मात्—“यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेत्”—इतिवत् नित्यानुवादोऽयम्—अन्नस्य मिद्धस्य—इति । ‘अथ हविर्यस्यान्नस्य’—इतिवन्मुख्यकल्पपरिकौर्त्तनाभिप्रायं वा वचनम् ।

तदिदं बलिहरणद्रव्याभिधानपरं शास्त्रं नान्यत् परिसञ्जष्टे । अभावे खल्वन्नस्य प्रतिनिधिमप्युपादाय बलिहरणं कर्त्तुमुचितम् । कस्मात् ? प्रतिनिधिशास्त्रस्यार्थवत्तोपपत्तेः । प्रतिनिधिशास्त्रस्य खल्वेवमर्थवत्तोपपद्यते । इतरथा प्रतिनिधिशास्त्रमनर्थकं—प्रलापमात्रं स्यात् । तद्योदाहरिष्यामः । न चैतदुचितम् । अहनौति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—अहनि प्रतिनिधिशास्त्रमर्थवत् कथमनर्थकं प्रलापमात्रम् उच्यते—इति । तत्र ब्रूमः । नैषा कल्पना सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषाभावादित्यर्थः । अहन्यपि, मिद्धस्य—इति, अन्नस्य—इति च अवणम्, अविशेषेणोपलभ्यते—इति । तत् यदि रात्रौ प्रतिनिधिशास्त्रं न प्रवर्त्तते, अहन्यपि न प्रवर्त्तिष्यते, हेत्वविशेषात् । अप्रवृत्तिहेतुः खल्वहनि रात्रौ च न विशिष्यते—उभयत्रापि समान इत्यर्थः । तथाचोक्तम् । “अथ हविर्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविर्यैर्यज्ञनैरुपमिच्याग्नौ जुहुयात्”—इति । मनुरपि स्मरति ।

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्” ॥

इति । “वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य जुहोति”—इति च गृह्या-
नारम् । आह च कात्यायनः कर्मप्रदीपे ।

“सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्” ॥

इति । तदचानश्रतोऽपि वैश्वदेवो बलिकर्म च कर्त्तव्यम्—इत्युक्तम् ।
तस्मात् इयमेवावधारणा—सायं बलिं हरेत्—इति सम्बन्धः, न सायं
सिद्धस्य—इति ।

अथ मन्यसे—अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव अनश्रतोराचौ
करणम्—इति । तत्रोच्यते । नाप्रमाणत्वात् । न खल्वेषा कल्पना
सम्भवति;—अतिथ्यनुरोधेन यदा पच्यते, तदैव राचौ अनश्रता
वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्, नापचमानेन—इति । कस्मात् ? अस्मिन्नर्थ
प्रमाणाभावात् । न खलु पाकार्यता वैश्वदेवबलिकर्मणोः शक्यते
वक्तुम् । किं कारणम् ? पुरुषसंस्कारत्वात् । कुतः पुनरनयोः
पुरुषसंस्कारत्वमुच्यते ? “महधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां महा-
यज्ञानामनुष्ठानम्”—इति गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् ।
“तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति—

“स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति च पुरुषार्थत्वावगमात् । वैश्वदेवं बलिकर्म च, अकुर्वाणः
पुरुषः किल्बिषी भवति—इति च कात्यायनेन सुव्यक्तमनयोः

पुरुषार्थत्वाभिधानात् । “पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते
सतति सन्निष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-
यज्ञः—इति चारण्यके तैत्तिरीये । तदेव खल्वमौषां मूलम्—
इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेवामौषां महायज्ञानां, न
पुनर्वैश्वदेवबलिकर्माणोः पाकार्थत्वम् ।

अथ उच्यते—“पुरुषार्थयोरेव सतोरनयोः पाकार्थतामप्यनु-
मन्यामहे”—इति । अत्रोच्यते । काममनुमन्येमहि पाकार्थतामप्य-
नयोर्यदि प्रमाणमत्र किञ्चित् उपलभेमहि । न तु प्रमाणमिह
किञ्चिदुपलभामहे । तस्मादसङ्गतमनयोः पाकार्थत्वम्—इति । स
यदि ब्रूयात्,—अकृत्वा वैश्वदेवादिकमन्नं भुञ्जानस्य दोषश्रवणादन्न-
संस्कारत्वमनयोरनुमातव्यम्—इति । तं प्रति ब्रूयात् । ब्रह्मयज्ञा-
दिकमप्यकृत्वा भुञ्जानस्य दोषश्रवणादनैकान्तिकमेतल्लिङ्गं नास्ति-
संस्कारत्वमनयोरनुमापयितुमर्हति—इति । तदिदं दोषकौर्त्तनम्,
आवश्यकत्वममौषाम् अवगमयति,—इति पुरुषार्थशास्त्रैस्तुल्यवदेव
तात्पर्यम् । तत्प्राये समाधानाच्च । पुरुषार्थप्राये चाध्यापनादिकर्म-
प्रवाहे वैश्वदेवबलिकर्माणौ समाध्यायेते । तदनयोरपि पुरुषार्थत्व-
मवधार्यते । तथाचोक्तम् । “प्राये वचनाच्च”—इति ।

पुरुषार्थयोरनयोरन्नसंस्कारार्थत्वमपि, न साम्प्रतमभ्युपगन्तुम् ।
पुरुषार्थत्वे हि द्रव्यं वैश्वदेवादर्थं भवति, अन्नसंस्कारार्थत्वे तन्नार्थं
वैश्वदेवादिकं स्यात् । अस्तु कोदोषः ?—इति चेन्नासम्भवात् । न
खल्वेतत् सम्भवति,—अन्नार्थं वैश्वदेवादिकं, वैश्वदेवादर्थञ्चान्नम्,—
इति । कस्मात् ? विरोधात् । विरुध्यते खल्वेकस्य गुणभावः प्रधान-

भावश्च । न ह्येकमेव वस्तु एकमेवापेक्ष्य एकदैव प्रधानं गुणभूतञ्च भवितुमर्हति । इतश्च । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं वाक्यभेदप्रसङ्गः ? वचनव्यक्तिभेदात् । वचनव्यक्तिः खल्वनयोर्भिद्यते—इति भिद्येत वाक्यम् । वैश्वदेवेनाग्नें संस्क्रुयात्—इत्येकस्मिन् पक्षे वचनव्यक्तिर्भवति, अग्नेन वैश्वदेवमभिनिर्वर्त्तयेत्—इति चान्यस्मिन् । एकं खल्विदं वाक्यं—‘हवित्यस्त्रास्त्रस्य जुहुयात्’—इति । न च भङ्गा वाक्यम्, उभयार्थत्वं कल्पयितुमुचितम् ।

आह—‘अथ हवित्यस्त्रास्त्रस्योद्धृत्य हवित्यैर्व्यञ्जनैरुपमिच्याग्नौ जुहुयात्’—इत्यस्मादेवास्त्रानात् द्रव्यार्थत्वमवगम्यते—इति । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अर्थकर्मवदास्त्रानात् । अर्थकर्मण्यपि सायं प्रातर्होमे समास्त्रायते—“अथ हवित्यस्त्रास्त्रस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वा अकृतस्य वा”—इति । तत्समानमिदमपि आस्त्रायते—“हवित्यस्त्रास्त्रस्य”—इति । तस्मात्—“सोमेन यजेत”—इत्येवमादिवदिहापि द्रव्यमुच्यते जुहोतेरूपकारकम् । सेयं द्रव्यचोदना वा स्यात्, निगिष्टकर्मचोदना वा स्यात्, सर्व्वथाऽपि द्रव्यं कर्मार्थतां नातिगते । यथा खल्वपचारे सोमस्य पूतिका उपादीयन्ते वचनवलात्, एवमिहाप्यपचारेऽस्त्रस्य अन्यदप्युपादेयं वचनवलात्—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

न खल्वच द्रव्यस्य ईप्सितभावः अवगम्यते । हवित्यादस्त्रादुद्धृत्य तेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इति खल्वच वचनव्यक्तिर्भवति । कस्मात् ? “वैश्वदेवादस्त्रात् पर्य्युक्ष्य स्नाहाकारैर्जुहुयात्”—इति गृह्यान्तरदर्शनात् । अथ वा । हवित्येनाग्नेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इत्यथम् एव अर्थः । यदाऽप्यवयवार्था षष्ठीयमुच्यते, तदापि हवित्यस्त्रास्त्रा-

वयवेन जुहुयात्—इति वचनार्थः । सर्वथाऽपि द्रव्यमेव कर्षार्थं न कर्म द्रव्यार्थमवगम्यते । येषामपि हविष्यस्यान्नस्य अवयवं जुहुयात्— इति वचनव्यक्तिः, तेषामपि न कर्मणः अन्नावयवार्थत्वमवगन्तव्यम् । न खल्वन्नावयवेन संकृतेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तदर्थं ह्येतत् कर्म, तदप्यनर्थकं स्यात् । यः खल्ववयवो जुहोतिना सम्बध्यते, स तेनैवोपचौयते, नावतिष्ठते, यथावतिष्ठते, नासौ जुहोतिना सम्बध्यते । न च वैश्वदेवादिकमन्नस्य किञ्चित् उपकरोति । न खल्वेवम् अन्नार्थता कर्मणः शक्यते वक्तुम् । “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्”—इति सूत्रणात् ।

अथ वैश्वदेवादिकमन्नस्य मा करोतु दृष्टं कञ्चिदुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति । अदृष्टोऽपि उपकारोलोके ब्रह्मसुपलभ्यते । यामान्तरात् आगतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेन खल्वदृष्ट उपकारः क्रियते—इत्युच्यते । न—इति ब्रूमः । न करिष्यति अदृष्टमपि उपकारं वैश्वदेवो द्रव्यस्य । कस्मात् ? तस्य शब्दमूलत्वात् । शब्दमूलं खल्वदृष्टमिष्यते । न खल्वस्ति शब्दः,—वैश्वदेवो द्रव्यस्य उपकरोति,— इति । शब्दस्त्वस्य पुरुषार्थतामाह—‘महायज्ञैश्च’—इति, ‘तानेतान्’—इति चैवमादिः । सा खल्वियं कल्पना पुरुषबुद्धिमूला—इत्यनादरणीया । तथाचोक्तम् । “धर्मस्य शब्दमूलत्वाद् शब्दमनपेक्षं स्यात्”—इति । न च एकेनादृष्टेन पुरुषार्थतया चरितार्थं शास्त्रे अन्यदपि अदृष्टं कल्पयितुमुचितम् । लोकेऽपि नात्यन्तमदृष्ट उपकारो दृश्यते, यत्र चात्यन्तमदृष्ट उपकारः, तत्र प्रमाणमपि न दुर्लभम्—इत्यनुदाहरणम् ।

स खल्वयम्—‘अन्नस्य’—इत्युपदेशोऽन्नस्य होमस्य च सम्बन्धं करोति, सम्बन्धे च सति—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः”—इति, “भूतभक्ष्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते”—इति चानथा तन्मयुक्त्वा, द्रव्यं गुणभावेन सम्बध्यते । सेयं त्वतौ चार्थं षष्ठौ विभक्तिः,—इति, “ग्रक्नुं जुहोति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति”—इत्येवमादिवत् इहापि द्रव्यमेव कर्म्मार्थं, कर्म्म तु पुरुषार्थम् एव, न द्रव्यार्थम्—इति सिद्धम् । अत एव स्मर्यते । “अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्व्वपेत् अपि मूलपत्रोदकशास्त्रेभ्यः”—इति । “अहरहः स्वाहां कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाशात् देवताभ्यः, पितृभ्यो मनुष्येभ्यो दपाचात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः सन्तिष्ठते, यत् पितृभ्यः स्त्रधाकरोत्यथपस्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति च तैत्तिरीये ब्राह्मणे ।

“न चेदुत्पद्यतेऽन्नन्तु अङ्गिरेनान् समापयेत्”—

इति च स्मरणम् । तदेवमादिशास्त्रेभ्यः—सुव्यक्तमिदमवगम्यते ; यत् द्रव्यमेव कर्म्मार्थम्—इति, कर्म्म प्रधानं पुरुषार्थम्—इति च । न हि द्रव्यार्थकर्म्मणां द्रव्याभावेऽपि करणमस्ति । पुरुषार्थमेव हि कर्म्म, श्रुतद्रव्यापचारेऽप्यन्येन केनचित् यथाकथञ्चित् क्रियते, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यार्थत्वे तु कर्म्मण्योदितद्रव्याभावे लोप-एव स्यात् । न खलु प्रैयङ्गवेऽपि चराववघातः क्रियते, न वा तदर्थं ब्रौह्म उत्पाद्यन्ते । तदिदं प्रतिनिधिविधानपरं शास्त्रम् अन्नाभावेऽप्यन्येन होममुपदिशत् कर्मनिर्व्वर्त्तेरौष्णितमत्वं दर्शयति । तस्मात् न कर्म्मणो द्रव्यार्थता । तदुक्तम् । “यैर्द्रव्यं न

चिकीर्षते, तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्—इति ।
मनुरपि—

“वैश्वदेवे तु निर्हृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्” ॥

इति पाकान्तरेणाश्वदानपक्षेऽपि, न बलिं हरेत्—इत्याचक्ष्णः
द्रव्यस्यैव कर्म्मार्थतामनुजानाति—इत्यवगम्यते । इतरथा कथमिवा-
संस्कृतस्यान्नस्य भोजनमनुजानीयात् । आचार्योऽपि वक्ष्यति ।
“यद्येकस्मिन् काले त्रीह्रियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्यतरस्य ऊत्ता
कृतं मन्येत”—इति, “यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्यते
महदेवैतद्वलितन्त्रं कुर्वीत”—इति चैवमादि ।

अथ,—“अङ्गतस्य नाश्रौयान्न चाश्वमाशयेत्”—इति, गृह्या-
न्तरम् अङ्गतस्य अशनं निषेधति । किमतो भविष्यति ? उच्यते ।
एतदतो भविष्यति,—अङ्गतस्य अशननिषेधेन होमस्य अन्नसंस्कार-
कत्वमनुमास्यामहे,—होमः खल्वन्नं संस्करोति, तदभावे चासंस्कृत-
मन्नं नात्तथ्यम्,—इति । अत्रोच्यते । एवमपि, अन्येषामवेष
होमोऽन्नार्थः स्यात्, न तस्माकम् । अपि च । नैषा कल्पना
मश्ववति—अन्नार्थं वैश्वदेवः—इति । कुतः ? तदुच्यते । पञ्चमहा-
यज्ञानां खलु तैत्तिरीयारण्यकमेव मूलमाचक्षते । तत्र च
पुरुषार्थत्वममीषाम् अवगम्यते । तत्र पुरस्तादुपदर्शितम् । सेयं
निर्मूला कल्पना नादरणीया । तस्मात् होमभोजनयोः क्रमः इह
विधित्तितः—इत्यवगच्छामः । पूर्वं यस्य न ह्रियते, तन्न अत्तथ्यम्—
इति, अनया वचनव्यक्ता खल्वस्मात्पक्षोऽनुगृह्यते । अथ वा ।

अङ्गतस्य—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः,
 “अङ्गतस्य प्रायश्चित्तम्”—इत्येवमादिवद्वाक्येयम् । होममकुर्वन्तोऽकं
 नाश्रीयात्, न च आश्रयेत्—इति वचनार्थः । अत एव—‘अङ्गतस्य’—
 इति, ‘अक्षम्’—इति च वैयधिकरणेन पदद्वयमुपादीयते ।
 अन्यथा खलु ‘अङ्गतस्य’—इति षष्ठी वा न स्यात्, ‘अक्षम्’—इति
 वा द्वितीया । तदिदम् एकं वचनं बह्वनामनुरोधान्नेयं, न तु
 एतद्वद्व्ययं बह्वनि वचनानि अन्यथा नेयानि—इति युक्तम् ।
 स्मरन्ति च ।

विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः” ॥

इति । मुख्यकर्मण्यस्यान्तार्थत्वस्मरणं यदि कथञ्चिदुपलभ्येतापि,
 तर्हि तदपि कृपश्रुतिविरोधादनपेक्षणीयमेव प्रेक्षावताम् । किं
 पुनरङ्ग ? सन्दिग्धार्थस्य तदानुगुण्येन वर्णनम् । तस्मात्—वैश्वदेवा-
 दिकमन्त्रार्थम् उभयार्थं वा,—इत्यसङ्गता कल्पना ।

तदेवं सिद्धेऽपि वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वे, अक्षस्य सिद्धस्य—इति
 यद्यनुवादो वा मुख्यकल्पाभिप्रायं वा न स्यात्, नियस्येत तर्ह्य-
 क्षम् । परिसञ्चचीत चान्यत् द्रव्यम् । भिद्येत तर्हि वाक्यम् ।
 कथम् ? रात्रौ वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, स च सिद्धेनैव,—इति वचन-
 व्यक्तिभेदात् । न चेत्तदपि सम्भवति, प्रतिनिधिवचनानामनर्थक-
 त्वापत्तेः । तस्मात् पाकाभावेऽपि रात्रौ वैश्वदेवादिकमुदकादि-
 नापि कर्त्तुमुचितम् । न खलु पाकाभावे—‘अनश्रुताऽपि रात्रौ
 वैश्वदेवः कर्त्तव्यः’—इति शास्त्रं न प्रवर्त्तते । तत् किमिति,

अकारणमेव शास्त्रमिदमतिक्रम्यते ।। न च ग्राह्यं नामातिक्रमित-
व्यम् । 'सततम्'—इति चाभिधानात् । अनश्रताऽपि सततं वैश्वदेवो-
बलिकर्म्म च कर्त्तव्यम्,—इति खल्वभिहितं कात्यायनेन । सेयं
'सततं' श्रुतिरेवं सति उपरुध्येत ।। न खल्वेवमित्यम् अनुमृच्छते ।
तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

यदि पुनर्नित्यम्यते अन्नं, तर्हि तदर्थवत्तोपपत्तेः, 'अनश्रताऽपि
सततम्,—इति च स्मरणात्, पुरुषार्थत्वाच्चास्य, अनश्रताऽपि वैश्व-
देवार्थमेव पुनः पाकः क्रियताम् । पाकेनैव चेत् वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,
तर्हि अयमेव बलादपि पाकमानयिष्यति । तस्मात्—यद्येव-
माग्रहातिशयं करोषि,—सिद्धेनैव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,—इति, तर्हि
अनुमन्यस्व अतिथ्यनुरोधमन्तरेणापि अनश्रतोऽपि पुनः पाकम् ।
किमिति,—अतिथ्यनुरोधेन पाकाभावे वैश्वदेवलोपं कथयसि—इति
न विद्मः । एतेन—

“पुनः पाकमुपादाय सायमण्यवनीपते ।।

वैश्वदेवनिमित्तं वे पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्” ॥

इत्येवमादिकं पुराणवचनमपि व्याख्यातम् । इदं हि वचनं
वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति वैश्वदेवनिमित्तं पाकं सुव्यक्तमाह ।
अन्यथा खल्वनश्रतोऽपि रात्रौ पाकाभावे नास्ति वैश्वदेवादिकम्,—
इत्यापतति । न चैवम् इष्यते । तस्मात्,—“स्त्रीयभोजनसम्भवे पाकं
विनाऽपि, तदसम्भवे अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव, सायं वैश्वदेव-
बलिकर्म्मणी,—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम् । न च स्त्रीयभोजन-
सम्भवे पाकं विनाऽपि,—इत्यस्यां कल्पनायां प्रमाणमस्ति । न चैवं,

‘पुनः पाकमुपादाय,—इति वचनमुपपद्यते । तस्मात्, पुनः पाक-
मुपादाय,—इत्यनूद्यते, पाकं सिद्धमन्नम् उपादाय, सायमपि,
पुनर्वैश्वदेवं कुर्यात्,—इति वा वचनार्थः । यस्तु पुरुषार्थयोरेव
मतोर्वैश्वदेववन्निकर्माणोर्द्रव्यार्थत्वं प्रतिजानीते । तस्य रात्रौ
पाकाभावेऽपि पुरुषार्थयोस्तयोर्थयाकथञ्चिदनुष्ठानमावश्यकमित्यफलः
प्रयासः । तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था शान्त्यार्थः ॥ १८ ॥ ० ॥

आह । तदिदं बलिहरणमहरहर्यत् पच्यते तेनैवाग्नेन कर्त्तव्यं
न पुनरन्यार्थमपि यत् श्रयते, तेनापि कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते ।
कस्मात् ? ‘वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युक्ष्य जुहोति’—इति, ‘सिद्धस्य वैश्व-
देवस्य अन्नं हं होतव्यम्’—इति, ‘होमशेषेण बलयोहर्त्तव्याः’—इति
चैवमादिशास्त्रेभ्यः । नेत्युच्यते । पुरुषार्थं स्वस्वयमादिकं कर्म्म,
यथाकथञ्चित् पुरुषेण निर्व्वर्त्तनीयम् । अन्यथा स्वस्वयमधर्म्मम्
इयात् । तस्मान्नैव नियमः—वैश्वदेवेनैवाग्नेन होतव्यम्—इति ।
तस्मिन्मर्म्मम् आचार्यः सुव्यक्तमुपदिशन्नाह—

सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलौन् हरेत्,—पितृस्य वा,
स्वस्थयनस्य वा, ऽर्थार्थस्य वा ॥ २० ॥

सर्व्वस्यैवान्नस्य एतान् बलौन् हरेत् । यत् किञ्चिदन्नं पच्यते
भोजनार्थं वा, अन्यार्थं वा, तेनैव—बलयोहर्त्तव्याः न पुनरन्नस्याग्नि-
कश्चिन्नियमोऽनेनैवाग्नेन— इत्येतदर्थमाचार्यः ‘सर्व्वस्य’— इत्याह ।
“अनेकस्य अशेषता सर्व्वशब्दस्य अर्थः”—इति ह्यवोचाम । स
स्वस्वयमर्थोर्विस्मृष्टमुपदिश्यते,—‘पितृस्य वा’ इति । पितृस्य, पितृ-

कर्त्तव्यं गृह्यतस्य, अमावस्यादावन्नाह्न्याद्यर्थम्—इत्यर्थः । स्वस्त्ययनस्य, तदर्थं पक्वस्य । स्वस्ति—इति अभिप्रेतार्थमिद्धिमाचक्षते । तस्मा-
 अयनं प्रापकं यत्कर्त्तव्यं, तत् स्वस्त्ययनम् । किन्तु ? ब्राह्मणभोजना-
 दिकम् । कस्मात् ? “स्नेहवदमांसमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति
 ह्येषां भवति”—इत्येवमादिवचनात् । ‘अर्थार्थस्य’ अर्थो धनम्, अर्थः
 प्रयोजनं, यस्य, पुरुषस्य, सोऽयम् अर्थार्थः—इत्युच्यते । यस्मात्
 पुरुषात् अर्थं आश्रास्यते, तदर्थं पक्वस्य—इत्यर्थः । वैश्वदेवावशिष्टेन
 बलिहरणोपदेशात् वैश्वदेवेऽपि सुतरामेषैव व्यवस्था ।

अथ पित्राद्यर्थं यत् पच्यते, तेनापि चेत् वैश्वदेवादिकं क्रियते,
 न तर्हि पाकः पित्र्यो भवति । वैश्वदेवाद्यर्थत्वमपि खल्वस्य विद्यत-
 एव । उच्यते । सत्यमस्तौदं, यत् पित्र्यं यत् पच्यते, तेनापि
 वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्—इति । नैतावता पाकस्य पित्र्यत्वमपह्नोतुं
 शक्यते । कुतः ? यतस्तथापि अपणस्य पित्र्यदेशकत्वमस्यैव—इति,
 पाकः पित्र्यः—इत्युच्यते । पितृकर्त्तव्यं किलोद्दिश्य यत् पच्यते, तत्
 पित्र्यम्—इति प्रतिजानौमहे । सोऽयं पाकविशेषः पितृणाम-
 साधारणः,—इति तथा व्यपदिश्यते । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतयैव
 भवन्ति । प्रत्यक्षं खल्वेतदस्माकम्, यत् चित्तिजलपवनबीजादि-
 समवधानजन्माऽप्यङ्कुरो व्यपदिश्यते—शाल्यङ्कुरः—इति । कस्मात् ?
 शालिबीजानामसाधारणत्वात् । चित्यादिकं खलु साधारणम्—
 इति, न तेन व्यपदिश्यते । तस्मादुपपन्नमेतत्—‘पित्र्यस्य वा
 स्वस्त्ययनस्य वा अर्थार्थस्य ‘वा’—इति ।

तदेवं यस्य कस्याप्यर्थं पक्वस्य अन्नस्यैतान् बलीन् हरेत्, न

पुनर्वैश्वदेवार्थपक्षस्यैव—इति एव-शब्दार्थः । तु शब्दो बलिहरणस्य
कालविशेषं द्योतयति । कः पुनरसौ कालविशेषः ? पूर्वं, पश्चादा—
इति ज्ञेयम् । सोऽयं विभज्य प्रदर्शयते । तत्र तावत् अर्थायै स्वस्व-
यनार्थञ्च यत् पच्यते, तेन पूर्वमेव बलिहरणं भोजनादित्याचक्षते ।
कस्मात् ? 'अङ्गतस्य नाश्नीयात् न चाक्षमाशयेत्'—इति गृह्यान्तर-
वचनात् । तथा दर्शनाच्च । दृश्यते यत्नादितो बलिहरणं पश्चात्
भोजनं वैश्वदेवस्याक्षयम् । तस्मादिहापि तदेव कल्पयितुमुचितम् ।
न खलु पुरुषोच्छिष्टेनाग्नेन बलिहरणम्—इति साध्वी कल्पना
भवति । यज्ञावशिष्टाक्षभोजनमेव ह्युपदिशन्ति शिष्टाः ।

“यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामसं विधीयते” ।

इति ।

“यज्ञशिष्टास्तमुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्” ।

इति चैवमादि । अत एव वैश्वदेवादवाक् यदि भिक्षुकः
समायाति, तदाऽपि वैश्वदेवार्थमक्षमुद्भूय,—पृथक् कृत्वा, तस्मै भिक्षा
दातव्या,—इति स्मर्यते । न तु भिक्षादानावशेषेण वैश्वदेवः कर्तव्यः—
इति । तदाह व्यासः ।

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवाक्षं भिक्षां दत्त्वा विमर्जयेत्” ॥

इति । अत्राह । “अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदितुमां
सकार तमिन्द्र एत्य परिदेवयाश्चके” इति लिङ्गात् ।

“निरूप्य हविरन्वस्मा अन्यस्मै न हि ह्रियते” ।

इति वचनाच्च स्वस्वयनाद्यर्थं यत् पच्यते, तेन बलिहरणमग्रास्त-

मिति । उच्यते । नामौ दोषः । कस्मात् ? निरुध्यहविर्विषयत्वा-
 क्षिप्तवचनयोः । कथं ज्ञायते ? कण्ठत एव तथाऽभिधानात् ।
 तस्मादुक्तैव व्यवस्था । पित्र्यश्चेदसं पच्यते, तर्हि पूर्वमेव आहुं,
 पश्चाद्वलिहरणम्—इति ब्रूमः । तत् कस्य हेतोः ? तथैव स्मरणम् ।
 तथा च मनोः स्मरणम् ।

“उच्छेषणन्तु तन्निष्ठेद्यावदिष्टा विमर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्त्यादिति धर्मा व्यवस्थितः” ।

इति । न चेदं गृहवलिपदम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहवलिर्भवेत्” ॥

इति गृह्यान्तरदर्शनात् काम्यवलिमात्रपरम्—इति वाच्यम् ।
 तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । तस्मात् गृहे यो वलिर्दीयते—
 गृहमेधिना यः क्रियते, सोऽयं गृहवलिश्च्यते । गृहवलिपदस्य
 काम्यवलिमात्रपरत्वेऽपि, काम्यानां बलीनां आहूतोत्तरकालत्वमिदं
 वचनं शक्नोति विधातुं, न तु नित्यानामेतस्मिन्निष्ठेऽपि । ततश्च
 तेषामपि शास्त्रान्तरात् तथात्वमविरुद्धमेव । तथा च गौतमस्मरणम् ।

“पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अहतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति ।

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अहतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति च कृत्यन्तरम् । तथा कार्णाजिनिस्मरणम् ।

“यदा आहुं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुत्ते पितृकर्षणि” ।

इति । अत्र वैश्वदेवस्य आहुत्तोरत्ववचनात् ततः पराचौनस्य बलेः सुतरां तथात्वम् । तथा मत्स्यपुराणम् ।

“निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युच्छ्याग्निञ्च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैतिकं बलिमेव च” ।

इति । अत्र—“नैतिकं बलिमेव च”—इत्येवमेव आहुभाष्ये नौलाम्बरोपाध्यायाः पठन्ति । परिशिष्टप्रकाशे नारायणोपाध्यायो-
प्येवमेव पठति । वाचस्पतिमिश्राणामप्ययमेव पाठः । “नैतिकं
विधिमेव च”—इति कचित् पाठः । तत्रापि तथैवार्थः । भविष्य-
पुराणञ्च ।

“कृत्वा आहुं महावाहो, ब्राह्मणांश्च विमृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्षं ततः कुर्यान्नराधिप !” ।

इति ।

“विमर्जयेत् प्रियाण्युक्ता प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आदारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथौन् ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणान्तथैवान्ये जेषं पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक् पाकेन वेत्यन्ये केचित् सर्वञ्च पूर्ववत्” ।

इति च मार्कण्डेयपुराणम् । न चैवं नित्यआहुमपि बलिहर-
णात् पूर्वमेव प्राप्नोति—इति वाच्यम् । नित्यपाकस्य पितृपाकत्वा-

भावात् । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतया भवन्ति—इत्यवोचाम् ।
 वैश्वदेवः—सर्वार्थः खल्वसौ पाको भवति । एतदपाकात् समुद्धृत्य,—
 इति हि स्मरन्ति । सर्वासु च कृतिषु बलिहरणात् परत एव
 नित्यश्राद्धमुच्यते । अमीषाञ्च वचनानां पार्वणश्राद्धप्रकरणे पाठात्
 नान्यत्र सन्निवेशः ।

ननु वाक्यं प्रकरणं बाधियते ? नेत्युच्यते । विमर्जयेत्—इति,
 आदारमनुगच्छेत्—इति च, अभिधाय, ततो नित्यक्रियां कुर्यात्—
 इत्याम्नानात् व्यक्तमिदमवगम्यते—विमर्जनमनुगमनश्चेदमनित्ये यत्
 क्रियते, तदुच्यते, न तु नित्ये—अहरहः क्रियमाणश्राद्धेऽपि—इति ।
 तदिदं वाक्यं न अहरहः श्राद्धविषयम्—इति सिद्धम् ।

“नित्यश्राद्धे गद्याश्राद्धे तीर्थश्राद्धे तथैव च ।

वैश्वदेवं ऊनेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत्” ।

इति च स्मरणान्तरम् । अपि च । ‘निर्वर्त्य’—इति, ‘कृत्वा
 श्राद्धम्’—इति, ‘विमर्जयेत्’—इति च, प्रकृतमेव निर्वर्तनं, प्रकृतमेव
 श्राद्धम्, प्रकृतमेव च विमर्जनमर्थोऽवगम्यते । व्यक्तिवचनानां
 खल्वमीषामग्रेयौन्यायात् सन्निहितव्यक्तिपरतैव न्याय्या—इत्यदोषः ।
 परमार्थतस्तु विश्वदेवहोमात् परतो नित्यश्राद्धविधानात् कोऽय-
 मस्याने संरम्भ इति न खल्वधिगच्छामि । तस्मात् पूर्वं श्राद्धं
 पश्चाद्वलिहरणम्—इत्यवगन्तव्यम् ।

अत्राह । श्राद्धोत्तरकालन्तु तदर्थतैव पाकस्य न स्यात् । सर्वो-
 हि सर्वस्य परद्रव्यस्य यावन्मात्रं दत्तम्, तस्यैवेष्टे, नान्यस्य—इति ।
 एवञ्च सति सूचारमवैयर्थ्यमेव स्यात् । तस्मात् श्राद्धात् पूर्वं बलि-

हरणम्'—इति । न—इति ब्रूमः । वाचनिके न्यायानवतारात् । वाच-
निकः खल्वयमर्थः—इत्युपपादितम् । तत्किमत्र न्यायः करिष्यति ?
न हि वचनस्यातिभारो नाम अस्ति । उत्तरकालं नास्ति तदर्थतैव
पाकस्य—इत्यपि वर्णनमनुचितमेव । कस्मात् ? वचनप्रामाण्यादेव ।
यस्मात् वचनानि आहुदुत्तरकाले बलिहरणं दर्शयन्ति, तस्मा-
दवगच्छामः—अस्युत्तरकालमपि पाकस्य तदर्थत्वम्—इति ।

अपि च । कस्मादुत्तरकालमस्य तदर्थता लुप्यते ?—इति
तावदर्थं प्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य वृत्तत्वात्—इति चेन्न, न ह्यामे
वृत्तेऽपि वनस्यतेस्तदर्थता लुप्यते । पाकः खल्वर्थं पितृकर्मोद्दिश्य
कृतः—इत्यस्ति पितृव्यता पाकस्य । न खल्ववशिष्टाकस्य तदर्थत्वाभावः
पाकस्य तदर्थत्वमपहर्तुं शक्नोति । तथा चोक्तम् । “यमर्थमधिकृत्य
प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्”—इति । आहुं खल्वधिकृत्य पाकः प्रवृत्तः—
इति वृत्तेऽपि आहुे नैतत् अन्यथयितुं शक्यते । यथा खल्वग्नेय-
होमे कृतेऽपि, पुरोडाशस्याग्नेयता न व्याहृत्यते—सत एवाग्नेयात्
पुरोडाशात् स्निष्टकृदवद्यते, तथेहापि भविष्यति । मीमांसाभाष्य-
कारेणाप्युक्तं दशमस्य प्रथमे । “यथा शिरसा धारितायाः स्रजः
शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीयाऽभाविति कृत्वा शुचिदेश-
निधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति”—इति ।

प्रयोजनं यावन्मात्रेण निर्व्याहृत्यते, तावन्मात्रमेव चेत् तदर्थ-
मुच्यते, न तर्हि अन्यार्थपाकात् बलिहरणं सम्भवति । न खल्वेक-
एव भागः आहुाय च उपादेयो, बलिहरणाय च,—इति समञ्जसं
वचनम् । यदि तावत् आहुयोपादीयते, नैव बलिहरणाय भवति,

अथ बलिहरणयोपादौयते, न तर्हि आहुय भवति,—इत्यशक्य-
त्वादनुचितम् । अथ 'प्रयोजननिर्वाहाय यदुपयुज्यते,—यत् अर्हति
प्रयोजनं निर्वाहुम्, तदेव तदर्थम्'—इति मन्यते, तर्हिनिर्वाहेऽपि
प्रयोजने, नैव द्रव्यस्य तदर्थत्वमपचौयते । स्वरूपयोग्यतामाचक्ष्णा-
विशिष्टत्वात्—इति यथोक्त एवार्थः । यच्च—'शङ्कतस्य नाश्रौयात्'—
इति वचनम्, तदेतद्व्यतिरिक्तविषयमवतिष्ठते । तस्मात्—"वैश्वदेव-
बलिकर्मणी नित्ये आहुतात् पूर्वमेव कर्त्तव्ये, कामन्तु बलिकर्म
आहुतान्तरम्"—इत्यमङ्गतं वर्णनम् ।

यदप्याहुः—"पार्वणश्राद्धे कर्त्तव्ये माग्निना तर्पणेनैव पञ्च-
यज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्त्तितत्वात् न आहुतान्तरं पित्र्य-
बलिनित्यश्राद्धयोरनुष्ठानं, निरग्निना पार्वणदिनेऽपि तदन्तरं
पित्र्यबलिनित्यश्राद्धे कर्त्तव्ये"—इति । तदप्यमङ्गतम् । पित्र्यबले-
नित्यत्वात् । चतुर्दश नित्याः—इति मङ्ग्यावचनात् । प्रमाणविशेषा-
भावाच्च । यच्चोक्तम्—

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य तर्पणार्थं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यात् आहुमिन्दुचये सदा” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेऽर्थात् प्राप्तस्यापि तर्पणानन्तर्यस्य पुनर-
भिधानात् अन्यः पितृयज्ञो नास्ति—इति । तदपि चिन्त्यम् ।
आनन्तर्याश्रवणात् । क्वा हि, पूर्वकालतायां स्मर्यते,—इत्यवोचाम् ।
तदिदं वचनं भिद्वदनुद्य पूर्वकालौनन्तर्यं, इन्दुचये सदा
कुर्यादन्वाहार्यम्—इत्येतद्विधत्ते । न तु तर्पणस्य पूर्वकालतामपि ।
कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । एकं खल्विदं वाक्यम् एवं सति

भिद्येत । अपि च । इदं वचनम्, आहुदिने तर्पणस्यावश्यकत्वमा-
चष्टे, न त्वन्यत् परिसञ्चष्टे । कथं नाम ? तर्पणं निर्वर्त्यैव आहुं
कुर्यात्, न तु केवलनित्यआहुनैव पितृयज्ञो निर्वर्तते—इति मन्येत ।
“पितृतर्पणानन्तर्यानुवादस्तर्पणपार्वणयोर्मध्ये पितृयज्ञाख्यानित्यआहु-
व्युदासार्थः”—इति शूलपाण्डुपाध्यायाः । सर्वथाऽपि न परिसञ्चष्टे ।
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तदुक्तम् ।

“अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसञ्ज्ञा तु मा ज्ञेया यथा प्रोचितभोजनम्” ॥

इति । दोषश्च खल्वयम्, यत् श्रुतस्य च उक्तर्गोऽश्रुतस्य च परि-
कल्पनम् । प्राप्तञ्चैवमन्योऽपि पितृयज्ञो बाध्येत ! तदिदं दोषत्रयं
परिसञ्ज्ञायामवर्जनीयमापद्येत ! न चैतत् युक्तमभ्युपगन्तुम् । यदि
पुनः—परिसञ्चचीतापि अन्यं पितृयज्ञं, तदाऽपि आहुतात् पूर्वमेव
परिसञ्चचीत, न तु परस्मादपि । कस्मात् ? तर्पणाख्यमेव पितृयज्ञं
निर्वर्त्य—(न तु बलिहरणादिकमपि कृत्वा—इत्यर्थः)—पिष्टान्वा-
हार्यकं आहुं कुर्यात्,—इति वचनव्यक्तिसम्भवात् । अस्यां खलु
वचनव्यक्तौ अन्योऽपि पितृयज्ञः आहुतात्परमर्थादवगम्यते । तस्माद-
स्मादुक्त एवार्थ आदरणीयः ॥ २० ॥ ० ॥

तदिदं बलिहरणम्—

यज्ञादेव निवर्तते ॥ २१ ॥

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तस्मात् यज्ञात् हेतोर्निवर्तते । यज्ञा-
दिति वा सप्तमर्थं व्यत्ययेन विभक्तिः पञ्चमो क्रियते । यज्ञ एव

निवर्त्तते—इत्यर्थः । बलिहरणम्—इति च होमादेरपि उपलक्षणम्-
 वोचाम् । “तस्मात् दौक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति”—इ त
 च ब्राह्मणं भवति । एवमश्वेन किमिह व्यवच्छिद्यते ? न किञ्चित् ।
 किमर्थं तर्हि ? होमादीनामावश्यकत्वप्रदर्शनार्थम्—इति ब्रूमः ।
 कथन्नाम ? यज्ञ एव निवर्त्तते न पुनरन्वय—आपद्यपि—इत्यर्थः ।
 तेनापद्यपि पञ्चयज्ञानामवश्यकर्त्तव्यत्वमवगम्यते । स्मरन्ति च ।

“आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते” ॥

इति । सोऽयं सामान्यो विधिरपवादविधिभिरुपरुध्यते । न
 पुनरेतावता कारणेन अपिण्डमरणादावपि कर्त्तव्यत्वमौषाम्—
 इति भ्रमितव्यम् । कस्मात् ?

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैतिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” ॥

इति ।

“पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः” ।

इति चैवमादिस्मरणात् । यज्ञ एव निवृत्तिरिति वचनात् स्वस्व-
 शौचादावानुमानिकौ कर्त्तव्यताप्रतीतिः, प्रत्यक्षन्तु निषेधशास्त्रम् ।
 भट्टनारायणस्त्राह—“दौक्षितो न जुहोति,—इति * सिद्धे पुनर्वचनं
 परिसङ्ख्यानार्थम् । कथन्नाम ? यज्ञ एव बलिहरणं निवर्त्तते,
 नान्यचेति । एवञ्चाशौचादावपि सिद्धस्य पाकस्य किञ्चिदन्नं तूष्णीं
 प्रक्षिप्य अग्नौ जुह्यात् । तच्छेषं बलिं कृत्वा तूष्णीमेव प्रक्षिपेत्”—
 इति ॥ २१ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले त्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्य-
तरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥ २२ ॥

यदि, एकस्मिन्-भोजनकाले; दिवैव वा, रात्रावेव वा,—
इत्यर्थः । त्रीहियवौ, त्रीहिय यवश्च, तौ त्रीहियवौ । अनथोरुपा-
दानमन्यदपि धान्यादिकमुपलक्षयति । 'प्रक्रियेयाताम्' प्रकर्षेण,
भक्तकरभ्रपायमशङ्क्यादिभेदेन—इत्यर्थः । 'क्रियेयातां' कृतौ
भवेयाताम्, तर्हि अन्यतरस्य एकतरस्य त्रीह्येः यवस्य वा, 'कृत्वा'
बलिहरणम्, 'कृतं' 'मन्येत' जानीयात्, न पुनः अन्यस्यापि कर्त्तव्यम्—
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत, सृष्टदेवैतद्-
बलितन्नं कुर्वीत ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् काले—इत्युक्तार्थम् । 'पुनः पुनः भूयोभूयः 'अन्नं
पच्येत', अतिथ्यादिवाङ्मयवशात्, तथापि 'सृष्टत्' एकवारम्, 'एव'
'एतद्वलितन्नं' 'कुर्वीत' न प्रतिपचनम् ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत; गृहपतिमहा-
नमादेवैतद्वलितन्नं कुर्वीत ॥ २४ ॥

'यदि' 'एकस्मिन् कुले' एकपाकोपजीविनि भ्रात्रादिवर्गे,
'बहुधा अन्नं पच्येत' बहुषु महानसेषु कुतश्चित् कारणात् कदाचित्,
भ्रातृपुत्रादीनां भोजनसौकर्यार्थं वा, तर्हि, एषां यो गृहपतिः.
तस्य, 'महानमात्' 'एव' 'एतद्वलितन्नं कुर्वीत' न प्रतिमहा-
नमात्—इत्यर्थः । स्मरति च गृहपतिः ।

“एकपाकेन वसतां पिष्टदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत्, विभक्तानां तदेव स्यात् गृहे गृहे” ।

इति । कः कुर्वीत ? गृहपतिः—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । प्रकृतः खल्वच गृहपतिः कर्त्ता—इति स एव कुर्वीत ॥ २४ ॥ * ॥

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत्, नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं
ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ॥ २५ ॥

‘एषाम्’ एकपाकोपजीविनां, मध्ये, ‘यस्य तु’ ‘अग्रतः’ पूर्व, गृहपतिपाकात्, ‘सिध्येत्’ सिध्यति पाकः, स किञ्चिदन्नम्—‘अग्नौ’ ‘नियुक्तं’ ‘कृत्वा’ किञ्चिच्च, ‘अग्रं’ ‘ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत’ । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विगिष्यते ? अनावशकत्वेऽपि वैश्व-
देवादीनाम्, इदमस्य विगिष्यते,—यद्ग्नौ नियोज्यं ब्राह्मणाय च दातव्यम्—इति ॥ २५ ॥ * ॥

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ॥ २६ ॥

यस्य पुनर्जघन्यं परस्तात् गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः, स भुञ्जीतैव, न पुनरग्नौ वा नियुञ्जीत, ब्राह्मणाय वा दद्यात्, बलिं वा हरेत् । उ—इति पुनरर्थोऽपार्थो वा निपातः । अन्ये तु पठन्ति—“यः सो जघन्यं भुञ्जीतैव”—इति । तदिदमेवं विव्रियते,—यः जघन्यं भुञ्जीत, स उ भुञ्जीतैव—इति । सो जघन्यम्,—इति छान्दसोऽयं प्रयोगः । ‘इतिः’ नित्यबलिप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

मेयं पञ्चसूची द्रव्यस्य कर्मार्यतामाह । कर्मणस्य पुरुषार्थताम् ।

कर्माणां द्रव्यार्थत्वे खत्वावर्त्तेत प्रतिद्रव्यं कर्म । तदननुजानानः
 आचार्यः पुरुषार्थत्वममौषां दर्शयति । द्रव्यार्थत्वे खत्त्वमौषां वचना-
 नामदृष्टार्थत्वं कल्पनीयं स्यात् । न चैतदुचितं सम्भवन्त्यां गतौ ।
 तस्मात् यथोक्तएवार्थः ॥ २७ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अथानन्तरञ्च यत् कर्त्तव्यं, तदपि उदाहरन्ति वदन्ति ब्राह्मण-
 वाक्यानि—इत्याभामानं सूत्रम् । स्मृतिकाराणां खत्त्वयं शैलौ
 यत् 'तदाहुः' 'तत्रैक आहुः' 'अथो खत्वाहुः' 'अथाप्युदाहरन्ति'
 इत्येवमादौ नि पदानि ब्राह्मणवाक्यानामादौ निपातयन्ति ॥ २७ ॥

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत, भवति
 हैवास्य ॥ २८ ॥

एतत्—इति बलिहरणं ब्रूमः । 'एतस्य' बलिहरणस्य, 'अन्ते'
 अवसाने, 'एव'—काम्यानामपि बलीनामनन्तरम्—इत्यर्थः । 'कामं
 प्रब्रवीत' काम्यते इति कामः—अभिलषितमायुरादिकमुच्यते ।
 तमिमं काममभिलषितं वस्तु, प्रब्रवीत प्रकर्षणं कथयेत् लाभार्थं,
 प्रार्थयेदग्निम्—इत्येतत् । "मनो ह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति"—
 इति श्रवणात् मनसैव इयं प्रार्थना सा भूत्—इति प्रब्रवीतेत्याह ।
 प्रार्थना च इयं वामदेव्यगानादवाक् कर्त्तव्या । तदाह नित्यान्
 काम्यानापि बलीनाभिधाय कात्यायनः ।

“सृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटकृतः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदमम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ।

सौभाग्यं कर्ममिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठ्यं सकर्तव्यम् ।

सर्वमेतत् कर्मसाविन्, द्रविणोद, रिरौहि नः” ।

इति । आयुरारोग्यम्—इत्यादिः प्रार्थनमन्त्रः । स खल्वयं प्रार्थितः कामो, ‘भवति’ निष्पद्यते, ‘एव’ । ‘ह’ किल, ‘अस्य’ प्रार्थयितुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वयन्त्वेवाशस्य वलिं हरेत् यवेभ्योऽध्याव्रौहिभ्यः,
व्रौहिभ्योऽध्यायवेभ्यः, स त्वाशस्यो नाम वलि-
र्भवति ॥ २९ ॥

‘स्वयं तु एव’ । तुशब्दः चशब्दार्थः, समुच्चये । किं समुच्चि-
नोति ? पूर्वाक्तं नित्यबलिम्—इति भट्टभाष्यम् । नैतत् युक्तम् ।
कस्मात् ? नित्यबलौ प्रतिनिधिसङ्गावात् । आशस्यबलौ च तद-
भावात् । समुच्चयपक्षे खल्वाशस्यञ्च बलिं स्वयमेव हरेत्—इति
वचनव्यक्तिरवगम्यते । नित्यञ्च—इति चार्थः । तदनथा वचनव्यक्ता
आशस्य इव नित्येऽपि बलौ प्रतिनिधिर्निरस्येत । तस्मात्—
तुशब्दः सुभूमिकरणादिकं स्मारयति—इति ब्रूमः । कथञ्नाम ?
नित्यबलिवत्—सुभूमिकरणम् उभयतः परिषेकः—इत्येवमादिकया
रौत्या—इति । ‘आशस्यम्’ आशस्यनामानं ‘बलिं’ ‘स्वयम्’ ‘एव’
‘हरेत्’ न पुनः प्रवासादावपि अन्येन—इत्यर्थः । उक्तशायमर्थः
पुरस्तादस्माभिः—‘स्वयमेव हरे कामान्’—इत्यादिगृह्यान्तरेण ।

कोऽयमाग्रस्यो नाम बलिः ? कस्मै च हर्त्तव्यः ?—इत्यत्राह—
‘यवेभ्यः’—इति । सेयं चतुर्थी विभक्तिर्यवानां देवतात्वमवगमयति ।
त्यागोद्देश्यां हि देवतामाचक्षते । चतुर्थ्या खल्वत्र यवानामुद्देश-
त्वमवगम्यते । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्” ।

इति । तस्मात् यवदैवतोऽयं बलिर्भवति । तेन—यवेभ्यो नमः—
इति प्रयोगः सिध्यति । कस्मिन् काले हर्त्तव्योऽयं बलिः ? तदु-
च्यते । ‘अधि’ उपरि । कस्मात् ? ‘यवेभ्यः’ यवोत्पत्तेरित्येतत् ।
तदत्र यवपदाच्चतुर्थ्यैव प्रमाणम् ।

“अपादानमस्यदानकरणाधारकर्माणाम् ।

कर्त्तुं शान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते” ।

इति शाब्दिकस्मरणात् । यवेभ्य उपरि—इति यथाश्रुतेऽप्यर्थे
केवलमभ्युपगम्यमाने, देवताविशेषानुपदेशात् यवदैवत एवायं बलिः
कल्पयितुमुचितः । श्रुतत्वात् । तदुत्सर्गं च कारणविशेषाभावात् ।
अत एव—यवेनैव द्रव्येणैष बलिर्हर्त्तव्यः—इत्यवधार्यते । अतएव च—

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः” ।

इति कर्मप्रदौपवचनादाज्यद्रव्यकः प्रजापतिदेवताकोऽयं बलिः—
इत्यपि नाद्रियते । ‘जुहोतिषु’—इत्यभिधानाच्च । तथा च
गृह्यान्तरम् ।

“यवैर्यवेभ्य आवापो त्रीक्षुत्पत्तेरधो बलिः ।

ब्रौहिभ्यो ब्रौहिभिः पूर्व्वं यवोत्पत्तेर्जिजौविषोः” ।

इति । कियन्तं कालं यावदयं बलिर्हर्त्तव्यः ? तदुच्यते ।
 ‘आब्रौहिभ्यः’ ब्रौह्मोत्पत्तिपर्य्यम्—इत्यर्थः । एतेन—‘ब्रौहिभ्योऽधा-
 यवेभ्यः’—इति व्याख्यातम् । ‘स त्वाग्रस्यो नाम बलिर्भवति’ ।
 सः—इति प्रस्तुतपरामर्शना सर्व्वनाम्ना निरपेक्षं बलिद्वयं परा-
 मृश्यते । तुग्रब्दोऽन्वेभ्योबलिभ्योऽस्य वैशेष्यमवगमयति । स्वयमेव
 खल्वयं बलिर्हर्त्तव्यो लोप एवास्य प्रवासादाविति ह्यवोचाम । स
 खल्वयं बलिरेकस्मात् ग्रस्यादारभ्य अपरग्रस्यपर्य्यन्तं कर्त्तव्यत्वात्—
 ‘आग्रस्यो नाम’ भवति ॥ २८ ॥

तदनेनाग्रस्यबलिना—

दीर्घायुर्हैव भवति ॥ ३० ॥

दीर्घम् आयुर्यस्य सोऽयं दीर्घायुः, दीर्घं वा अस्य आयुः, न
 किल नूनं भवत्येव । नायमन्यायुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलि^{२९}
 हरेत्, स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति ॥ ३१ ॥ * ॥

‘विश्राणिते’ विशेषेण आणिते, ‘अणु दाने’ इति स्मरणात् दत्ते
 अन्ने । चौणप्राये इत्यर्थः । ‘फलीकरणानां’ कञ्चुकानाम्—इति
 भट्टभाष्यम् । फलीकरणानि कणाः—इति परिशिष्टप्रकाशः । तथाच
 गृह्यपरिशिष्टम् ।

“आचितं शकटं प्राङ्मूर्द्धाणः स्यात् कांसमानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकञ्चुकाः” ।

इति । 'आचामस्य' भक्तमण्डस्य—

“ओदनायद्रवं प्राञ्जराचामं हि मनोषिणः” ।

इति स्मरणात् । 'अपाम्' उदकस्य । षष्ठीविभक्तयोऽवयवार्थाः । इतिना मिलितमुच्यते, चौष्टेतान्येकौकृत्येत्यर्थः । 'बलिं हरेत्'— इत्युक्तार्थम् । स खल्वयं बलिः, रौद्रो रुद्रदेवताको भवति । रात्रौ चायं बलिर्दातव्यः । कस्मात् ?

“यच्छण्डे चोदकं दद्यात् यज्ञैतत्ते इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात्, सायं रौद्रात् यथेष्टितम्” ।

इति गृह्यान्तरदर्शनात् । एतस्मात् च गृह्यान्तरात्,—यत् किञ्चित् कामयते, तत् रौद्रबलेः फलमवगच्छामः । 'स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति'—इत्यभ्यासो महायज्ञप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति । त इमे आग्रस्यप्रभृतयः कौयुमराणायनीयादीनां स्वशास्त्रोक्ताः काम्या बल्यो भवन्ति । कात्यायनोऽप्याह । “आग्रस्य प्रभृतयः काम्याः”—इति । सामान्यविहिताश्च काम्याबल्योविष्णुपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ४१ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौच्यगृह्यसूचभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः । दर्शश्च पौर्णमासश्च,—दर्शपौर्णमासौ । तयोरधिकार इदानीं वर्त्तिष्यते—इति वाक्यशेषः । अथवा, अथशब्दोऽपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः पूर्वप्रकृतार्थां वा । कथञ्नाम ? यथा मास्यप्रातर्होमवैश्वदेववह्निहरणानि नित्यानि, तथा दर्शपौर्णमासावपि ॥ १ ॥

तत्र तावदुपवासपूर्वकत्वाद्वर्शपौर्णमासयोरुपवासव्यवस्थैव प्रथममभिधातव्या । तत्रापि—

“दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव प्रचक्षते” ।

इति कर्माप्रदीपवचनात् पौर्णमासादित्वावगमात्कर्षणः पौर्णमास्याः तावत् व्यवस्था उच्यते—

सन्ध्यां पौर्णमासौमुपवसेत् ॥ २ ॥

रात्र्यक्तोः सन्धिः, सन्ध्या—

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनवचवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणा । सा खल्वियं परैव सन्ध्या गृह्यते—इति वक्ष्यामः । अविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि सन्ध्याशब्दार्थः—इति तु भट्टभाष्यम् । तस्यां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते;—यस्यां किल पौर्णमास्यां सन्ध्यायामेव—सवितुरस्तमयसमकालमेव पूर्णस्रग्दमाः समुदेति, सा पौर्णमासी सन्ध्येत्युच्यते । तामिमां सन्ध्यां पौर्णमासीं प्राप्योपवसेत्—तस्यामुपवासं कुर्यादित्यर्थः । उपवासः खल्वयम्,—उपावृत्तस्य पापेभ्यः गुणैः सह वामो वक्ष्यमाणोपवसथानुष्ठानं यथोक्तकालज्ञाभोजनमुच्यते । न पुनरहोरात्रमभोजनम् । कस्मात् ? “औपवसधिकं दम्पती भुञ्जीयाताम्”—इति तदहर्भोजनोपदेशात् ।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वामो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयो न शरीरविशोधनम्” ।

इति च स्मरणात् । एके पुनः—“उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणा देवावसन्ति एवं विद्वानग्निमुपसृणाति”—इति तैत्तिरीयब्राह्मणं पशुनाः उपवासोऽग्न्याधानम्—इति वर्णयन्ति । “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—इत्येवमादिशास्त्रान्तरमप्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

उत्तरामित्येके ॥ ३ ॥

सन्ध्यां पौर्णमासीमनुषोऽथ तदुत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत्—खण्डामपौत्यर्थः । इत्येके आचार्या मन्यन्ते ।

एवं वा—

उत्तरेति प्रकृतत्वात् पौर्णमास्याः प्रतिपद्यते । उत्तरपदं

खल्विदमव्यवहितत्वात् पौर्णमास्यास्तदपेक्षयैव उत्तरत्वमवगमयति,
न मन्ध्यामपेक्ष्य, व्यवहितत्वादित्यभिप्रायः । तामिमामुत्तरां प्रति-
पदमुपवसेत्—इति, एके अन्ये ग्राखिनो मन्यन्ते न वयमेवं ब्रूम-
इत्यर्थः । तथाच रौरकौयाणां ब्राह्मणम् । “दे ह वै पौर्णमास्यौ
दे अमावस्ये,—तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः”—इति । तस्मात्
पारग्राखिकोऽयं पक्षः कौथुमराणायनौयादौनां न भवति ॥ ३ ॥

स्थिता तावदपर्यवसितैव पौर्णमासौकथा, ‘त्रयः पौर्णमासौ-
काला भवन्ति’—इत्यत्र पुनरुद्धविध्यति । अमावस्यायाः खल्वि-
दानीं व्यवस्थोच्यते—

अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावास्याम् ॥ ४ ॥

अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्दृष्टिर्ब्रह्महनि चन्द्रमा न दृश्येत,
नावलोक्येत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्यनुवर्तते । सा खल्वियं
कुल्लक्ष्यते । तत्रैव हि चन्द्रमा न दृश्यते—इति सैवोपवस्तव्या न
मिनीवाली । तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातः चन्द्रमाः । तस्मात्तत्र
क्षल्लक्षणा । तदिदं सूत्रं वर्द्धमानाभिप्रायम् । कात्यायनोऽप्याह ।

“वर्द्धमानाममावास्यां क्षल्लयेदपरेऽहनि ।

यामांस्तौनधिकान् वापि पिष्टयज्ञस्ततो भवेत्” ।

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

कस्याश्चित् पौर्णमास्याः कस्याश्चिन्नामावास्यायाः उपवासव्यवस्था-
मभिधाय, अयेदानीं दर्शपौर्णमासयोः कश्चिन्नियमः, पौर्णमास्य-
मावस्ययोश्च स्वरूपं वक्तव्यम्—इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।

एवं वा—

कस्मात् पुनः कारणात् पौर्णमास्याममावस्यायाञ्च उपवासो-
व्यवस्थाप्यते ?—न पुनश्चतुर्दश्यामुपोष्य तथोरेव इज्यते ?—इत्यस्यां
जिज्ञासायामिदं सूचमारभ्यते—

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षोऽर्द्धमासः । स च शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । तदन्ता तिथिश्च
द्वयो पौर्णमासी अमावस्या च । वज्रवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायमा-
वृत्त्यपेक्षम् । तदयमर्थः । पक्षाणामन्ता अवसानतिथय उपवस्तव्याः ।
पक्षाणामादयः प्रतिपदश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादि-
सम्पादनेन यष्टव्याः—इत्यर्थः । अस्मादपि कारणात्—पौर्णमासी-
मुपसमेत् नोत्तराम्—इत्यवधार्यते ॥ ५ ॥

आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमा-
सेनापरपक्षम् ॥ ६ ॥

आमावास्यायां यदुपकृष्टं हविस्तदामावास्यम्—इत्युच्यते । तेन
आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्षम् अभियजते । पौर्णमासेन
पौर्णमास्यामुपकृष्टेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम्, अभियजते—
इत्यनुषज्यते । पूर्वपक्षप्रतिपदिष्टा कृत्स्न एव पूर्वं पक्षः इष्टो-
भवति, अपरपक्षप्रतिपदिष्टा च कृत्स्नोऽपरपक्षः—इत्यभिप्रायः ।
कर्षणः पौर्णमासादित्वात् दर्शान्तत्वाच्च पौर्णमास्यां यागायै यजु-
विरूपकृष्टममावस्यायामपि तदेवोपकल्पनीयमित्यनुमन्त्र्यम् ॥ ६ ॥

अथ केयं पौर्णमासी ? का वा अमावस्या ? तदुच्यते—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी,
यः परमः सङ्कर्षः साऽमावास्या ॥ ७ ॥

यः परमो महान् विकर्षो विप्रकर्षोव्यवधानं सप्तमराश्वस्थानम्—
इत्येतत् । कयोः ? सूर्याचन्द्रमसोः । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च, तयोः
सूर्याचन्द्रमसोः । सा पौर्णमासी पूर्णिमा—इत्येकोऽर्थः । सा—इति
पौर्णमास्यपेक्षया स्त्रीत्वम् । यः खलु परमः सङ्कर्षः सन्निकर्षः—
एकराश्ववच्छेदेनैकांशावस्थानं सूर्याचन्द्रमसोः, सा अमावस्या दर्शः
सूर्य्यन्दुसङ्गमः—इत्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा । प्रकृतामेवेदानीममावस्याव्यवस्थाम-
नुवर्त्तामहे—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावस्यां
कुर्वीत ॥ ८ ॥

यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, न दृश्यते—चौयते, आगमबलात्
चौणः—इत्यवगम्यते; ताममावस्यां कुर्वीत । तुशब्दः, चशब्दार्थः
समुच्चते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । उपवाममन्यच्च यदिहितम्—
“अमावस्यायां तत् आहुम् इतरदन्वाहार्यम्”—इति, तदपि
तस्यामेव कुर्वीत—इत्येवमवधियते । तदनेन,—उपवासपिण्डपितृ-
यज्ञान्वाहार्य्याहुदानामेकस्मिन् काले कर्त्तव्यत्वमवगम्यते । अतएव
कात्यायनः अमौभिरेव वचनैः आहुमपि व्यवस्थापयाच्चाकार ।

तदिदं चौणामावस्थाभिप्रायं सूत्रम् । चयस्यात्र लक्ष्यते ।
अतो नास्ति पौनरुक्त्यम्—‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्याम्’—इत्यनेन सूत्रेण । तत्र खल्ववलोकनाभावोऽर्थः, वर्द्ध-
मानाभिप्रायश्च वचनम्—इत्यवोचाम । तदाह कात्यायनः ।

“पिण्डान्वाहार्थकं आहूँ चौणे राजनि शस्यते ।

वामरस्य द्वितीयांशे नातिमन्थ्याममौपतः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या चौयमाणा तदैव आहूभिष्यते ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्प्रथापेक्षया ज्ञेयं चौणे राजनि चेत्यपि” ।

इति । तथा च श्रूयते । “अपराह्णे ददाति, तस्मिन् चौणे
ददाति”—इति । “एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्छन्द्रमाः,
म एतां रात्रिं चौयते, तस्मिन् चौणे ददाति”—इति च
शतपथीये ब्राह्मणे ।

या च श्रुतिः—“यदहस्त्वेव चन्द्रमादर्शनं नैति, ताममावस्यां
कुर्वीत”—इति, “यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृशे, अथैभ्यो-
ददाति”—इति चैवं जातीयिका, सा तु दर्शनाभावपरैव, न
चयपरा । श्रुतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृज्यते । “श्रुतिजल्लणाविषये
च श्रुतिर्जायमौ”—इत्याचक्षते । शतपथादिब्राह्मणेषु च, चौयते—
इति, चौणे—इति चैवमादिसमाखानात् चयमात्रमर्थः, न पुन-
रदर्शनमपि । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । तदनयोर्विभिन्नविषय-
योर्वचनयोर्नास्त्येकविषयत्वम् । तस्मान्नामौषां वचनानामेकवाक्यता ।

न खल्वेकवाक्यत्वानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते, लक्षणा वा आश्रयितुम् । श्रुतिर्हि वाक्यादलौपमी, कथमिव वाक्यानुरोधादुत्सृज्येत ! तस्मात्—श्रुतपथश्रुतिदर्शनादपराऽपि श्रुतिः क्षयपरा—इति वाचस्पतिमिश्रादिवर्णनमसङ्गतम् ।

सा खल्वियमपरा श्रुतिर्वर्द्धमानाऽभिप्राया—इत्यवधार्यते । कुतः ? परिशिष्टकारस्मरणात् । स हि वर्द्धमानायामपरेऽहनि आर्द्धं स्मरति । अतएव, आचार्यस्य सूत्रद्वयमुपपद्यते,—‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत’—इति, ‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत’—इति च । इतरथा श्रुतीनामेकवाक्यतायामपि, आचार्यस्य सूत्रद्वयं नोपपद्यते । न खलु सर्वत्र क्षयलक्षणायां कश्चिदपि विशेषः शक्यते दर्शयितुम् । वर्द्धमानायामपि चैवमनुपपत्तिः । सर्वत्र क्षयलक्षणायां खल्वनुपपत्तिर्वर्द्धमानायां परदिने आर्द्धकरणस्य । कस्मात् ? अमावस्याष्टमे यामे क्षयाभावात् । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन च स्मार्त्तायाः श्रुतेरनुमानासम्भवात् ।

यः पुनरेवं समाधानं ब्रूते,—‘यदुक्तं यदहस्त्वेव’—इत्यनया स्मृत्या श्रुतौ लक्षणावर्णना न सम्भवति, स्मृतिमपेक्ष्य श्रुतेर्वक्षवत्त्वात्’—इति । सोऽपि नातौव समीचीनमाह । कुतः ? यतो-भवेदेतदेवं नाम, यदि स्मृतिविरोधपरिहाराय श्रुतौ लक्षणा अभ्युपगम्येत । न तु तथा अभ्युपगम्यते । श्रुतिरियमनया स्मृत्या व्याख्यायते—इति कृत्वा त्वयं वर्णना स्यात् । न खल्वेवमियं श्रुत्या विरुध्यते; येन अप्रमाणं स्यात् । श्रुत्या विरुध्यमाणा स्मृतिरप्रमाणम्—इति ह्याचक्षते, न श्रुतिव्याख्यानपराऽपि । तस्मात् यथा

श्रुतिव्याख्यानपराणाम्—“अभुत्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति,
 “चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः”—इति, “वचनाच्च-
 ययार्थमैन्द्री स्यात्”—इति चैवमादिकानामचपादवादरायण-
 जैमिनीयानां सूत्राणां नाप्रामाण्यम्, एवमिहापि भवितुमुचितम् ।
 कथमन्यथा कात्यायनवचनादाचार्यसूत्रेऽपि लक्षणा स्यात्, तस्य
 तदुपजीव्यत्वात् । अतएव भगवतो व्यासस्य स्मरणम् ।

“वेदार्थो यः समाख्यातस्त्रिजानं भवेद् यदि ।

अपिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्” ।

इति । न चात्र, यदा चतुर्दशीयामम्,—इत्यत्र श्रुतिविरोध-
 परिहाराय श्रुतौ लक्षणा इति नारायणोपाध्यायादिदिशा भूमि-
 तव्यम् । अदर्शनवत् त्रयस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । तस्मादस्मादक-
 मेव समाधानमादरणीयम् । त्रयश्च कात्यायनेन दर्शितः ।

“अष्टमांशे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याऽष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ।

इति । ‘ततः’—इति अमावस्याष्टमयामे त्रयाभावं दर्शयति ।
 त्रयानन्तरम्—इति तस्यार्थः । अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात्—इति
 रामकृष्णोपाध्यायाः । अमावस्याष्टमांशे च,—इति चत्वर्यः, व्यव-
 स्थाऽर्थको वा । अमावस्यायाः सप्तममंशं यावत् त्रयः, अष्टमे चांशे
 उत्पत्तिर्यवस्थाप्यते । तस्मात्—अणुकालोऽपि त्रयकाल एव—इत्य-
 मङ्गतं वर्णनम् । यच्च—‘ततः’—इत्यत्र, ‘पुनर्’—इति पठितं
 नारायणोपाध्यायेन । तदप्यनुचितम् । सर्व्वेभ्येव शब्देषु ‘ततः’—इति
 पाठस्यैव दर्शनात् । शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव

पठितत्वात् । किं वङ्गना ? तन्मतमनुजानानोऽपि वाचस्यतिमिश्रः ।
 'ततः'—इत्येव पठति । नापि 'पुनर्'—इति पाठ आञ्जस्येन
 मङ्गच्छते । कुतः ? उच्यते । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य खल्व-
 यमर्थः अवगम्यते—अमावस्याष्टमांशे पुनरपि—चतुर्दशष्टमयामवदेव
 अणुर्भवेत्—इति । पुनःशब्दस्वरमात् । सोऽपि एवमेव व्याचष्टे ।
 स खल्वयमर्थः, नातौव समञ्जसः । कस्मात् ? एवं खल्वणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । वाक्यार्थस्य नोपपद्यते । कथम् ? यदि तावदणुपदं
 द्युणुकाभिप्रायं, तर्हि स्फुटमेतस्य चतुर्दशन्तयामवैलक्षण्यम् । पुनः
 शब्दस्य खल्वेवं पौड्यते । अथ मतम्—चतुर्दशष्टमे यामे चन्द्रमसो-
 यावन्तोऽवयवाः शिष्यन्ते, तदभिप्रायकमणुपदम्, तथाच यादृश-
 मणुत्वं चतुर्दशौशेषयामे तादृशमत्रापि—इति । एवन्तर्हि अणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । न ह्यत्र लक्षणाकारणमस्ति । न चैवमपि वाक्यार्थ-
 उपपद्यते । किं कारणम् ? चतुर्दशष्टमे यामे किल चन्द्रमाद्यतुर्थ-
 भागोनकलावशिष्टो भवति, अमावस्यासप्तमयामे च कृत्स्नं जीयते ।

“अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिष्यकविदोवदन्ति” ।

इति विशेषाभिधानस्वरमात् । चतुर्दशष्टमयामे तावत् यथा-
 वदवस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापचयादेवं वाक्यार्थः मङ्गच्छते ।
 अमावस्याष्टमयामे तु नैवम् । न हि सप्तमयामे निरवशेषेण जीणस्य
 अणुमात्रावशेषस्य चन्द्रमसो जातुचिदपि अष्टमयामे अवयवा-
 पचयाच्चतुर्थभागोनकलावशिष्टता सम्भवति । अपि तु अवयवोपच-
 यादेव—इत्यकामेनापि वाच्यम् । तथाच—उपचीयमानावयवस्य

चन्द्रमसः चतुर्थभागोनकलावशेषः—इति न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? अवशेषपदार्थासङ्गतेः । भिन्नौ खल्विमावयौ,—यस्यावस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवोपचयाच्चतुर्थभागोनकलावशेषः, यच्चाणुमावावशेषस्यावयवोपचयात् चतुर्थभागोनकलत्वम्,—इति धौमह्निरवधेयम् । एतेन,—इदमपि वर्णनमसङ्गतमेव ;—‘अहत्स्त्रचयस्तुरीयोनकलाऽवशिष्टता, सा च चतुर्दशीशेषयामे भवति, हत्स्त्रचयस्य सप्तमे अमावस्यायामे अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशेषः’—इति ।

तस्मात् ‘पुनः किल भवेदणुः’—इति पाठेऽपि पुनःशब्दः पचान्तरार्थो वर्णनीयः । तेन चयात् पचान्तरमिदमुच्यते,—अणुर्भवेत् उत्पद्यते,—इति वचनव्यक्तिरादरणीया । अतएव,—‘अमावस्याष्टमांशे अणुर्भवति पुनरुत्पद्यते’—इति तत्त्वकारादिभिर्व्याख्यातम् । अतः,—इदमपि वर्णनमनादरणीयम् ;—‘अमावस्याष्टमयामे परमाणुमात्रं तिष्ठति, झुणुकारश्च प्रतिपद्येव’—इति । भवेत्—इति च प्रमादपाठः खल्वेवं स्यात् ।

अपि च । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य परेषां वर्णनायामपि उत्पत्तिकाल एव अमावस्याष्टमांशः स्यात् । न चयकालः । कस्मात् ? अमाधारणत्वात् । उत्पत्तिः खल्वष्टमांशे अमाधारणी । सा ह्यत्रोपदिश्यते । न चयः । व्यपदेशाच्च अमाधारणतयैव भवन्ति,—इत्यवोचाम । ‘क्षीणे ददाति’—इत्येतस्य च अमाधारण-एव चयोऽर्थः । कुतः ? शीघ्रमुपस्थितेः । साधारणासाधारणयोः खल्वमाधारणमेव शीघ्रमागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् । अतएव,—“दृष्टिपूर्वकमेवादः

पौर्णमासं हविः”—इत्यग्निषोमौयः पुरोडाश एवोत्कृष्यते, न पुनरुपांशुयाजीयमाज्यमग्निषोमौयानग्निषोमौयसाधारणम् — इति सिद्धान्तः । अपिच । अमावस्यायाः जयस्य व्यभिचाराभावे, न जातुचिदपि,—‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्’—इति अमावस्यां जयेण व्यग्रेक्ष्यत् । व्यगिषच्चाचार्यः,—तस्मादनुमिमौमहे,—व्यभिचरत्यमावस्या जयम्—इति ।

इदमिदानीं मन्दिह्यते । यदा पूर्वस्याममावस्यायामुपवासः क्रियते, तदा परदिने पचादियागः किं पूर्वाह्न एव अमावस्यायामपि कर्त्तव्यः ?—आहोस्विदपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव ?—इति । पूर्वाह्न एव दर्शेऽपि,—इति तावत् प्रतिपद्यामहे । कुतः ? “अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं जुत्वाऽयेणाग्निं परिक्रम्य”—इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । पूर्वाह्न एव—इति—सूत्रयन्त्राचार्य्याऽन्तरेणापि प्रतिपदं पूर्वाह्न एव यागं दर्शयति—अमावस्यायामपि । अन्यथा, ‘प्रागावर्त्तनादह्नः’—इति सूचितत्वादनुवादापत्तेः । स खलु अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः—इत्यवोचाम । अपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? “पचान्ता उपवसत्याः पचादयोऽभियष्टव्याः”—इति सूत्रणात् । सोऽयं तुल्यवद्विकल्पः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । तदेतत् कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।

“पचादावेव कुर्वीत सदा पचादिकं चहम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः” ।

इति । सदापदमुभाभ्यामन्येति । कथञ्चास ? सदा, सर्वस्मिन्नेव पचादौ विद्वेऽपि, आपराह्णिकेऽपि वा,—इत्यर्थः । सदा, सर्वस्मिन्नेव

पूर्वाह्णे, मदर्गोऽपि,—इत्यर्थः । तदिदमुक्तं,—‘विद्वेऽप्यन्ये मणौषिणः’—
इति । अचान्यग्रहणं क्रियते,—अन्येषामाचार्याणामिदं मतम् =
(न पुनरस्मात्कल्पितम्)—इत्यन्यानाचार्यान् पूजयितुं, नात्मौघं मतं
पर्युदसितुम् । ‘अन्येऽपि मणौषिणः’—इति वा वचनव्यक्तिरादर-
णीया । ‘मदा’ पदादा नित्यस्यैव पक्षादिचरोरयं कालविकल्पः,—
इत्ययमर्थोऽवगन्तव्यः । तदच, ‘पक्षादावेव कुर्वीत’—इति, ‘पूर्वाह-
ण एव कुर्वीत’—इति च निरपेक्षसमाख्यानत्, “खादिरे बध्नाति,
पाल्लागे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—इति “यवैयजेत, ब्रौहि-
भिर्यजेत”—इति चैवमादिवदिकल्प एव स्फुटमवगम्यते । स्नेन स्नेन
पदममूढेन खल्वच वाक्यदयं पृथक् पृथगेव परिपूर्णं, तस्मादि-
त्यष्टमर्थदयं, विभागे च न साकाङ्क्षम्—इति ; “हस्तौ श्रवणेनिते,
उपलराजिं स्तृणाति”—इत्येतयोरिव नाख्यनयोरपि परस्परं सम्यग्-
तथाचोक्तम् । “वाक्यानाञ्च समाप्रत्वात्”—इति, “समेषु वाक्यभेदः
स्यात्”—इति, “एकार्यास्तु विकल्पेरन्”—इति च । ‘यस्मिंस्तु
साधनोपकारे कार्यं, तस्मिन्नेव उपकारे अन्यत् साधनं विधीयते,
तच्च विकल्पः’—इति च शास्त्रतात्पर्यविदां समर्थः । अत्र खल्वे-
कस्मिन् होमे साधनतया द्वौ कालौ विहितौ,—पक्षादावेव—इति,
पूर्वाह्ण एव,—इति च ।

“स्मृतिशाले विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे मति” ।

इति च स्मरणम् । एवकारदयेन च प्रत्येकमवधारयन्नेकैकशः
करणमुपदिशति । कुर्वीत,—इति च क्रियाभ्यस्तत्तावन्मात्रे करणार्थः ।
यच्च चोभयमेव सम्यग्यते, तच्चाप्यन्यतरोपादानमवर्जनीयमेव । एकै-

कशः अनुगुणानामुदगयनादीनामिव वा, समुदितोपलभ्यौ महान् अभ्युदयोवाच्यः ।

“स्रग्भ्यां दाभ्यां तिल-व्रीहि-यव-गोधूम-कल्पितम् ।

हविः प्रजुहुयाकचं वासरानेकविंशतिम्” ।

इत्यस्याञ्च स्मृतौ,—सति सम्भवे तिलादीनां समुच्चयः, असति विकल्पः,—इति विश्वेश्वरभट्टैर्याख्यातम् । तददचापि वा, सम्भवा-सम्भवाभ्यां समुच्चयविकल्पौ आदरणीयौ । अतएव,—“यत् पिबभ्यः पूर्वद्युः करोति, पिबभ्यश्चेतत् यज्ञं निज्जौय यजमानो देवेभ्यः प्रतनुते”—इति, “पूर्वद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—इति चैवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृह्यन्ते । अन्यथा, उपवामश्चाद्धयो-रेकदिनत्वनियमात् ; पूर्वस्याञ्चामावस्यायां तदवधारणात् ; उत्तरदिने यागमकृत्वा, तत्परदिने प्रतिपदि तत्करणे, श्रुतश्च-उपहृष्येरन् ।

न चाहःपदं तिथिपरम्—इति तृतीयेऽपि दिने प्रतिपदि यागे श्रुतीनामुपरोधो नास्ति,—इति वाच्यम् । ‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम्’—इत्येवमादिसूचणात् सावनस्यैवाङ्गो-ऽवगतेः । ‘यज्ञादौ सावनो मतः’ इति च स्मरणात् । अपि च । ‘यदहस्त्वेव’—इत्येवमादिभिः सूत्रैरुपवामकालं सूचयित्वा, ‘अथ यदहस्पवसथो भवति’—इत्यादिभिः प्रातरुपवसथमभिधाय, ‘अथापराह एव’—इत्यादिभिस्तस्मिन्नेव दिने दम्पत्योर्भोजनमुक्त्वा, ‘तौ खलु जायन्मिश्रावेव’—इत्यादिना तत्रैव जागरणं विधाय, ‘अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं कृत्वा’ इत्यनेन, अथानन्तरदिने

प्रातराहुतिहोमानन्तरमेव यागस्य सूत्रणात् पूर्वापरसावनदिनत्वमेव
उपवासपक्षादियागयोः पर्यवस्यति । 'पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय
प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते'—इतीयञ्च अतिः सावनाभिप्रायेव स्फुटमव-
गम्यते । कुतः ? प्रातर्—इति वचनात् । अत्र प्रातरिति वचनाच्च
प्रातरेव यागः प्रतिपदभावेऽपि,—इति प्रतीयते ।

नापि तृतीयदिने यागः कर्तुम् उचितः । तत्र हि द्वितीया-
विद्वृतया प्रतिपदः, चन्द्रमसो दर्शनप्रसङ्गः । स खल्वनिष्ट एव ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“यजनौयेऽङ्गि भोमस्येद्वारुणां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्जत्वा दण्डं दद्यात् द्विजातये ” ।

इति । “एषा वै समला नामेष्टिः”—इति च ब्राह्मणम् । वर्द्ध-
मानायां पुनरनन्यगतेर्वचनात् नैष दोषः । तदिदमुक्तं,—‘विद्धे-
ऽप्यन्ये’—इति ।

“सन्धियेदपराह्णे स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति” ।

इति च गृह्यपरिभाषादौ स्रत्यन्तरम् । अत्र ‘पादः प्रातः’—
इति केनचित् पठितम् । तदनाकरम् ।

न चाहःपदस्य तिथिपरतायामपि नियमेन पूर्वापरदिनत्वमु-
पपद्यते आहुपक्षादियागयोः । चतुर्दश्यामपि आहुविधानात् । न
खल्वेतदन्यत्र इयं अतिरित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । ‘प्रतिपद्युवसन्
यजेतापरेद्युः’—इत्यस्यामपि अतौ, प्रतिपद्युवसन्—इति श्रूयते, न
प्रतिपदि यजेत—इति । अतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । न

च वाक्यानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टुं युज्यते ! “यदर्थंस्माभिधानं शब्दस्य
 श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते”—इति हि पदवाक्य-
 प्रमाणकुशला मन्यन्ते । शब्दश्रवणमात्राच्चायमर्थोऽवगम्यते,—प्रति-
 पद्युवसन्निति । अन्यस्तु—प्रतिपदि यजेत,—इति पुरुषबुद्धिकल्पितः ।
 यथा खल्वेकस्मादाक्यादाख्यातपदमन्यस्माच्च नामपदं गृहीत्वा यो-
 वाकार्यः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशो ह्ययमर्थो भवति,—
 अपरेद्युः प्रतिपदि यजेत,—इति । तस्माद्युक्तः स आश्रयितुम् ।
 अतएव,—‘दे ह वै पौर्णमास्यौ, दे अमावस्ये’,—इति पौर्णमास्य-
 मावस्ययोर्द्वित्वमुच्यते । तदनेन प्रतिपदोऽमावस्यात्वं पौर्णमासीत्व-
 द्वातिदिश्यते,—इति प्रतिपद्युपवास एव अनया श्रुत्या विधीयते,
 —इति प्रतिपद्यामहे । नास्माऽपि धर्मातिदेशस्य सप्तमाध्याये सिद्धा-
 न्तितत्वात् । अथ मतं,—प्रतिपदि यागेऽपि, अमावस्यायां यजेत,
 पौर्णमास्याच्च,—इत्युपपत्तये तस्याः पौर्णमास्यादित्वमतिदिश्यते ?
 तर्हि अमावस्यायामपि यागोऽनेनैव नयेन अवगम्यते,—इत्यस्मात्पच-
 एवानुगृह्यते ।

स खल्वयं प्रतिपद्युपवासोऽन्येषामनुमतो नास्माकम्,—इति
 आचार्य्येणैव उक्तम्,—‘उत्तरामित्येके’—इति । अतएव, एकेषाम-
 नुमतामुत्तरां दर्शयितुं तत्रैव सूचे, ‘प्रतिपद्युपवसन्’—इतीमां श्रुतिं
 तत्रभवान् भट्टनारायण उदाजहार । अपिच । परेषामेवैषा श्रुति-
 नास्माकम् । रौरवीयाः खल्वेवमामनन्ति, न अस्माच्छाखिनः ।
 तस्मादिमामवष्टय नास्माच्छास्त्रमन्यथयितुमुचितम् ।

“पूर्वाह्ण मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वद्युक्तदहयांग इत्यते ।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इत्यते ” ।

इति च स्रुतिर्मध्यमेऽपि भागे पर्वसमाप्तौ तद्दिने यागमभिदधाना
अस्मादुक्तमेव अर्थमनुगृह्णाति । न चात्रान्या गतिः सम्भवति, मध्यम-
भागपर्यन्ते पर्वसमाप्तावपि पूर्वद्युरेवोपवासस्त्वावश्यकत्वात् । तदत्र
पूर्ववाक्यं द्यौणाभिप्रायम्, उत्तरवाक्यञ्च वर्द्धमानाभिप्रायं प्रत्येतव्यम् ।
यदपि—

“आवर्त्तने यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं परतश्चेत् परेऽहनि ” ।

इति स्मरणम् । तत्र, आवर्त्तनम् अह्नो मध्यभागः,—इति
तिथ्याभट्टोक्तमादरणीयम् । आवर्त्त्यते यत्र भागे, तदावर्त्तनम्,—
इति व्युत्पत्तेः सम्भवात्, वचनान्तरसंवादाच्च । न ह्यावर्त्तनपर्यन्ते—
इत्यस्यां कल्पनायां किञ्चित् कारणमस्ति । एकैव वचने,—आवर्त्तने,
ततः पूर्वं वा,—इत्युपादानाच्च नायमर्थः शक्यते वक्तुम् । तस्मादस्या-
अपि स्मृतेः पूर्वाह्नस्रुतिसमानविषयतैव अवगन्तव्या । वचनस्य यथा-
युतार्थपरतायामपि, आवर्त्तनकालेऽपि सन्धौ तदहयांगमुपदिशन्तौ
स्रुतिरस्मान्तमेव अनुगृह्णातीति श्रेयम् । तद्वापि तथासम्भवं
द्यौणावर्द्धमानाभिप्रायता वर्णनीया । साधारणाश्च कृतयः,
असाधारणवचनानामनुपरोधेन नेतव्याः । परमार्थतस्तु प्रायेण
विभिन्नशास्त्रिविषयाणि वचनानि भवन्ति । नैतेषामविरोध-
सम्पादनप्रयासेनावश्यकं मनः खेदयितव्यम् । पर्वणः सन्धिश्च यदि

पर्वणस्तुरीयो भागः, तदा व्यक्तमस्मद्वर्णनैव अभिरूपदिश्यते-
इत्यनुसन्धेयम् ।

वाचस्पतिमिश्रास्त,—“हरिहरपङ्कत्यादौ तु विशेषः । तथा
हि, आङ्ग्रेष्योक्तावदव्यवधानेन पूर्वापराहानुष्ठेयत्वं,—‘पूर्वद्युः पितृभ्यो-
निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते’—इति श्रुतेः । लोगाक्षिरपि,—

“पूर्वाह्णे वाय मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदह्यांग इष्यते ।

अपराह्णस्य सायाह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इष्यते” ।

समाप्यते प्राप्यते । पर्व अमावस्या । उपोष्य औपवसथं विधाय ।
तेनापराह्णगामिन्याममावस्यायां आहुमौपवसथञ्च विधाय तदुत्त-
राह्णे मध्याह्नाभ्यन्तरे इष्टिः,—इति वर्तुल्लार्यः । एवञ्च वर्द्धमानावत्
सर्वत्रैवोत्तरापराह्ण एव साग्निना आहुं कार्यम्”—इति परेषां
विशेषमुपन्यस्य,—“एतन्मते चौचमाणापदस्य उत्तरापराह्णव्यापि-
त्वमर्थः । खर्वितापदस्यापि स्तम्भिताया उत्तरापराह्णव्यापने प्रथमायाः
प्रतिषेधोऽर्थः, तदव्यापने तु विधिरिति व्यवस्थितविकल्पः”—इति
वर्णयाम्बभूवुः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । परमत्र मते
व्यक्तमुत्तरदिने अमावस्यायामपि इष्टिरवगम्यते । ये तु—चौणादौ
पूर्वस्याममावस्यायां आहुम्, इष्टिञ्च पूर्वाह्णे प्रतिपद्येव वदन्ति,
तेषामुपवासवतीत्यदिवसे वा यागः स्यात् । आहुोपवासयोः समान-
दिनत्वं वा न स्यात् । श्रुतीनां स्मृतीनाञ्च ब्रह्मीनाम् उपरोधोऽवर्ज-
नीयः स्यात् । तदत्र तएव प्रष्टव्याः ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्माच्चतुर्दशामपि चन्द्रमाः ज्ञीयते, तस्मात्—

दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति ॥ ६ ॥

दृश्यमानेऽपि चन्द्रे । तदिदं चतुर्दशौमभिप्रेत्य वचनम् । अस्यापि खल्वमावस्याविषयत्वे पूर्वणैव सूत्रेण शिनीवाच्याविधानादर्यतएव तत्र प्रातश्चन्द्रमसोदर्शनस्य प्राप्तत्वादनुवादापत्तेः । एकदा—एकस्मिन् काले । यदा खलु विप्रकृष्टायाममावस्यायामपेक्ष्यमाणायां सन्ध्या-समीपमुद्भूतं स्यात्, तदैव, न सर्वदा—इत्यर्थः । ‘गताध्वा’ गतः प्राप्तः देवपितृलोकप्रापणाय अध्वा अनया, सेयं गताध्वा प्रशस्ता, ‘भवति’ चतुर्दशपि । तदाह कात्यायनः ।

“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दशपेक्षया ।

अमावस्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ।

इति । ‘इतिः’ अमावस्याव्यवस्थोपसंहारार्थः । अत्र किञ्चिदक्त-व्यमस्ति । तत्र तावत् ‘अष्टमांशे चतुर्दशाः’—इत्यादिना चन्द्रमसः क्षयमभिधायाह कात्यायनः ।

“आयहायणमावस्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभां ब्रुवते चन्द्रचारविदोजनाः ।

अत्रेन्दुराद्ये ग्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलाऽवशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति लक्ष्-

मेवं ज्योतिष्यकविदो वदन्ति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव-

तस्मिंस्तृतीयया परिकृष्टो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसोविदित्वा

चौणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ” ।

इति । तदस्मादिशेषाभिधानात् मार्गशौर्षज्यैष्ठयोश्चतुर्दशष्टम-
यामे न आह्वम् । तत्र चन्द्रचयाभावात् । किन्त्वमावस्थायामेव ।
पूर्वदिने त्वमावस्थाया अलाभे परदिनेऽपि आह्वम् । अनन्यगते-
र्वचनात् । पूर्वत्र वामरहतीयांशे अमावस्थाया अलाभेन संग्रहा-
भावात् । परत्र चन्द्रचयलाभाच्च । उभयदिने चन्द्रचयलाभे तु पूर्व-
दिन एव । “यदा चतुर्दशीयामं”—इति वचनात् । न ह्यनेन
विशेषाभिधानेन तदपोद्यते । किन्तु चन्द्रचयस्यैव विशेषोऽभिधीयते ।

यत्तुक्तं तत्त्वकारेण । ‘मार्गशौर्षज्यैष्ठयोर्द्वयदिने चन्द्रचयलाभे
यद्यपि यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव आह्वं प्राप्नोति,
तथापि तद्वचनं चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृत्स्नचयानुरोधात्
चौणायामपि परचापराह्णलाभे आह्वम् । अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात्’—इति । तदसङ्गतम् । कृत्स्नचयानुरोधे प्रमाणाभावात् ।
ननु मा भूत् प्रमाणं, विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वार्थं कृत्स्नचयानुरोधः
कल्प्यते इति चेत् । नैषा साध्वी कल्पना । विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वस्य
पूर्वमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् कपोलकल्पितेन कृत्स्नचयानुरोधेन
वचनस्योपरोधः सर्वथैवामङ्गतः । वचनस्य चन्द्रचयानुरोधमूलत्वेऽपि
कृत्स्नचयानुरोधमूलत्वे न प्रमाणम् । तथात्वे वा मासान्तरेऽपि
पूर्वदिने आह्वं न स्यात् । कृत्स्नचयाभावात् ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । दिनद्वयसंबन्धिन्यमावस्था तावत्

त्रिविधा सम्भवति; परदिने पूर्वदिवसीयचतुर्दश्यपेक्षया न्यून-
कालव्यापिनी, समकालव्यापिनी, अधिककालव्यापिनी च । तत्राद्या
चौणा, द्वितीया स्तम्भिता, तृतीया वर्द्धमानेत्युच्यते । तत्राचार्य्येण
चन्द्रमसः क्षयादर्शनाभ्यामुपवासादिकं व्यवस्थापितम् । कात्यायनस्तु
चौणायां चन्द्रक्षये वर्द्धमानायाञ्च चन्द्रादर्शने आह्वसुकम् । एवञ्च
चौणायां चन्द्रमसः क्षयो वर्द्धमानायाञ्च तस्यादर्शनं नियामकं
सम्पद्यते । स्तम्भितायामाचार्य्येण विशेषानुपदेशात् चन्द्रमसः क्षया-
दर्शनयोरन्तरोधाच्च पूर्वञ्च परञ्च वा करणमिति विकल्पएवाचार्य्य-
स्याभिप्रेत इत्यवधार्य्यते । तथाच कर्म्मप्रदौपे कात्यायनः ।

“ संमिश्रा या चतुर्दशा अमावस्या भवेत् क्वचित् ।

स्वर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे ” ।

इति । केचित् यजुर्वेदिनः । अपरे ऋग्वेदिनः । तद्वच कन्दोग-
परिशिष्टहता कन्दोगानां व्यवस्थामनभिधाय यजुर्वेदिनां ऋग्वे-
दिनाञ्च व्यवस्थामभिदधता कन्दोगानामिच्छाविकल्प एवाभिप्रेक्षते
इत्यवगम्यते । इतरथा स्वल्पपेक्षितमनभिदधतोऽनपेक्षितञ्च ब्रुवतो-
ऽसंबन्धप्रकापितमनवधेयवचनत्वञ्च तस्यापद्यते । न चैतत् सम्भवति ।
सुब्रह्मण्यमाह जघुहारौतः ।

“ त्रिसुहृन्ताऽपि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वङ्गचैः ।

कुहुरध्वर्युभिः काव्यां ययेष्टं सामगौतिभिः ” ।

इति । तस्मात् संमिश्रा येति वचनं चौणायाः पूर्वमुक्तत्वात्
वर्द्धमानायाञ्च वक्ष्यमाणत्वात् स्तम्भिताविषयमितितत्त्वकारोक्तमादर-
णीयम् । वचनमिदमुभयवामावस्थाप्राप्तौ कुच आह्वं कर्त्तव्यमिति

संशयप्रदर्शनार्थम् इति वाचस्पतिमिश्रादिमतन्तु न युक्तम् । वचना-
रम्भवैयर्थ्यात् । चौणावर्द्धमानयोर्मध्ये संशयप्रदर्शनस्यानुचितत्वाच्च ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । चौणायां यदि पूर्वदिने न
व्याप्नोत्यमावस्या पौराणिकमपराह्णं व्याप्नोति च परदिने, तदापि
पूर्वदिने एव त्रिसुहृत्कर्त्तव्यापिन्यामुपवासः श्राद्धश्च कर्त्तव्यम् । तत्रैव
चन्द्रक्षयलाभात् । चौणायां पूर्वैव करणस्योपदेशाच्च । नाति-
सन्ध्यासमीपतः,— इति सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रस्यैवाचाननुज्ञानेन
सामान्यविषयस्य मुहूर्त्तचयाननुज्ञानस्यैतदितरविषयत्वात् । परदिने
चन्द्रक्षयलाभेनाचाप्यापदविशेषाच्च । 'त्रिसुहृत्कर्त्ताऽपि कर्त्तव्या'—इति
दर्शनाच्च । यत्र च पूर्वदिने सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रे अमावस्या,
तत्रापि मार्गशौर्षज्यैष्ठ्योरितरत्र पूर्वदिन एव चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं न
परचामावस्यायामपि । चौणायां पूर्वैव करणोपदेशात् । चतुर्द-
श्यामपि श्राद्धविधानाच्च । 'अमावस्यां प्रतीचते'—इति च यत्रैव
दिने चतुर्दश्यां करणमुपदिश्यते तत्रैवामावस्याप्रतीचा सम्भवन्ती
अनूद्यते न तु विधीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव
वाक्यमुभयं विधातुं शक्नोति । अमावस्यायाश्च प्रतीचां चतुर्दश्याश्च
निर्वापम् । चौणायां खल्वमावस्यायां पूर्वैव करणमवगतम् ।
तदनेन नापोद्यते । किन्तु तत्रैव प्रथमं अमावस्या प्रतीचणीया,
तदसम्भवे च तत्रैव चतुर्दश्यन्ते निर्वप्रव्यम्,—इत्येतदपोद्यते । न
पुनरपरस्मिन्नपि दिने अमावस्याप्रतीचा वचनार्थः । दिनान्तरस्या-
नुपस्थितेः । प्रत्यासत्त्या अमावस्याप्रतीचा-चतुर्दश्यन्तनिर्वापयोरेक-
स्मिन्नेवाह्नि सम्भवासम्भवाभ्यामवगतेश्च । तदिदं वचनं अमावस्यायां

प्राप्तायामप्यविशेषाच्चतुर्दश्यां करणं निरस्यति । अतएव, 'तत् किं अमावस्यावच्चतुर्दशी, इत्यत आह । अमावस्यां प्रतीचेत । उभय-
तियेः प्राप्तौ आद्धायामावस्या प्रतीक्षणीया'—इति तत्त्वकारेणापि
वर्णितम् । “यदा विप्रकृष्टत्वादमावस्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासमीपं
स्यात्, तदा अमावस्यां न प्रतीचेत अन्यदा प्रतीचेत” इति वर्णयद्भि-
र्भट्टनारायणोपाध्यायैरपि अथमेवायोभङ्गान्तरेण प्रतिपादितः ।

एवन्तर्हि चतुर्दशीतुरीययामानुपूरणवचनमनर्थकम् । नैष
दोषः । तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । चतुर्दशीतुरीययामस्य अमावस्याया वा
अपराह्णसन्ध्याः खल्वनया भङ्गा प्रतिपाद्यते । तत्र हि चन्द्रमाः
क्षीयते । सोऽयमस्यार्थः । यदा अमावस्या क्षीयमाणा तदा
आद्धम्, इत्येतावन्मात्रोक्तौ च न ज्ञायते पूर्वस्मिन् वा अह्नि
आद्धमिदं स्यात् अपरस्मिन् वा,—इति । तदिदं पूर्वस्मिन्नेवाह्नि
कर्त्तव्यम्,—इति प्रतिपिपादयिषया च तुरीयं चतुर्दशीयाम्
अनुपूरयेदिति वचनमर्थवद्भवति । तस्माच्चतुर्दशीतुरीययामानु-
पूरणवचनात् परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे अमावस्यालाभे
परत्रैव करणमिति निर्व्यामना वर्णना ।

किञ्च उभयत्र पौराणिकापराह्णेऽमावस्याया अलाभे चैतस्मादेव
वचनात् पूर्वत्र करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् तत्र खल्वस्ति
तुरीययामानुपूरणमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत्र चेदस्ति, अत्र
नास्तीति न शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र परदिने पौराणिकापराह्ण-
लाभालाभयोः कश्चिदुपयोगोऽस्ति । येन परदिनमात्रे पौराणि-
कापराह्णलाभे पूर्वत्र पौराणिकापराह्णात् परतः प्रवृत्तायाः अमा-

वास्याया नास्ति तुरीययामानुपूरणमस्ति पुनस्तत्तत्र तदलाभे
इत्युच्येत । तस्मादुभयचैव तुरीययामानुपूरणमस्तीत्याख्येयम् ।

अनुश्चाच्च लक्षणार्थः । स खल्वविशिष्ट एव । प्रत्युत लक्षणार्थ-
कानुपदोपादानात् चतुर्दशैव तुरीययामं लक्ष्यकृत्याख्यायामयमा-
वस्यायां पूर्ववत् करणमवगम्यते । अन्यथा तुरीयं यामं पूरयेदित्येता-
वन्मात्रेऽप्युक्ते, 'द्व्यहन्तु व्यापिनौ चेत् स्यात्' इति वत् भवन्मतेऽपि
सुहृत्तमात्रस्यैव पूरणं प्रतीयेत । किमित्यनुपदं प्रयुक्तवान् । तस्मा-
दनुपदस्यास्मादुक्तएवार्थं तात्पर्यमवधेयम् । एतेन पूरयेदित्युक्ते
तुरीययामव्यापकत्वं प्रतीयते । अतएवानुपूरयेदित्युक्तम् । तथाच
अनु लक्ष्यलक्ष्य पूरयेदित्यर्थः । अनुपूरयेदिति मुख्यापराहमस्म-
न्वीति यावत् इति । तुरीयमनुपूरयेदित्यपराहप्राप्त्युपलक्षणार्थम्
इति चैवमादि यदृच्छावर्णनमपि निरस्तं वेदितव्यम् ।

तस्मात् "यदा चतुर्दशैव पूर्वं दिनं समाप्यते तदा चौर्यमाणा-
पचेऽपि अमावस्यायामपराह्णे तदुत्तरदिने आह्नम् अनुपूरयेदित्य-
भिधानात् । प्रकृते च पूर्वदिने तुरीययामानुपूरणाभावात्"—इति
वाचस्पतिमिश्रवर्णनमादरण्यम् । ननु खलु भोः । यदिदं तुरीय-
मनुपूरयेदिति वचनमनुकूलं युष्माकं प्रतिकूलञ्चास्माकमिति मन्यसे,
तदिदमनुकूलमस्माकं प्रतिकूलञ्च युष्माकं मन्यन्ममित्यहो प्रमादः ।

अतएवाचार्यः 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्'
इत्यमावस्यां चयविशिष्टां सूचयित्वा तदसम्भवे 'दृश्यमानेऽप्येकदा'
इति चतुर्दशैव चयविशिष्टां सूचयाञ्चकार । तस्मात् परदिने-
ऽप्यपराह्णे अमावस्याया अलाभे चतुर्दशैव विधानमित्यसङ्गता कल्पना ।

प्रमाणाभावाच्च । चौणापचस्य चन्द्रचयानुरोधमूलक इति तावन्नि-
र्विवादम् । कुतः ? चन्द्रचयचन्द्रादर्शनयोराचार्योक्तयोः चौणा-
वर्द्धमानापचयोः परिशिष्टकृता निवेशितत्वात् । चन्द्रचयस्य चौणापचे
कयश्चित् सामान्यसम्भवाच्च । एतच्च चन्द्रचयावर्द्धं चौणापचम्,—
इति, यदा चतुर्दशौयाममिति वचनं चन्द्रचयानुरोधमूलकम्,—इति
चैवमादिकमसकृददत्ता तत्त्वकारेणापि स्वरूपास्ति । चतुर्दशैव
पूर्वदिनस्य परिसमाप्तौ परदिने चन्द्रादर्शने करणन्तु अन्यगते-
र्वचनात् । न चैतत् श्रुत्या विरुध्यते इति शक्यते वक्तुम् । चयवद-
दर्शनस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । मन्त्रिवेशसु स्मार्तः स्मृतिमनुसरतीति
न किञ्चिदनुचितम् । 'कालश्चन्द्रचयात्मकः'—इति सामान्यस्मरण-
मपि तुरीयमनुपूरयेदिति विशेषशास्त्रानुसारेण वर्णनीयम् ।

अतएव पौराणिकापराहोऽपि नाचानुरुध्यते । एवं खलु
पुनरपि सामान्यमेव शास्त्रमनुसृत्य अस्मच्छास्त्रमुपस्थेत् । पौरा-
णिकापराहस्य च चौणादिपचचितयसाधारणस्य चौणापचमात्र-
निवेशवत्चन्द्रचयादुर्ध्वलत्वमप्यस्येव । स्मृतितायाश्च परदिने पौरा-
णिकापराहमप्युपेक्ष्य पूर्वदिने त्रिमुहूर्तायामपि करणं कथमेव
वर्णितम् । परमार्थतस्तु वासरद्वतीयांशे श्राद्धविधानान्नात्र पौरा-
णिकापराहस्यात्यन्तमनुरोधोऽस्ति । वासरद्वतीयांशपदापादानेन
पौराणिकापराहस्य कियतोऽंशस्य परित्यागात् तदतिरिक्तस्य
कियतोऽंशस्याभ्यनुज्ञानाच्च । चन्द्रमसि चौणेऽपराह्णे च दद्यात्,—
इत्युपसंहारोऽपि स्लोकचन्द्रचयवत् स्लोकवासरद्वतीयांशरूपापराह-
परतयैव सुतरामुपपद्यते । न पुनः परोक्तापराहपरतया । उप-

कर्मोपसंहारयोः समानविषयत्वानुरोधात् । श्रुतावपि श्रौतएवा-
पराहोवर्णयितुमुचितः । स च वामरद्वितीयंशरूपएव । श्रुतावपि
श्रौतमपराहमुपेक्ष्य पौराणिकमपराहं वर्णयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
पौराणिकापराहश्च पूर्वचापि न विशिष्यते । परममावस्था तत्र
नास्तीत्येतावानेव विशेषः । किञ्चातः, चौणापक्षे खल्वमावस्थाया-
नात्यन्तमपेक्षेति निवेदितमस्माभिः । अतएव दर्शानिमित्तं चन्द्र-
चयः कालः इति स्मरणम् । श्रुतिरपि चयापराहयोः आहू-
मभिदधाना नातीवामावस्थाया अत्रादर इति दर्शयति । “अमा-
वस्थायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इतीयश्च श्रुतिरमा-
वस्थायां पिण्डपितृयज्ञस्य करणं विधत्ते न चतुर्दश्यां निषेधति ।
ततश्चास्मात् पराचीनस्यान्वाहार्यस्य चतुर्दश्यां करणोपदेशादय-
मपि तत्रापकर्ष्यः । “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इति प्रयोजापकर्षं
तदन्तकर्मापकर्षवत् ।

पूर्वापरौभावस्थानयोः

“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्वाषातुमामिकम्” ॥

इति मन्वादिभिरन्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात् पराचीनत्व-
स्मरणात् ।

“अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति गृह्यान्तरे चान्वाहार्यस्य द्वितीयत्वकौर्त्तनस्मरमात् पिण्ड-
पितृयज्ञस्य प्राथम्यावगमात् । एतेन,

“न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्दिजन्नः” ।

इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु “पिण्डपिढयज्ञ-
स्रग्नादर्शने” इति कातीयं कल्पसूचमवलोकयन्तः श्रौतममावास्था-
पदं चन्द्रक्षयपरमिति वर्णयन्ति । नैमित्तिकं स्मार्त्तं वा काला-
न्तरमिदम् । अतो न प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन तदन्ते वापि निर्व्वपे-
दिति सूत्रेप्रामाण्यमाशङ्कनौयमित्यपरे मन्यन्ते ।

न चात्र केवलं वयमेव पर्य्यनुयोक्तव्याः । कदाचित्चतुर्दश्यां
करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् । तत्राप्येतस्य पर्य्यनुयोगस्याविशे-
षात् । भट्टनारायणोपाध्यायास्तु ‘गताध्वा भवति’ इति पृथगेव
सूत्रं मन्यमाना इदानीं चतुर्दशीं प्रति अमावस्थानामसम्पत्तिरने-
नोच्यते इति वर्णयाम्बभूवुः । तदेतत्त एवोपलब्धव्यम् । अस्मिंस्तु
नये नास्त्यनुपपत्तिलेशोऽपि । चतुर्दश्या अमावस्थानामतथा
तदतिक्रमस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यवधेयम् । अतएव ‘राजनि क्षीणे
वामरत्नतीयांशे आहुम्’ इति, ‘चन्द्रमसि क्षीणेऽपराह्णे च दद्यात्’
इति चोपक्रमे उपसंहारे चामावस्थामनभिधाय क्षयापराह्णयोरेव
क्षीणापक्षे आहुमुक्तम् । अतएव, यदा अमावस्था क्षीयमाणा
तदैव आहुम्, इत्युक्तं, न तस्यामेवेति । तदैव पूर्व्वदिन एवेति च
तत्त्वकारेणैव वर्णितम् । अतएव, परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे-
ऽमावस्थालाभे परत्रैव करणमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्य-
चिन्मन्दमतेः, मापि माभूदित्येतदर्थं तदैवेत्येवकारः सुतरामुप-
पद्यते । खण्डान्तरव्युदासमाचन्तु नातीव प्रयोजनम् । अन्तरे-
णप्येवकारमेतत्स्थानपायात् । अतएव, स्मृति-वर्द्धमानयोर्व्विशिष्य
अमावस्थापरिकीर्त्तनमिति धौमद्विरसुचिन्ननौयम् ॥ ८ ॥

अवसिता अमावस्याकथा । अपर्यवसितामिदानीं पौर्णमासी-
कथामनुवर्त्तामहे ।—

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति ; सन्ध्या वाऽस्त-
मितोदिता वोच्चैर्वा ॥ १० ॥

त्रयः त्रिमञ्जुकाः, त्रिप्रकारकाः,—इति यावत् । पौर्णमास-
एव कालाः पौर्णमासीकालाः भवन्ति । ते खल्विमे विभज्य
प्रदर्शन्ते । सन्ध्या वा । सन्ध्या तावदुक्तलक्षणा । सा वा । अस्त-
मितोदिता वा । अस्तमिते उदितो यस्यां,—यस्यां किल पौर्ण-
मास्यामस्तमिते सवितरि पूर्णचन्द्रमाः समुदेति, सेयमस्तमितो-
दिता । सा वा । उच्चैर्वा । यस्याम् उच्चैः स्थिते,—कलाहीने समु-
दिते चन्द्रमसि, पश्चात् सवितुरस्तमयः स्यात्, सेयम् उच्चैः पौर्ण-
मासीत्युच्यते । सा वा । इयं किल चतुर्दशीमिथा भवति ।
पुराणेषुपि इत्यमेव पौर्णमासीप्रकाराः व्युत्पादिताः । तथाचोक्तम् ।

“ राका चानुमतौ चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्वादितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ॥

पूर्णिमाऽनुमतौ ज्ञेया पश्चास्तमितभास्करे ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पिबन्तिः सद् ॥

तस्मादनुमतौ नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ।

यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ॥

युगपत्, भोत्तरा रागात्तदाऽनुमतिपूर्णिमा ।

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पिबन्तिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ” ॥

इति । पद्यास्तमित—इति छान्दसः प्रयोगः । कलाहौने निशाकरे पूर्वमुदिते सति, यत्र भास्करोऽस्तमेति, सेयमनुमतौ नाम पूर्णमोच्यते । इयमेव, ‘उच्चैः’—इति सूचिता । अस्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्योद्गमः, युगपच्च सूर्यस्यास्तमयः पूर्णचन्द्रस्योद्गमश्च,— इति द्वयौ राका भवति । अचाद्या,—अस्तमितोदिता, द्वितीया मन्ध्येत्यस्मदौघं दर्शनम् । एतस्मात् लिङ्गात्,—मन्ध्या पौर्णमासी अपि, अस्तमयमन्ध्यामन्वन्विनी गृह्यते, न पुनरदयमन्ध्यामन्वन्वि-
न्यपि,—इति युक्तम् । सेयमभिद्यमानेऽप्यर्थे भिन्नयोराचार्ययो-
र्विभिन्ना रौतिरित्यनवद्यम् ॥ १० ॥

उच्चैः पौर्णमासी तावच्चतुर्दशीमिश्रा सुतरामुभयदिनगामिनौ भवति, कतरा पुनरचोपोष्या ? तत्राह ।

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ ११ ॥

अथेत्यनन्तरायामुच्चैः पौर्णमास्यामेष विधिरिति दर्शयति । ‘अथशब्दः सूत्रभेदप्रज्ञापनार्थः । अन्यथा पूर्व्वेण सूत्रेणास्त्रैकसूत्रता स्यात्,—उच्चैर्वा यदहः पूर्णो भवति’—इत्येके वर्णयन्ति । यदह-
र्यस्मिन्नहनि पूर्णः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलश्चन्द्रमाः भवति,
तामुपवसेत्—इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कदा पुनश्चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति ? कः
खलु जानोपायोऽस्यार्थस्य ?—इत्यस्यामाकाङ्क्षायामुच्यते,—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति, अधीयौत वा
तद्विद्मो वा पर्व्यागमयेत ॥ १२ ॥

पृथगन्य एव, एतस्य पूर्वविवक्षितस्य ज्ञानस्य, उपायभूतोऽध्यायः
अधीयते—इत्यध्यायो गन्धो भवति । तच्च गन्धम्, अधीयौत वा—
स्वयं वा पठेत्, तं विवक्षितज्ञानोपायं गन्धं ये विदन्ति,—त इमे
तद्विदो ज्योतिःशास्त्रविद उच्यन्ते । तेभ्यः सकाशात् वा पर्व
दर्शपौर्णमासाख्यम् आगमयेत मस्यग् जानीयात् । कस्मिन् काले
चन्द्रमाः लीयते ?—तदपि ज्ञानं ज्योतिःशास्त्रमापेक्षमेव,—इत्यभि-
प्रायः । तत्र त्रयकालः कात्यायनेनैव ज्योतिःशास्त्रादाकृत्य दर्शितः ।
पूर्णतकालः परमस्माभिर्विक्रमवशिष्यते । पञ्चदशां पञ्चदशे मुहूर्ते
किञ्च चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति,—इति
ज्योतिःशास्त्रविदः कथयन्ति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“पञ्चदशां पञ्चदशे मुहूर्ते चन्द्रमण्डलम् ।

यथा भवति, तद्वत्त्वं सदा भव, नृपोत्तम ।” ।

इति । केनचित् ज्योतिःशास्त्रकुशलेन कश्चिद्राजा खल्वेवमुप-
सोक्तिः ।

“राकामध्यगतश्चन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते” ।

इति च स्मरन्ति । कालवशात् पुनरेतस्यान्यथात्वं जातम् ।
युगपरिवृत्त्या किञ्च कालभेदो गणितागतवस्तुषु भवति,—इति
ज्योतिर्विदो वदन्ति । अतएव, ततः पराचीनेन ज्योतिःशास्त्रविदा
भास्कराचार्येण मिहान्तशिरोमण्युक्तम् ।

“ कक्षाचतुर्थस्तरणेर्हि चन्द्रः
 कर्णान्तरे तिर्य्यगिनोयतोऽज्ञात् ।
 पादोनषट्काष्टलवांतरेऽतो-
 दलं नृदृष्टस्य दलस्य शकम् ” ।

इति ॥ १९ ॥ ० ॥

अथ यदहरूपवसथो भवति, तदहः पूर्वाह्न एव
 प्रातराहुतिः ह्रस्वैतदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं
 पर्युपलिम्पति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । पूर्वप्रकृते यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति,
 तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं कृत्वा, पूर्वाह्न एव, अग्नेरेतदधिकृतं
 स्थण्डिलम्, एतस्य अधिकृतस्याग्नेर्वा स्थण्डिलम् अन्यगारम्,
 गोमयेन गोश्रुता गोमयोदकेनेत्येतत् । समन्तं चतुरस्रं परि
 सर्वतोभावेनोपलिम्पति । एतदिति रसवतौनिरासार्थम् । तत्
 खल्वस्य द्वितीयमग्न्यागारम् । स्थण्डिलग्रहणं लौहादिभाण्डस्ये
 अग्नौ होमनिषेधार्थम् । पूर्वाह्न एव उपलिम्पति,—इति सम्बन्धात्
 एवकाराच्च पूर्वाह्न एव उपवसथं दर्शयति चतुर्दशामपि ।
 अन्यथा, प्रागावर्त्तनादिति भिद्भुत्वादनुवादापत्तेः । अतएव पूर्वाह्न-
 एव प्रातराहुतिं कृत्वा,—इत्यपि न वर्ण्यते ।

भिद्भुतायामपि प्रातराहुतौ, प्रातराहुतिं कृत्वा,—इति वचन-
 मौपवसथिके अहनि स्वयं होमकरणसूचनार्थम् । कथञ्चाम ?
 कृत्वा पर्युपलेप्यम्—इति पर्युपलेपनहोमयोरेकः कर्त्ताऽवगम्यते ।

किमर्थं पुनरत्र स्वयं होमकरणं नियम्यते ? फलविशेषार्थमित्याह ।
अत्र हि स्वयं होमे कृते सर्वदैव स्वयं कृतो भवति । भवति चात्र
ब्राह्मणम् । “एते ह वै रात्रौ सर्वारात्रयः समवयन्ति ; या आपूर्य-
माणपक्षस्य रात्रयः ताः सर्वाः पौर्णमासौ समवयन्ति, या अप-
क्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः अमावस्यां समवयन्ति, स
योहैवं विद्वान् स्वयमुपवसथं जुहोति, सर्वदा हैवास्य स्वयं कृतं
भवति”—इति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथेध्मानुपकल्पयते ; खादिरान् वा, पालाशान्
वा ॥ १४ ॥

अथानन्तरं, श्रौत्यागार्थमिध्मान्,—

“प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकौर्त्तितम् ।

एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्म्मसु ।

समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनौषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च कियास्वन्यासु विंशतिम् ” ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकान् । बज्रवचनमावृत्यपेक्षम् ।
उपकल्पयते, उप समीपे अग्निरित्यर्थात्, कल्पयते आमादयती-
त्यर्थः । इध्मान् विंशतिष्टि,—खादिरान् खदिरमयान् वा, पाला-
शान् पलाशमयान् वा । खदिरपलाशौ प्रसिद्धौ । वाशब्दद्वयन्त-
स्यवद्विकल्पार्थम् । ते खल्विमे इध्माः यत्र न कर्त्तव्याः, तदप्याह
कर्म्मप्रदीपः ।

“अङ्गहोमममित्तन्त्रमोयन्त्याख्येषु कर्म्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ।

अचभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्षणि ।

सोमाहुतिषु सर्वांसु नैतेष्विधौ विधीयते” ।

इति । अस्यायमर्थः । विवाहादिकर्माङ्गभूता ये होमास्ते अङ्ग-
होमाः—इत्युच्यन्ते । येऽपि समिद्धविष्कास्तन्त्रहोमाः । द्विविधाः
किल होमाः याज्ञिकसम्यदायप्रसिद्धाः,—क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च,—
इति । तत्र ये क्षिप्रं ह्यन्ते,—तदमे सायंप्रातर्होमादयोऽनङ्गविस्तार-
युक्ताः क्षिप्रहोमा उच्यन्ते । ये तु परिसमूहनवर्धिराद्यङ्गविस्तारयुक्ताः,
तदमे तन्त्रस्येतिकर्तव्यताया ययोक्तायाः संवन्धात् तन्त्रहोमा उच्यन्ते ।
यश्च आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्यं सोऽयन्तीहोमः । येषाञ्च सायं-
प्रातर्वैश्वदेवहोमानाम्, उपरि पश्चात्, एतत् इध्माख्यं द्रव्यम्, उक्तम्
आम्नातम् । तेष्वेतेषु तत्सदृशेष्वेतेषु च क्षिप्रहोमेषु । यः किल
ऊढायां यानेन पत्या नीयमानायामचभङ्गनङ्गविमोक्षादिविपदि
नैमित्तिको होमो विहितः । यश्च,—“पौर्णमास्यां रात्रावविदा-
भिनि हृदे नाभिमाचमवगाह्याचततण्डुलानृगन्नेष्व्यास्येन जुहुयात्
स्वाहेत्युदके”—इति काम्योजलहोमः, आदिपदात् यश्च पदवर्त्म-
होमः, याश्च सोमरसाहुतयः, तेषु एतषु सर्वेषु होमेषु इध्मो न
विधीयते,—इति ॥ १४ ॥ ० ॥

खादिरपालाशालामे, विभौदकतिल्वकवाधकनौव-
निम्बराजवृक्षशाल्मल्यऽरलुदधित्यकोविदारक्षेष्मातक-
वर्जः सर्ववनस्पतीनाभिधोयथार्थः स्यात् ॥ १५ ॥

खादिरपालाशयोरलामे असम्भवे, विभौदकादिवर्जमन्त्रेषां

सर्वेषां वनस्पतीनामश्वत्थप्रभृतौनाम्, इध्मो, यथार्थम्, अथं प्रयोजनम् अनतिक्रम्य, स्यात्—आसादनौथो भवेत् । तदलाभे,—इत्यनभिधाय, स्वादिरपालाशालाभे,—इति जात्या द्रव्यमुपलक्ष्यन्नाचार्यस्तथो-
रलाभ एव सर्ववनस्पतीनामुपादानं, न तु तत्प्रतिनिधोरपि कदर-
पारिभद्रयोरभावे,—इति दर्शयति । विभौदकादथो वृक्षजाति-
विशेषाः ॥ १५ ॥ ० ॥

विशाखानि प्रति लूनाः कुशावर्हिः ॥ १६ ॥

विकृष्टाः पृथग्भूताः शाखाः पचाणि यस्मात् स्थानात्, तानि
विशाखानि—कुशस्कन्धप्रदेशा उच्यन्ते । तानि प्रति लक्ष्मीकृत्य लूना-
म्बिन्नाः कुशाः, वर्हिः—वर्हिःस्तरणार्थमासादयित्वा,—इत्यर्थः ।
वर्हिःसंज्ञकाः,—इति वा व्याख्येयम् । तदत्र विधेयप्राधान्यविवक्ष्यै-
कवचनं द्रष्टव्यम् । 'वर्हिषः'—इति बहुवचनान्तमेव शूलपाणिः
पठति । तदा व्यक्त एवार्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥ १७ ॥

उपमूले मूलममौपदेशे लूनाः कुशाः, पितृभ्यः पितृकर्त्तार्यमा-
सादयित्वाः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते । ते खल्विमे पितृवर्धमा-
सादयित्वाः कुशाः मूलममौपेऽप्यधोभाग एव लवित्वाः नोर्द्ध-
भागे । कस्मात् ?

“हरितायज्ञियादर्भाः पौतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः” ।

इति कर्मप्रदीपे समूलत्वोपदेशात् । एके पुनरुपमूललूनानां समूलत्वसम्भवं मन्यमानाः, पिण्डास्तरणकुशानां च्छिन्नमूलत्वविधायककात्यायनसूत्रं पश्यन्तोभ्रान्ताः सूत्रमिदं पिण्डास्तरणकुशपरम्—इति वदन्ति । तदसङ्गतम् ! मूलादधस्तात्तवनएव समूलत्वोपमूललूनत्वयोः सम्भवात् ।

“गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सहस्त्रिंशाः समूलकाः” ।

इति तद्भूतवचनान्तरएव द्विजानामपि कुशानां समूलत्वदर्शनाच्च । कात्यायनस्तु न अस्मत्सूत्रकारः,—इति तत्सूत्रोपदर्शनमचानुचितम् ॥ १७ ॥ ० ॥

तेषामलामे, शूकटणशरशौर्यवल्बजमुतवनललुण्डवज्जःसर्व्वटणानि ॥ १८ ॥

तेषां यथोपदिष्टानां कुशानामलामे, शूकटणादिवज्जं सर्व्वटणानि, वर्हिषस्तरणार्थमासादयितव्यानि, वर्हिःभञ्जकानि वा भवन्ति । तैः कुशार्थः कर्त्तव्यः—इत्यर्थः । शूकटणं, शूकयुतं टणम् । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्यः । शरादयः, टणजातिविशेषाः । यत् पुनर्वल्बजविधायकं पुराणवचनम्—

“कुशाः काशाः बल्बजाश्च तथाऽन्ये तौह्णरोमशाः ।

मौञ्जश्च शादलश्चैव षड्दभाः परिकौर्त्तिताः” ।

इति । तत् कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । ‘तौह्णरोमशाः,—इति बल्बजानां विशेषणं, तेनात्र तद्व्यतिरिक्तबल्बजानां निषेधो बोद्धव्यः’—इति नारायणोपाध्यायप्रभृतयः । तदसङ्गतम् । साधारण-

वचनव्यपाश्रयेण स्वशास्त्रमङ्गोचस्थान्याय्यत्वात् । 'तथाऽन्ये'—इति वचनजानां भेदेनैव तौह्यारोमशानामवगमाच्च । अन्यथा, 'तथाऽन्ये'—इति प्रमादपाठः स्यात् । षट्सङ्ख्याविरोधाच्च । षट्सङ्ख्या-
कीर्त्तनं खल्वेवं विरुध्यते । तौह्यारोमशत्वस्य वचनविशेषणत्वे पञ्चानामेवोपलम्भात् । न च—

“ पिबतौर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाकमेवच ” ।

इति तत्पूर्ववचनोपात्ताभ्यां दूर्वाश्यामाकाभ्यां सङ्ख्यापूरणम् इति वाच्यम् । सप्तसङ्ख्याऽऽपत्तेः । तस्मात्, ततो भेदेनैव इह षष्ठा-
मुपादानम् । षष्ठामेव वा मध्ये दूर्वाश्यामाकयोरितरापेक्षया उपा-
देयत्वार्थं तयोः पूर्वं प्रातिस्निकतया कीर्त्तनम्,—इति वर्णनीयम् ।
ते खल्वत्र शादलतथैव लभ्येते । यच्च,—शादलम्—इति दूर्वादियङ्-
विशेषणं पृथक्त्वे तु सप्तमापत्तेः,—इति वाचस्पतिमिश्रवर्णनम् ।
तदप्यनुचितमेव । विशेषणत्वाऽसङ्गतेः । शादलस्यैकवचनान्ततया
कुशादीनाञ्च बहुवचनान्ततया निर्देशात् परस्परमनाकाङ्क्षत्व-
प्रतीतेः । मौञ्जस्य शादलस्यैव—इति च मुञ्जादिभ्यो भेदेनैव
शादलस्यावगतेः । पूर्ववचनोपात्तयोः दूर्वाश्यामाकयोरन्तर्भाव-
स्योक्तत्वाच्च । षड्दर्भाः—इति खल्वत्र परिभाष्यते । तेषामेव
दूर्वाश्यामाकयोः विशेषविवक्षया पूर्वोपादानम्—इत्यस्मादुक्तैव
वर्णना । अतएव इह पठितानामपि कुशानाम्—

“ गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सहस्रिन्नाः समूलकाः ” ।

इति पूर्ववचनपूर्वाद्धिं परिकीर्त्तनं सङ्गच्छते । तस्मात् पूर्ववचने
पूर्वाद्धेन प्रथमकल्पानां कुशानाम्, उत्तराद्धेन च अनुकल्पान्तरा-

पेक्षया अभ्यर्हितयोः दूर्वाश्यामाकयोः पृथगुपादानम्—इत्या-
दरणीयम् ॥ १८ ॥ ० ॥

आज्यं स्थालीपाकीयान् ब्रौह्मीन् वा यवान् वा
चरुस्थालीं मेक्षणां सुवमनुगुप्ता अप इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिपदम् उपकल्पयते—इति सम्बध्यते । कथम् ? आज्यम्
उपकल्पयते । स्थालीपाकीयान् स्थालीपाकसमर्थान्,—यावद्भिः
स्थालीपाको निर्वहति तावतो ब्रौह्मीन् वा यवान् वा, उपकल्पयते ।
चरुस्थालीम् उक्तलक्षणम्, उपकल्पयते । मेक्षणम्—

“ इन्द्रजातीयमिन्द्रार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तञ्चाङ्गुष्ठपृथ्व्यमवदानक्रियाचमम् ।

एषैव दर्बी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रूवे ।

दर्बी द्वाङ्गुलपृथ्व्या तुरीयोनन्तु मेक्षणम् ” ।

इति कर्षप्रदीपोक्तलक्षणम्, उपकल्पयते । सुवमुपकल्पयते ।
सुवलक्षणमुक्तम् । अनुगुप्ता अप उपकल्पयते । इतिना, अन्यदप्ये-
वम्भूतं दर्बीप्रभृतिकं सूचयति । उपकल्पनं चामीषामुदगघाणा-
मग्रेरुत्तरतः प्राञ्चं प्राञ्चं प्रयोजनानुसारेण करणीयम् । तथाच
कर्षप्रदीपः ।

“ प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्रेरुदगयं समीपतः ।

तत्तथाऽऽमादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ” ।

इति । उपकल्पितानां चामीषां प्रसेकोवौक्षणमभ्युक्षणञ्चाङ्गिः
कर्त्तव्यम् । तदाह गृह्यसंग्रहः ।

“द्रव्याणामुपकृतानां होमोयानां यथाविधि ।

प्रभिक्षन् वीक्षणं कुर्यादद्भिरभ्युक्षणं तथा ” ।

इति । तदिदं द्रव्यामादनं स्यष्टिलोपलेपनात् परत एव करणीयम् । कस्मात् ? आचार्य्येण तथैव सूचितत्वात् । आचार्य्य-
पुत्रोऽप्याह गृह्यासंगहे ।

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वर्षीं कुर्याद्ददङ्मुखीम्” ।

इति । तदनेनोपलेपनात् परं द्रव्यामादनमभिधाय, “लक्षणं
तत् प्रवक्ष्यामि”—इत्यादिना लक्षणमग्निस्थापनादिकञ्च परतो-
ऽभिहितवान् । अथैवमुदगग्रेर्द्रव्यामादनं कर्षप्रदौषोक्तं विरुध्यते ।
नैष दोषः । भविष्यताऽप्यग्नौदौच्याः संवन्धोपपत्तेः । तथाच “पुरो-
डाशकपालेन तुषानुपवपति”—इत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन
कपालस्याभिसंवन्धो निर्णीतः, तथैवात्रापि भविष्यतैवाग्निना उत्त-
रस्थाः संवन्धो बोद्धव्यः । अग्निस्थापनात् पूर्वमेव द्रव्यामादनस्योप-
देशादनन्यगतेर्वचनात् ॥ १९ ॥

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥ २० ॥

यानि तैत्तिरीयानुकल्पं प्रत्युदाहरिष्यामः । चण्डात् यानि च
उलूखलादीन्युदाहरिष्यामः, तान्युपकल्पयते ॥ २० ॥ ० ॥

अथेदानीमुपवसतो व्रतमुच्यते,—

न तदहः प्रसृज्येत ॥ २१ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, न प्रसृज्येत प्रकर्षेण त्यजेत् गृहम्—

इत्यर्थाद्गम्यते । सृज्यतिसृज्यजतिकर्मा । तदनेनास्य प्रवासे-
निषिध्यते । प्रसृज्येत—प्रकर्षेण दूरं गच्छेत्—इति वा व्याख्येयम् ॥

२१ ॥ ० ॥

दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥ २२ ॥

अभ्येयात् आगच्छेत् । स्वयं होतुम् । तदहरिति वर्त्तते ॥ २२ ॥ ० ॥

अबहुवादी स्यात् ॥ २३ ॥

बहु वदितुं शीलं यस्य,—सोऽयं बहुवादी, स न भवति,—
इत्यबहुवादी, स्यात्, तदहरिति वर्त्तत एव । तदच,—ताच्छौ-
न्यार्थकनिष्प्रत्ययात् दृष्टैव बहुवादी न भवेत्, व्याख्यानादौ
स्वल्पदोषएव बहुकथनेऽपि,—इति दर्शयति ॥ २३ ॥ ० ॥

अन्यतस्तु धनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥ २४ ॥

अन्यतः सकाशात् धनं द्रव्यं क्रीणीयात्, न तु स्वयं विक्री-
णीत अन्यस्मै । तदहरित्येव । तदच तुशब्दो भिन्नक्रमेण
योजनीयः, अनर्थको वा । “मिताक्षरेध्वनर्थकम्”—इति वचनात् ॥
२४ ॥ ० ॥

सत्यं विवदिषेत् ॥ २५ ॥

ऋजुरन्तरार्थः । सत्यं वदेत्,—इति वक्तव्ये, सत्यं विवदिषेत्,
—इति सूचयन्नाचार्यो मनसाऽप्यसत्यं वक्तुं नेच्छेदित्युपदिशति ॥
२५ ॥ ० ॥

अथापराह्ण एवाप्तुत्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-

यातां; यदेनेयोः काम्यं स्यात्, सर्पिर्मिश्रं स्यात्;
कुशलेन ॥ २६ ॥

अथ दद्याद्याहरणानन्तरम्, आशुत्य, अपराह एव दम्पती
भुञ्जीयाताम्—इति भिन्नक्रमेण योजनीयम् । कुतः? पूर्वाह एव
स्नानस्यास्नानात्, तद्वाधे च कारणविशेषाभावात् । तथाच स्मरणम् ।

“चतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाहचिमे जले” ।

इति । “अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्रीयाताम्”—इति च तस्मा-
न्तरे अपराह्णे एवानयोर्भोजनोपदेशात् । तस्माद् यथोक्तएवार्थः ।

अह्नोऽपरो भागः, अपराह्णः । तत्रैव भुञ्जीयाताम्,—इत्येक-
भोजनमनयोर्निश्चयते,—दिर्भोजनप्राप्तौ भोजनान्तरव्युदासार्थम् ।
किं भुञ्जीयाताम्? औपवसथिकम् । उपवसथेन संसृष्टं—तचापि
यदविरुद्धम् । तचापि एनयोर्दम्पत्योर्यत् काम्यं कमनीयं रुचितम्—
इत्येतत् । स्यात्, भवति । सर्पिर्मिश्रं हृतमिश्रञ्च स्यात् । यच्च
कुशलेन सुखेन, परिणमति,—इति वाक्यशेषः । एतदुक्तं भवति ।
इत्यमौपवसथिकमन्यं भुञ्जीयातां, यत् भुक्तमनयोः सुखेन परिण-
मति, न मनागपि शरीरवैषम्यमुत्पादयति,—इति । एवं खल्व-
विघ्नेन श्रोत्रागः सम्पत्स्यते,—इत्यभिप्रायः । किम्पुनस्तदौपवसथिकम् ?
जवणादिवर्जम्,—इति ब्रूमः । कुतः? गृह्यान्तरवचनात् । तथा-
चोक्तम् ।

“जवणं मधु मांसञ्च चारं श्रो येन ह्रियते ।

उपवासे न भुञ्जीत, नोरुचौ च किञ्चन” ।

इति । अथ, चरुरात्रौ किञ्चन न भुञ्जीत,—इत्युपादानात्,
दिवा देवादभोजने, रात्रेः प्रथमयामेऽपि भोजनं दर्शयति ।

“ दिवोदितानि कर्माणि सुकाले न कृतानि चेत् ।

शर्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्मितः ” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौथगृह्यसूचभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य पञ्चमौ खण्डिका ॥०॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

अथेदानीमौपवसथिकभोजननियमद्रष्टुं ब्राह्मणमुदाहरति,—
मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुति-
भवति ; य औपवसथिकं नाश्नाति ॥ १ ॥

मानतन्तव्योनाम कश्चिदाचार्यः च किल उवाच । किम्
उवाच ? तदुच्यते । न ऊता अऊता फलरहिता,—इत्येतत् । वै-
इत्यनर्थको निपातः । एतस्य, औपवसथिकम् अनश्वानस्य मानु-
ष्याहुतिर्मनुष्योपकारार्था आहुतिः, मायंप्रातर्होमवैश्वदेवादिस्तल्लक्षणा
भवति । ऊताऽपि मानुष्यहुतिरऊता भवति— सर्वोऽपि होमो-
निष्फलो भवतीत्यर्थः । मानुष्याहुतिः प्राणाग्निहोचल्लक्षणा वा ।
तथाच स्मर्यते ।

“ गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्वं न पश्येत् ।

प्राणाग्निहोचलोपेन श्वकौर्णो भवेत्तु मः ” ।

इति ।

“ अनश्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते चयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनश्वताम् ” ।

इति चैवमादि । तथाचावश्यं होतव्या मानुष्याहुतिः प्राणाग्नि-
होचल्लक्षणा अस्य न ऊता भवतीत्ययं प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । एतस्य,—

इति आचार्य एव विवृणोति । 'य औपवसथिकं नाश्नाति' न भुङ्क्ते ॥ १ ॥ ० ॥

किञ्च । स खल्वयम्,—

अनीश्वरो ह क्षोधुको भवत्यकाम्योजनानां पापव-
सौयसौ हास्य प्रजा भवति ॥ २ ॥

न ईश्वरोऽनीश्वरो ह किल भवति । सर्ववैश्वर्यमस्य व्याहन्यते
स्वस्य द्वयेऽपि,—इत्यर्थः । क्षोधुकः क्षुद्रयुक्तः,—अष्टपत्रः सदा भवती-
त्यर्थः । न काम्योऽकाम्योऽकमनीयोऽस्पृहणीयो जनानां लोकानां
भवति । किञ्च । पापवसौयसौ पापशीला, ह किल अस्य औप-
वसथिकमनश्रुवानस्य, प्रजा सन्ततिर्भवति । पापं प्रसिद्धं वसौयः
पुण्यम् । तदुभयवत्यस्य प्रजा भवति,—इति वा वर्णनीयम् ॥ २ ॥ ० ॥

अनश्रुवानस्य दोषमभिधाय, अथेदानीं वैपरीत्येनाश्रुवानस्य
गुणा अभिधीयन्ते,—

य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः
काम्यो जनानां वसौयसौ हास्य प्रजा भवति ॥ ३ ॥

वसौयसौ कल्याणी पुण्यवतीत्यनर्थान्तरम् । सुखिरा,—इति भट्ट-
भाष्यम् । अपापवसौयसौ,—इति पाठे,—पापवसौयसौ व्याख्याता,
सा न भवतीत्यपापवसौयसौ । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादौपवसथिकमनश्रुवानस्यैते दोषाः, अश्रुवानस्य चैते गुणा-
भवन्ति,—

तस्मात् यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

यदौपवसथिकं कामयेत गृहपतिः, अत्ययादा कामयेयातां दम्पती, तद्भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमन्यदपि व्रतमभिधीयते,—

अथ एवैतां रात्रिं शयीयाताम् ॥ ५ ॥

अधो भूमावेव न पत्यङ्गादौ । स्वस्तरश्च न निषिध्यते । एतां उपवसथदिवसीयां रात्रिं शयीयातां दम्पती ॥ ५ ॥

तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयातामिति-
हासमिश्रेण वा केनचिद्वा ॥ ६ ॥

तौ दम्पती । खल्वित्यनर्थको निपातः । जाग्रन्मिश्रौ जाग्रदवस्थ-
यैव स्वापं मिश्रयन्तौ, एतामौपवसथिकां रात्रिं विहरेयातां नये-
याताम्—इत्यर्थः । कथं जाग्रन्मिश्रौ भवेताम् ? तदुच्यते । इति-
हासमिश्रेण । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । इत्यम्भावे दृतीयः । इति-
हासमिश्रतया—तदालोचनयेत्येतत् । इतिहासमिश्रेण केनचित्
सङ्गवहारेण वा,—इति वा व्याख्येयम् । अन्येनापि केनचित्
पुण्यकयादिना वा,—इत्ययमभ्युपायो जाग्रन्मिश्रत्वे ॥ ६ ॥

जुगुप्सेयातान्वेवाव्रत्येभ्यः कर्मभ्यः ॥ ७ ॥

जुगुप्सेयातां निन्देताम् । अव्रत्येभ्यः, व्रते साधु व्रत्यं, तन्न भवती-
त्यव्रत्यं,—व्रतविरुद्धमुच्यते । तेभ्यः कर्मभ्यः साम्यधर्मादिभ्यः,—तानि
कर्माणि त्यक्तुम्—इत्यर्थः । गोप्तुम् इच्छा वा जुगुप्सोच्यते । तदा

खल्वप्रत्येभ्यः आत्मानं रचितुम् इच्छेताम्—इति व्यक्तैव वचनव्यक्तिः।
तुग्रब्दः सम्भवकालं व्यवच्छिनन्ति। एवग्रब्दश्च, प्रकृतं नियमयन्
व्यतिरेके व्रतभङ्गमवगमयति। अतएव स्मर्यते,—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
मङ्गल्योऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।
अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्यविरोधकम् ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ।

इति ।

“उपवासे तथा यौनं हन्ति मग्न कुलानि वै ।
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शाच्चाभिः कङ्कयनादपि ।
ब्रह्मचर्यं विपद्येत, न दारेष्वृतुमङ्गमात्” ।

इति चैवमादि। अत्र च, सम्प्रेक्षणात्, मङ्गयनात्,—इत्यत्र
अरागतं संग्रहस्त्यर्थः, साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथा,—इति शूलपा-
ण्डुपाध्यायः। तुग्रब्दश्चग्रहार्थो वा,—गात्राभ्यङ्गादीनि समुच्चि-
नोति। कस्मात् ?

“गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतम्” ।

इत्येवमादिस्मरणात् ॥ ७ ॥ ० ॥

न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

प्रवसन् प्रवासमनुतिष्ठन् न उपवसेत्,—इत्याह्वरेके आचार्याः ।

एतस्मादेवावगम्यते,—प्रवसन्नप्युपवसेत्,—इत्यन्ये आचार्या मन्यन्ते—
इति ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा तु खलु प्रवसन् गृहपतिर्नोपवसति, तदाऽपि,—

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

पत्न्या व्रतमौपवसथिकं भवति,—इति आङ्गराचार्याः ॥ ९ ॥

तदेवं प्रवसता नोपवस्तव्यम्,—इत्येकेषामाचार्याणां मतं, प्रव-
सताऽप्युपवस्तव्यम्—इति चापरेषाम् । एतस्मिंश्च विकल्पे मति,—

यथा कामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ १० ॥ ० ॥

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निः पञ्चाग्निरुच्यते । स च,—

“पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोऽगृहे” ।

इति स्मृत्युक्तः । पवन आवमथ्योऽग्निः, पावनः सम्भोऽग्निः यः
ग्रीतापनोदनाद्यर्थे वज्रपु देशेष्वपि विधीयते,—इति कुञ्जकभट्टः ।
त्रेता दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयलक्षणमग्निचयम् । अज्व-२त् ।
त्रैपासनाग्निमधिरत्य उपवसथस्य सूचितत्वादाहिताग्नेरेव न प्राप्नो-
तीत्येवमतिदिश्यते ॥ ११ ॥ ० ॥

यच्चाग्नयो विदध्यात् ॥ १२ ॥

आग्नयते अभ्यस्यते,—इत्याग्नयो वेद उच्यते । स खल्वग्नायः

शास्त्रान्तरीयोऽपि यदन्यदिदध्यात्, तदपि कर्त्तव्यम्,—इति वाक्य-
शेषः । अध्वर्युपत्ययत्वादग्निहोचस्य तदान्नायविहितं कुर्यादित्यभि-
प्रायः । चः समुच्चये, पूर्वोक्तमेव समुच्चिनोति ॥ १९ ॥ ० ॥

अथ पूर्वोक्त एव प्रातराहुतिं हुत्वाग्नेनाग्निं परि-
क्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तौर्य्य ॥ १३ ॥

अथापरदिने प्रातराहुतिं कृत्वा । मिद्धाया अपि प्रातराहुतेः
पुनरभिधानं क्रमार्थम् । कथन्नाम ? प्रातराहुतिं कृत्वा समिदा-
धानानां विधाय वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । कुतः ?

“आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो-
ब्रह्मासनमास्तौर्य्य” — इति च गृह्यान्तरम् । नैतदेवम् । कस्मात् ?
स्वशास्त्रविरोधात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“लेखनाभ्युत्पणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्धदेत् ।

ततो भूमियज्ञं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ।

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत्” ।

इति । कर्मप्रदीपोक्तस्य क्रम आधानविषयः । कथं ज्ञायते ?
तत्रैव तदभिधानात् । गृह्यान्तरमप्यन्येषामेव न तस्मात्कम् । स्वशास्त्र-
विरोधापत्तेः । कात्यायनादिभिर्हि तत् सूचितम् । ते किल
काणादिशास्त्रिणां सूचकाराः । तथाच भूमिजपं तदनेन परिसमूहनञ्च
कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादित्ययमत्र कर्मक्रमः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।
तदयमर्थः । प्रातराहुतिं कृत्वा पूर्वोक्त एव—प्रतिपदभावेऽपि,—

इत्यवोचाम । अग्रेण पूर्व्या दिशा, अग्निं परिक्रम्य अग्निं
प्रदक्षिणौकृत्य गत्वा, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिक्षग्नेः । सार्व-
विभक्तिकस्तस्मिन् ।

“उदगधारामविच्छिन्नामाम्यमारभ्य दक्षिणाम् ।

दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्षसु नित्यशः” ।

इति गृह्यासंयहवचनात्, अविच्छिन्नां वारिधारां दत्वा, प्राग-
यान् दभान् आप्नीर्य, ब्रह्मोपवेशनार्थम् । निरस्यति,—इति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः । तच्च निरसनं ब्रह्मणः कर्म,—इति वक्ष्यामः ।
ततश्च, एतदन्नं कर्म याजमानिकम् । कथन्तर्हि आस्तरणनिरसनयोः
सम्बन्धः ? समानकर्तृकत्वाभावात् । कुतः पुनः समानकर्तृकत्वमन्तरेण
न सम्बन्ध उपपद्यते ? क्वाप्रत्ययवलात्,—इति चेत्,—इति चेत्
भवान् पश्यति क्वाप्रत्ययवलादेतदवगम्यते ; समानकर्तृकया
कयाचित् क्रियया सममच सम्बन्धेन भवितव्यम्,— इति । अत्रोच्यते ।
नान्यथोपपत्तेः । नैष दोषः । कस्मात् ? अन्यथाऽप्युपपत्तेः क्वाप्रत्ययस्य ।
कथम् ? पूर्वकालतामाचार्यतया । तत्राप्येष दृश्यते,—इति वक्ष्यामः ।
‘अन्यच्छेष्टे’—इति वा व्यवहिततरेण वक्ष्यमाणेन सम्बन्धो वर्णनीयः ।
एवं किल भट्टनारायणादयो व्याचक्षिरे । श्लोकश्चात्र भवति ।

“येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” ।

इति । अतिक्रान्तसंबन्धस्य गोभिले शङ्कितव्य इति चोक्तं
गोभिलपुत्रेण । तच्च पुरस्तादुपदर्शितम् ॥ १३ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्राह्मं कर्म अभिधीयते,—

तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणोरङ्गु-
ष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभि-
संगृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति,—निरस्तः
परावसुरिति ॥ १४ ॥

तेषां यजमानास्तृतानां दर्भाणां, पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि,
प्रत्यङ्मुखः पश्चिमाभिमुखः, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन्, सव्यस्य वामस्य, पाणेः
करस्य, अङ्गुष्ठेन, उपकनिष्ठिकया—कनिष्ठसमीपदेशस्या अङ्गुली
उपकनिष्ठा अनामिका च उच्यते, उपकनिष्ठैव उपकनिष्ठिका,
तथा च अङ्गुल्या, ब्रह्मा ब्रह्मतया परिकल्पितः इदानीमपि कथा-
चिद्विवक्षया ब्रह्मा—इत्युच्यते । आसनात्—तदर्थकल्पितात् यजमा-
नास्तृतात् कुशमथात्, तृणं दर्भरूपम्, अभि संगृह्य गृहीत्वा,
दक्षिणापरं—दक्षिणस्याश्च अपरस्याश्च दिशोरन्तरालम्, अतएव,—
अष्टमम् उभयदिगष्टमांशं, देशं दिग्विभागः नैऋतकोणम्,—
इत्येतत् । तं प्रति, निरस्यति प्रक्षिपति ;—निरस्तः परावसुः,—
इति, अनेन मन्त्रेण ।

तदिदं निरसनं ब्राह्मं कर्म—इति विज्ञायते । कुतः ? ब्रह्मा,—
इति कतेनिर्देशात् । साव्यायनसूत्राणाञ्च । स खल्व्वाचार्याऽन्यत्रैव
याजमानं कर्म सूत्रयित्वा, “सर्व्वं ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्या-
द्दं मेभ्योऽन्यत्”—इति ब्राह्मं कर्म वक्तुमुपक्रममाणः तत्रैव प्रकरणे,—
“तद्वक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत्,
आवसोः सद्ने मीदामीत्युपविशेत्”—इति सूत्रयाञ्चकार । तदनेन,

निरसनं ब्राह्मं कर्म,—इत्यवगच्छामः । अतएव तेनेव “दक्षिणाह्ने
तु सदसः पूर्वमुपवेशनं प्रस्तोतुः प्रतुपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन ;
निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा ह्यणं निरस्येत्, आवसोः सदने
मौदामौत्युपविशेत्”—इति ब्राह्मं कर्म निरसनमुपवेशनञ्च अन्यथा-
प्यतिदिष्टम् । एतस्माच्च कारणात् नात्र आसनेन ब्रह्मणः सम्बन्धः,
अपितु निरसनेनैव,—इत्यवगन्तव्यम् ।

ये तु ब्रुवते,—‘नात्र ब्रह्मोत्यासनेन सम्बन्धः, उपवेशनात् पूर्वं
तत्सम्बन्धाभावात्’—इति । तान् प्रति वक्तव्यम् । तदर्थपरिकल्पि-
तत्वादासनस्य अस्यैव कोऽपि सम्बन्धः—इत्यकामेनापि वाच्यम् ।
लोकेऽपि देवाद्यर्थपरिकल्पितासनादौ देवासनादिव्यपदेशाः
शतशो दृश्यन्ते । “लोके येस्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि
सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेषु”—इति खल्वनुक्रमणिका शास्त्र-
तात्पर्यविदाम् । “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”—इति च
भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य व्यपदेशो दृश्यते । तस्मात्,—यथा,
“प्रैतु होतुश्चमसः”—इत्यत्र, होता यत्र चमति चमिष्यति
अचमौदा स होतुश्चमसः,—इति चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे
निर्णीतं, तथा अत्रापि ब्रह्मा यत्र आस्ते आसिष्यते आसिष्ट वा,
तद्ब्रह्मासनम्,—इति शक्यते वक्तुम् । अन्यथैव दिशा,—ब्रह्मासनमा-
स्तौर्य,—इति, दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने,—इति, ब्रह्मासने निधाय,—इति
चैवमादयः शतशः व्यपदेशाः समुपपद्यन्ते । एतावन्मात्रे पुनरत्र
कारणेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मासनात्—इति यथाश्रुत एवार्थो वर्णनीयः
स्यात् । ब्रह्मासनयोरिदानीमपि सम्बन्धस्य अस्माभिरुपपादितत्वात् ।

श्रुत्या खल्वामनसम्वन्धो ब्रह्मणोऽचावगम्यते, वाक्येन च व्यवहित-
योजनया निरसनसम्वन्धश्चिकौर्वितः ।

कथन्तर्हि प्रकृतेऽपि निरसनेन सम्वन्धः ? ननु श्रुत्या आसन-
सम्वन्ध एव स्यात् । स्यादेतदेवं, यदि शास्त्रान्तरमस्यां वर्णनायां
कारणं न स्यात् । अस्ति चात्र स्पष्टं शास्त्रान्तरम् । आसन-
सम्वन्धेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञायते,—को निरस्यति ?—इति ।
अवश्यमत्र कर्त्ता कस्यित् कल्पयितव्यः । स तावदुपस्थितत्वात्
बलवच्छास्त्रान्तरबलाच्च ब्रह्मैव कल्पयितुमुचितः । न खल्वत्र
यजमानः कर्त्ता आचादुपदिश्यते, मन्त्रिधीयते वा । क्वाश्रुतेः
पूर्वापरौभावमात्रेणापि चरितार्थत्वात् । स खल्वत्र चिकल्पयिषितः ।
न तु शक्यते कल्पयितुम् । एन्यान्तरविरोधात् । तदपि खल्वस्म-
च्छास्त्रमेव, किमिति यदृच्छाकल्पनया उपरुध्येत ! । उभयसम्व-
न्धस्य च वक्तुमावश्यकत्वे, निरसनसम्वन्ध एव तावदुचितो वर्णयि-
तुम् । गुणप्रधानभावेनोभाभ्यामन्वये च प्रधानानुरूपैव विभक्ति-
रभियुक्तैरनुमन्यते । तस्मादस्मदुक्तमेव समाधानमादरणीयम् ॥

१४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसन उपविशत्यावसोः
सदने सौदामौति ॥ १५ ॥

अप उदकम्, उपस्पृश्याचम्य स्पृष्ट्वा वा, अथानन्तरं ब्रह्मा
आसने यथोक्ते उपविशति,—आवसोः सदने सौदामौत्यनेन
मन्त्रेण । तदत्र सूत्रमनवसृष्ट्यैव,—‘आवसोः सदने सौद,—इति
यजमानो ब्रूयात् । एतदन्तमेव कस्मै याजमानिकम् । सौदामि,—

इत्यभिधाय ब्रह्मा उपविशेत्—इति भवदेवभट्टकल्पना समुक्त-
सिता ॥ १५ ॥ ० ॥

स खल्वयम्,

अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्म्मणः
पर्यवसानात् ॥ १६ ॥

अग्निम् अभिमुखः आभिमुख्येनाग्निमुखः,—उद्बुध इत्यर्थः ।
वाग्यतो नियमितचवनः प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य, सोऽयं
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन् आस्ते । कियन्तं कालमास्ते ? आ
कर्म्मणः पर्यवसानात् । परि मर्त्यतोभावेन कर्म्मणः अवसानं
समाप्तिः कर्म्मणः पर्यवसानम्, तत्पर्यन्तम् । किमिदं कर्म ? यत्
क्रियते यजमानेन, तदिदं यागादि कर्म । कुत्र पुनरस्य सर्वतो-
भावेन अवसानम् ? दक्षिणादाने—इति ब्रूमः । कुतः ? तच्च
तदिधानात् । कर्म्मन्ते खल्वेषा विधीयते । अदत्तायां खल्वस्यां
कृतमपि कर्म न परिसमाप्यते, निष्फलत्वात् । अतएव,—‘हतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः’—इति स्मरन्ति । आह, दक्षिणायाः अनेन अङ्गत्वम्
केवलमुच्यते, तदभावे च कर्म्मणो वैगुण्यात् निन्देयम् ? तर्हि
व्यक्तमस्याम् अदत्तायां कर्म न परिसमाप्यते, अपि तु दत्ताया-
मेव,—इति यथोक्त एवार्थः । अतएव,—आ वसोः सौदामि,—इति
ब्रह्मोपवेशनमन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते । भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्ण-
यन्ति—‘कर्म्म, कृताकृतप्रत्यवेक्षणम्’—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

स खलु वाग्यतोऽपि,—

भाषेत यज्ञसंमिद्धिम् ॥ १७ ॥

भाषेत वदेत्, यज्ञसंमिद्धिं यज्ञस्य सम्यक् मिद्धानुकूलां वाचम्,—
यदा खल्वन्यथैव होत्रा कर्म क्रियते, तदा यज्ञस्य सम्यक् मिद्धानु-
र्थम्,—एतदेवं कुरु, कृत्वा चेतदेतत् कुरु,—इत्येवमादिलक्षणां ।
एतदन्यत्र अस्य वाग्यतत्वम्—इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रापि—

नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥ १८ ॥

अयज्ञियां यज्ञानर्हामस्मृतां वाचं न वदेत् । भवति चात्र
नाद्वयम् । “माधुभिर्भाषितव्यं, नापभंसितवै न स्वेच्छितवै”—इति ॥
१८ ॥ ० ॥

यद्ययज्ञियां वाचं वदेत् ; वैष्णवौमृचं यजुर्व्वा जपेत् ॥ १९ ॥

यदि कुतश्चित् कारणात् अयज्ञियामस्मृतां वाचं वदेत्,—
तर्हि वैष्णवौ विष्णुदेवताकाम् अचम्—इदं विष्णुर्विचक्रमे,—
इत्यादिलक्षणां जपेत् । मुख्यस्यायं पक्षः, इह वाग्व्याख्याणात् ।
तदमस्मवे, यजुर्व्वा जपेत् । यजुश्च, विष्णोः शिरोऽसि—इत्यादि-
लक्षणम्,—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । विष्णोरराटमसि—
इत्यादिलक्षणम्,—इति रघुनन्दनादयः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः
प्रमाणम् ॥ १९ ॥ ० ॥

अपिवा नमोविष्णवे इति ब्रूयात् ॥ २० ॥

अपि वा, अग्न्यजुषोर्जपामस्मवे, नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् ॥ २० ॥

यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्दौचञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव
कल्पेन क्वचं वोत्तरामङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा
ब्रह्मासने निधाय, तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेष्टेत् ॥ २१ ॥

यद्यसति ब्राह्मणान्तरे । उ वै,—इत्यनर्थकौ निपातौ । एवमेके ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यद्यर्थे । एवमपरे । उभयं
चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । तदनेन लिङ्गेन विधिरनुमौयते :—
अमम्भवे उभयमपि स्वयं कुर्यात्,—इति । तदिदमभिहित-
मस्माभिः,—‘अथ यदि दधि पयो यवागूं वा’—इत्येवमादिके सूत्रे ।
किं पुनस्तदुभयम् ? तदच्यते । दौचं होतुः कर्म चैव, ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः
कर्म चैव । तर्हि, एतेनैव कल्पेन पूर्वोक्तयैव श्रुता, श्रुतेणाग्निम्—
इत्येवमादिकथा । एवकारकरणात्,—आवसोः मदने भौदामि,—
इति मन्त्रोऽपि एवमेवाविकृतः पठनीयः,—इत्यवगम्यते । कायया
त्रायते—इति क्वचम् आतपचं वा, उत्तरामङ्गमुत्तरीयं वा, उदक-
मण्डलम् उदकपरितं कमण्डलुं वा, दर्भवटुं कुशब्राह्मणं वा,—

स खल्वयं दर्भवटुर्यथा निर्मातव्यः, तदाह गृह्यासंयहपरिशिष्टम् ।

“ऊर्ध्वकेगो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेगस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ।

इति । अत्र च,—

“द्विरावृत्त्याय मध्ये वे अर्द्धावृत्त्याऽन्तदेशतः ।

यन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मणन्धिसंज्ञकः” ।

इति पुगणवाक्यमप्यनुसन्धेयम् । दर्भपरिमाणञ्चात्र नास्ति,—
इत्याह कर्मप्रदौपः ।

“यज्ञवास्तुनि मुद्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ।

इति । एवञ्च,—

“पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः” ।

इति वचनं यदि समूलं, तदा सम्भवासम्भवाभ्यां नियमानिय-
मयोर्यवस्थितो विकल्पः,—इति परिशिष्टप्रकाशः । शाख्यन्तरौ-
यम्,—इति तत्त्वकारः । वस्तुतस्तु पञ्चाशद्भिर्वा अनियतसंख्यैर्वा
कुशैर्ब्रह्मा भवेदिति विकल्प आदरणीयः । द्वयोरेव स्तम्भास्ते
उपदिष्टत्वात् । कात्यायनः किल कर्मप्रदीपे दर्भवटौ दर्भसंख्या
न विहितेत्याह । आचार्य्यपुत्रस्तु गृह्यामण्डे,

“कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ?

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः” ।

इति पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा भवतीत्यभिहितवान् । एवञ्चाचार्य्य-
पुत्रस्यैतद्वचनमित्यविदुषस्तत्त्वकारस्य शाख्यन्तरौयत्तकल्पनं कल्पन-
मेव ।

“पञ्चभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।

ऊंकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ।

इति संख्यानन्तरं कौशुमादित्यतिरिक्तविषयम् ।

तमिमं दर्भवटुं वा, ब्रह्मामने निधाय स्थापयित्वा, तेनैव पथा,
येन पूर्व्वे परिक्रमणं कृतं तेनैव पथा अप्रदक्षिणेनाग्निं प्रत्याब्रज्य
आगत्य पूर्व्वस्थानम्—इत्येतत् । अथानन्तरम्, अन्यत् वक्ष्यमाणं
चेष्टेत् चेष्टेत, कुर्यादित्यर्थः ।

अचाहुः अथेतिविशिष्टमानन्त्यं द्योतयति । किन्तु ? यथोपयोगमुत्तरतोऽग्नेर्द्रव्याणामधोमुखानामुदगघाणां पूर्वपूर्वक्रमेण आसादनं, वीक्षणं, प्रोक्षणञ्च अङ्गिः कृत्वा । तदेतत् । कुतः ? शास्त्रान्तरदर्शनात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगघं समीपतः ।

तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते ” ।

इति । सांख्यानगृह्यम् । “उत्तरतोऽग्नेर्यथोपयोगमवाञ्चि पाचा-
ष्यासादयेत्”—इति ।

“द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां यथाक्रमम् ।

प्रमिञ्चन् वीक्षणं कुर्यादङ्गिरभ्युक्षणन्तथा ” ।

इति च सूत्रान्तरम् । इदञ्च द्रव्यासादनाद्यनन्तरं भूमिजपादिकं चर्वणङ्गे द्रष्टव्यम् । चर्वणङ्गे तु कर्मणि द्रव्यासादनाद्यनन्तरमेव चरुश्रपणमाचार्यः सूचयिष्यति,—‘अथोलूखलमुषले’—इत्यादि । ततश्च चर्वणङ्गे कर्मणि, द्रव्यासादनाद्यनन्तरं चरुश्रपणं अनन्तरं भूमिजपादिकं कर्तव्यम् । अतएव, कर्मप्रदीपकङ्गिः, ‘तिर्य्यगूर्द्ध-
समिन्माचा’—इत्यादिना, ‘शृपे वैणवमेवच’—इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन चर्वणङ्गमभिधाय,—‘दक्षिणं वामतो वाह्यम्’—इत्यादिना भूमिजप-
परिसमूहनहस्तविन्यासोऽभिहितः । तस्माद् ब्रह्मस्थापनद्रव्यासाद-
नादिचरुश्रपणेभ्यः परं भूमिजपपरिसमूहनादिकम्—इति भवदेव-
भट्टवैरेश्वररघुनन्दनप्रभृतयः । भट्टभाष्ये तु,—भूमिजपं, यच्चेन
परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कर्तव्यम्,—इत्युक्तम् । सरलापरि-
शिष्टप्रकाशकाराभ्यान्तु,—भूमिजपानन्तरं चरुश्रपणम्—उक्तम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । कर्मप्रदौपकृता पदार्थानामुपन्यासमात्रं
 कृतं न तु क्रमोऽपि तेषामभिहितः । तत्र चर्चङ्गमभिधाय भूमि-
 जपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परिचिकल्पयिषितः ।
 स चायमाचार्यपुत्रोपदिष्टक्रमविरोधाद्भवितुं नार्हति । तथाच
 “लेखनाभ्युत्थणे कृत्वा”—इत्यादि पुरस्तादुदाहृतम् । तस्मादाचार्य-
 पुत्रवचनात् भूमिजपं तृत्वेन परिमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं
 कर्तव्यं ततश्चक्षुरपणमित्यादरणीयम् । आचार्योऽपि ब्रह्मस्थापनात्
 परं चक्षुरपणं सूत्रयिष्यति । अन्यचेष्टेदित्यनर्थकं तर्हि, ननु
 “अथोक्तुखलमुषले”—इति सूत्रयिष्यत्येव । नानर्थकम् । कथं कृत्वा ?
 सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । ‘अन्यचेष्टेत्’ इति सामान्यतः सूत्रयित्वा
 अथोलूखलमुषले,—इति विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । सामान्यप्राप्तेस्तु
 विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । शास्त्रे चास्मिन् पुनरुक्तिरनुमतैवाचार्य-
 स्येति च निवेदितमधस्तादेव । आदरार्थत्वाच्च । आदरार्थमपि
 पुनरुपादानं शास्त्रे बहुलमुपलभ्यते । यत्र चरुर्नास्ति, तत्र, अन्य-
 दान्यमंस्कारादिकमित्यभिप्रायेण वा वचनमेतमुपपादनौयम् ।
 इत्यासादनन्तु आस्तां तावदिदानीं, यावदग्निस्थापनादपि पूर्वे
 करणीयमिति पुरस्तादेव व्यवस्थापितम् । सांख्यायनगृह्यन्तु
 नास्माकमित्यनुदाहरणम् ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिहान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
 प्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके सप्तमो खण्डिका ।

अथोलूखलमुषले प्रक्षाल्य सूर्यञ्च पश्चाद्ग्रेः प्रागग्रान्
दर्भानास्तीर्थीपसादयति ॥ १ ॥

अथेति आनन्तर्याथं पूर्वप्रकृतार्थे वा । पूर्वमासादिते उलू-
खलमुषले सूर्यञ्च—इत्येतत् त्रयम्—

“मुषलोलूखले वार्धे स्थायते सुदृढे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः सूपे वैणवमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, प्रक्षाल्य, पश्चाद्ग्रेः प्रागग्रान् दर्भा-
नास्तीर्थं तत्रोपसादयति स्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं खल्वग्रेहत्तरतः
समासादितानां सूर्योलूखलमुषलानामिदानीमग्रेः पश्चिमतः स्थापनं
कर्तव्यं निर्वापाद्यर्थम् । तत्रोलूखलमुषले खदिरादियज्ञियवृक्षमये ।
“वारुणान्यहोममयुक्तानि”—इति वचनात् वारुणमयानि वा । ‘सूपे
वैणवमेवच,’—इत्यत्र, ‘सूपे चैषिकमेवच,’—इति केचित् पठन्ति ।
तत्रैषिकग्रहणं वैणवस्याप्युपलक्षणार्थमिति भट्टभाष्यम् । विममाम-
करणं पृथक् संस्कारप्रज्ञापनार्थम् ॥ १ ॥ ० ॥

अथ हविर्निर्व्विपति व्रीहौन् वा यवान् वा क्सेन
वा चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥

अथानन्तरम् आसादिते तस्मिन्लूखले हविर्निर्व्वपति प्रक्षिपति ।

हविर्विंशिनष्टि,—‘त्रौहीन् वा यवान् वा’ । केन निर्वपति ? तदु-
च्यते । कंसेन वा चरुस्याख्या वा ॥ २ ॥ ० ॥

कथं निर्वपति ? तदभिधीयते—

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामादेशः
सकृत् ; द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति अनेन मन्त्रेण, देवतायाः वेद-
मेयत्यागोद्देश्यायाः नाम्न आदेशः—आदिष्यते इत्यादेशः समुच्चारणं
यथा भवति, तथा सकृदेकवारं निर्वपति, ‘दिः’ वावद्वयं तूष्णीम-
मन्त्रं निर्वपतीति मन्त्रः । तेन, ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि’—
इत्येवमादिमन्त्रेण सकृन्निरूप्य तूष्णीं द्विनिर्वपेत् ।

अथ च यावता निरुप्तेन होमो निर्वर्त्यते किञ्चिच्चावशिष्यते,
तावत् परिमितमेव हविर्विर्वप्यम् । वज्रदैवत्ये च चरौ न प्रत्येक-
मेवानुनिर्वापौ कर्त्तव्यौ, किन्तु तन्त्रेण दावेवानुनिर्वापौ सर्वशेषे
करणीयौ । तदेतत् सर्वं कर्मप्रदौपः स्पष्टयाञ्चकार । तथा चोक्तम् ।

“चरुः समशनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्माणि ।

वृषभोत्सर्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ।

आवण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च ।

कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ?

देवतासंख्यया शास्त्रा निर्वापाश्च पृथक् पृथक् ।

तूष्णीं द्विरेव गृहीयात् होमश्चापि पृथक् पृथक् ।

यावता होमनिवृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता ।

शेषश्चेव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरम् ” ।

इति । अत्र, एतेषु इति, एतत्प्रकारेण्येव्यपौत्यर्थः । प्रका-
रान्तरमाह गृह्यामंयहः ।

“चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपिवा ” ।

इति मुष्टिः पञ्चमिति गृह्यामंयहभाष्ये वक्ष्यामः ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तमुपक्रमते; दक्षिणो-
त्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेन आभादितेन सुषलेन
पश्चादनन्तरं प्राङ्मुखः प्राङ्मुख आसीनः, पूर्वप्रकृतानेव निरुप्तान्
ब्रीहौन् वा यवान् वा अवहन्तम् । अवहननं कण्डनम्-इत्याख्यायते ।
उपक्रमते आरभेत । कथम्? दक्षिणोत्तराभ्यां, दक्षिणः करः उत्तरः
उपरिगतो ययोः पाण्योस्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन
सुषलेनेत्यर्थः । “उपक्रमते इति वचनादुपक्रम एवायं नियमः ।
ततश्च शिष्येनापि पश्चादवहननं कारयतो न दोषः”—इति भट्ट-
भाष्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

त्रिः फलीकृतास्तण्डुलान् दिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदि-
त्याहुर्दिर्मेनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति ॥ ५ ॥

त्रिवारचयम् अवघातेन फलीकृतान्—फल निष्पत्तौ—इति
स्मरणात् निष्पत्तौकृतान् तण्डुलान् कृतच्छटनानित्यर्थाकथ्यते ।
एतदुक्तं भवति । सुषलेन तथाऽवहन्तव्यं यथा वारचयावघातेन
तण्डुला निष्पद्यन्ते—इति । तथाच स्मरणम् ।

“ कण्डनं मेचनञ्चैव तथैवोलूखलक्रिया ।

मरुदेव पितृणां स्याद्देवे त्रित्वं विधीयते ” ।

इति । अन्ये त्वाहुः—‘फलौकरणं तण्डुलानां कंबूकापनयनं
कटनमिति प्रसिद्धम् । मरुत् कण्डनेनैवापनौततुषांस्तण्डुलान् कृत्वा
ततः त्रिः फलौकृतान् कटितान्’—इति । तदिदं मरुत् कण्डन-
वचनममङ्गतम् । देवे त्रित्वम्—इति स्मरणात् । अपरे तु व्याचक्षते,—
‘त्रिः फलौकृतान् त्रिधा वितुषौकृतान् कण्डनप्रच्छटनाभ्यामिति
शेषः’,—इति । तदेतत् मनौषिभिश्चिन्तनीयम् । तानिमांस्तण्डुलान्
त्रिवारत्रयं देवेभ्यः प्रचक्षयेदित्याहुर्व्रतन्ति आचार्याः । अनेनैव
सूचशषोव्याख्यातः ॥ ५ ॥ ० ॥

पविचान्तर्हितास्तण्डुलानावपेत् ॥ ६ ॥

प्रचालितास्तण्डुलान् पविचान्तर्हितान् । पविचम्

“ अनन्तर्गर्भिणं मायं कौशं दिदृक्षमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पविचं यत्र कुत्रचित् ” ।

इति कर्मपदौपोक्तकचणम्, अन्तर्हितं व्यवहितं येषां, तान्
पविचान्तर्हिताः कृत्वा आवपेत् निःक्षिपेत् चरुस्याख्याम् । चरुस्या-
ख्यामुत्तराय पविचं निःक्षिप्य तण्डुलान्निःक्षिपेत्—इति तत्त्वकार-
प्रसृतयः ॥ ६ ॥ ० ॥

कुशलशृतमिव स्थालीपाक्श्चपयेत् प्रदक्षिणमुदा-
युवन् ॥ ७ ॥

कुशलः पाक-निपुणो भण्यते । तेन शृतं पक्वमिव स्थालीपाकं

अपयेत् पचेत् । इवेति निपातः । कौदृशं पुनः शृतं कुशलशृत-
मिव भवति ? उच्यते । अदग्धम् अकठिनम् अनतिशिथिलम्
अवौतरसेम् किल शृतं कुशलशृतमिव भवतीत्याचक्षहे । कुतः ?
लोकप्रसिद्धेः । कर्मप्रदौपोऽप्याह ।

“स्वशाखोक्तशुभः स्त्रिन्नोद्दग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वौतरसो भवेत्” ।

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तनं यथा भवति, तथा उदायुवन्—
'यु मिश्रणे'—इति स्मरणान्ते चणेनोर्द्ध्वमौषन्मिश्रयन्वघट्टयन्नित्येतत् ।
अपयेदितिसम्बन्धः । मेचणेन—इति कुतो ज्ञम्यते ? 'तास्मिन्नेवाग्नौ
अपयत्योदनचरुं मांसचरुञ्च पृथङ्मेचणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन्,—
इत्यन्वष्टक्ये दर्शनात् ॥ ७ ॥ ० ॥

शृतमभिघार्योदगुदास्य प्रत्यभिधारयेत् ॥ ८ ॥

शृतं पक्वं स्फुटितं चरुम् अभिघार्य आक्यस्रुवेणाज्ञाय उदगुत्त-
रस्याम् अग्नेः उदास्य उत्तार्य प्रत्यभिधारयेत् पुनस्तथाऽऽज्ञावयेत् ।
अभिधारणं चेद् शृतं पवित्रान्तरहितं कृत्वा करणौयम् । तथाच
गृह्यासयहः ।

‘पवित्रान्तरहितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिधारयेत् ।

उदास्य चैव विधिना एवं तन्म न लुप्यते” ।

इति । ॥ ८ ॥ ० ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् ; पुर-
स्तादक्षिणतउत्तरतः पश्चादिति ॥ ९ ॥

अग्निम् उपसमाधाय समिद्धिः समिध्य प्रज्वाल्य—इत्येतत् ।
 कुशैः पूर्वभासादितैः विशाखानि प्रति लूनैः समन्तं समन्तात् सर्वतः
 सर्वांसु दिक्षु इत्यर्थः । परिसृणुयात् आच्छादयेत् विकिरेत् वा ।
 कथम् ? पूर्वस्थां दक्षिणस्थाम् उत्तरस्थां पश्चात्—इत्यनेन क्रमेण ।
 ॥ ८ ॥ ० ॥

सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥ १० ॥

सर्वतः सर्वांसु दिक्षु चिवृतं वारचयं, पञ्चवृतं पञ्चकृत्वो वा,
 परिसृणुयात्—इत्यनुवर्तते ॥ १० ॥ ० ॥

कथम्यनरेकं परिस्तरणं सम्पद्यते ? यस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा
 करणमुपदिश्यते । तदुच्यते,—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥ ११ ॥

वज्रकं वज्रवृणकम् । अयुग्मसंहतं,—युग्मञ्च संहतञ्च युग्मसंहतम्—
 इति द्वन्द्वेकवद्भावः, तच्च भवतीत्ययुग्मसंहतम्, अयुग्मसंहतश्चेत्यर्थः ।
 केचित्तथैव पठन्ति । असंहतम् असंलग्नं पृथक् पृथगित्यनर्थान्तरम् ।
 तदेवं प्रतिदिशमयुग्मैः परस्परमसंलग्नैर्वज्रभिसृणैरेकपरिस्तरणं
 सम्पद्यते, तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा करणमुपदिश्यते—इत्यर्थः ।
 तत्त्वकारेणायभिहितं—‘प्रतिदिशं दर्भचयेणावृतानि कृत्वा तेषां
 मूलाणि तथैवाच्छादयेत्’—इति । तच्च दर्भचयेणेति न नियमपरं
 वाक्यम् । कस्मात् ? परिस्तरणे दर्भसंख्यानियमाभावात् । तच्च
 पुरस्ताद्दक्षिणतमस्माभिः । तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्थाम् उत्तरान्ता-
 दक्षिणान्तं यावत्, दक्षिणस्थां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, यथा

दक्षिणस्यां तथोत्तरस्यां, यथा पूर्वस्यां तथा पश्चादिग्निं कर्त्तव्यम् ।
कुतः पुनरेवमुच्यते ? कुशानां प्राग्यवानुरोधात् । 'प्राची मौन्या-
पराजिता'—इति च स्मरणादिति वदन्ति ।

तदेतत् परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रम्,—'बहुलमयुग्म-
संहतम्'—इति, न तु 'चिह्नं पञ्चदशं वा'—इत्यस्य विशेषार्थम् ।
बहुलमयुग्मम्—इत्यनुवादापत्तेः । यच्च,—“चिह्नं पञ्चदशं वा”—
इत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे अयुग्ममित्येकादशस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तथाच
गृह्यान्तरम् । “सहस्रं चिवां प्रदक्षिणं प्रतिदिशमग्रेस्तृणोति”—इति
रघुनन्दनादृतं भट्टनारायणादिमतम् । तदसङ्गतम् । न ह्येतत्
विशेषार्थं सूत्रं, किन्तु किं ?—परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनार्थम्—
इत्यवोचाम । न खल्वदग्निं परिस्तरणस्वरूपे चिह्नं पञ्चदशं वा—
इति समञ्जसं वचनम् । अदग्निं हि स्वरूपे कस्य चिह्नं
पञ्चदशं उपदिश्येत । तदिदमर्थतः सूत्रं—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या'—
इतिवदादितो द्रष्टव्यम् । तदेवं स्थिते, अयुग्मम्—इत्यस्य कुत-
एवानुवादापत्तिः ?—येन तत्परिहारार्थमेकादश्यादृत् परिकल्प्येत ।
कथमन्यथा, बहुलम्—इत्यत्र अनुवादता परिहरणीया ? नित्यानु-
वादतया परिहारस्यान्यत्रापि समानः । गृह्यान्तरमपि प्रदक्षिणं
परिस्तरणं विदधत् कौयुमादीनामन्यत्रावतिष्ठते । 'पुरस्ताद्वक्षिणत-
उत्तरतः पश्चात्'—इति खल्वाचार्यः सूत्रयाञ्चकार ॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं परिस्तरणप्रकारोऽभिधीयते,—

प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि च्छादयन् ॥ १२ ॥

प्रागग्रैः प्राकृताग्रैः कुशैः पश्चादास्तृतैरैरग्रैर्देवैर्न मध्येनापि

मूलैः पूर्वास्तृतानां कुशानां मूलानि च्छादयन् सृन्वन् परिसृणु-
यात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एकस्तावदयं परिस्तरणप्रकार उक्तः, अथेदानीमन्योऽपि प्रकार-
उच्यते,—

पश्चाद्वाऽऽस्तौर्यं दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्त-
रेण ॥ १३ ॥

पश्चाद्दिग्धरेरास्तौर्यं दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति प्रकिरन्वयति,
तथा तेनैव प्रकारेणोत्तरेणोत्तरतः प्राञ्चं प्रकर्षति । उभयहस्तेन
कुशान् गृहीत्वा दक्षिणहस्तगृहीतैर्दक्षिणतः परिसृणोति मध्यहस्त-
गृहीतैरपि मध्यतः—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥ १३ ॥ ० ॥

दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥ १४ ॥

दक्षिणानि च तान्युत्तराणि चेति दक्षिणोत्तराणि कुशाग्राणि
कुर्यात् । दक्षिणहस्तगृहीतानि कुशाग्राण्युत्तराणि उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वं पूर्वस्थां दिशि—इत्येतत् । अर्थात् मध्यहस्तगृहीतान्यधराणि
पश्चाद्दिगौत्यर्थः ।

एवं वा,—

दक्षिणानि च उत्तराणि च—इति विग्रहः । दक्षिणस्यामग्राणि
दक्षिणदिग्गतानि, उत्तरस्याञ्चोत्तराणि—उत्तरदिग्गतानि कुर्यात् ॥

१४ ॥ ० ॥

एष परिस्तरणन्यायः सर्व्वेष्टाहुतिमत्सु ॥ १५ ॥

एषोऽनन्तरोक्तः परिस्तरणप्रकारः सर्व्वधाकृतिमत्सु—यच्च यच्च
 क्लृयते तच्च तच्च भवत्यन्यच्च सायंप्रातर्होमादिभ्यः । स्तरणादधः
 प्रोक्तेष्वन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु न भवति परिस्तरणमिति ह्यवोचाम् ।
 यच्च पुनश्चूर्णं क्रियते, तत्रापि परिस्तरणं न करणीयम् । ब्रह्मैव
 तत्र परिस्तरणस्थानीयो भवति । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चर्त्यच्च न कल्पितः” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

कुशानां तत्प्रतिनिधौनाञ्च खल्वभावे,—

परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति शमीलान् पाणान् वा ॥ १६ ॥

परिधीन्—

“वाङ्मात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽवणाः ।

त्रयोभवन्धश्रीर्णाया एकेषान्तु चतुर्दिगम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकान्, एके आचार्याः कुर्वन्ति
 परिस्तरणार्थम् । तानेव विशिनष्टि । शमीलान् शमीमथान्,
 तदमम्भावे पाणान् पलाशमथान् वा । परिधीनां विन्यासप्रकार-
 माह कर्मप्रदीपः ।

“प्रागद्यावभितः पश्चादुदगमथपरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगयः स पूर्वतः” ।

इति । त इमे परिधयो गृह्याकर्मासु न करणीयाः । कुशाद्य-
 भावेऽप्युदकाञ्जलिभिरेव तच्च परिधिकृत्यं निर्वर्त्यते । तथाच
 गृह्यासंग्रहः ।

“परिधींस्तु न कुर्वीत गृह्णाकर्मसु याज्ञिकः ।

उदकाञ्जलयस्त्रिसप्तो वै परिधयः स्मृताः” ।

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

उत्तरतोऽपां पूर्णः सुवः प्रणीता ॥ १७ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिग्द्वारेणाम् उदकेन पूर्णः समुतः सुवो-
यथोक्तलक्षणः प्रणीता भवति । तदनेन संस्कारविशेषादाप एवा-
भिधीयन्ते । ताभिश्च पर्युक्षणपवित्रमार्जनादय उदकार्थाः
कर्त्तव्याः—इत्यभिप्रायः । “प्रणीताभिरुदकार्थः कार्यः”—इति च
गृह्यान्तरम् ॥ १७ ॥ ० ॥

भावे न वा स्यादित्येके ॥ १८ ॥

भावः सत्तेत्यनर्थान्तरम् । भावे अन्यस्य महतः पात्रस्य, अनन्त-
रोक्तः सुवः स्याद्वा अदृष्टार्थम्, न वा स्यात्,—इत्येके आचार्या-
मन्यन्ते । सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्णाकर्मसु नोपकल्प-
यितव्या । कुतः ?

“विहितप्रतिषिद्धाश्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्” ।

इति गृह्यासंगहोक्तेः ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्हिषि स्थालौपाकमासाद्येध्ममभ्याधायाज्यं संस्कु-
रते ॥ १९ ॥

वर्हिषि आसृते, स्थालौपाकं चरुम् आसाद्य स्थापयित्वा, इधं
यथोक्तलक्षणम् अभ्याधाय,

“ इधोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराऊतिषु स्रुतः ” ।

इति कर्मप्रदौपदर्शनात्,

“ इध्नः स्रजहनादानं चरुश्रपणमेव च ।

तृष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तज्ञेयमाददेत् ” ।

इति गृह्यासंगहवचनाच्च अमन्त्रकमग्नौ प्रक्षिप्य अन्यवाङ्म-
होमादिभ्यः । इज्यते अनेनेत्याज्यं संस्कुरुते वक्ष्यमाणेन विधिना ॥

१८ ॥ ० ॥

किन्तदाज्यम् ?—इत्यत आह,—

सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ २० ॥

सर्पिर्घृतम् । अयं तावन्मुख्यः कल्पः । तदन्नाभे तैलं तिलस्नेहम् ।
तदमन्त्रवे दधि । तदभावे पयः क्षीरम् । तस्याप्यन्नाभे यवागूं वा ।
संस्कुरुते—इति प्रतिपदं सम्बध्यते । सर्वमेतदाज्यमुच्यते, इत्यभि-
प्रायः । तदाह गृह्यासंगहः ।

“ अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।

चतुर्भिरेव यत् पुतं तदाज्यमितरदृष्टम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।

आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दोविधौयते ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

तत एव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥ २१ ॥

ततस्तस्मादात्मीर्णशेषादेव वह्निषः सकाशात्,—इति अन्यद्

वर्हिरासृतं व्यवच्छिद्यते । यस्मादेव वर्हिषः कुशमादाय आस्तरणं कृतं, तस्मादेव वर्हिषः,—इत्यर्थः । अन्ये त्वाङ्गः,—तत एव आसृता-
देव वर्हिषः—इति । तदमङ्गुतम् । कस्मात् ? उच्यते । न खल्वेतत्
सम्भवति एकमेव वर्हिः स्तरणाय च पविचकरणाय च—इति । न
खल्वेकैव कुकुटौ रन्ध्रनाय च कल्प्यते प्रमवाय च । न चैकच-
विनियुक्तानां वर्हिषामसति विशेषवचने अन्यत्र विनियोगः शक्यते
वक्तुम् । इदमेव विशेषवचनम्—इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् ।
नास्ति अत्र किञ्चित् प्रमाणं भवदभिमत एवार्थाऽस्य वचनस्य—इति ।
अन्यथा खल्वेतदस्माभिर्व्याख्यातम् । अस्ति च विनियुक्तशेषं वर्हिरिति
तदेव यद्वैतमुचितम् । तथा चोक्तम् । “विरोधे च श्रुतिविशेषाद-
व्यक्तः शेषः”—इति । ततो विलोपशेषादिति च भट्टभाष्यम् ।

प्रादेशमात्रे विलुप्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । प्रमाणार्थं मात्रम् । पवित्रे
कुरुते । द्विवचनं दल्लापेक्षम् । प्रादेशमात्रस्य वर्हिर्द्वयस्य खल्वत्र
पवित्रौकरणमुपदिश्यते । न हि द्विदलपवित्रस्य द्वित्वं शक्यते वक्तुम् ।
‘वर्हिषः प्रादेशमात्रे’—इत्यभिधानात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अनन्तगर्भिणं मायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ।

एतदेव हि पिञ्जुल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु” ।

इति आज्यस्योत्पवनार्थं द्विदलमेव पवित्रमाह । “समावप्रच्छि-
न्नापौ दभौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति”—इति च ब्राह्मणम् ॥

श्रोषधिमन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थो-
वैष्णव्यादिति ॥ २२ ॥

श्रोषधिं ब्रौह्मादिकम् अन्तर्धाय अन्तरा कृत्वा, 'पवित्रे स्थो-
वैष्णव्यौ'—इत्यनेन मन्त्रेण च्छिनत्ति वृथ्यति । न नखेन न
करजेन,—इति श्रोषध्यन्यदण्यन्तर्धाय च्छिनत्ति,—इति दर्शयति ।
॥ २२ ॥ ० ॥

अथैने अद्विरनुमार्ष्टि, विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति
॥ २३ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन् एने पवित्रे अग्निः प्रणीताद्विरनुमार्ष्टि
सव्यहस्तेन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनानुमृजेत् विष्णोर्मनसा
पूते स्थः—इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥ ० ॥

सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकृतत्वादाज्यं, सम्पूय—

“पवित्रमन्तरा कृत्वा स्थाव्यामाज्यं समावपेत् ।

एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्रुतम्” ।

इत्युक्तक्रमेण, आज्यस्थाव्याम्—

“आज्यस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यमश्ववा ।

महौमथौ वा कर्त्तव्या सर्वास्त्राज्याहुतिषु च ॥

आज्यस्थाव्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तु कारयेत् ।

सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालौ प्रचक्षते” ॥

इति कर्षप्रदौपोक्तलक्षणायां निधाय । मञ्जिकादिकमपनीय,—

इति सरस्वा । उदगघाभ्यां पवित्राभ्यां पवित्रघटकदलाभ्याम्,—
इत्यर्थः । उत्पुनाति ऊर्द्धं शोधयति ॥ २४ ॥ ० ॥

कथम् उत्पुनाति ? तदुच्यते—

अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसं-
गृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्पुनाति,—देवस्त्वा सवितोत्पुनात्व-
च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः स्वर्यस्य रश्मिभिरिति सक्तद्
यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठाभ्याम्—इत्येवमादिदिवचनं पाणिद्वयार्थम् । अङ्गुष्ठाभ्या-
मुपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्याम् अभिसंगृह्य प्रकृतत्वात् पवित्रे
गृहीत्वा । मूलदेशस्य सव्यहस्तेन पूर्वमेव धृतत्वात् अग्रे दक्षिणहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा,
“अन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्”—
इति गृह्यान्तरदर्शनात् कुशपत्रयोरुदगगतानुरोधात् उत्पुनस्य
सौकर्यार्थञ्च दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिरिति भवदेव-
भट्टादयः । प्राक्शः प्राग्यतं यथा भवति तथा त्रिः वारत्रयम् उत्पु-
नाति आव्यमग्नौ निःक्षिपति । त्रिरित्येतदिग्निनष्टि,—“देवस्त्वा”—
इत्यनेन इतिकरणान्तेन यजुषा सक्तदेकवारं, तूष्णीम् अमन्त्रकञ्च
दिव्यारद्वयम् ॥ २५ ॥ ० ॥

अथैने अद्विरभ्युक्ष्याग्नावप्युत्सृजेत् ॥ २६ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन

प्रणौताद्विरभ्युक्ष्य दक्षिणेनैव अग्नौ अणुसृजेत् त्यजेत् । अपि-
रूपमर्गः ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरम् एतदनन्तरोक्तं सर्पिरादिरूपमाज्यम् अधिश्रित्य
अग्नोरुपरि कृत्वा उदगुत्तरस्थाम् अग्नेः, उद्वासयेत् स्थापयेत् ।
आज्यमिति योग्यत्वादाज्यपाचम्—इत्यर्थः । तदनेन आज्यपाचमपि
संस्क्रियते—इति; सकृत् संस्कृताज्यपाचे यदाज्यानन्तरं निःक्षिप्यते,
न तत्र संस्कारान्तरापेक्षा । तदाह गृह्यामंयहः ।

“यथा क्षिमन्तिनौ नारौ पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ॥

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्वक्रियाविधिः ।

तस्य संपवने पूर्वं चरोः पर्युत्थणं परम् ” ॥

इति । अत्र च घृततैलपथमामधिश्रयणं कुर्व्यान्न दध्नः यवा-
म्बासु विकल्पः,—इति भट्टनारायणः । आचार्यपुत्रस्ताह गृह्या-
मंयहे ।

“आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।

अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ” ॥

इति ॥ २७ ॥ ० ॥

एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥ २८ ॥

एवम् अनेन प्रकारेण आज्यस्य संस्करणकल्पो भवति, यत्र
यथाज्यं संस्क्रियते तत्र तत्रैवं कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः

खण्डिकापरिममाष्टयः, सुवादिमंस्कारममुच्यार्यो वा । तथाच
 गृह्यान्तरम् । “ सुवं प्रतप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद-
 ध्यात् ”—इति । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“ तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्यमार्गो जुह्वता ।

प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रचाक्ष्योष्णेन वारिणा ” ॥

इति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिहान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य सप्तमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

पूर्वापरदेशत्वादनयोरपि पूर्वापरव्यपदेशः । पूर्वस्याम् आज्यम्
आमादयितव्यम्, अपरस्याञ्च स्थालीपाकः आमादयितव्यः—इति
वाक्यशेषः । पूर्वं खल्वग्रेरुत्तरतः समामादितयोरनयोरिदानीं
क्रियामौक्यार्थमग्रेः पश्चिमतः पूर्वापरभावेन समामादनम्—इति
बोद्धव्यम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “होचम्योरन्तरा आज्यहविषौ
आमादयेत् पूर्वं चाज्यम्”—इति । इदानीं हविषः पश्चिमतः
समामादनादेव वक्ष्यत्याचार्यः,—“अथैतद्भुवि रुच्छिष्टमुदगुदास्य”—
इति ॥ १ ॥ ० ॥

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानौय मेक्षणेनोपघातं
होतुमेवोपक्रमते ॥ २ ॥

अदितेऽनुमन्यस्व,—इत्येवमादिना अग्निं पर्युक्ष्य स्थालीपाके चरौ
आज्यम् आनौय प्रक्षिप्य । “सुवमाचमनादेशे”—इति वचनात्
सुवमाचमाज्यं चरौ प्रक्षिप्येत्यर्थः । मेक्षणेन यथोक्तेन उपघातम्—
उपघातनामा यथा भवति होमः तथा होतुमेव उपक्रमते प्रारभते ।

विध्यर्थे ऋट् । प्रारभेत—इत्यर्थः । उपघातं होतुम्, उपघातनामानं होमं कर्तुम्—इति वा व्याख्येयम् । अन्ये लाङ् । उपहत्यावदाय होतुमेवोपक्रमते—इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । होतुमेवोपक्रमते, नान्यत् किञ्चिदभिघारणादिकं कुर्यादित्यर्थः । “चरावाज्यमानौघ प्रपदविरूपाक्षौ जपित्वा समिधमादाय जुहुयादेव”—इति भट्टभाष्यम् । तदनेनोपघातहोमे अभिघारणादिकम् आज्यभागौ च न भवतीति सूचयति ।

द्विविधः किल होमो याज्ञिकप्रसिद्धः,—उपघातः उपस्तीर्णाभिघारितश्च । चरावाज्यं निःक्षिप्य विनेव अभिघारणादिकं यद्धूयते, स उपघातः । यच्च सृचि सुवेणाज्येन अभिघार्यं चरमवदाय पुनराज्येनाभिघार्यं हूयते, तदुपस्तीर्णाभिघारितमित्याख्यायते । सुवेण सृचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदुपस्तीर्णं ; हविरवदायानन्तरं यदाज्यं दीयते तदभिघारितम्—इति व्यपदिश्यते । यथोपस्तीर्णाभिघारितं होतव्यं तदुपरिष्ठाद्भुत्पादयिष्यति, यथोपघातहोमस्तद्वच सूच्यते । तथाच गृह्यामंशहः ।

“पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव तु यद्धुविः ।

हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते ।

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् ।

मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्” ।

इति । तदेवम्, उपघातः—इति पारिभाषिकौ संज्ञा होमविशेषस्य । तस्मात्—हिंसार्याच्चैककर्मकादिति तृतीयानुपपदेन एवमा उपघातपदव्युत्पत्तिरप्रामाणिकी । उपघातं जुहुयात्—इत्यादौ

तृतीयान्नोपपदाभावाच्च । स खल्वयमुपघातहोमः समग्रनौयचक्ष-
पितृयज्ञचर्वाः, अन्यत्रापि वज्रदेवत्ये चरौ, अन्वष्टक्यचरौ च
भवति । तदाह कर्णप्रदीपः ।

“चरौ समग्रनौये तु पितृयज्ञचरौ तथा ।

होतव्यं मेलेनेनान्यदुपस्तीर्थाभिघारितम् ” ।

इति ।

“चरौ तु वज्रदेवत्ये होमस्तस्योपघातवत् ” ।

इति च स्मरणम् । वक्ष्यति चान्वष्टक्ये—“कंसे चक्षु सम-
वदाय मेलेनेनोपघातं जुहुयात्”—इति । तच्चान्वष्टक्यपितृयज्ञयोः
क्षिप्रहोमधर्मः, समग्रनौये तु ब्रह्मोपवेशनादितन्त्रधर्मः,—इति
भट्टनारायणोपाध्यायः । एतेन, यत् कश्चिदाह । अभावविकल्पो-
ऽयमुपस्तीर्णाभिघारितहोमाशक्तावुपघातहोमः,—इति । यच्चापर-
आह । उत्तरसूत्रादेव पूर्वसूत्रकस्योपघातहोमस्य प्रतिषेधोऽनु-
मीयते,—इति । तदुभयमपि पुरुषसुहृद्ग्रेवामूलमित्युपेक्षणीयम् ।
वृषोत्सर्गहोमस्य तु वज्रदेवतत्वेऽपि नोपघातत्वम् । तदाह कर्ण-
प्रदीपः ।

“एतेभ्य एव जुहुयान्मेलेनेनावदाय च ।

सुच्याहुतीश्वरोः पृथक् मिच्छेदाज्याभिघारितम् ” ।

इति ।

“चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽज्यमाभिर्चयिष्यिः पृथक् पृथक् ।

स्वाहाकारावमानाभिर्जुहुयाद्विधिवत् सदा ” ।

इति च ॥ २ ॥ ० ॥

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, आज्यभाग-
वेव प्रथमौ जुहुयात् ॥ ३ ॥

उ वै—इत्यनर्थकौ निपातौ । यदि उपस्तीर्णाभिघारितं
यथोक्तलक्षणं होतुमिच्छेत्, तर्हि आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात् ।
एवकारोऽवधारणार्थः । यद्युपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, तदैव
आज्यभागौ प्रथमौ जुहुयात्—इत्येवमवधियते । तस्मादिमावाज्य-
भागौ उपघातहोमे न भवतः—इति दर्शयति ।

भट्टनारायणस्त्वाह,—‘यच्च यच्च ब्रह्मोपवेशनादि, तच्च तच्चो-
भयोर्विकल्पयोराज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेव’—इति । अथ
निर्व्यासनिष्ठा व्यख्या । कस्मात् ? उपस्तीर्णाभिघारितेनानयोराज्य-
भागयोरेकवाक्यत्वात् । प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । यद्युपस्तीर्णा-
भिघारितं होतुमिच्छेत्, आज्यभागौ जुहुयात्—इति साष्टेकवा-
क्यता । न खलु भङ्गा वाक्यमन्यत्र कल्पयितुमुचितौ । आचार्य-
पुत्रश्च उपघातहोमे साक्षादाज्यभागौ निषिधेध । तच्चोदाहृतम-
स्माभिः पूर्वस्मिन् सूत्रे । वक्ष्यति आचार्यः—‘नाज्यभागौ न
स्निष्टवत्’—इति ।

केचिदत्र,—जुहुषेत्—इत्यत्र जुहुयादिति प्रवक्ष्य सूत्रद्वयं
कल्पयन्ति । तच्च च,—यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुयात्—
इत्येकम्, आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्—इति चापरं सूत्रं
मन्यन्ते । यद्युवा—इत्येतस्य च अथवा—इत्यर्थमाचक्षते ॥ ३ ॥ • ॥
कथमाज्यभागौ जुहुयात् ? तदुच्यते ।

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम्,
अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः
प्राकृशोज्जुह्यात् ॥ ४ ॥

चतुर्गृहीतं चतुःकृतो गृहीतम् । केन गृहीतम् ? सुवेण ।
कस्मात् ? आज्यग्रहणे तस्य गुणत्वात् । कस्मिन् गृहीतम् ?
सुचि । कस्मात् ? 'जुहुः प्रदाने गुणभृता'—इति तान्त्रिकसमयात् ।
'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापशोकं शृणोति, यस्य
खादिरी न सोऽन्नात् परिच्यवते'—इति च रौक्कीयसमाज्याये
श्रवणात् । तथा चोक्तम् । "द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रु-
तिरर्थवादः स्यात्"—इति । "ऋणेन गृहीतं जुहुः जुहोति"—इति
च गृह्यान्तरम् । तदेवं सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ।
अथालम्भनमालभेत—इत्यादिवत् इहापि प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा ।
कृत्वा—इत्यर्थः । पञ्चावत्तं पञ्चकृतो गृहीतं तु भृगूणाम्, अपत्य-
प्रत्ययस्य लोपात् भृगोरपत्यानामित्यर्थः । 'भृगूणां भृगुगोत्रा-
णाम्'—इति सरलाष्टत्तिरप्येतमेवार्थमाह । 'भृगुगोत्राणां भार्गव-
प्रवराणाञ्च'—इति भवदेवभट्टः । 'भार्गवप्रवराणाम्'—इति भट्ट-
नारायणापाध्यायः । "पञ्चावदानानि पञ्चार्घ्याणाम्"—इति गृह्या-
न्तरम् । स्मरन्ति चापरे ।

“जामदग्न्या वमविदावार्ष्टिषेणस्तथेवच ।

भार्गवाश्च्यवना और्व्याः पञ्चावत्तिन ईरिताः” ।

इति । तदस्तु किं विस्तरेण ।

सूत्रशेषमिदानीं विव्रियते । तदेवं सुचि आज्यं गृहीत्वा

अग्नये स्वाहा—इत्यग्नेरुत्तरभागे प्राग्यतं यथा भवति तथा जुहुयात् । एवं तथैव गृहीत्वा, सोमाय स्वाहा—इत्यग्नेर्दक्षिणभागे प्राग्यतं जुहुयात् । अन्यास्त्वाहुतयोऽग्नेर्मध्यभागे होतव्याः—इत्यर्थादवगम्यते । वक्ष्यति च आचार्यः,—“अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात्”—इति । तथाच सांख्यायनगृह्यम् । “उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः”—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ हविष उपस्तौर्यावद्यति ॥ ५ ॥

अथानन्तरं हविषश्चरोरवद्यति,—अवदाय चरं गृह्णातौत्यर्थः । किं कृत्वा ? उपस्तौर्यं—प्रकृतत्वादाज्यसुवेणाप्लाव्य, सुचम्—इत्यर्थात् ॥ ५ ॥ ० ॥

कथमवद्यति ? तदुच्यते ;—

मध्यात् पूर्वाङ्घ्राच्चतुरवत्तौ चेद्भवति, मध्यात् पूर्वाङ्घ्रात् पश्चाङ्घ्रादिति पञ्चावत्तौ चेद्भवति ॥ ६ ॥

मध्यात् चरोर्मध्यप्रदेशात् । पूर्वाङ्घ्रात्, चरोरित्येव । चशब्दश्च समुच्चयार्थोलुपवत् द्रष्टव्यः । मध्यात् पूर्वाङ्घ्राच्च—इत्यर्थः । तथाच गृह्यान्तरम् । “मध्यात् पूर्वाङ्घ्राच्च हविषोऽवद्यति”—इति । चतुरवत्तौ, चत्वार्यवदानानि यस्य, सोमं चतुरवत्तौ—इत्युच्यते । चेद् यदि चतुरवत्तौ भवत्यवदाता, तर्हि चरोर्मध्यात् पूर्वाङ्घ्राच्च—वद्यति—इति गतेन संबन्धः । एवं खल्वान्याभिधारणं चर्चवदानद्वयं पुनरभिधारणञ्च—इति चत्वार्यवदानानि सम्यक्षन्ते । यदि पुनः पञ्चावत्तौ भवत्यवदाता, तदा चरोर्मध्यात् पूर्वाङ्घ्रात् पश्चा-

द्वात्—पश्चिमाद्वाच्च अवद्यतीत्यर्थः । इतिशब्दः चशब्दार्थः समुच्चये ।
इति एवम् अवदानम्—इति वा व्याख्येयम् । मध्यात्,—इत्यत्र
मध्यमादिति केचित् पठन्ति । तत्रापि मध्यमस्थानादित्येषां न
भिद्यते ॥ ६ ॥ ० ॥

अभिधारयत्यवदानानि ॥ ७ ॥

अभिधारयत्याज्यसुवेणाप्लावयति अवदानानि यथाश्रुति गृही-
तानि । वज्रवचनं व्यक्तिभेदापेक्षया, वक्ष्यमाणविद्वांसपक्षापेक्षया
वा ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्यथातयामतायै ॥ ८ ॥

अवदानानां स्थानान्वदानस्थानानि । यस्मात् प्रदेशादवद्यते
तदवदानस्थानम् । तान्वदानस्थानानि मेघणक्षतस्थानानीत्यर्थः ।
वज्रवचनं पूर्ववद्वर्णनीयम् । तानि खल्ववदानस्थानानि प्रति, अनक्ति
अक्तानि करोति आज्यसुवेणाप्लावयतीत्येतत् । किमर्थमनक्ति ?
अथातयामतायै । यागायोग्यता यातयामतेत्युच्यते । न यातयामता
अथातयामता, तस्यै । एतदुक्तं भवति । मेघणक्षतेन यातयामता
चरोरुत्पद्यते, आज्याप्लावनेन पुनरयातयामता तस्य भवति—
इति । अथातयामतायाः,—इति पाठे, फलमपि हेतुरित्युक्तेर्हेतौ
पञ्चमी द्रष्टव्या ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं खल्ववदाय,—

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ॥ ९ ॥

मध्ये अग्नेरेव ॥ ९ ॥ ० ॥

कति जुहुयात् ? उच्यते,—

सहदा चिर्व्वतेन कल्पेन ॥ १० ॥

एतेन कल्पेनानन्तरोक्तया आहृता,—इत्यादरार्थमुक्तम् । सहदा चिर्वा जुहुयात् । वाग्रब्दद्वयं तुल्यवदिकल्पार्थम् । चित्पक्षे च, “एका देया तिस्रो देयाः”—इत्यादिवत् श्रेयसो भूयस्त्वं कल्पयितव्यम् । अन्ये त्वाङ्गः,—अभावविकल्पोऽयम्, चित्पक्षाग्रकौ सहत्,—इति ॥ १० ॥ ० ॥

अथ स्विष्टकृत उपस्तौर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् सहदेव भूयिष्ठं, द्विरभिघारयेत् ॥ ११ ॥

“प्राक् स्विष्टकृत आवापः”—इति वचनात् अथ प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृतोऽवद्यति स्विष्टकृदर्थमवद्यति । किं कृत्वा ? उपस्तौर्य—आज्यसुवेण सुचमाग्राव्य । कथमवद्यति ? चरोत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् । उत्तरार्द्धं च पूर्वार्द्धं च तस्मात् । अपराजिताया दिशः—इत्येतत् । दिगन्तरालानि खलु दिशोर्दिशोर्लक्षणसाङ्ख्यात् पदार्थतत्त्वनिपुणा व्यवहरन्ति । तथा चोक्तम् । “तथा दिगन्तरालानि”—इति । अर्द्धशब्दः खल्वत्र विषमांशवाची । अपराजितायादिशस्येदवद्यते, तर्हि उत्तरार्द्धादप्यवद्यते पूर्वार्द्धादपि—इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादपराजिताया दिशः सहदेववारमेव भूयिष्ठं वज्रतरमवद्यति । अवद्य च द्विरभिघारयेत् वारद्वयमाज्यसुवेणाग्रावयेत् । एवं किल चत्वार्यवदानानि सम्पद्यन्ते ॥ ११ ॥ ० ॥

यद्यु पञ्चावत्तौ स्यात् द्विरुपस्थौर्यावदाय द्विरभि-
धारयेत् ॥ १२ ॥

उ—इत्यनर्थको निपातः । यदि पञ्चावत्तौ भवेत्, तर्हि द्विराभ्याव-
श्रवदाय पुनर्द्विराभ्यावयेत् पञ्चावदानमप्यन्तर्यम् । यद्यु वा—इति
पाठे, उ वा—इति निपातौ, यद्युवा—इति वा निपातममुदायो-
यद्यर्थः ॥ १२ ॥ ० ॥

न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै ॥ १३ ॥

स्विष्टकृतोऽवद्य च अवदानस्थानं यातयामतायै यातयामतानि-
वृत्तये न प्रत्यनक्ति नाज्यसुवेणाभ्यावयति । कुतः ? स्विष्टकृतो-
मानन्तरं तेन चरुणा होमान्तराभावात्, होमार्थमेव चाभ्यावनस्त-
विहितत्वात् । तस्मादिदानौ यातयामतायामपि नास्ति क्षतिरिति
न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इत्यभिप्रायः । तद्वच यातयामतायै—
इति निवृत्तौ तदर्थं चतुर्थी बोद्धव्या ।

यातयामतायाः—इति पाठेऽपि यातयामतां निवर्त्तयितुम्—
इति न एवार्थः । अथवा यातयामताया इति हेतौ पञ्चमी ।
हेतोर्वचनात् यवायातयामता इत्यन्ते, तवावदानस्थानं प्रत्यनक्ति,
इदानीन्तु मा नेत्यन्ते—इति न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इति ॥
१३ ॥ ० ॥

अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वाद्धे जुहुयात् ॥
१४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धे अग्रेरेव । कृतभाष्यमन्यत् ॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५ ॥

भृश्वः स्वरिति महाव्याहतयस्त्रिः प्रसिद्धाः । कर्त्तव्यप्रदीपो-
ऽप्याह ।

“भुराद्यास्त्रिष्वैता महाव्याहतयोऽव्ययाः” ।

इति । ताभिर्महाव्याहृतिभिस्त्रिभिराज्येन, द्रवद्रव्यकत्वात्
सुवेष अभिजुहुयात् आहुतिचयम् । अभिरुपसर्गः । स खल्वयं
महाव्याहृतिहोमः चरुहोमात् परस्तात् एव कर्त्तव्यः न तु पुरस्ता-
दपि । कस्मात् ? इदानीमेवोपदेशात् । आव्यहोमात् पुरस्तात्
परस्ताच्च कर्त्तव्यः,—इत्युपरिष्ठादक्ष्यति ॥ १५ ॥ ० ॥

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १६ ॥

प्राक् पूर्वं स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्धोमात्, आ उच्यते—इत्यावापः
प्रधानहोमः कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एवञ्च मुख्यहोमे तृकृते
यदि चरुहोमो दुष्टो वा भवति तदाऽन्यः पाच्यः, मुख्ये कृते
चेन्नाशदुष्टौ स्यातां तदा आव्येनैव स्विष्टकृद्धोमः—इति भरुखा ।

अत्र ब्रूमः । अर्थकर्त्तवे स्विष्टकृद्धोमस्य तत्र च शेषस्य प्रति-
पादने सत्येतदेवं स्यात् । न त्वेवम् । कुतः ? “एकदेशद्रव्यश्चो-
त्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्”—इति सिद्धान्तात् स्विष्टकृद्धोमस्य
प्रतिपत्तित्वात् । प्रतिपत्तेश्च प्रतिपाद्याभावे लोप एव आकरे
निरूपितः । यजतिवेऽपि स्विष्टकृतः प्रस्तरप्रहरणवत् प्रतिपत्तित्वं
न विरुध्यते । शेषश्रुतिश्च न शेषिणं प्रयोजयति । न चेत्
शेषिणं प्रयोजयति; न तरां तत्प्रतिनिधिमपि । शेषप्रतिनिधिं
तर्हि प्रयोजयतु ? न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? विद्यमानसंयो-

गादेव । न खल्वेतत् शेषमपि प्रयोजयितुं शक्नोति, प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकतायामसामर्थ्यात् । सति प्रतिपाद्ये खल्वियं प्रवर्तते । अन्यथा अर्थकर्मणः प्रतिपत्तेर्विशेषो न स्यात् ।

तस्मात् यथा,—सर्वाविदानेन शेषाभावात् ध्रौवाज्यात् स्विष्ट-
कृदिङं नेज्यते साकंप्रस्थाय्ये च, तद्वदपि शेषापचारे शेषाभाव-
स्याविशेषात् स्विष्टकृत्त यष्ट्यो भवति । अतएव,—मुख्यमात्रोप-
योगिन्यपि ब्रौह्मादौ सति तदेवादेयं तत्र लोपएव शेषकार्याणां
स्विष्टकृदादीनाम्, न तु तन्निष्पादनसमर्थमपि नौवारादिकम्—इति
सिद्धान्तः । अतएव च,—स्विष्टकृदर्थमवत्तस्य हविषोऽपचारे न
पुनरवदातव्यम्, अपि तु प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव
स्विष्टकृतः स्यात्—इति षष्ठाध्याये निरूपितम् । तथा चोक्तम् ।
“अपि वा शेषभाजां स्यात् विशिष्टकारणत्वात्”—इति । कथ-
मन्यथा तत्रापि अन्यत् न प्रतिनिधीयते । एवं खल्वाचार्याणां
लोपवचनं प्रलापमात्रं स्यात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

मुख्यहोमार्थमवत्ते च हविषि नष्टे दुष्टे वा खल्वाज्येन
होतव्यं न पुनरवदातव्यं, न वा अन्यत् पाच्यम् । कुतः ?
“निर्देशाद्वा अन्यदागमयेत्”—इति सिद्धान्तात् । “यस्य सर्वाणि
हवींषि नष्टेयुर्दुष्टेयुर्वा अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परि-
संख्याय यजेरन्”—इति च हविषोनाशे आज्यविधानात् । “तत्र
सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य
विधिः”—इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्याः ।

याश्च प्रायश्चित्ताहुतयस्ता अपि स्विष्टकृद्धोमादर्वांगेव होतव्याः—

इत्येके मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । तामामप्रधानत्वात् । आगन्तुका-
नामन्तएवाभिनिवेशस्य न्याय्यत्वाच्च । आगन्तुकाः खन्वेता-
आहुतयः प्रायश्चित्तरूपत्वात् । प्रायश्चित्ताहुतयो हि प्रकृतहोम-
वैगुण्यदोषोपशमनाय विधीयन्ते,—इति प्रकृतहोमात् परत एव
होतुमुचिताः । महाव्याहृतिहोमान्तेनैव हि प्रकृतहोमनिष्पत्तिः ।
तस्मात् महाव्याहृतिहोमं कृत्वा कर्मापवर्गविहितां समिधमाधाय
प्रायश्चित्ताहुतयो होतव्याः । ताः खन्वेताः हविषोऽनादेशादाव्येन
आज्यतन्त्रेण ह्यन्ते ।

स खन्वयं प्रायश्चित्तहोमः,—यस्तुसमस्तमहाव्याहृतिभिर्वा,
अज्ञातम्—इत्यादिमन्त्रेण वा, प्राजापत्यमन्त्रेण वा कर्तव्यः ।
कुतः ? “तस्मादेतामेव जुहुयात् अपिवाऽज्ञातं यदनाज्ञातम्”—
इत्यवमादिकायां श्रुतौ विकल्पोपदेशात् । अथमाह कर्मापदौपः ।

“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥

अपिवाऽज्ञातमित्येषा प्राजापत्याऽपिवाऽऽकृतिः ।

होतव्या, चिबिकन्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः” ॥

इति । तदत्र चिबिकल्पः—इत्यनेन कल्पान्तरस्य प्रतिषेधोऽव-
गम्यते । केचित् पुनरत्र, “पाद्वि नोऽग्न्यनसे स्वाहा”—इत्यादिकं
प्रायश्चित्तहोममाचक्षते । तदभारम् । इह तस्मानुपदेशात् । ‘यदपि
शास्त्रायनकं कुयन्त्यन्तरमपपाठभृतमधीयते । तदप्यप्रमाणम् ।
अनार्षत्वात् । परिशिष्टमध्यान्तःपातित्वामन्त्रवाच्च,—इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायः । शास्त्रायनहोमस्य समूहत्वेऽपि शास्त्रान्तरौचित्यम्

—इति तत्त्वकारः । शाखायनपठितोहोमः शाखायनिनां स्थात् न कौयुमादीनामिति युक्तमस्य शाख्यन्तरौच्यत्वम् । कौयुमादीनान्तु कर्मप्रदीपोक्त एव प्रकार इति नैवात्र किञ्चिदन्वयमस्ति ।

एतत् सर्व्वप्रायश्चित्तं क्षिप्रहोमवर्ज्जं सर्व्वेव स्थात्—इति भट्ट-
भाष्यम् । श्रुतिश्चात्र भवति । “यच्चावगतं यच्चानवगतं सर्व्वेष्टेष्टैव
प्रायश्चित्तिः”—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्नो वहिः पर्य्युक्ष्णमाज्य-
माज्यभागौ च ॥ १७ ॥

गणेषु एकदा क्रियमाणेषु अनेकहोमेषु एकं परिसमूहनम् ।
एकशब्दः परस्तादपि प्रत्येकमनुषञ्जनौघः । अनेनेव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । प्रत्येकं तन्त्रविधाने प्राप्ते यानि तन्त्रेण कर्त्तुं शक्यन्ते,
तेषां तन्त्रभाव इहोपदिश्यते । परिकीर्त्तनञ्च परिसमूहनादीना-
मुदाहरणप्रपञ्चाय न परिसंख्यानार्थम् । तेन उलूखलमुषलादि-
कमपि एकमेव भवतीति द्रष्टव्यम् । गणेषु—इति सामान्यतोऽभि-
धानात् विभिन्नदेवताकेष्वपि होमेषु एकदा क्रियमाणेषु एकमेव
परिसमूहनादिकम्—इत्यवगम्यते । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“पाकयज्ञान् ममासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्त्रिष्टुक्तः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ” ॥

इति ॥ १७ ॥ ० ॥

सर्व्वेभ्यः समवदाय सहदेव सौविष्टकृतं जुहोति
॥ १८ ॥

गणेषु—इत्येव । ऋजुरक्षरार्थः । सहदेवकारं न पृथक् पृथ-

गित्यभिप्रायः । उपलक्षणमेतत् महाव्याहृत्याद्यपि सकृदेव भवति—
इति सरला ॥ १८ ॥ ० ॥

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १९ ॥

एतत्—इति सन्निकर्षातिशयात् मौविष्टकृतं ब्रूमः । एतत्
मौविष्टकृतं ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् अग्नौ लिपेत् । मेयं कर्मार्यस्य
मेक्षणस्य अनन्तरमेव कर्मणः प्रतिपत्तिरास्माता । अन्ये त्वाहुः,—
ऊत्वेति वचनात् महाव्याहृतिभिरपि ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् न
स्त्रिष्टकद्रोमादनन्तरमेव—इति । स खल्वयं मेक्षणप्रक्षेपः अन्यब्रह्मा-
केषु होमेषु प्रत्येत्यः । कुतः ? अत्र चरुशेषस्य तस्मै प्रतिपादयि-
तव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यत्र च मेक्षणेनैवोद्धृत्य तद्भोजनस्य
सूत्रणात् । न चानुप्रहृतेन मेक्षणेनोद्धरणं शक्यं कर्तुम् । तस्माद्
यथोक्त एवार्थः । यद्यप्यनुप्रहरतिर्यजतिवचनो दृष्टः, “अष्टावष्टौ
शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयुः—इति सूत्रकारवचनात् । तथापि
प्रक्षरप्रहरणवत् प्रतिपत्तिरेवामौ ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ॥ २० ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षणम्, एनेन एतेन मेक्षणेनोद्धृत्य चरुशेषं
भुञ्जीत यजमानः । एनः प्रकृत्यरमेतदर्थः । एतेन—इति वा पाठः ।
अन्ये पुनर्—एनं प्रकृत्यन्तरमविदांसो भाषन्ते,—प्रक्षाल्य वाऽनेन,—
इति पाठे प्राप्ते क्वान्दसोऽयं प्रयोगः,—इति । यत्र हौत्रं ब्रह्माव-
क्षोभयमपि स्वयमेव करोति, सोऽस्य विषयः । यत्र च अन्यो ब्रह्मा
भवाति, तत्र वक्ष्यति,—अथैतद्विरुच्छिष्टम्—इत्यादि ॥ २० ॥ ० ॥

न सुवमनुग्रहरेदित्येक आहुः ॥ २१ ॥

सुवमग्नौ न चिपेदित्येके आचार्या वदन्ति । अस्मादेवाव-
गम्यते,—सुवमग्नौ चिपेत्—इत्यन्ये वदन्ति—इति । तस्मात् सुवमग्नौ
चिपेदा न वा चिपेदिति विकल्पः ॥ २१ ॥ ० ॥

आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः स्थाली-
पाकः स्यात् ॥ २२ ॥

अनाहिताग्निः औताग्निरहितः स्नात्ताग्निरित्येतत् । ऋज्वन्यत् ॥
२२ ॥ ० ॥

आग्नेयोवाऽग्नौषोमौयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥
२३ ॥

ऋज्वर्थं सूचम् ॥ २३ ॥ ० ॥

ऐन्द्रो वैन्द्राग्नौ वा माहेन्द्रो वा अमावस्यायाम् ॥
२४ ॥

आहिताग्नेरेव । ऋजुरत्तरार्थः । अत्रैके विनिवेशविकल्पमाहुः,—
ऐन्द्रमाहेन्द्रौ सोमयाजिनः, ऐन्द्राग्रस्त्वभोमयाजिनः । तत्रापि एकेन
दृष्टवत् ऐन्द्रो वज्रभिरिष्टवतो माहेन्द्रः—इति । अन्ये तु—ऽच्चा-
विकल्पमाहुः ॥ २४ ॥ ० ॥

अपिवाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपौर्णमासयोराग्नेय एव
स्यात् ॥ २५ ॥

ऋज्वर्थम् ॥ २५ ॥ ० ॥

समिधमाधायानुपयुक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २६ ॥

समिधमाधायानुपयुक्ष्येतुक्तार्थम् । तदिदमभिधानं क्रमाथं भवति । कथञ्चाम ? समिधमाधायानुपयुक्ष्य अनन्तरं यज्ञवास्तु—
एतञ्चामकं कर्त्तुं करोति ॥ २६ ॥ ० ॥

कथं करोति ? उच्यते ।

ततएव वह्निषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा
चिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानीत्यक्त्वरिहाणा
व्यन्तु वय इति ॥ २७ ॥

ततस्तस्मादाप्ततादेव वह्निषः—इति नियमादन्यदह्निष्ववच्छिद्यते ।
शेषादेव वह्निषः—इति कुतो न वर्ण्यते ? उच्यते । प्रधानवर्णा-
पवर्गविहितमिदं प्रतिपत्तिरेव भवितुमुचितम् । आप्तृतानां वह्नि-
षामिदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात् । प्रतिपत्तिप्राये वचनाच्च ।
व्याख्यातारथेवमेव प्रतिपन्नाः । तच्च वक्ष्यामः । ‘कुशमुष्टिम्’
अनियतमङ्गाकम्, आदाय गृहीत्वा आज्ये यथोक्ते वा, हविषि चरौ
वा चिरवदध्यात् वारत्रयमञ्चयेत् अग्राणि मध्यानि मूलानि—इति ।
प्रकृतं कुशमुष्टिम् अग्रादिस्थानत्रयेषु चिरञ्चयेत्—एकैकस्थानं
प्रत्येकैकम् अञ्चनम्—इत्यर्थः । अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः—इत्यनेन
मन्त्रेण वारत्रयं पठितेन । कुतः ? प्रधानानुयायित्वात् गुणानाम् ।

“कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्माणि” ।

इति चाभियुक्तवचनात् । यत्र खल्वनावृत्तिरिष्यते मन्त्राणां,
प्रायेण तत्रोत्तरत्र द्वितीयमिति करोति, ‘सहद् यजुषा द्विस्त्र-
यीम्’—इत्येवमादौ ॥ २७ ॥ ० ॥

अथैनमद्भिरभ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्,—यः पशूनामधि-
पतौ रुद्रस्तन्त्रिचोवृषा पशूनस्माकं माहिर्ष्योरेतदस्तु
हुतन्तव स्वाहेति ॥ २८ ॥

अथानन्तरमेवात्रिमुच्चन्नेन कुग्रमुष्टिमद्भिरभ्युक्ष्य अग्नौ अथर्जयेत्
चिपेत् दाहयेद्वा । अपितृपसर्गः । अपवर्जयेत् इति पाठेऽपि स
एवार्थः । यः पशूनाम् इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥ ० ॥

एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २९ ॥

तत एव वर्हिषः इत्यारभ्य यदुक्तं, तदेतत् कर्म्म यज्ञवास्तु—
इत्याचक्षते आचार्याः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? उच्यते । यज्ञवास्तु
करोति इत्युक्तं, किमिदं यज्ञवास्तु इति न ज्ञायते, तदिदमनेन
निगमनेन ज्ञायते । अवचने खल्वेतस्य हविःशेषार्पणमपि यज्ञ-
वास्तु इत्याग्रश्चेत् । तदिदं प्रतिपत्तिकर्म्म । कृतार्थानां वर्हिषामिह
विनियोगास्मानात्,—इत्याहुः । तेषां, नष्टेषु वर्हिःस्विदं न भवितु-
मर्हति । कस्मात् ? प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकत्वाभावात् ।

ननु यज्ञवास्तु इति समाख्यालभ्यार्थमिद्वर्थं वर्हिरन्यदुपा-
दीयताम् ? अन्यथा खल्ववास्तुर्यज्ञः स्यात् । उच्यते । काममवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् । न प्रतिनिधिः । न खल्वेतदर्थं कर्म्म । प्रतिपत्तौ नास्त्य
प्रतिपाद्याभावे लोपमतोचाम । अपिच । एवमप्यवास्तुर्यज्ञः स्यादेव ।
कुतः ? तत एव वर्हिषः कुग्रमुष्टिमादाय यद्रूयते, तदेतत् यज्ञ-
वास्त्वाचक्षते । तस्मादन्यस्मिन् वर्हिष्पुपादीयमानेऽपि न स होमो-
यज्ञवास्तुर्भवति । समाख्यालभ्यार्थमिद्वर्थम् इति चेत् । इति

चेद्भवान् पश्यति समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थमन्यदपि वर्हिरूपादेयम्—
इति । तत्र ब्रूमः । नासामर्थ्यात् । नैतत् सम्भवति । कुतः ? तदुच्यते ।
नैव समाख्या वदति अन्यद्वर्हिरूपादेयम्—इति । समाख्यालभ्यार्थ-
सिद्ध्यर्थमनुमोयते खल्वेतत् । प्रत्यक्षन्तु आस्तृतमेव वर्हिः । न च
प्रत्यक्षं नियममुपरुध्य आनुमानिकमन्यद्वर्हिः ग्रन्थमुपादातुम् ।
अनुमानस्य प्रत्यक्षवाधायामसामर्थ्यात् । दुर्बला च समाख्या न
बलवत्तरं वाक्यं बाधितुं प्रभवति । नियमः खल्वेवमुपरुध्येत ।

अथैवम्, एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते—इति पुनः सूत्रणमनर्थ-
कम् ? इति चेत् । काममनर्थकं भवतु न तु शक्नोत्यन्यददितुम् ।
सहदुच्चरितेऽप्यस्य यावानर्थः शतश्लोऽप्युच्चारणे तावानेव प्रतीयते,
न ततोऽधिकः । समाख्या च पूर्व्वेणापि वाक्येनावगम्यते—इति
भवतामपि पुनः सूत्रणमनर्थकमेव । तदेतत् पुनरुपादानं निगमन-
रूपम् इत्यभिहितमस्माभिः । तत् कुत एवानर्थक्यमस्य । अवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् ? इति चेत् । नैषदोषः । स्मृत्यर्थत्वात् समाख्यायाः ।
न खल्वियं 'यज्ञस्य वेगमभूः' । कथञ्चाम ? एवमयं होमो यदसौ
यज्ञवास्तुरिति । प्रत्यक्षन्तु यज्ञस्यागो यजमाने वर्त्तते, विष्णुश्च न
कस्मिंश्चित् । स्विष्टकृदादिवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा शोभनाभिल-
षितकारित्वस्य समाख्यालभ्यत्वेऽपि प्रतिपत्तिरेवामौ । यथा वा
व्यतिरेके निन्दावचनेऽपि तत्रापि प्रतिपत्तिरेव आह्वे शेषभोजनम् ।
एवमिहापि प्रतिपत्तिरेवैतदित्यविरुद्धम् । स्मृत्यैव केवलप्रतिपत्ति-
त्वमस्य निरस्यते,—इति चेत्, आह्वशेषभोजनादावपि निरस्यताम् ।
तथाच तत्राप्यपचारे प्रतिनिधिरापद्येत । न चैवमिष्यते । तथात्वे-

ऽपि वा न प्रतिनिधिः, नियमस्यार्थवत्त्वात् । तथापि किं स्मृतेः प्रयोजनम् ?—इति चेत् । अफलाद्यां प्रतिपत्तौ कथं प्रवर्त्तत—इति प्ररोचनमेव—इत्यस्तु किं विस्तरेण । अन्ये तु मन्यन्ते,—यद्यप्येतत् प्रतिपत्तिरेव, तथापि एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते,—इति गुणार्थं पुनरुपादानात् नात्यन्तमिदं प्रतिपत्तिरिति दर्शयति । तस्मादपचारेऽप्यास्मृतानां वर्हिषां समाख्यालभ्यार्थमिद्वयमन्यदपि वर्हिषरादाय होतव्यम् । इतरथा अवास्तुर्यज्ञः स्यात्—इति ।

वयन्तु पश्यामः । नासौ प्रतिपत्तिः, किन्त्वर्थकमेवैतत् । कुतः ? प्रतिपत्तितायां प्रमाणाभावात् । यद्यास्मृतमेव वर्हिरिह प्रतिपाद्येत, भवेदियं प्रतिपत्तिः । न तु प्रतिपाद्यते । किन्तु स्मृतशेषाद्वर्हिषः कुशमुष्टिरादौयते । कथं ज्ञायते ? व्यवहितत्वात् स्मृतस्य वर्हिषः । सन्निहितत्वाच्च स्मृतशेषस्य । निर्देशप्रामान्याच्च । किमिदं निर्देशप्रामान्यम् ? उच्यते । “तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते” इति पूर्वं निर्दिष्टम् । तत्र च स्मृतशेषादेव वर्हिषः,—इति व्यवस्थापितम् । तद्वदिहापि निर्दिश्यते “ततएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय”—इति । तदिदं निर्देशप्रामान्यम् । तस्माच्च प्रतिपद्यामहे पूर्व्ववदिहापि स्मृतशेषमेव वर्हिरभिप्रेतम्,—इति । ततएव वर्हिषः,—इति निर्देशे हि स्मृतशेषमेव वर्हिः पूर्व्ववदिहाप्यागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् ।

स्मृतानां वर्हिषामिदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात्,—इति चेत् । इति चेत् भवान् पश्यति स्मृतानि वर्होषि इदानीं प्रतिपिपादयिषितानि । एतस्मात् कारणात् हृदयमागतमपि स्मृतशेषं

वर्हिषत्सुज्यते,—इति । नैतत् । प्रमाणाभावात् । न हि स्मृतानि
वर्हिषि इदानीं प्रतिपिपादयिषितानि,—इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
प्रतिपत्तिप्राये वचनादिति चेत् । न । अभिद्वेः । कथमभिद्विः ?
आग्नेयादीनामप्रतिपत्तीनां सन्निहिततरत्वात् । किञ्च । प्रतिपत्ति-
प्राये वचनात् खल्वनुमानिकं प्रतिपत्तित्वं परिचिकल्पयिषितम् ।
तच्च न्यायविरोधात् विनियुक्तविनियोगापत्तेर्वचनविरोधाच्च नार्हति
भवितुम् । तथाच न्यायः । “विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे”—
इति । तथा गृह्यासंग्रहः ।

“स्मृतेभ्यो न प्रचिन्वीयात् यातमामं स्मृतं स्मृतम् ।

स्मृतशेषान्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ” ।

इति । तस्मात् स्मृतशेषादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय,—इति
व्याख्येयम् । यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा चाज्येन पूर्णाङ्गतिर्होतव्या ।
तदपि स एवानुपदमाह ।

“यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामिकीम्” ।

इति । पूर्णाङ्गतिरियमिति कुतो ज्ञायते ? सार्वकामिकी-
मिति वचनात् । “पूर्णाङ्गत्या सर्वान् कामानाप्नोति”—इति हि
ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिह्वान्तावागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य अष्टमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके नवमौ खण्डिका ।

अथैतद्वविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत्

॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । प्रदक्षिणप्रणैताविमोकोदपात्रपूरणानि कृत्वा अनन्तरम्—इति भट्टभाष्यम् । ‘एतत्’ अभिप्रेतं, हविः, उच्छिष्टम् अवशिष्टम्, उदगुद्वास्य । एतस्मादवगम्यते—होमकाले होचम्योरन्तरा हविषः समामादनम्—इति । उद्धृत्य पाचान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे प्रयच्छेत् प्रदद्यात् । एतत्—इति कतमदिह अभिप्रेयते ? समग्रनीयनवयवज्ञास्त्वपशमनादिचरुभ्योऽन्यत्—इति ब्रूमः । कुतः ? तत्र तत्र अन्यस्या अन्यस्याः प्रतिपत्तेरुपदेशात् । एतच्चावसरे प्रदर्शयिष्यामः । अनर्थकं तर्हि । तत्र तत्र प्रतिपत्यन्तरविधानादेव हविरुच्छिष्टस्य ब्रह्मणे प्रदानं न भविष्यतीति चेत् । न । एतदित्य नुक्तौ तत्र तत्र प्रतिपत्तिद्वयमाशङ्कित कश्चिदित्येतदित्युक्तम् । उच्छिष्टग्रहणेनाप्राधान्यं द्योतयन् प्रतिपत्तित्वमस्य ज्ञापयति । तेनाप्रदत्तएवैतस्मिन्नष्टे दुष्टे वा प्रदानार्थं नान्यद्भविस्त्याद्यमिति । अयमप्यर्थ एतदित्यनेनोपोद्वज्यते । स्वयमुभयकरणे तु चरुशेषं स्वयमेव भुञ्जीत, ब्राह्मणत्वज्ञान्तरेण तर्पयेदिति वृद्धाः ॥ १ ॥ ० ॥

किं ब्रह्मणे चरुशेषस्य प्रदानमात्रम् ? । न । किन्तर्हि ?—

तं तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् । यथा अग्नौ दृश्यति, तथा कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः । तर्पयेत्—इति वक्तव्ये मनोविशुद्धिप्रदर्शनायें तितर्पयिषेत्—इत्यभिहितम् । कथं नाम ? अद्वादिगुणवता मनसा ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् तत्कृतमतिशयविशेषं जानानः । तथाच स्मरणम् ।

“अद्वाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते” ।

इति ।

“देशकालाश्रमचेवद्रव्यदाहमनोगुणाः ।

सुहृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ।

इति चैवमादि । अद्धारहितस्य खल्वन्नमभोज्यमाह्वराचार्याः । तच्चेह विस्तरभयान् न प्रस्तुयते ॥ १ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् ब्रह्माणः तर्पणे प्रयत्नातिशयः उपदिश्यते ? तदुच्यते,—

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनु तृष्यामीति ह यज्ञस्य वेद्यन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य तृप्तिम्, अनु पश्चात् लक्ष्मीकृत्य वा, अहं तृष्यामि,— ब्राह्मणस्य तृप्तौ जातायां मम तृप्तिर्भवति—इत्येतत् । इति एवं ह किल यज्ञस्य अभिप्रायं वेद्यन्ते ज्ञापयन्त्याचार्याः । एतस्मात्

कारणात् तं तितर्पयिषेत् । सोऽयं ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मपरोवर्ण-
नीयः, उपक्रमानुग्रहार्थम् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादेवं ब्रह्मणस्तर्पणम्, तस्मात् चरुशेषस्य अपचारे तेन वा
दृष्ट्यसम्भवे, अन्येनापि अन्नेन तं तर्पयेत्—इत्याह,—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । अथ अनन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयं भोज-
नकालमपि प्रतीक्षेत—इत्यर्थः । अस्य यजमानस्य यत् किञ्चि-
दन्यदन्नम्, उप समीपे तत्कालस्य सिद्धं निष्पन्नं स्यात् भवति,
तेन निषिद्धातिरिक्तेन तं तितर्पयिषेत्—इति गतेन सम्वध्यते ।
प्रदानस्य प्रतिपत्तित्वेऽपि वचनप्रमाणादन्नान्तरमुपादेयम् । चरुशेष-
प्रादानादनन्तरमन्यदण्नं प्रयच्छेत्—इति वा वर्णनीयम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वपाकसिद्धानन्तरं ब्राह्मणान् भक्तेन अन्नेन उपेप्सेत् तर्पयितु-
मिच्छेत् । उपेत्ययमुपसर्गः । अत्रापि गौरवं, मनसोविशुद्धिप्रदर्श-
नार्थम् । अपवर्गं तावदभिरूपभोजनं विहितम्, तदत्र कृतेन
ब्रह्मतर्पणेनैव कृतं मा मंस्तु,—इति पुनरिदमसूत्रयदाचार्यः ॥ ५ ॥ ० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रः पूर्णपात्रम् । पुंस्त्वं कान्दसम् । तदिदं पूर्णपात्रं
दक्षिणा—इत्युत्सर्गः । तं ब्रह्मणे दद्यात् । दक्षिणायहणं ब्रह्मणो-
ऽभावेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् । कथं नाम ? दक्षिणेयम्—इति कृत्वा स्वयं

कर्मकरणेऽप्यन्यस्मै अवश्यं देया । व्यतिरेके वैगुण्यापत्तेः । “हृतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः”—इति हि स्मरन्ति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यच्च या परिकीर्त्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।

विदध्याद्धौचमन्यद्येदक्षिणाऽर्द्धहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ” ।

इति । पूर्णपात्रादिका,—इत्यादिपदात् दक्षिणाविशेषाल्लाभे
मूलादिकमपि संगृह्णाति । तथाच नैवायणीयपरिशिष्टम् ।
“दक्षिणाऽल्लाभे मूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति”—इति ।
तद्वच, यच्च या—इति सर्व्वेनास्मा व्याख्यवगमात् कर्मान्ते—इति च
सामान्याभिधानात्, दक्षिणामात्रमेव ब्रह्मणे देयम्—इत्युपदि-
शति । न च प्रधानकर्मदक्षिणानामन्यस्मै दानं शिष्यते—इति
विशेषोपदेशविरहादपि ब्रह्मण एष तेषां देयता पर्य्यस्यति । स
खल्वयमाचार्य्यस्यास्पृष्टोऽभिप्रायः कर्मप्रदीपकृता स्पष्टीकृतः—इत्या-
स्येयम् ।

न चैतत्सूचानुसारात् कर्मान्त—इति ब्रह्ममाध्यहोमान्तपरम्—
इतियुक्तम्, एतद्विवरणरूपत्वात्तस्य । न ह्यत्रापि होमदक्षिणेयम्—
इत्युच्यते, किन्तु प्रकरणादनुमीयते, वाक्यन्तु अविशेषाद्ब्रह्मणे
दक्षिणादानमुपदिशति । दुर्बलञ्च प्रकरणं वाक्यात्—इत्यवोचाम ।
अपिच । इयमपि दक्षिणा प्रधानस्यैव कर्मणः । परमेतत्
होमात्मकम्—इति नैतावता किञ्चिदपचोयते । तथात्वे वा
दर्शादियागप्रस्तावात् तस्यैव दक्षिणा ब्रह्मणे देया—इत्यापतति ।

स चायं पर्यन्तयोगः सामान्याभिधानवलादेव परिहर्तव्यः । स चान्यत्रापि समानः । विदध्याद्वौचम्—इति तु होमप्रस्तावादा प्रायेण ऋत्नकर्मणां सहोमकत्वादा समास्नातम् । न खल्वन्यत्रैतत् निषिध्यते । एकस्मिन्नुपदेशश्च विशेषोपदेशविरहे अन्यस्मिन्नपि कल्पनीयः—इति निवन्धारोमन्यन्ते । तस्मात् अन्यैरपि ऋत्विग्भिर्विभज्यैव दक्षिणा ग्रहीतव्या । न्यायस्याविशेषात् ।

अपिच । सहोमके कर्मणि ब्रह्मणः सद्भावात् कर्मदक्षिणायाश्च ब्रह्मणे देयत्वसूचणात् होतुः किं तत्र दक्षिणा नास्तेव?—इत्याशङ्कायां, 'विदध्याद्वौचमन्यथेत्'—इति वचनारम्भो न्याय्य एव,—इति न किञ्चिदनुचितम् । स खल्वयमुत्सर्गोविधिरिति यत्र स्पष्टमन्यस्मै आचाय्यादिकाय दक्षिणाविशेषस्य दानमुपदिश्यते, तत्र नैतत् प्रवर्तते । अब्रह्मके तु कर्मणि सुतरामन्यस्मै दक्षिणा दातव्या । ब्रह्मणे—इति कर्मकारयिन्नुपलक्षणत्वे तु प्रागेव नानुपपत्तिः । सेयं भट्टनारायणादीनां बह्वनामनुमता व्यवस्था । तत्त्वकारस्तु,—होमदक्षिणैव ब्रह्मणे देया, कर्मान्ते—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरम्—इत्येकत्राभिधानः, कर्मान्ते—इति यथाश्रुतमेव ब्रह्मणे—इति कर्मकारयिन्नुपलक्षणम्—इति पुनरन्यत्र ब्रुवाणः शास्त्रार्थमाकुलयाञ्चकार ।

यदाऽप्यन्यस्मै दक्षिणा दीयते, तदाऽपि कुलर्त्विजे गुरवे वा देया, तयोः प्रतिग्रहवैमुख्यादिना ग्रहणसम्भवे बह्वतरायां वा दक्षिणायामन्यस्मै अपि दातुमिच्छायां तदनुमत्या, दूरस्थत्वे च तयोक्ताभ्यामुद्दिश्य मनसा दत्तैव देया । तदप्याह कर्मप्रदीप एव ।

“कुलर्त्विजमधीयानं सन्निलष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रमेत् सदा दिक्स्वन् यदौच्छेदात्मनोहितम् ।

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दौयते ।

नैतावष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ।

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् ।

इतरेभ्यस्ततोदद्यादेष दानविधिः स्मृतः” ।

इति । सूत्रद्वयं वैतत्, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इति ‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इति च । तत्र, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इत्यनेन पूर्णपात्रं दक्षिणा भवति कर्मणामनुच्यमानायां दक्षिणायाम्,—इत्युच्यते । कथं ज्ञायते ? अनुच्यमानायां दक्षिणायां पूर्णपात्रादिका दक्षिणा भवति इति कर्मप्रदौपवचनात् ।

‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इत्यनेन ब्रह्मणे दक्षिणायादानमुपदिश्यते । तदनेन तच्छब्देन दक्षिणैव परामृश्यते न पूर्णपात्रम् । कस्मात् ? मन्निहिततरत्वादक्षिणायाः । व्यवेतत्वाच्च पूर्णपात्रस्य । अर्थवत्त्वाच्च । दक्षिणादानेन हि नः प्रयोजनं, न पूर्णपात्रदानेन । लिङ्गव्यत्ययस्त्वन्यत्रापि समानः । ‘ब्रह्मणे दक्षिणा देया’—इति कात्यायनवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वस्यष्टानां गोभिलौयानां पदार्थानां प्रदौपवत् स्पष्टमुपदेष्टेत्यवोचाम ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं पूर्णपात्रं नाम ? तदुच्यते,—

कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कांसभाजनम्, चमसं वानस्पत्यं पात्रं वा, अन्नस्य पूरयित्वा

अन्नैर्वर्द्धयित्वा । अन्नस्य—इत्येतदिशिनष्टि, कृतस्य वा अकृतस्य वा ।
 अपि वा अथवा अन्नासम्भवे फलानामेव—फलैरेव भोज्यरित्येव-
 कारकरणादुपदिशति, अन्यच्च फलमभोज्यं व्यवच्छिनत्ति । पूरयित्वा,
 एतं पूर्णपात्रम्—इत्याचक्षते आचार्याः । एतत् कंसादिकं पूर्णपात्र-
 माचक्षते । कथं कृत्वा ? अन्नस्य पूरयित्वा स्थापितम्—इत्यर्थः ।
 कियन्नातस्य पुनरन्नस्य पूरणम् ? तदाह गृह्यामङ्गहः ।

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ।

इति । असम्भवे पुनरेतस्य परिमाणस्य यावताऽन्नेन बद्धभोक्तुः
 पुरुषस्य दग्निः सम्यच्यते, तावतोऽप्यन्नस्य पूरितं पात्रं पूर्णपात्रं
 भवति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“यावता बद्धभोक्तुश्च दग्निः पूर्णं जायते ।

नावराह्यं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ।

इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मैकवृत्तिक् ॥ ८ ॥

दर्शपौर्णमासप्रस्तावादिदमुच्यते । तेन सायं प्रातर्होमवैश्वदेवा-
 दौनामब्रह्मत्वेऽपि न क्षतिः । एक एव ब्रह्मा अतिगभवति । किमने-
 नोक्तम् ? इदमनेनोक्तम्—एक एव ब्रह्मा सर्वकर्मसु अतिक् कर्त्त-
 व्येन पुनरेकस्मिन् कर्मण्येको ब्रह्मा अन्यस्मिंश्चान्यः अपरापरस्मिं-
 श्चापरापरः—इति । तदनेन,—यजमानेन अतिगत्याज्यो भवतीत्यु-
 पदिशति । तथाच स्मरणम् ।

“अलिग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ।

क्रमागतेष्वेष धर्मा वृतेष्वृत्विचु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु संयोज्ये तत्त्यागे नास्ति किञ्चिषम् ” ।

इति । तथा मनुः ।

“अत्विजं यस्यजेद् याज्यो याज्यश्चत्विक् त्यजेत्तु यः ।

शतं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ” ।

इति । अथवा । एकोब्रह्मैव अलिगिति ब्रह्मणे दक्षिणा दाने
हेतुवचनमेतत् । होताऽप्यस्यन्य अलिगित्यागद्वयामुत्तरं सूचं
प्रवर्त्तयति ॥ ८ ॥ ० ॥

पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति ॥ ९ ॥

पाकयज्ञेषु अल्पयज्ञेषु प्रशस्तयज्ञेषु वा । कस्मात् ? उभयत्र पाक-
शब्ददर्शनात् । दृश्यते खल्वल्पे पाकशब्दः,—योऽस्मात् पाकतरः—
इति । तं पाकेन मनसाऽपश्यम्—इति, योमा पाकेन मनसा—इति
च प्रसंगार्थां पाकशब्दः प्रयुक्तः । स खल्वयमर्थो गृह्यान्तरवृत्ति-
कारैर्निरूपितः । तत्त्वकारादयस्तु मन्यन्ते,—पाकयज्ञः—पाकाङ्क-
यज्ञो वृषोत्सर्गादिः—इति । वथन्तु, एकाग्रौ ये यज्ञाः तान् पाक-
यज्ञानवगच्छामः । कस्मात् ? अस्माकमेव ग्रन्थान्तरे समा-
खानात् । तथाच लास्यायनसूत्रम् । “पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्रौ
यज्ञान्”—इति ।

तेषु पाकयज्ञेषु स्वयं—स्वयमेव होता भवति । तदिदं स्वयमेव होतृत्वं प्रशस्तम्—इत्यवगम्यते । कुतः ?

“स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति स्मरणात् । अन्यो होतैव कुतो न व्यवच्छिद्यते ? स्वयम-
ग्रन्तौ पाकयज्ञलोपापत्तेः । न चैतदुचितम् । जुहुयाद्वा हावयेद्वा—
इति सामान्यतः सूत्रणात् । न प्रवसन्नुपवसेत्—इति च प्रवास-
दर्शनात् ।

“निःशिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्” ।

इति च कर्मप्रदौपवचनात् । तथाच सृत्यन्तरम् ।

“मनसा नैतिकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः सर्व्वं यथाकालमनुद्वेत्” ।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ॥ १० ॥

पूर्णपात्रः—इति पुंस्त्वं व्याख्यातम् । पूर्णपात्रम् अवमं सर्व्वनिरुद्धं
पाकयज्ञानां दक्षिणा । नातोऽप्यल्पतरी तेषां दक्षिणा अस्तीत्यर्थः ॥
१० ॥ ० ॥

अपरिमितं परार्द्धम् ॥ ११ ॥

न परिमितम् अपरिमितं वज्र—इत्यभिप्रेतम् । तदिदम् अप-
रिमितं परार्द्धं प्रशस्तं भवति दक्षिणा पाकयज्ञानाम् । परार्द्धम्—
इति केचित् पठन्ति । परार्द्धं खल्वन्तिममङ्गस्थानमुच्यते गणितेषु ।

तथाच अपरिमितं वराह्मण्यन्तमपि पाकयज्ञातां दक्षिणा—इति
तत्तार्थः ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमुपन्यस्यति,—

अपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्टा
शतसहस्राणि ददौ ॥ १२ ॥

अपिरन्यानपि समुच्चिनोति । ह—इत्येतिह्यर्थको निपातः ।
शोभनं ददाति—इति सुदा नामतः, पिजवनस्य अपत्यं पुमान्
पैजवनोऽपि ह किल ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेन दद्या शतं सहस्राणि
शतगुणितानि सहस्राणि लक्षम्—इत्येतत् । ददौ, दक्षिणाम्—इति
प्रकरणालभ्यते । कस्य वस्तुनः शतं सहस्राणि ? गवाम्—इति
ब्रूमः । कस्मात् ? संख्यामात्रकौर्त्तनात् । संख्यामात्रकौर्त्तने च प्रायेण
गा एव संख्येतया व्यवहरन्ति याज्ञिकाः । शतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये
द्वादशशतदक्षिणेन—इति खल्वाहुः । “संख्यामात्रे च दक्षिणा
गावः”—इति च द्राष्टव्यायणसूत्रात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एवं तावत् सायं प्रातर्होमवैश्वदेववलिहरणदर्शपूर्णमासाख्यानि
नित्यानि कर्माण्युक्तानि । तेषां च स्वे स्वे काले यावज्जीविको-
ऽभ्यासः न्यायविद्धिर्निरूपितः । एवञ्च कालस्य वज्रत्वात् कदाचित्,—

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्ण-
मासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् ; कथं
कुर्यादिति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथैतयोर्गृह्येऽग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्ययोः

सायंप्रातर्होमयोर्व्या, दर्शपूर्णमासयोर्व्या । प्रदर्शनमेतत् वैश्वदेवस्यापि ।
 देवादन्यस्मादा कस्माच्चित् कारणात् हव्यं हवनीयं वस्तु वा, होतारं
 हवनकर्तारं वा स्वयमशक्तौ, यदि न अधिगच्छेत् न लभेत, तर्हि
 कथं कुर्यात् । किं स्वस्वकालात्ययमात्रेण लुप्यतएव तत्तत् कर्ष्यं,
 उतास्ति कश्चित् कालावधिरियति काले अतीते इति । एवमादि
 संशयचिच्छिदिष्येतत् पृच्छ्यते ॥ १३ ॥ ० ॥

एवं पृष्ट आह,—

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याऽऽप्रातराहुतेः
 सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्याऽऽपौ-
 र्णमास्या अमावास्यम् ॥ १४ ॥

आ सायमाहुतेः सायमाहुतिपर्यन्तम् । सेयं सायमाहुतिर्ष-
 य्यादा अवधिः भौमेत्येतत् । प्रातराहुतिः नात्येति नातिक्रामति ।
 सा खल्वियं स्वकाले अहुता प्रातराहुतिरिदानीं प्रायश्चित्तात्मकं
 महाव्याहृतिहोमं कृत्वा होतव्या । प्रायश्चित्तात्मकं महाव्याहृति-
 होमं कृत्वेति कुत एतत् ? श्रुतौ विधानादित्याह । तथाच ब्राह्मणम् ।
 “स होवाच किं होय्यमीति, प्रायश्चित्तमिति, किं प्रायश्चित्तमिति,
 सर्वप्रायश्चित्तमिति, किं सर्वप्रायश्चित्तमिति, महाव्याहृतौरेवम-
 ब्रुवन्”—इत्यादि । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होतव्ययोः ।

प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते कृते सति ।

प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होमकालाऽनतिक्रमः ।

प्राक् पूर्णमासार्द्धस्य प्राग्दर्शादितरस्य च” ।

इति । एतेनैवसूचशेषोवाख्यातः । तदिदं प्रदर्शनाथं परि-
कीर्त्तनं सायमाज्जत्यादौनां न नियमार्थम् । कुतः ? याज्ञिक-
समयात् । तथाचोक्तं चिकाण्डमण्डनेन ।

“मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यवेदुशो भवेत् ।

आ सायमाज्जतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराज्जतेः ।

प्रातराज्जतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाज्जतेः ।

पूर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।

स्यात् साकमेधकालोऽपि आ सुनासौरकालतः ।

सुनासौरौयकालोऽप्याऽऽवैश्वदेविककालतः ।

श्यामाकैर्वाहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।

प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं नैव त्वाययणात्ययः ।

दक्षिणायनकाले या पश्चिज्या योत्तरायणे ।

अन्योन्यकालतः पूर्वे यष्टं युक्ते उभे अपि ।

एवमागामियागौयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि” ।

इति । सर्वमेव प्राक्तनकर्म प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव गौणकाले
कर्णौयम् । सायमाज्जत्यादौ तथा दर्शनात् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ” ।

इति स्मरणाच्च । वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमे अभोजनमपि कृत्वा
कालान्तरे तदाचरणम् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम् ।

प्रायश्चित्तमथो कृत्वा पुनः सन्तनुयाद्रूतम् ” ।

इति । प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे दिवा अभोजनं, द्वितीयवैश्व-
देवातिक्रमे च रात्रावभोजनम्—इति परिशिष्टप्रकाशः । वैश्वदेव-
द्वयातिक्रमे तु विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“परेणाग्नौ ऊते स्वाथं परस्याग्नौ ऊते स्वयम् ।

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राग्ने तथा ।

भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ” ।

इति । प्राक् सूर्यास्तमयात् प्रथमो वैश्वदेवो नात्येति, प्राक् च
रात्रेः सार्द्धात् प्रहरात् द्वितीयः । कुतः ? यतस्तावानेव भोजन-
कालः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ” ।

इति ॥ १४ ॥ ० ॥

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत ॥ १५ ॥

एतेन—इति गौणकालपरामर्शः । लिप्सेत लभुमिच्छेत् ।
लिप्सेत्—इति पाठे व्यत्यायात् परस्मैपदम् । प्राप्तस्याप्यादरार्थम-

भिधानम् । कथं नाम ? तथा लिप्सेत यथा गौणकालो नात्येति,
तस्याप्यतिक्रमे कर्मैव लुप्यते,—इत्यभिप्रायः । ऋज्वन्यत् । यदा
पुनर्लभ्यते, तदा होतव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् ।

तदहर्जुहुयादेवमामावस्यात्ययेऽपिच” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

अपि वा यज्ञियानामेवोषधिवनस्पतीनां फलानि
वा पलाशानि वा अपयित्वा जुहुयात् ॥ १६ ॥

अपि वा—इति पचान्तरमुपदिश्यते । एतेनाप्यवकाशेन हविष्य-
नुपलभ्यमाने यज्ञियानां यज्ञार्हाणामनिषिद्धानाम्—इत्येतत् । ओष-
धीनाम्—

“त्रौहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्वपास्तिलाः ।

यवाश्चौषधयः सप्त विपदो ब्रन्ति धारिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तानाम् । वनस्पतीनां उच्चाणाञ्च—

“अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः” ।

इत्युक्तलक्षणां वा फलानि ग्रन्थानि वा ; पलाशानि इद-
नानि पत्राणि वा, यथोपपन्नानि ; अपयित्वा स्थालीपाकविधिना,
जुहुयात् ॥ १६ ॥ ० ॥

अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ-
त्रैडो हुतं ह्येव ॥ १७ ॥

अन्ततः सर्वाभ्यन्तौ अप उदकम् अपि जुहुयादेव, न तु

अग्निः कथं होमः—इत्याशङ्क्यते । सर्वालाभे उदकमप्यन्ततो मध्यत-
 एवाग्नेर्जुहुयात् न त्वग्न्युपशमाशङ्कां कुर्यादिति वा व्याख्येयम् ।
 इति ह किल आहस्म उवाच, नामतः पाकयज्ञः इडाया अपत्यम्
 शैङ्गः कश्चिदाचार्यः । ऊतमेव भवत्येवमपि हते । हिशब्दो
 यस्मादर्थः । यस्मादेवमपि हते ऊतमेव भवति न अऊतम्—
 इति पाकयज्ञ आहस्म, तस्मादप एवान्ततो जुहुयादित्यर्थः ॥
 १७ ॥ ० ॥

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥ १८ ॥

ऊत—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः ।
 अऊतस्य उदकस्याप्यलाभात् होममकुर्वतः प्रायश्चित्तं भवति । किं
 पुनस्तत् प्रायश्चित्तम् ? पुनराधानम्—इति ब्रूमः । कुतः ?

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ” ।

इति स्मरणात् । इतिरन्यान्यपि पुनराधाननिमित्तानि समुच्चि-
 नोति । तानि च,—

“अममचन्तु दम्यत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

दयोरप्यममचन्तु भवेद्भुतमनर्थकम् ” ।

इत्येवमादौनि कर्मप्रदोषादिष्वनुसन्धेयानि । पुनराधान-
 प्रकारश्च,—

“पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्त्युपनराधानकर्मणि ” ।

इत्यादिना कर्मप्रदोष एव अभिहितः ॥ १८ ॥ ० ॥

नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति ॥ १९ ॥

व्रतरहितो ब्राह्मणो न स्यादल्पमपि कालम् । “मुहूर्त्तमपि नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्”—इति पाठे व्यक्त एवार्थः । इतिर्हेतौ । यस्मात् नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्, तस्मात् पुनराधाननिमित्ते जाते, अविलम्बमेवादध्यादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ ० ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २० ॥

अजुरक्षरार्थः । अज्रतस्य प्रायश्चित्तं पुनराधानमुक्तम्, अथेदानी-
मन्यदपि पचान्तरं तत्र दर्शयितुं ब्राह्मणवाक्योदाहरणाभासरूपं
सूचम् ॥ २० ॥ ० ॥

यावन्न ह्रयेताऽभोजनेनैव तावत् सन्तनुयात् ॥ २१ ॥

हविषोऽलाभे यावन्न ह्रयेत ह्रियते, अभोजनेनैव तावत् तावन्तं
कालं सन्तनुयात् सन्ततमविच्छिन्नमलुप्तं कुर्यादग्निव्रतम्—इत्यर्थः ।
यावता कालेन हविर्लभ्यते, तावति काले अभोजनेऽपि व्रतमलुप्तं
भवतौत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ० ॥

किमभोजनेनैव व्रतं सम्पद्यते ? न । किन्तुहिं ?—

अथ यदाऽधिगच्छेत् प्रति जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदा पुनरधिगच्छेत्तमेत हविः, तदा अथ,—सायमाद्युपक्रमत्वात्
कर्मणां सायमादिकालं प्रतीक्ष्य, प्रति जुहुयात् । यावन्न ह्रियते
तावन्तं कालमभोजनेन चपयित्वा यदा हविर्फलभ्यते तदा

तदानीमेव न जुहुयात्, किन्तु सायमादिकालं प्रतीक्ष्य प्रति
जुहुयादित्यर्थः । प्रतिशब्दो होमस्य प्रकारविशेषद्योतनार्थः । कतमः
पुनरसौ प्रकारः ? उच्यते । अतिक्रान्ताः सर्वा अग्निदेवत्या-
आहुतौर्विगण्य तावन्ति हवीँषि पात्रे कृत्वा,—अग्नये स्वाहा—
इति सक्तदेव जुहुयात् । एवं प्राजापत्याः । एवम् अपरापराः ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“आह्वयमानेऽनश्रंशेत् नयेत् कालं समाहितः ।

सम्यक्ने तु यथा तत्र ह्वयते तदिहोच्यते ।

अहुताः परिसङ्ख्याय पात्रे कृत्वाऽऽहुतौः, सक्तत् ।

मन्त्रेण विधिवद्भूत्वा एवमेवापरा अपि” ।

इति ॥ १२ ॥ ० ॥

एवमप्यस्य व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २३ ॥

एवम् अपि कृते अस्य व्रतिनो व्रतं नियमः सन्ततम् अविलुप्तं
भवति । तस्मात् पुनराधानं न कर्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः
ब्राह्मणवाक्यावसानज्ञापनार्थः, प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थो वा ॥ २३ ॥ ० ॥

एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वम् अस्मात् परतो वक्ष्यमाण एष न्यायो हविराहुतिषु—
ह्वयते—इति हविः, अविशेषात् समिदाज्यपशूपशकादिकं
सर्वमुच्यते, तस्य हविष आहुतिषु बोद्धव्यः—इति परिभाष्यते ।

पराचीनस्यापि बुद्ध्या मन्त्रिकृत्य एतदा परामर्शः । न्यायग्रहणं कचिदास्मात्स्यापि प्रतिषेधार्थम् । यथा समान्वातोऽपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः स्वाहान्ते मन्त्रे नाद्रियते, अन्यायत्वात् । तच्चोत्तरञ्च वक्ष्यामः । एवमन्यदपि ऊह्यम् ।

एवं वा—

एषोऽनन्तरोक्तो न्यायः प्रकारः—इत्येतत् । अत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणसु हविराहुतिषु द्रष्टव्यः—इत्युक्तः प्रकारः सर्वचातिदिश्यते । न्यायग्रहणेन किमुक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ;—अत ऊर्द्धं ये चिप्रहोमा ब्रह्मचारिसमिदाधानादयो वक्ष्यन्ते, तेषु चिप्रहोमोक्त-एव प्रकारो भवति । ये पुनस्तन्त्रहोमाः वैवाहिकहोमादयः, तेषु ब्रह्मोपवेशनादि तन्त्रं द्रष्टव्यम् । तथा कचित् प्राप्तोऽप्यर्थो-ऽर्थाभावाच्चिवर्तते । किमुदाहरणम् ? इदमुदाहरणम् । आव्य-तन्त्रेषु सुषक्तोलूखलसूर्पादयो निवर्तन्ते, पाष्ठाहुतिषु मेचणसुगा-दयः—इति । सोऽयं न्यायशब्दस्यार्थः ॥ २४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५ ॥

होममन्त्राणाम् अन्ते अवसाने स्वाहाकारः कर्त्तव्यः—इति सूत्र-शेषः । अधिकाराद्धोममन्त्राणामेवान्ते स्वाहाकारः कर्त्तव्यो न जपादिष्वपि । तथापि ये मन्त्राः स्वाहाकाररहिता एव पश्यन्ते, यथा अग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादयः, तदन्त एव स्वाहाकारः स्यात् । न त्वास्मात्स्वाहाकारान्तेष्वपि अग्निरेतु प्रथम इत्येवमादिषु । किं

कारणम् ? हविस्त्यागार्थः खन्वयं स्वाहाकारः—इति आन्नात्
स्वाहाकारान्तेषु मन्त्रेषु नैष विधिरूपतिष्ठते । तत्र खन्वान्नाते-
नैव स्वाहाकारेण हविस्त्यागः कृतः—इत्यपरस्यान्नामनर्थकं भवति ।
तथाच तान्त्रिकाः पठन्ति ।

“नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते दिठमेवच ।

पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” ।

इति । यत्र च मन्त्रादितोऽपि समान्नातः स्वाहाकारो हविस्त्या-
गार्थो भवति, तत्राप्यग्नौकरणहोमे मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तरं न
कर्तव्यमेव । न्यायस्याविशेषात् । तत्र हि स्वाहाकारेण हवि-
स्त्यागं कृत्वा परतो मन्त्रः समापनीयः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“स्वाहां कुर्यान्न चाचान्ते न चैव जुहुयाद्भुविः ।

स्वाहाकारेण कृत्वाऽग्नौ पश्चान्नन्त्रं समापयेत्” ।

इति । होममन्त्राणाञ्चादौ न प्रत्येकम् ॐकारः करणीयः ।

तदप्याह स एव ।

“नोऽभुव्याहुममन्त्राणां पृथगादिषु कुचक्षित् ।

अन्येषाञ्च विकृतानां कालेनाऽऽचमनादिना” ।

इति ॥ २५ ॥ ० ॥

आज्याहुतिर्नाज्यमेव सःस्कृत्योपघातं जुहुयात्
नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ २६ ॥

आज्यस्य यथोक्तस्याऽऽहुतियु—यत्रान्यमेव ह्रियते—इत्यर्थः । तेषु

चतुर्थैकस्मादिषु । आज्यं संकृत्यैव उपघातं यथा भवति तथा जुहुयात्, द्रवद्रव्यकलात् सुवेण—इत्यर्थः । एवकारेण यद्भव-
च्छिद्यते, तदप्युच्यते सुखावबोधार्थम् । नाज्यभागावच भवतः
न च स्त्रिष्टकदपि भवति । तदेते अतिदेशागता इह प्रति-
षिध्यन्ते ॥ २६ ॥ ० ॥

**आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्या-
हृतिभिर्होमः ॥ २७ ॥**

आज्याहुतिषु आज्यमात्राहुतिषु, यचाज्यमेव ऊच्यते न चर्वादिकं
तचेत्यर्थः । आहुतेरनादेशे च । मध्यात् पूर्वाद्धादितिवच्चशब्दः
समुच्चयार्थो लुप्रवत् द्रष्टव्यः । यत्र होम एव नादिश्यते उपदि-
श्यते चाग्निवगम्यते वा किञ्चिदन्यद्दोमलिङ्गं, तत्र गर्भाधानपुंस-
वनशृङ्गाकर्षभौमन्तकरणचूडाकरणादिषु प्रधानकर्माणो गर्भाधाना-
ऽसाभिमर्शणादेः पुरस्ताच्च उपरिष्ठाच्च,—आद्यन्तयोरित्यर्थः ।
महाव्याहतयः तिस्रः व्याख्याताः, ताभिर्होमः कर्त्तव्यः—इति
वाक्यशेषः । एवं खल्वग्नेरुपदेशस्तत्र तच्चार्यवान् भवति । इतरथा-
ऽनर्थको वा स्यात्, अदृष्टार्थो वा कल्प्येत । तथा च “पश्चादग्नेरु-
दगणेषु दर्भेषु”—इत्यादिना तत्र तचाग्निसुपदेच्छति । मनुरपि
सहोमकत्वमेषामाह ।

“गार्भेहोमैर्जातकर्षचौड़मौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते” ।

इति ब्रुवाणः । चन्द्रदर्शनादावपि तर्हि पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्हीतव्यम् ? न । तत्राग्नेरप्युपदेशाभावात् । अतएव,—

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने” ।

इति कर्मप्रदीपेऽपि चन्द्रदर्शनस्याहोमकत्वमुक्तम् । गर्भाधानेऽपि होममवसरे उपपादयिष्यामः ।

अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘आज्याहुतिष्वनादेशे आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिश्यन्ते—होम एव यत्र नादिश्यते—इत्यर्थः । न पुनराज्याहुतिषु अनादेशे च—इति व्याख्यानं युक्तं, चकाराध्याहार-दोषात्’—इति । अत्र ब्रूमः । आज्याहुतयो यत्र नादिश्यन्ते—इति वर्णनायां चर्वाहुतिष्वतिप्रसङ्गः । आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिश्यन्ते—इत्यर्थकल्पने च व्यक्तमपेरध्याहारः । आज्यपदस्यैवमनति-प्रयोजनं स्यात् । आहुतिष्वनादेशे—इति खल्वभिप्रेयते । तस्मादस्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणौयम् । द्योतको हि चशब्दस्ता-त्पर्यस्येयते । तच्चेत् तात्पर्यमन्यस्मादपि कारणादवगम्यते, अकिञ्चित्करं तदकौर्त्तनं भवति । आज्याहुतिषु—इति सप्तमी-निर्देशस्यैवं तात्पर्यमुपोदलयति । आज्याहुतिष्वनादेशे—इति चास-मासकरणं प्रत्येकमन्वयं द्योतयति ॥ २७ ॥ ० ॥

यथा पाणिग्रहणे; तथा चूडाकर्मण्युपनयने गो-दाने च ॥ २८ ॥

यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिभिः व्यक्तमस्माभिस्तत्र आहु-

तयो ह्यन्ते । तथाच पाणिग्रहणे वक्ष्यत्याचार्यः,—महाव्याहृतिभिश्च
 पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीम्—इति । तथा चूडाकर्षणि । तथा शब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथोपनयने, तथा गोदाने च,—इत्यतिदि-
 श्यते । सोऽयमनागतातिदेशः । चूडाकर्षादिव्यतिरिक्तेषु तु तिस्र-
 एवाहुतयो भवन्ति ॥ २८ ॥ ० ॥

अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगान् शान्त्यर्थं शान्त्य-
 र्थम् ॥ २९ ॥

अपवृत्ते समाप्ते कर्मणि वामदेव्यगानं, कर्त्तव्यम्—इति परि-
 भाष्यते । तस्मात् सर्वेषामेव कर्मणामपवर्गं वामदेव्यं साम-
 गातव्यम् । कर्मणि—इति सामान्येनोपदेशाच्च । बहूनाञ्च कर्मणा-
 मेकदा करणे अन्ततः सङ्गदेव वामदेव्यं गातव्यं न प्रत्येकमन्ते ।
 तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् ययोक्तं शब्ददर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बध्यन्ते वैश्वदेविके ” ।

इति । गानस्य अग्रजावपि ऋचो वारचयं पठनीयाः । तदप्याह
 स एव ।

“अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्याद्बुधवृत्तिधा ” ।

इति । शान्त्यर्थम्—इति विहितं वामदेव्यागानमनेन सूच्यते—
 इत्यर्थवादोऽयम् । उभयस्मिन् विधीयमाने हि वाक्यं भिद्येत ।
 वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम्, तच्च शान्त्यर्थं भवति—इति । तस्मात्,—

“उदुम्बरो यूपो भवति ऊर्गं वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जं वास्त्रा-
ऊर्जं पशुनाप्रोति ऊर्जाऽवहथे”—इतिवदिहापि स्मृतिरेव प्रयो-
जनं न फलविधिः । अन्ये त्वाङ्गः,—ग्रान्थर्थम्—इति वचनान्नातौव
अस्य नित्यत्वम्—इति । ग्रान्थये ग्रान्थर्थम्—इत्यभ्यासः प्रपाठक-
परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघटहसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य नवमौ खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं प्रथमः प्रपाठकः ॥ ॐ

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

एवन्तावत् प्रथमे प्रपाठके अग्निममाधानम्, समाहिताग्ने-
श्चावश्यकर्तव्यं सायंप्रातर्होमादिकम्, देवसवितरित्यादेश मन्त्रस्य
पर्युत्तरे विनियोगो निरूपितम् । समाधानश्चाग्नेर्जायायाः पाणिं
जिह्वोरभिहितम् । अथेदानीं कथं जायायाः पाणिर्गृह्यते,
देवसवितरित्यादेः परेषाञ्च मन्त्राणां विनियोगः,—इत्येवमर्थजातं
निरूपयितुं द्वितीयः प्रपाठक आरभ्यते । प्रसङ्गागतञ्चान्यत् । तत्र
तावत् “देव सवितः”—इति मन्त्रादूर्ध्वं पाणियहणलिङ्गामन्त्राः
पथन्ते । तद्विनियोगविवक्षया पाणियहणमेव प्रथमं निरूप्यते,—

पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ॥ १ ॥

पुण्ये शोभने, नक्षत्रे चक्षे । “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि”—
इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्—इति चेत् । न । दारकर्त्तव्यं तिथि-
वारयोगकरणापेक्षया नक्षत्रस्यादरातिशयार्थत्वात् । दाराः गृहाः
पञ्चाङ्गाः—इत्येवमादयो नित्यवद्भवचनान्ताः शब्दाः पुल्लिङ्गाः ।
दारान् सहधर्मचारिणौ, पत्नीम्—इत्यनर्थान्तरम् । वक्ष्यमाणेन
पाणियहणविधिना कुर्वीत ॥ १ ॥ ० ॥

कौटुशान् दारान् कुर्वीत ? तदाह

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन ॥ २ ॥

प्रशस्तम् अवैधव्यादिसूचकं लक्षणं चिह्नं येषां, त इमे प्रशस्त-

लक्षणाः मनो व्यत्ययेन लक्षणप्रशस्ता इत्युच्यन्ते । तान् । लक्षणेन
शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् श्रेष्ठान्—इति वाऽर्थः । दारान् कुर्वीत—
इति दारसम्बन्धविवक्षया इत्थं निर्देशः । कथमवगम्यन्ते लक्षणानि ?
तदुच्यते । कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा । स्त्रीणां लक्षणानि शुभाशु-
भसूचकानि यो वेत्ति सोऽयं स्त्रीलक्षणविद् उच्यते । तेन परौ-
चितान्—इत्यर्थः । तथाच स्मरणम् ।

“मदा गृही सुखं मुक्ते स्त्री लक्षणवतौ यदि ।

अतः सुखसमृद्धयर्थमादौ लक्षणमौचयेत्” ।

इति । इयमपरा सूत्रयोजना । लक्षणविदा कर्त्ता लक्षणेन
शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् अन्तर्भूतनिज्यर्थतया प्रशंसितान् दारान्
कुर्वीत । लक्षणशब्दः शोभनलक्षणार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥ १ ॥

* केचिदेतत्सूत्रानन्तरम्—“अनार्यशुल्करहिताम्”—इति सूत्रमधिकं
पठन्ति । “अर्यशुल्कं गोमिथुनादि, तदितरशुल्कनीतां त्यजेत्”—इति
व्याचक्षते च । तदिदं सूत्रमनार्यमिति प्रतिभाति । तथाहि । पूर्वं “दारान्
कुर्वीत”—इति सूत्रयित्वा, तद्विशेषणत्वविवक्षयैव च—“लक्षणाप्रशस्तान्”
—इति, किमिति “अनार्यशुल्करहितान्”—इति नासूत्रयत् । “तदन्तर्भा-
षितान्”—इत्युत्तरं सूत्रमप्येवं सत्युपपद्यते । तत्र हि तच्छब्देन स्त्रीलक्षणा-
विदः परामर्शः । एतच्चानयोरेव सूत्रयोरानन्तर्यं सुनिश्चितं स्यात् । न
पुनरन्तरा सूत्रान्तरेण व्यवधाने । अपिच । अनार्यशुल्करहिताम्—इत्यने-
नार्येऽपि गोमिथुनस्य शुल्करूपता प्रतीयते । सोऽयमर्थो न्यायविरुद्धो-
मनुविरुद्धश्च । तथाच मनुः ।

“अर्ये गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्भवेव तत् ।

अन्योऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।

इति । सूत्रपुस्तकेषु सर्वेष्वस्मदवलोकितेषु सोसाष्टिभाष्यपुस्तकेषु च,
अनार्यशुल्करहिताम्—इति सूत्रं न दृश्यते ।

तदलाभे पिण्डान् ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणवित् परामृश्यते । तस्य स्त्रीलक्षणविदो-
ऽलाभे पिण्डान् कुर्वीत ॥ ३ ॥ ० ॥

कुतो मृदमादाय पिण्डाः कर्त्तव्याः ? तदाह—

वेद्याः सौतायाः हृदाज्ञोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादाद-
हनादौरिणात् ॥ ४ ॥

वेदिरग्निष्टोमोदौ विहिता । सौता लाङ्गलपट्टतिरित्य-
नयान्तरम् । ऋष्टं चेचम्—इत्येके । हृदोऽगाधजलाशयो यौक्तेऽपि यः
शोधं नैति । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । चतुष्पथः प्रसिद्धः ।
आदीक्ष्यते यत्र तदादेवनं द्यूतस्थानम् । आदह्यते यत्र तदादहनं
अग्नानम् । यचोऽन्नं बीजं न प्ररोहति तदौरिणम् ऊषरम्—
इत्येकोऽर्थः । एतेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यो मृदमादाय पृथगेव पिण्डान्
कुर्वीत । पृथगिति कुतो वर्धते ? असमासकरणादित्याह ।
सर्वेभ्यः सम्भार्यम्—इति चोत्तरचाष्टानात् । एवं खल्वष्टौ पिण्डा-
भवन्ति ॥ ४ ॥ ० ॥

सर्वेभ्यः सम्भार्यं नवमम् ॥ ५ ॥

सर्वेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यः श्लोकश्लोकां मृदं सम्भृत्याहृत्य क्रियते—
इति सम्भार्यं नवमं पिण्डं कुर्वीत ॥ ५ ॥ ० ॥

समान् कृतलक्षणान् ॥ ६ ॥

समान् समानान् प्रमाणतः, कृतं लक्षणं येषां तान् कृतलक्षणांश्च

पिण्डान् कुर्वीत । स्रवणं चिह्नम्—इत्यनर्थान्तरम् । यतमः पिण्डो-
यतमस्या मृदस्ताच्चिह्नं कर्त्तव्यं वक्ष्यमाणार्थम् ॥ ६ ॥ ० ॥

तान् खल्विमान् पिण्डान्—

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेदृतमेव प्रथममृतं
नात्येति कश्चनत्तं इयं पृथिवी त्रिता सर्वमिदम-
सौ भूयादिति, तस्यानाम गृहीत्वेषामेकं गृहाणेति
ब्रूयात् ॥ ७ ॥

स्रक्तीये पाणौ हस्ते आधाय कृत्वा कुमार्याः कन्यायाः उप समीपे
नामयेत् स्थापयेत्, अतमेव प्रथमम्—इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्ते-
नेत्यर्थः । किं कृत्वा ? अभावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने तस्याः कुमार्या-
नाम गृहीत्वा उच्चार्य । तेन 'सर्वमिदं गौरीदा भूयात्'—इत्येवमा-
दिकः प्रयोगः । एवं स्थापयित्वा, पुनः, तस्या नाम गृहीत्वा
योग्यत्वात् सम्बोधनविभक्त्या उच्चार्य—एषामेकं गृहाण—इति
ब्रूयात् । 'गौरीदे ! एषामेकं गृहाण'—इत्यादिः प्रयोगः । तदिदं
तस्या नाम गृहीत्वेति मध्यपठितं मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते ।
अतएव गृहाणेति सम्बोध्यमानार्थापेक्षी मध्यमपुरुषोऽप्याक्षस्तेनो-
पपद्यते ॥ ७ ॥ ० ॥

पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तौमुपयच्छेत् ॥ ८ ॥

पूर्वेषां चतुर्णां वेदि-सीता-हृद-गोष्ठमृच्चिह्नितानां पिण्डानाम्

एकतमं पिण्डं गृह्णन्ती (कान्दसोऽयं प्रयोगः) गृह्णतीम आददानां
कुमारौमुपयच्छेत् विवाहयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ० ॥

सम्भार्यमपि त्वेके ॥ ९ ॥

सम्भार्यमपि पिण्डमाददानामुपयच्छेदित्येके आचार्या मन्यन्ते ।
अस्मादेवावगम्यते,—सम्भार्यमाददानां नोपयच्छेदित्यन्ये मन्यन्ते—
इति । तस्मात् सम्भार्यमाददानामिच्छयोपयच्छेदा न वोपयच्छेत्
—इति सिद्धम् । किं कारणम् ? शुभाशुभयोर्मिश्रत्वम् । कुतः
पुनरेतत् ? प्रत्येकशः फलार्थवाददर्शनात् सम्भार्यस्य च सर्व-
घटितत्वात् । तथाच गृह्णामंग्रहः ।

“वेदिपिण्डात् क्रियावतौ सौतायाः फलते हविः ।

अलोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमतौ ।

चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।

आशाने म्रियते भर्ता बन्ध्या भवति चोषरे ।

नवमे सर्व एवैते कन्यायाः परिगृह्णन्ते ” ।

इति । शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः श्रूयन्ते । किन्तु
तच्च क्रियावत्त्वादिकमपत्यगतमिति विशेषः । तथा चोक्तम् ।

“गृह्णाना वेदिपिण्डञ्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान् ।

सौतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते हवीवलान् ।

सर्वकामममृद्वांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।

गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ।

इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनाश्रिताः सुताः ।

षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ।

अग्निपिण्डग्रहणादिधवा जायते ध्रुवम् ।

बन्ध्या वा विधवा वा स्नादष्टमग्रहणादपि ।

मिश्रमेतद्भवेत् सर्व्वं यतः पूर्व्वोदितं फलम् ।

नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः” ।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

अथेदानीमासन्नविवाहायाः कन्यायाः स्नपनमभिधीयते,—

क्षौतकैर्यवैर्माषैर्व्वाऽऽसृताः सुहृत् सुरोत्तमेन सश-
रीरां चिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्—काम वेद ते नाम मदे-
नामासोति, समानयामुमिति पतिनाम गृह्णीयात्,
स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां स्नावयेत् ॥ १० ॥

क्षौतकैः क्षिन्नकैः चूर्णोदित्योदकेन द्रवोदतेरित्येतत् । कैः ?
यवैर्माषैर्व्वा । यवमाषौ प्रसिद्धौ । वाग्व्यो विकल्पार्थः । “मसूर-
यवमाषाणां स्रष्टृणचूर्णान्येकौकृत्य”—इति भवदेवभट्टवचनमप्रमा-
णम् । तदेभिर्यवैर्माषैर्व्वा आसृतां कृतमर्वाङ्गोदत्तनां, सुहृत् मित्रं
स्निग्धहृदयः—इत्यनर्थान्तरम् । सह शरीरेण वर्त्तमानां कन्यां
मूर्द्धनि शिरसि चिर्व्वारचयम् अभिषिञ्चेत् । मूर्द्धनि तथाऽभिषे-
क्त्यं यथा सर्व्वमेव शरीरमभिषिक्तं भवतीत्यर्थः । केन अभि-
षिञ्चेत् ? सुरोत्तमेन । धरुणा सुराऽरिन्दानौत्युदकनामसु नैघण्टुक
काण्डे पाठादुदकनामेतत्—यत् सुरेति । तदयमर्थः । उदकेन

उत्तमेन शोभनगन्धवर्णादियुक्तेन अभिषिञ्चेत् । सुरैव कस्मान्नो-
च्यते ? उच्यते । सुरा हि नामात्यन्तमपवित्रं यदस्याः प्राणस्पर्श-
योरपि प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति । तथाच स्मर्यते ।

“सुराया गन्धमात्राय स्नात्वाऽऽन्यं प्राण्य शुध्यति ।

स्पर्शं प्रतिगृहे चैव ग्रहं पौत्रा तथोदकम्” ।

इति । “सुरास्नानममं तैलम्”—इति च सुरास्नानस्यात्यन्तनि-
न्द्यतां दर्शयति । वचनबलाददोषः ?—इति चेत् । न । अन्यथो-
पपत्तेः । अन्यथाऽपि वचनमुपपद्यते—इति नास्ति वचनस्य बलम् ।
न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थं विरुद्धमर्थं प्रकल्प्य वचन-
बलाददोषः—इतीयं कल्पना साधोयमौ भवति । अन्यथोपपन्नञ्च
वचनं न सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधकं भवितुमर्हति—इति
चमस्मिनां शेषभक्षाधिकरणे दर्शितम् । तस्मादुदकेनैवाभिषेकः ।
तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“सर्वथज्ञेषु विप्राणामङ्घ्रिः पूर्वं प्रवर्त्तते ।

तस्मात् सुरोत्तमा ह्यापो अङ्घ्रिरेवाभिषेचयेत्” ॥

इति । किं तूष्णीमभिषिञ्चेत् ? न । कथं तर्हि ? काम वेद
ते नाम मदोनामामि—इत्येवमादिभिः अग्निः । कतिभिः अग्निः ?
स्वाहाकारान्ताभिः । अस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकारान्ता यावत्यश्चः
सन्ति तावतीभिः,—तिसृभिरित्यर्थः । तस्मादेकैकामृचमुच्चार्य
एकैकोऽभिषेकः कर्त्तव्यः । उत्तराभ्यान्तु दाभ्याम् अग्भ्याम् उपस्थं
योनिं स्थावयेत् । एतदुक्तं भवति । तिसृभिरेव अग्निः तथा शिरस्य-
भिषेकः कर्त्तव्यो यथा सर्वे शरीरमभिषिक्तं भवति, परमुत्तराभ्यां

तथाऽभिषेक्तव्यं यथोपस्थो विशेषतः आवितो भवति—इति । अथे-
दानौ मन्त्रे विशेषमाह । समानयामुमित्यत्र अमुमित्यस्मिन् मन्त्र-
स्थाने समानयामुमित्यभिषेक्तव्यायाः कन्यायाः भविष्यतः पत्यु-
र्नाम गृह्णीयात् उच्चारयेत् । तदिदं सूत्रमसृज्य पाठक्रममनुसृत्यार्थ-
क्रमं व्याख्यातम् ॥ १० ॥ • ॥

ज्ञातिकर्म्मतत् ॥ ११ ॥

एतत् कन्यास्वपनं ज्ञातेर्मातापित्रोरन्यस्य कुलौनस्य सुहृदः
कर्म्म । ज्ञातिकर्म्मत्वादेवेदं नातीवावश्यकमित्यवगम्यते । एवमेके ।
अथञ्चाभिषेको दौर्भाग्यालक्ष्यपसर्गाणां नोदनायें शास्त्रान्तरेष्वपि
पद्यते, तस्मात् प्रयत्नतः कर्त्तव्यः । एवमन्ये । तदत्र भगवन्तो-
भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ११ ॥ • ॥

अथेदानौ पाणिग्रहणमभिधीयते,—

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुपसमाहितो-
भवति ॥ १२ ॥

पाणिग्रहणे कर्म्मणि प्रकान्ते पुरस्तादयतः शालायाः गृहस्थ-
चत्वर इत्यर्थः । अग्निरुपसमाहितः स्थापितो भवति, पूर्वोक्तामावृतं
कृत्वा । अनुपदेशात् कर्त्तुरनियमः । तेन यावद्दरो बधूमादाय
गृहास्त्रिक्रम्यागच्छति, तावदन्य एव कश्चिदग्निं स्थापयति ।
आवृतमपि स एव करोति । अतएव सूत्रयिष्यति—“वर्हिषोऽन्तं
कटान्तं प्रापयेत्”—इति ।

यद्यप्याचार्येण कन्याप्रदानं प्रतिग्रहश्च न सूचितम्, तथापि
 “अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्”—इत्येवमादिगृह्यान्तरदर्शनात्
 तदप्यादरण्यम् । पाणिग्रहणे शिष्यजिज्ञासा समुत्कटेति तन्निर-
 सिद्धिषया क्रमप्राप्तानां पाणिग्रहणलिङ्गानां मन्त्राणां विनियोग-
 विवक्षया वा खल्वाचार्यस्तदेव सूत्रयाञ्चकार, न कन्याप्रदानम्—
 इति श्लिष्यते । प्रदानञ्चेदं कन्यादातुः कर्म, न प्रतिग्रहीतुः ।
 प्रतिग्रहोऽपि दानाधौन एव ॥ १० ॥ ० ॥

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा
 सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षि-
 णत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥

अथानन्तरं स्थापितेऽग्रावित्यर्थः । जन्याः नवोदाजातयो वर-
 द्धिग्धा वा । तेषामेकोऽन्यतमः ध्रुवाणां सन्ततानां सम्यग्विस्तृ-
 तानाम्,—

“महानदीषु या आपः कौषान्याश्च हृदेषु च ।

गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः” ॥

इति गृह्यामंगहोक्लक्षणानाम् । अपां, ध्रुवाभिरङ्घ्रिरित्येतत् ।
 कलसं कुम्भं पूरयित्वा वर्द्धयित्वा, सह उदकुम्भेन उदकपूरितेन
 कुम्भेन वर्त्तमानः—तमादायेत्यर्थः । प्रावृतो वस्त्रेणाच्छादितः ।
 कृतोष्णीषः—इत्यन्ये । वस्तुतस्तु, प्रावृत इत्यनेन प्रावृताभोऽभिप्रेष्यते ।
 स खल्वयं गन्धमाख्यैरुदकुम्भमलङ्कृत्य धारयेत् । तथाच गृह्यामंगहः ।

“गन्धमाख्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।

धारयेद्विषु वर्षेषु प्रावृतांभो दिजोत्तमः ” ॥

इति । ‘वाग्यतोऽधेणाग्निं परिक्रम्य’—इति कृतभाष्यम् । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिग्ग्रेः ब्रह्माऽऽमनं परिक्रम्य इत्यर्था-
कथ्यते । उदङ्मुखः कौबरीदिग्भिमुखः अवतिष्ठते ऊर्ध्वमिष्ठति ।
अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति । अत्रापि वाग्यमनलां पे-
पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तं, कारणस्याविशेषात्—इति द्रष्टव्यम् । एव-
मन्यत्रापि ॥ १३ ॥ ० ॥

प्राजनेनान्यः ॥ १४ ॥

प्राजनेन मह प्रतोदेन अन्यः कुम्भधारिणोऽपरः जन्यः प्रावृतो-
वाग्यतोऽधेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १४ ॥ ० ॥

शमोपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमाचान् सूर्प-
णोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ॥ १५ ॥

शमो प्रमिष्टा । तस्याः पलाशानि पत्राणि, तन्निश्चान् लाजान्—

“अचतास्तु यवाः प्रोक्ता मृष्टा धाना भवन्ति ते ।

मृष्टास्तु जौहवो लाजा घटा म्वाण्डक उच्यते ” ॥

इत्युक्तलक्षणान् । चत्वारोऽञ्जलयः परिमाणमेषाम्—इति चतु-
रञ्जलिमाचान् । परिमाणे माचट । यावद्विद्यत्वारोऽञ्जलयः पृथक्ने-
तावतः—इत्येतत् । सूर्पणोपसादयन्ति सूर्पस्थान् हत्वा स्थापयन्ति
पश्चादग्नेः । वज्रवचनात् कर्तुरनियमः । चः समुच्चये पूर्वोक्तमेव
समुच्चिनोति ॥ १५ ॥ ० ॥

दृशत्पुत्रश्च ॥ १६ ॥

दृशत् गिला पेषणाधारात्मिका, पुत्रोपलः पेषणकरण-
स्वरूपः । सा च स चेतिदन्तेकवद्भावः । तन्नोपमादयन्ति पश्चादग्नेः ।
कुतः पुनः पुत्र उपल इति वक्ष्यते ? सन्निधानादित्याह । सन्नि-
हितैव दृशज्जातिरागच्छति हृदयमिति सेव पुत्रस्यापि कल्पयितु-
मुचिता । अत्रैकमपि उदाहरन्ति ।

“प्रमिद्धार्थस्य सान्निध्ये योऽप्रमिद्धार्थ उच्यते ।

तत्सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते ” ॥

इति । दृशज्जातीयपुत्रस्यैवामादनं न तु दृशदः पुत्रस्य च—इति
वा व्याख्येयम् ॥ १६ ॥ • ॥

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का
साऽऽसृता भवति ॥ १७ ॥

अथेति पूर्वोक्ताभिषेकानन्तरमिदानीमाश्रयनान्तरं दर्शयति ।
यस्याः कन्यायाः पाणिं ग्रहीष्यन् ग्रहीतुमिच्छन् भवति—ग्रहीष्यति
वरः, सा कन्या सशिरस्का आसृता अविधवापनौगमद्वलं दकैः
ज्ञाता भवति । अस्मिंश्चाश्रयने,

“सवर्णाभिरनिन्दाभिरङ्गिरक्षतमिश्रितैः ।

स्नानं चतुर्भिः कलशैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र श्रावणम् ” ॥

इति गृह्यसंह्योक्तो विधेयो प्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ • ॥

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद्,—या अहन्त-
न्नित्येतयर्चा, परिधत्त धत्त वाससेति च ॥ १८ ॥

अहतेनाक्षुषेणावृण्डितेन यन्त्रनिर्मुक्तेन नदनेत्येतन् । आह-

तेन—इति केचित् पठन्ति । तदनाकरम् । वसनेन वाममा, पतिः
 यस्याः पाणिं ग्रहोद्यन् भवति तां परिदध्यात् अन्तर्भूतणिजयंतया
 परिधापयेत् संयोजयेत्—अहतं वाममां परिधापयेदित्यर्थः । अत-
 एव परिधत्स्व—इति, परिधत्त—इति च मन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते ।
 गृह्यान्तरे परिधापनोपदेशाच्चैवमवगन्तव्यम् । तच्चोदाहरिष्यामः ।
 वरस्य परिधापनोपदेशादेव बध्वाः परिधानमप्याचिष्यते । तद्विना
 तदनुपपत्तेः । आचार्यस्याध्यापनविधिनेव माणवकस्याध्ययनमप्या-
 चिष्यते—इति यदत् । या अहन्तन्त्रित्येतया ऋचा, परिधत्त धत्त
 वाममा—इति मन्त्रेण च परिदध्यादिति गतेन सम्बन्धः । अथ
 एतया—इत्यवाच्यम् ?—इति चेत् । न । स्वरवर्णनियमायत्नात् ।
 कथं नाम ? एतया एवमूतस्वरवर्णयैव न तु व्यत्यस्तस्वरवर्णयेत्यर्थः ।
 तदनेन स्वरवर्णमप्यादनार्थमवश्यं यतितव्यम्—इति दर्शयति ।
 तथा चोक्तम् ।

“मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वामवज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” ॥

इति । अत्र किञ्चिदकथ्यमस्ति । इयौ खल्वत्र परिधापनक्रिया-
 ऽवधार्यते । कस्मात् ? भेदोपदेशात् । ‘एतयर्ह’—इति, ‘इति
 च’—इति चानयोर्मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशो विभिन्नक्रियाविनियोगं
 मन्त्रयोरवगमयति । यदि पुनरेकस्यामेव परिधापनक्रियायाकुभयो-
 र्विनियोगोऽभिप्रेष्येत, तच्चोक्तं भेदोपदेशेन । तस्मादसमद्वयपरिधापने

मन्त्रद्वयस्य विनियोगः—इत्यादिमो मन्त्रोऽधरौयवमनपरिधापने,
 ऽन्तिमश्चोत्तरीयवमनपरिधापने करणम्—इति सिध्यते । गृह्या-
 न्तरे चोपदेशात् । गृह्यान्तरे च वमनद्वयस्य—अधरौयस्य उत्तरी-
 यस्य च परिधापनमुपदिश्यते—इतीहापि तथैव वर्णयितुमुचितम् ।
 तथाच गृह्यान्तरम् । “अथेनां वामः परिधापयति”—इति ।
 “अथोत्तरीयम्”—इति च ।

“दिकच्छः कच्छग्रेषु सुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवामा अवामाथ नमः पञ्चविधः कृतः” ॥

इत्येकवाममोनमस्तस्मरणाच्चेतदवगन्तव्यम् ॥ १८ ॥ ० ॥

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत्—सोमो-
 ददन्नन्धर्व्यायेति ॥ १९ ॥

प्रावृतां कृतोत्तरीयाम् । कथं प्रावृताम् ? यज्ञोपवीतिनीं
 यज्ञोपवीतिनीमिव, यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयाभित्थयः ।

एवं वा—

प्रावृतां प्रकर्षणावृताम् आच्छादिताम्,—“न नाभिं दर्शयेत्
 कुलवधूगङ्गाभ्यां वामः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्व्यात्”—
 इति कृत्वाकरोत्या परिहितःधरौयवमनाम्—इत्येतत् । यज्ञोपवीतं
 यज्ञोपवीतवत् विन्यामविशिष्टमुत्तरीयं, तत् यस्या अस्ति, सेयं
 यज्ञोपवीतिनी, ताम् । यज्ञोपवीतवत् परिहितोत्तरीयवमनाभि-
 त्थयः । तदाभ्यां पदाभ्यां पूर्ववत् सूचितयोर्वांससोर्विन्यामविशेषमिह

दर्शयति । यज्ञोपवीतपदञ्चोत्तरीयेऽपि प्रदुज्यते दिव्यामन्त्रिष्व-
क्षाभार्यम्—इति पुरस्तादभिहितमस्माभिः ।

यज्ञोपवीतवतीमित्येव कुतो न वर्ण्यते ? तदभावादिद्वयाह । न
खल्वस्ति योषितां यज्ञोपवीतं, येनानूद्येत । अनुमीयतामिति चेत् ।
स्यान्मतम्, अस्मादेवानुवादात् योषितामपि यज्ञोपवीतमनुमीय-
ताम् । न । अन्यथोपपत्तेः । अन्यथैवोपपन्नोऽयमनुवादो न विधि-
मनुमापयितुमलम् । अन्यथासिद्धः खल्वनुवादो विधिमनुमाप-
यति । सिद्धवदुपदेशाच्चासिद्धिः । सिद्धवत् खल्वेतदुपदिश्यते—
यज्ञोपवीतिनीम्—इति । सिद्धं खल्वामां यज्ञोपवीतशब्दमुत्तरीयं
न यज्ञोपवीतम् । तस्मादसिद्धियोषितां यज्ञोपवीतस्य ।

तत्र ब्रूमः । यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमित्यय-
मेवार्थः शब्दस्य अवर्णमात्रादवगम्यते । स खल्वयमर्थः श्रुत्याऽवगम्यते
इति न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यज्ञोपवीतवदिव्यास-
विशिष्टे चोत्तरीये यज्ञोपवीतशब्दो गौणः । न चात्र खल्वणकारण-
मस्ति । प्रमाणान्तरावगम्या हि सा न खल्वपि प्रमाणान्तराभावे
षेद्धमर्हति । न चात्र प्रमाणान्तरमस्ति । तथा चोक्तम् ।

“गौणे मदपि सामर्थ्ये न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् ।

तात्पर्यञ्च स्ततो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति” ॥

इति । योषितां यज्ञोपवीताभावादनुवादानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । पाठ्यतामित्यनुवादेन प्रावरणस्येव यज्ञोपवीतिनीमित्यनुवादेन

यज्ञोपवीतस्यापि विध्यनुमानोपपत्तेः । अयमेऽपि सूत्रे अनुवादा-
दिधेरनुमाने न विवादः । अन्यथोपपत्तेरिति चेत् । इति चेत्
भवान् पश्यति, अन्यथाऽपि उत्तरौघे गौणतयाऽणुपपद्यमानोऽय-
मनुवादो न विधिमनुमापयितुमर्हतीति । तन्न । गौणतायाः
प्रमाणाभावेनासम्भवात्,—इत्युक्तमादावेव । एतेन सिद्धवदुपदेशो-
ऽपि व्याख्यातः । अपिच पुराकल्पे किल पुंसामिव योषितामपि
यज्ञोपवीतमासीत् । तदाह यमः ।

“पुराकल्पे कुमारौणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां माविचैवचनं तथा ॥

पिता पित्र्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्नग्दहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥

वर्जयेदजिनं चौरं जटाधारणमेव च ” ।

इति । तथा हारीतः । “द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः
मद्योबध्नश्च”—इति । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नौन्धनं वेदा-
ध्ययनं स्नग्दहे भिक्षाचर्या इति । बधूनां तृपस्थिते विवाहे कथञ्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कर्त्तव्य इति माधवाचार्याः । तस्मात्,
यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमिति यथाश्रुत एवार्थ-
आदरणीयः ।

तामिमां प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं बधूं अभ्युदानयन्—“पिचा
प्रक्षामादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति”—इति गृह्यान्तरदर्शनात्
करणे करे गृहीत्वा गृह्णादग्रेरभिमुखीमानयन् जपेत् पतिः—
मीमोदददित्येतं मन्त्रम् ॥ १८ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवंजातीयं वाऽन्यत् पदा
प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्—प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पता-
मिति ॥ २० ॥

पश्चादग्नेरित्युक्तार्थम् । संवेष्टितं सस्यवेष्टितमधश्चोपरि च
पार्श्वे चाच्छादितमहतेन वसनेनेत्यर्थः । कटं, कटः प्रसिद्धः
वीरणपदैर्यज्यते । तस्य खल्वमन्त्रवे एवजातीयं हणजातीयम् अन्यद्वा
किञ्चित् हणवेष्टकादिः, पदा चरणेन प्रवर्त्तयन्तीं प्रमारयन्तीम्—
अग्निममौषं नयन्तीं बधून् वाचयेत् भाषयेत् पतिः । किं वाचयेत् ?
प्र मे पतियानः—इत्येतं मन्त्रम् । गतमन्यत् । अचान्वादादिधि-
रनुमौषते,—वरबध्नोरुपवेशनार्थं कटः कर्त्तव्यः इति । कर्त्तुंश्चा-
नियमः । एतदुक्तं भवति, वरेण नौषमाना बधूः चरणेन कटं
प्रसार्याग्निममौषं नयत्युपवेशनार्थम्, मन्त्रञ्च तत्कालमेव पठति—
इति । अत्र विशेषमाह गृह्यार्मयहः ।

“ यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिहृक्षयन् ।

अग्निं प्रदर्शयन् कृत्वा कटस्त्रीणं पदं नयेत् ।

पदा प्रपद्य पन्थानं पतियानं जपेद्बधूः ।

वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमा कटान्नादिति स्थितिः ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्यादिति ॥ २१ ॥

लज्जया अन्येन वा केनचित् कारणेन तं मन्त्रमजपन्त्यां बध्वां
पतिः स्वयमेव जपेत् । तत्र च, प्र मे—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने प्रास्या-
इत्येष विशेषः कार्यः २१ ॥ ० ।

पदा प्रवर्त्तयन्तीतिरुक्तम् । तत् कियन्तं प्रवर्त्तयेत् ? उच्यते,—

वर्हिषोन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २२ ॥

वर्हिषः—इति जात्याश्रयमेकवचनम् । वर्हिषाम् आसृतानामन्तं कटस्थान्तं प्रापयेत् । अयमर्थः । कटस्तथा पदा प्रवर्त्तयितव्यो बध्वा, यथा तदन्तभाग आसृतवर्हिषां किञ्चिदुपरि स्यादिति । तस्मादवगच्छामः,—यावद्वामः परिधाय वरो बधूमादाद्यागच्छति, तावद्वर्हिषास्तरणादिका सर्वाऽप्यावृद्ध्यनेव कर्त्तव्या—इति ।

रघुनन्दनस्त्वाह—“अन्तशब्दौ समीपवचनौ, आसृतवर्हिषां कटस्य च समीपं देशं—कटवर्हिषोरन्तरालरूपं बधूं प्रापयेत् पतिः”—इति । तदसङ्गतम् । उपात्तं कर्म्मद्वयमुक्तव्यानुषङ्गेन बध्वाः कर्म्मत्वकल्पनाऽनौचित्यात् । नाप्यन्तरालदेशं गतया बध्वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । उपविष्टया खल्वेतथा प्रयोजनम् । “प्रापयेत्”—इत्यत्र “प्रेरयेत्”—इति केचित् पठन्ति । तच्चापि तथेवार्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

एवं वरगृह्योक्तकरा बधूरागत्य,—

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥ २३ ॥

पूर्वं कटान्ते कटस्य पूर्वस्मिन् भागे दक्षिणतोदक्षिणस्यां दिशि उपविशति । कस्य दक्षिणतः ? पाणिग्राहस्य । यः पाणिमन्यायहीष्यति, तस्य ॥ २३ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणम् समन्वारब्धायाः षड्वाह्याहुतार्ज्जुहोत्यग्निरेतु प्रथम इत्यतत्प्रभृतभिः ॥ २४ ॥

दक्षिणेन मध्येतरेण । वामाचारा योषितः—इति द्वाचक्षते ।

तस्मात् सन्निहितत्वाच्च सव्येनेवेदमन्वारम्भणं मा भूदिति रुक्मा-
चार्योदक्षिणेनेत्याह । अन्वारम्भायाः—इति कर्त्तरि निष्ठा । षष्ठी
चेयं सम्बन्धार्था । तदयमर्थः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसं
स्क्रभं वरस्येत्यर्थात् । अन्वारम्भायाः अन्वारभमाणायां वध्वां,
पाणिपाहः षडाज्याहुतौः षट्संख्याका आज्यहविष्का आहुतौर्जु-
होति, अग्निरेतु—इत्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । होमस्य रुक्मस्या-
व्यहविष्कतया आज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः पुरस्तादपि
भवति । आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ २५ ॥

महाव्याहृतिभिर्हस्ताभिः, अतएव पृथक् नानेत्यनर्थान्तरम् ।
एकैकशः—इत्येतत् । आज्याहुतौर्जुहोतीत्यनुवर्त्तते । एवं खलु तिस्र-
आहुतयो भवन्ति ॥ १५ ॥ ० ॥

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ २६ ॥

समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति । सेयं
संख्या महाव्याहृतिहोमापेक्षया बोद्धव्या । ताः रुक्मेताश्चतस्र-
आहुतयः षडाहुतौनां परस्ताद् भवन्ति । कुतः ? तथैवोप-
दिश्यात् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौश्रमहोपाध्या-
यस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

उपेति संहतहस्तत्वमुच्यते । तदनेन होमानन्तरं दम्पत्यो-
रञ्जलिकरणमुपदिशति । विनियोगस्तु तस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यते । ऊत्वा
संहतहस्तौ दम्पतौ उत्तिष्ठतः । 'उप'—इत्यत्र, 'उपेत्य'—इति
केचित् पठन्ति । उपेत्य अञ्जलिं बध्ना—इति व्याचक्षते च । आह ।
एककर्तृकत्वाभावात् कथं ऊत्वेति क्वाप्रत्ययः ? पाणिग्राहो हि
जुहोति । उच्यते । पृष्ठांपरौभावमात्रमत्र क्वाप्रत्ययार्थः, न त्वेक-
कर्तृकत्वमपि । तत्राप्येष दृश्यते—“आज्याऊतिं ऊत्वा मुखं धनं
दद्यात्”—इत्येवमादौ वक्ष्यते । अत्र सख्यन्यो जुहोति, अन्यश्च
ददाति । अध्वर्युर्हि जुहोति, यजमानश्च ददाति । होमं कुर्वाणश्च
पथुरंसमन्वारभमाणा बधूरपि कथाचिदिवक्ष्या होमानुकूलचेष्टा-
वतौ भवति—इत्यस्ति समानकर्तृकत्वम्—इति तत्त्वकारः ।

अथ ऊत्वेत्येतदवाच्यं नत्त्वभिधानादेव तत् प्राप्यते—इति चेत् ।
न । ऊत्वा अनन्तरमेवोत्तिष्ठतः न तु तत्त्वसमापनादिकमपि
ऊत्वा—इत्येवमर्थत्वात् ॥ १ ॥ • ॥

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवति-
ष्ठते बध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥

पृष्ठम् अनु लक्ष्मीकृत्य अनुपृष्ठं, बध्ना इत्यत्र । बध्नाः पृष्ठतः

पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य गत्वा, दक्षिणतो बध्वा एव, उद-
 ऋखोऽतिष्ठते ऊर्ध्वमिष्ठति कृत्वा? बध्वञ्जलिं गृहीत्वा,
 स्वेनाञ्जलिना—इति भट्टनारायणभवदेवभट्टादयः । पूर्वमञ्जलि-
 करणमनयोः सूचितं तदुभयमेवमुपयुज्यते । रघुनन्दनस्नाह—
 “बध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा”—इति । तदत्र पञ्च-
 रञ्जलिकरणस्यार्थवत्तां न पश्यामः ।

स खल्वयमञ्जलिः पाणिग्रहणपर्यन्तं स्यास्यति । पतिश्च तावन्तं
 कालममुमञ्जलिमनापस्तु न त्यजेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“कृत्वाऽऽख्यमथ जायाया अन्वारभाञ्जलिं पतिः ।

न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाणिग्रहो जपः ” ॥

इति ॥ २ ॥ ० ॥

पूर्वा माता लाजानादाय आता वा बधूमाक्रा-
 मयेदशमानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३ ॥

पूर्वा पूर्वदिश्वस्थिता—इत्यर्थः । यन्तु—‘पूर्वामातेत्येकं पदम्,
 पूर्वदिश्वस्थिताया बध्वा एव माता’—इति । तदसुन्दरम् । मामा-
 नाधिकरणेनान्वयमस्मत्वे वैयधिकरणेनान्वयानौचित्यस्य उद्भिदा-
 यधिकरणे दर्शितत्वात् । यच्च वर्णयन्ति—‘पूर्वा बह्वीनां मातृणां
 मध्ये या प्रथमा माता’—इति । तदयमङ्गतम् । अमुख्यत्वापत्तेः ।
 जनन्यां हि मातृशब्दं स्मरन्ति । सा यत्स्वेकैव । मातृपदस्य पितृ-
 पत्नीपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गः । स चान्याख्यः । यः पुनरेवं समा-
 धत्ते—‘एकमातृकायां पूर्वापदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्’—इति । सोऽप्यने-

नैव निरस्तः । किञ्च । स तावदविद्यमानमाहकायां माहपद-
स्थायत्वं पद्यन्योक्तव्यः । तावदेव दृष्टीमासिद्यते ।

सूत्रमिदानीं योज्यते । पूर्वदिश्वस्थिता जननौ भ्राता एक-
पितृजातो वा पूर्वदिश्वस्थित एव । अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित्-
इति भवदेवरघुनन्दनौ । वधूं अश्वानम् आक्रामयेत्, दक्षिणेन
प्रपदेन पदाघेयेत्यर्थः । किं कृत्वा ? लाजान् सूर्पस्तितान् आदाय
गृहीत्वा । मन्त्रेण पाणिना लाजान् सूर्पेण गृहीत्वा दक्षिणेन वधू-
मश्वानमाक्रामयेत्—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये तावुः—अञ्जलिनेव
लाजानादाय वधूमाक्रामयेत्—इति । अश्वानमाक्रामयेत् इति वच-
नाद्वगम्यते,—वध्वा अघतोऽश्वं निधातव्यः—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

तथा चाश्वान्याक्रम्यमाणे—

पाणिग्रहो जपति,—इममश्वानमारोहेति ॥ ४ ॥

अज्वर्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जला-
वावपति ॥ ५ ॥

सकृदेकवारं संगृहीतं सम्यक् गृहीतं, यथा न विकीर्यते तथा
गृहीतम्—इत्यर्थः । 'संगृहीतं कृत्वा'—इति केचित् पठन्ति । अकि-
रन् इत्यर्थः—इति वर्णयन्ति च । 'लाजानामञ्जलिम्' अञ्जलि-
परिमितान् लाजान्—इत्येतत् । लाजाञ्जलिम्—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । 'वध्वञ्जलौ' 'आवपति' ददाति । कः ? भ्राता । माता
वा । कुतः ? पूर्वच विकल्पश्रवणात् । अभावे चान्योऽपि ब्राह्मणः ।

कस्मात् ? कुर्वाणः प्रधानत्वात् । होमः खल्वत्र प्रधानं, तद्वाच्यो-
गुणभावेनोपकरोति, तमपि भ्राता माता वा । न खलु गुणस्य
गुणानुरोधेन प्रधानमेव न कर्त्तव्यम्—इति युक्तम् । मुख्यं कथं
मगुणं स्यात्—इति खल्वभौ गुणेषु प्रवर्त्तते । न यदि गुणस्य गुणं
विनिपातयति,—नास्य किञ्चिदुच्यते । न ह्यभौ गुणं मगुणं कर्त्तुं
प्रवृत्तः । अथ यदि गुणं मगुणं कुर्वाणः प्रधानं विनिपातयति,
स्वार्थोऽस्य होयते,—अनर्थिका इत्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मादस्योऽप्या-
वपेदिति मिदुम् । भ्राता—इत्यत्र माता भ्रातादिव्या—इति केचित्
पठन्ति, तदा व्यक्त एवार्थः ॥ ५ ॥ ० ॥

तत्सोपस्तौर्णाभिधारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्य-
ञ्जलिम्—इयं नार्युपनृते—इति ॥ ६ ॥

तं लाजाञ्जलिं सोपस्तौर्णाभिधारितम्—उपस्तौर्णञ्च अभि-
धारितञ्च उपस्तौर्णाभिधारितं तत्सहितम्—इत्यर्थः । तस्मात्
लाजावापस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च वृत्तव्येणाग्राव्यितव्यम् । तत्र
लाजानां सहस्रावापस्य सूचितत्वात् दौष्ट्याग्रावनान्पेक्षितानि
चतुरवृत्तिनाम्, अन्वेषाञ्च चलारि ! चतुरवृत्तिनां तावत् पुरस्ता-
देकमाग्रावर्गं परस्तात् द्वे आग्रावने । अन्वेषान्तु पुरस्तादग्रावद्व-
यं परस्तादपि । कस्मात् ? स्मिद्वदवदाने तथा दर्शनात् ।

सोपस्तौर्णाभिधारितम्—इत्युच्यते, न ज्ञायते,—कोवा उपस्तृ-
णुयात् कोवा अभिधारयेत् ?—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते । माता
भ्राता वा उपस्तृणुयात् अभिधारयेच्च । कस्मात् ? यस्मात् लाजा-

वापे तावन्निर्दिष्टादमनयोः कर्तृत्वं, तस्मादुपस्तरणमभिधारणयोरपि
 तयोरेव कर्तृत्वं कल्पयितुमुचितम् । लाजावापः खलु होमस्योप-
 करोति, उपस्तरणमपि तस्योपकरोति अभिधारणमपि । तस्मा-
 दितरत्र यः कर्त्ता इतरत्रापि स एव भवितुमर्हति । यः खल्वेकमर्थं
 करोति, प्रकरोति सोऽपरमपि कर्त्तुं, प्रकरोति चेत् करिष्यतितराम् ।
 न चान्यः कश्चिदिह सन्निहितः । वरस्तर्हि करोतु ? नेत्युच्यते ।
 कुतः ? अशक्यत्वात् । अशक्यं हि वरस्योपस्तरणमभिधारणञ्च
 कर्त्तुम् । किं कारणम् ? बध्यञ्जलिः खल्वेवं परित्यजेत । तच्चा-
 निष्टम्—इत्युच्यते । अपि च । लाजानावपत उपस्तरणमप्यर्था-
 दाहियते । तदिना तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । तस्मान्वादाभिधार-
 णेऽपि तथा । एतेन—यत् रघुनन्दनादयो वर्णयन्ति,—वर एवोप-
 स्तृणोति अभिधारयति च—इति । तदमङ्गलम् । प्रमाणाभावाच्च ।
 अत्र च शमीपलाशमिश्राणां लाजानां पूर्वमादातानामभिधार-
 णार्हता न केवलानामित्याह गृह्यामंग्रहः ।

“सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति ।

विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिधारणमर्हति ॥

शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिधारणम् ।

पूर्वाणां घृतमिश्राणामाचार्यैः कल्पितं तथा ” ॥

इति । सूत्रग्रन्थोपस्थाप्यते । अग्नौ जुहोतीत्युक्तार्थम् । कथं
 जुहोति ? लाजाञ्जलिम् अविच्छिन्दती विच्छेदमकुर्वती—अञ्जलि-
 मेदमकुर्वतीत्यर्थः । “अविच्छिन्नमञ्जलिम्”—इति पाठेऽपि तथे-
 वार्थः । होमप्रकारस्य शाखान्तरे पठ्यते ।

“ अङ्गुल्यैर्न होतव्यं तथा चाञ्जलिभेदतः ।

अञ्जलीवामपार्श्वेन लाजहोमो विधीयते ” ।

इति । वस्तुतस्तु,

“ तथा लाजाञ्जलिर्नर्ध्वा ह्यथेऽङ्गुलिपर्वभिः ” ।

इति गृह्यासंगहोक्तप्रकारेणास्माकमर्थं होमो भवति, न शाखान्तरोक्तप्रकारेण । स्वशाखाश्रयमुक्तं परशाखाश्रयकरणस्य निषेधादिति द्रष्टव्यम् । केन मन्त्रेण जुहोति ? इयं नार्युपब्रूते— इति मन्त्रेण वरेण पठितेन—इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनः कारणात् वरो मन्त्रं पठति ? न माता न वा भ्राता न वा बधूरेव । उच्यते । माता तावन् न पठति, अमन्त्रत्वात् । नापि भ्राता, प्रमाणाभावात् । वरस्तु पठति शरीराहुल-स्मरणात् । “ अहुं ह वा एष आत्मनो यज्जाया ”—इति च वाजमनेये ब्राह्मणे । शरीराहुलं चेत् क्रियते, तर्हि स्वयमेव क्रियते—इति शक्यं वक्तुम् । पत्नीपाद्यमन्त्राणामप्यस्य पाठः समान्नायते । पत्नी स्वयमेव पठतु—इति चेत् । न, अमन्त्रत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । आक्षिप्यतामिति चेत् । न । अन्यथोपपत्तेः । काममाक्षिपेत पत्न्या-मन्त्रपाठो यद्यन्यथा होमो नोपपद्येत । न तु नोपपद्यते । वाक्यादिति चेत् । इति चेत् पश्यसि वाक्यात् पत्न्या मन्त्रपाठः— इति । तदपि न । कुतः ? वाक्याद्धि लिङ्गं बलीयः । लिङ्गं स्वस्वेवमुपहृयते—इयं नार्युपब्रूते—इति । अथ कस्मादियं श्रुतिरेव न भवति ;—‘इयं नार्युपब्रूते—इति जुहोति’—इति । नेतुच्यते । होमकरणत्वमात्रं हि मन्त्रस्य श्रुत्याऽवगम्यते, न तु करणमन्त्रस्य

पठ्याः पाठोऽपि । एतेन वाक्यमपि व्याख्यातम् । तदपि तावदेव
कृतकृत्यं नातीवास्या मन्त्रपाठमाह । तस्मात् बधूर्जुहोति, वरो-
मन्त्रं पठति—इति साधुक्रमम् । कथमन्यो जुहोति अन्यथ मन्त्रं
पठति ? शास्त्रतात्पर्यवत्तादित्याह । दृश्यते खल्वध्वं जुहोति
होता वषट्करोति । तस्माद्बधूरेव मन्त्रं पठति—इत्यमौमांसकवचनं
हेयम् ॥ ६ ॥ ० ॥

अर्थमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

उत्तरयोर्लाजहोमयोर्ध्याक्रमम् 'अर्थमणं नु देव' 'पूषणम्'—
इयेतौ मन्त्रौ विनियोक्तौ । प्रमद्वक्तावाच्यं अद्वैतदृश्यते ।
एकस्मादव हि लाजहोमात् परं परिणयनमभिधास्यति, ततोऽपरं
होमम् । 'एवं त्रिः'—इति च सूत्रयिष्यति । होमद्वयस्यैव
चित्त्वमिति चेत् । न । असम्भवात् । चतुरञ्जलिमात्राणां लाजा-
नामानादनस्य सूचितत्वात्, एकाञ्जलिमात्रावापविधानाच्च ॥ ७ ॥ ० ॥

**हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य* प्रदक्षिणमग्निं परिणयति
मन्त्रवान् वा । ब्राह्मणः—कन्यला पितृभ्यः—इति ॥ ८ ॥**

हुते—इत्येकवचनसंयोगादेकस्मिन्नेव काशाञ्जलौ हुते—इत्यर्थः ।
अन्यथेतदनर्थकं स्यात् । हुते पतिः परिदृश्य पुनरागत्य । कथं

* प्रतिक्रम्य—इति, परिक्रम्य—इति च पाठान्तरम् ।

† अस्मदवलोकिनेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव पाठः । तत्त्वकारस्तु
समतरेक्षणापेक्षी 'वा'—शब्दं न पपाठ ।

पुनरागन्तव्यम् ? यथेतं, यथा येन प्रकारेण पत्नी-पृष्ठदेशेन इतं गतं गमनं कृतं पत्नीदक्षिणस्थां, तथैव पत्नी-पृष्ठदेशेन पुनरागन्तव्यम् इत्यर्थः । तदेवमागत्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पत्नीमग्निं परिणयति परि सर्वतोभावेन नयति—अग्नेः प्रादक्षिण्येन भ्रामयेदित्येतत् । कन्यला—इत्यनेन मन्त्रेण । यातौ-यम्—इति मन्त्रलिङ्गात् मन्त्रं पठन् परिणयतीत्यर्थः । सोऽयं पतिरञ्जलिमविमुञ्चन्नेव पत्नीं परिणयति—इत्यवोचाम् ।

कस्माच्चिचापदि पत्युरमामर्थ्य—अन्यो वा मन्त्रवानधौतवेदो-ब्राह्मणः परिणयति । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इत्येकस्मादाशब्दा-द्वगम्यते—जघन्योऽयं पत्नः—इति । अस्मिन्नपि कन्ये पतिरेव मन्त्रं पठति । कस्मात् ? 'त्वया वयं दिषोऽतिगाहेमहि'—इति मन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात् मन्त्रलिङ्गविरोधादन्यो न परिणयति—इति रघुनन्दन-मतमसङ्गतम् । अर्थवत्त्वोपपत्तेश्च । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इति वचनस्यार्थवत्त्वमेवं सत्युपपद्यते । अन्यथाऽनर्थकं स्यात् । यच्च—मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिः—इति वर्णितम् । तदप्यनर्थकमेव । न खल्वस्य विशेषणस्य कमप्यर्थमुपलभामहे । सोऽयमनर्थिकां योज-नामनुजानानोऽर्थवतीञ्च प्रत्याचक्षाणः प्रेक्षावतामनपेक्षणीयवचनो-भवति । यदपि—व्यवहारापरिगृहीतत्वादन्यो न परिणयति—इत्युक्तम् । तदप्युक्तम् । आपत्कल्पत्वादेव तस्य कादाचित्कत्वा-वगमात् । अनाचाररूपस्य च व्यवहारापरिगृहीतत्वस्य अप्रवर्त्त-कत्वमेव परं, न प्रवृत्तिनिरोधकत्वम् । अनाचारस्य श्रुतिकल्प-

नानिमित्तवानुपपत्तेः । आचारस्यापि शास्त्रमपेक्ष्य दुर्बलत्वं
वक्ष्यामः ।

अत्र चाग्निप्रदक्षिणे लाजादीनामपि प्रदक्षिणम् । तथाच
स्मरणम् ।

“लाजानाल्यं सुवं कुम्भं प्राजनाग्मानमेवच ।
प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती न विनाऽग्निकम् ।
प्राजयाहसुदयाहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा ।
एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान् प्रदक्षिणम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय यमोमृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वर्हिर्भवेत्” ।

इति । यथायं होमात् परतः परिणयः सोऽयं ब्राह्म्यादिषु
विवाहेषु द्रष्टव्यः । गान्धर्व्यादिषु पुनर्विवाहेषु प्रथममेव परिणय-
स्ततो होमः करणीयः । तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“ब्रह्मस्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः ।
पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात्परिणयः स्मृतः ।
गान्धर्व्यासुरपैशाचा विवाहाराक्षसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्होमो विधीयते” ।

इति । सप्तत्थमाचार्य्यो ब्राह्म्यादीन् प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य
होमात् परतः परिणयनं सूत्रयाज्ञकारेति स्मियते । ब्राह्म्यादीनां
प्राशस्त्यञ्च,

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः” ।

इत्यादिकृत्यन्तरदर्शनादवसेयम् । इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति, तथा जपति, तथाऽऽवपति, तथा जुहोति ॥ ६ ॥

परिणीता बधूः, तथैव अनुष्ठगमनेन दक्षिणस्यामुदङ्मुख-
वस्थितेन पत्या गृहीताञ्चलिका प्राङ्मुखी, अवतिष्ठते ऊर्ध्वा
तिष्ठति । तथा, यथा पूर्वं तेनैव प्रकारेण मातादिभिः प्रेर्यमाणा
दक्षिणेन प्रपदेन, आक्रामति अश्लानम् । तथा पूर्ववत् जपति
पाणिग्राहः—इममश्लानम्—इति मन्त्रम् । तथा पूर्वोक्तैर्नैव प्रकारेण,
आवपति बध्वञ्चलौ माता भ्राता वा सहत् संगृहीतं लाजाञ्च-
लिम् । तथा पूर्ववत्, उपस्तीर्णाभिघारितं लाजाञ्चलिमवि-
च्छिन्दती बधूर्जुहोति—इयं नार्युपब्रूते—इति मन्त्रेण वरेण पठि-
तेन । तथा—इति पूर्वोक्तातिदेशात् जपादीनां प्राचीना एव
कर्तारो भवन्ति—इत्यवगन्तव्यम् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

एवं चिः ॥ १० ॥

एवम् अनन्तरोक्तं सर्वं चिः कर्त्तव्यम् । एवम्—इति प्रधान-
लादवस्थानादिका क्रिया भण्यते । तस्मात्—प्रथमेन सहैव
चित्तम् । उत्तरयोर्द्वयोरेव मन्त्रान्तरोपदेशाच्च जुहोतीनां चित्त-
मवगम्यते । तस्मान्मान्यादन्यानामपि क्रियाणाम्, प्रागेव तु
तदावृतामपि—इत्यवधेयम् । नाप्यन्यविधं चित्तं सम्भवति—
इत्यवोचाम । अत्र च—इममश्लानम्—इति, कन्यला पितृभ्यः—
इति च मन्त्रावावर्त्तनीयौ । उत्तरयोर्मन्त्रान्तरानुपदेशात् ॥ ० ॥
॥ १० ॥ ० ॥

चतुर्थ्याश्च वेलायाम्—

सूर्येण शेषमग्नावोष्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्येक-
मिष इति ॥ ११ ॥

सूर्येण सूर्यजिह्वया । कस्मात् ?

“ एवं लाजहविःशेषं ह्वयते सूर्यजिह्वया ” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । शेषं लाजशेषम्—उपस्तीर्णाभिघारि-
तम्—इति भवदेवभट्टादयः । शेषम्—इति वचनात् सर्वावापोऽव-
गम्यते, न किञ्चिदवशेष्यमित्यर्थः । ‘अग्नौ’ समिद्धे, ‘ओष्य’ आ उष्य—
प्रक्षिप्य ऊवेत्येतत् । ‘आरोष्य’—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । कथमिदं
होतव्यम् ? तृष्णीम्—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । कस्मात् ? मन्त्र-
देवतयोरनुपदेशात् । तस्मादत्र स्विष्टकृन्निवर्त्तते । इत्यमेव शेषस्यो-
पचयात् । तथा गृह्यान्तरम् । “सूर्यपुटेनाभ्यात्मं तृष्णीं चतुर्थम्”—
इति । ‘चतुर्थवचनादत्र स्विष्टकृन् स्यात्’,—इति गार्ग्यनारायणः ।
‘तृष्णीं-वचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्’—इत्यपि स एव । युक्तश्चेतत् ।
कुतः ?

“ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदोपस्मरणात् । “विः परिणीता प्राजापत्यं
जुहोति”—इति च गृह्यान्तरम् । तस्मादधूः शेषं जुहोति, वरश्च
प्रजापतिं ध्यायति—इति सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

“सूर्याग्नेयैव होतव्यं तृष्णीं निरवशेषतः ।

तस्यां तृष्णीन्तु जुह्व्यां वरो ध्यायेत् प्रजापतिम्” ।

इति ।

प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ।

इति चैवमादि । तस्मात्—“अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति लाजशेषं जुहुयात्”—इति भवदेवरघुनन्दनादिमतमङ्गतम् । प्रमाणविशेषाभावाच्च । एतदनन्तरं वामदेव्यगानम्—इति मरलाकल्पनायामपि प्रमाणं न पश्यामः ।

तदेवं कृत्वा । पूर्वोपरौभावमात्रं क्वाप्रत्ययार्थः । शेषहोमं कृत्वाऽर्वास्थितां वधूम्—इति वा वर्णनौच्यम् । प्रागुदीचीम्, अपराजितां दिशम्, अभ्युक्तामयन्ति—आभिमुख्येन वरश्चहीताञ्चलि-
कामुक्तामयन्ति दक्षिणं पादमुक्ताम्य वामञ्चानु—नयन्ति—एकमिधे—इत्येवमादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रमेकैकः पादन्यासः—इत्यर्थः । वज्रवचनादनियतः कर्त्ता ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

न चोत्कामन्तौ—

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य गत्वा, अनु पश्चात् सव्येन क्रामेत् गच्छेत् । सव्यं पादमगतो न कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

ताञ्च कामन्तौ पतिः,

मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

सव्येन पादेन दक्षिणं पादं मा अतिक्राम—अगतो वामपादन्यासं मा कुरु—इति कथयेत् । आक्राम इति पाठे, सव्यपादेन दक्षिणपादस्याक्रान्तिं मा कुरु,—दक्षिणपादस्योपरि सव्यपादं मा कुरु—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एवं बध्वा सप्तपदाक्रमणे कृते तथैवावस्थितः पाणिग्राहः,—

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत् सुमङ्गलौरियं बधूरिति ॥१४॥

ईक्षकान् विवाहप्रेक्षकान् । प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमित्यनर्थान्तरम् । तच्चात्र ईक्षकानवलोकयता कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् । तदाह कर्षप्रदीपः ।

“सृशन्ननामिकायेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्व्वं सर्व्वदेवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । अभिमन्त्रयेत्,—इति कचित् पाठः । अज्वन्यत् ॥०॥१४॥०॥

अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽव-
सिञ्चति तथेतरां समञ्जन्वित्येतयर्चा ॥ १५ ॥

अपरेणाग्निम् अग्नेः पश्चिमया दिशा, अनु संव्रज्य आगत्य सप्त-
पदीस्थानमिति भवदेवभट्टः । औदको गृहीतोदकुम्भः पूर्वाव-
स्थितः पाणिग्राहं मूर्द्धदेशे उत्तमाङ्गे अवसिञ्चति,—कलसस्याभि-
ध्रुवाभिरङ्गिः । तथा तेनैव प्रकारेण इतरां वरेतरां बधूमपि अव-
सिञ्चति । समञ्जन्तु—इत्येतया अच्चा वरेण जप्यमानया—इत्यर्थः ।
कस्मात् पुनः कारणात् वर एव अचं जपति, न पुनरौदकः ?
लिङ्गात्—इत्याह । ‘समापो हृदयानि नौ’—इति ‘नौ’ आवयो-
रित्युच्यते । न चैतत् बध्वा महौदकस्योपपद्यते ।

यच्च वर्णयन्ति,—‘करणत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाथः न सिच्य-
मानस्य, नाविति तु युवथोरित्यर्थं छान्दसो व्यत्ययः’—इति ।

तदसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न खल्वौदकस्य मन्त्रपाठे प्रमाण-
मस्ति । करणत्वं नानन्यथासिद्धम्—इत्यवोचाम् । वाक्यमपि
दुर्बलमेव लिङ्गात् । न च वाक्यस्यापि तथा सामर्थ्यम् । न
खल्वियं श्रुतिरित्यपि शक्यते वक्तुम् । सोऽयमकाण्ड एव यदृच्छ्या
कान्दसं व्यत्ययमभ्युपगच्छन् वाक्यञ्चानुरोधं लिङ्गमुपकन्धन्नभि-
नन्दनीय एव । ‘मन्त्रलिङ्गाद् वर एवावमिञ्चति’—इति वीरेश्वर-
मतमथनादरणीयम् । औदकोऽवमिञ्चति—इति वचनविरोधात् ।
मन्त्रलिङ्गस्य च वरपाठमात्रेण कृतार्थत्वात् । तस्मादियमेवाव-
धारणा,—पाणिग्राहो मन्त्रं जपति औदकोऽवमिञ्चति—इति ।
तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“ विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रादामृत्यवाचकाः ।

वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्विक् राजन्यवैश्वयोः ” ।

इति । इदमिदानीं मन्दिष्यते । किं वरस्य बध्वाश्च तन्त्रेणैवाव-
सेकः उत भेदेन—अन्योऽवसेको वरस्य अन्यस्य बध्वाः?—इति ।
भेदेन—इति ब्रूमः । कुतः? तथेतराम्—इति भेदेनैवोपदेशात् ।
यदि पुनस्तन्त्रेणैवावसेकः स्यात्, तर्हि स बध्वा इव वरस्यापि
भवति । तच्चेतरवचनमसङ्गमम् आपद्येत । तन्त्रेण चावसेके सम-
स्याभिधानं स्यात् । तथा-शब्दाच्च । यथा वरस्यावसेकस्तेनैव प्रका-
रेण बध्वा अण्यवसेकः—इति भेदेनैवावसेकस्तथाशब्दाद्वगम्यते ।
अतएव मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः । प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तेर्युक्तत्वाच्च । तथाच
सूत्रान्तरम् । “भेदे मन्त्रावृत्तिः सम्यातित्वात्”—इति । तथा
चोक्तम् ।

“कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिगृह्यकर्माणि” ।

इति । अस्माच्चावसेकात् परं प्राजनिनोऽनुगमनमाह गृह्यासंग्रहः ।

“अवसिक्तं तु विधिना पाणिग्रहन्तु प्राजनौ ।

रक्षणार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं च्यवसेववा” ।

इति । सोऽयं “प्राजनेनान्यः”—इति सूत्रोपदिष्टस्य प्राजनिनो-
विनियोगः ॥ १५ ॥ ० ॥

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य* दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पाणिःसाङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः
षट् पाणिग्रहणीया जपति—गृभ्नामि त—इति ॥ १६ ॥

अवसिक्तायाः कृतावसेकायाः । नन्वेतदवाच्यं अर्थादेव प्राप्तत्वात् ?
देशलक्षणार्थम्—इत्याह । तेनावसेचनदेशस्थिताया एव वध्वाः
पाणिग्रहणम् । अवसिक्तायाः—इति वचने श्रूयमाणे खल्ववसेचनं
तावत् प्रतीयते, तत्प्रतीतौ च तस्य स्थानमप्यागच्छति हृदयं,
तच्च युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यथा “अवभृतं यन्ति”—इत्य-
वभृतेन देशं लक्षयति ; यस्मिन् देशेऽवभृतस्तं देशं यन्ति—इति,

* उपोद्गृह्योत्क्षिप्य—इति तत्त्वकारः पठति । उत्क्षिप्य अञ्जलि-
सकाशात् दक्षिणं पाणिं विक्षिप्य—इति व्याख्याति च । परं सर्वेषु सूत्र-
ग्रन्थेष्वस्मदवलोकितेषु भट्टभाष्ये च ‘उत्क्षिप्य’—इति प्रतीकं न दृश्यते ।
नाप्यतीव समीचीनम् । तथाहि सव्येनाञ्जल्युपोद्गृहणस्य सूत्रणात् दक्षिण-
स्याञ्जलिसंयोग एव नास्ति, कुतस्तद्विच्छेदसूत्रणम् । प्राचीनञ्चाञ्जलिग्रहण-
मिदानीं भिद्यते । दक्षिणेन पाणिना—इति परंप्रतीकेन चास्य मतार्थता-
इत्यवधेयम् ।

“देशार्था अवभृताश्रुतिः”—इति चतुर्थाध्याये निर्णीतं, तथा-
ऽवापौत्यवगन्तव्यम् ।

अवभृताया वध्वा अञ्जलिं मयेन पाणिना, उपोदृक्ष्य—
उपेति सामीप्ये, उप समीपे अञ्जलेः—‘मणिवन्धप्रदेशे’—इति
भट्टनारायणोक्तमादरणीयम् । यच्च—मणिवन्धसमीपे ग्रहणम्—
इति मतम् । तदसङ्गतम् । उपस्थितमञ्जलिमपेक्ष्यैव सामीप्यवर्ण-
नौचित्यात् । उपोदृक्ष्य—उदृत्य गृहीत्वा, दक्षिणेन पाणिना स्वकी-
येन, वध्वाः दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठमहितम्, उत्तानम्
ऊर्ध्वतलं, गृहीत्वा, गृभ्णामि ते—इत्येवमादिकाः षट्संख्याकाः पाणि-
ग्रहणीयाः पाणिग्रहणकर्माणि विनियुक्ताः ऋचः जपति पाणि-
ग्राहः । ‘उत्तानम्—इत्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते’—इति
रघुनन्दनवर्णनन्वसारमेव । नियमतस्तत्प्रतीतौ कारणविशेषा-
भावात् । न ह्युत्तानस्य करस्योपरिष्ठाद्ग्रहणं न सम्भवति—इति
शक्यते वक्तुम् । मानाभावात् । “उत्तानेनोत्तानं गृह्णाति नौचेन
चोत्तानम्”—इति शास्त्रान्तरे चोत्तानस्यापि करस्योपरिष्ठादपि
ग्रहणोपदेशात् ॥ १६ ॥ ० ॥

समाप्तासूद्वहन्ति* ॥ १७ ॥

समाप्तासु पाणिग्रहणक्रियासु पाणिग्रहणीयास्तृण वा रथेनाश्वा-

* सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव सूत्रमत्रैव च खण्डिका समाप्तिः ।
भट्टभाष्ये तु—समाप्तासु—इति सूत्रच्छेदः खण्डिकासमाप्तिसूत्रमत्रैव दृश्यते ।
उद्वहन्ति—इति परसूत्रावयवतया तत्रोपलभ्यते । तत्त्वकारेण तु समस्तमेव
सूत्रमुत्तरसूत्रेण सहैकत्र लिखितम् ।

दिना वा वधूसुदहन्ति उत्थाप्य नयन्ति । वरसहायाः । समाप्ता-
स्त्रिति सूचनादत्रैव पाणिग्रहणक्रियायाः परिसमाप्तिः अत्रैव च
तन्त्रसमापनम् ।

दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपात्रादिका । सोऽयं विवाहः ।
इतः परमुत्तरविवाहः । केचित् 'समाप्तासु'—इति सूत्रच्छेदं मन्यन्ते ।
'समाप्तासु पाणिग्रहणीयासु । किम् ? तन्त्रं समापयेदिति वाक्य-
शेषः'—इति व्याचलते च । उदहन्ति—इति तु उत्तरखण्डिकायाः
प्रथमसूत्रप्रतीकम्—इति मन्यन्ते ॥ १ ७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघ-गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके तृतीया खण्डिका ।

उदहन्ति—इत्युक्तम् । कुत्र उदहन्ति ? तदभिधीयते,—

प्रागुदौच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम् ॥ १ ॥

प्रागुदौच्यामैशान्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलं ब्राह्मणगृहं, तपः-
स्वाध्यायव्रतादिभिरभिरूपं रमणीयं भवति, तत्र उदहन्ति—इति
गतेन सम्बन्धः । तत्राग्निरूपसमाहितो भवतीत्यनागतेन वा ।
प्रागुदौच्यामभिरूपब्राह्मणकुलस्थालाभे अन्यस्यामपि दिशि अन्य-
स्मिन्नपि ब्राह्मणकुले उदहेयुः । दिक् आभिरूप्यच्च ब्राह्मणकुलं
विशिषदस्य गुणो भवति । स चेदुपादौयमानो प्रधानमुपरुणद्धि
गुणत्वमस्य नावकल्पते । गुणो हि प्रधानमुपकर्तुं व्याप्रियते,
नैतदुपरोद्धुम् । अतएव वेद्यामेवान्तः कर्म कर्त्तव्यम् । कर्मणः
प्रधानत्वात् । तथाच गृह्यान्तरम् । “अथोत्तरविवाहः प्रागुदौ-
च्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुले मन्त्रवति वेद्यां वा”—इति । अस्मादप्य-
वगम्यते,—इतः प्रभृति उत्तरविवाहसमाख्यानं कर्म—इति ॥ १ ॥ ० ॥

तत्राग्निरूपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणकुले अग्निरूपसमाहितः लक्षणं कृत्वा स्थापितो-
भवति । लक्षणं कृत्वा—इति सूत्रशेषतयैव केचित् पठन्ति । वेद्याञ्च

करणे प्रधानमात्रस्यैव कर्त्तव्यता, आवृत्त तन्त्रेणैव स्यात् । कुतः ?
 “गणेष्वेकं परिभ्रमूहनम्”—इति वचनात् । एवञ्च वेद्यां करणपक्षे
 एतस्यापि कर्मणोऽनन्तरमेव तन्त्रममापनं न तु पाणिग्रहणकर्मणः
 परत एव—इति बोद्धव्यम् ॥ २ ॥ ० ॥

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्धौवमुत्तर*
 लोमास्तौर्णं भवति ॥ ३ ॥

अपरेणाग्निम् अपरस्यान्दिश्वश्रेः, आनडुहं वार्षभं रोहितं
 लोहितवर्णं चर्म—शुष्कमित्यर्थः । प्राग्धौवं पूर्वशिरस्कम्, उत्तरे
 उपरिष्ठाक्षोमानि यस्य, तदिदमुत्तरलोम, आस्तौर्णं प्रसारितं
 भवत्युपवेशनार्थं बध्नाः । कर्तुरनियमः । अत्रापि, लौहित्यस्य
 उपरिष्ठादा लोम्नामलाभे अन्यादृशमपि चर्मास्तौर्णं भवति ।
 चर्मणः प्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन् चर्मणि एनां बधूं वाग्यतां नियमितवचनां कृतमौ-
 नाम्—इत्येतत् । उपवेशयन्ति, य एव केचित् ॥ ४ ॥ ० ॥

सा खल्वास्तएव नक्षचदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा खल्वेवमुषविष्टा वाग्यता अभुञ्जाना आस्त एव नोत्तिष्ठति,—
 मुखपुरीषकरणादन्यत्र—इत्यर्थः । खल्वित्यनर्थको निपातः ।

* उपरिलोम—इति तत्त्वकारः पठति ।

† आस्तृतम्—इति तत्त्वकारः पठति ।

अभुञ्जाना—इति कुतो वर्ण्यते ? एवमशब्दादित्याह । कथञ्चाम ?
 आस एव नान्यत् किञ्चिदपि भोजनादिकं कुर्यात्—इति ।
 कियन्तं कालमास्ते ? आ नक्षत्रदर्शनात् । नक्षत्रस्याभिमतस्य
 दर्शनपर्यन्तम् ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतौ जुहोति—लेखासन्धि-
 धित्येतत्प्रभृतिभिः । ६ ॥

यस्य नक्षत्रस्य दर्शनमपेक्षितं तस्मिन् प्रोक्ते—दृष्टमिदानीं
 वर्ण्यते—इति केनापि कथिते । प्रोङ्गते—इति पाठे उदिते—
 इत्यर्थः । षडाज्याहुतौ जुहोति पतिः, लेखासन्धिधित्येतत्-
 प्रभृतिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । तदत्राज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः
 पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च भवति, आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यव-
 गन्तव्यम् । एवमन्यत्रापि ॥ ६ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि बध्ना अवनयेत् ॥ ७ ॥

आहुतेराहुतेऽङ्गतायाः पश्चात् सम्पततीति सम्पातः सुवविग-
 लितघृतविन्दुरुच्यते । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

ऊत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ।

सुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातञ्चैव तं विदुः ॥

इति । तं सम्पातं । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बध्ना मूर्द्धनि
 अवनयेत् पातयेत् । अथ, आहुतेराहुतेः—इति शक्यमवक्तुम् ?
 मैवम् । आहुतेराहुतेः—इति सन्निहितपरिग्रहात् अनन्तरोक्तायाः
 षडाहुतेरेव सम्पातानां बध्नाः शिरस्यवनयनं, न महाव्याहृत्यादौ-

नामपि—इत्येवमर्थत्वात् । अतएव, तु-शब्द इतराशामाहुतीनां व्यवच्छेदकः सुखार्थो भवति ॥ ७ ॥

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य भुवं दर्शयति ॥ ८ ॥

हुत्वा यथोक्ताज्यहोमादनन्तरमेव, न तु तन्त्रसमापनादपि परम्—इत्यर्थः । उप—इति समीपे । बध्वाः समीप एवोत्थानं न व्यवधाने—इत्ययमर्थः । अतएव लोके अञ्जलमन्दामनरुद्धिः । उपनिष्क्रम्य,—उप समीपे होमस्थानस्य, निष्क्रम्य वह्निर्गत्वा भुवं तन्नामस्यातनचचविशेषं बध्नुं दर्शयति पतिः । भुवं पश्य—इति प्रैषोऽर्थादवगम्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

मा खल्वेवमुक्ता बध्नुर्भुवमवलोक्य—

भ्रुवमसि भ्रुवाऽहं पतिकुले भूयासममुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

भ्रुवमसि—इत्यादिकं पठति । तच्च च, अमुष्य—इति षष्ठ्यन्तस्थाने षष्ठ्यन्तं पतिनाम, असौ—इति प्रथमान्तस्थाने च प्रथमान्तमात्मनो नाम बध्नुर्गृह्णीयात् । अथ वाग्यताया मन्त्रपाठो विरुद्धते ? न विरोक्ष्यते । कुतः ? वाचनिकत्वादस्यार्थश्च । मनसैव वा मन्त्रं पठिष्यति । प्रतिषिद्धेऽपि वाग्व्यापारे मनसो व्यापारस्याप्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ ० ॥

अरुन्धतीच्च ॥ १० ॥

अग्नर्विममौपवर्त्तिनीं काञ्चित् सूक्ष्मतमां तारामरुन्धतीमाच-

चते । ताच्च दर्शयति—इत्यनुवर्तते । अरन्धतीं पश्य—इति प्रयोगः

॥ १० ॥ ० ॥

बधूश्चारन्धतीं दृष्ट्वा जपति,—

रुद्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

अजुरचरार्थः । एवमेव—इति कोर्यः ? उच्यते । एवमेव जप्यम्, न तु पूर्ववन्नाम गृहीयात् । मोऽयमस्यार्थः । एवं रघुनन्दनभवदेवभट्टादयः । एवमेव—इत्यनेन पूर्ववदेव पत्युरात्मनश्च नाम गृहीतव्यम् । तत्र च, पत्युर्नाम्नः इतीयान्तत्वम्—इत्ययमेव विशेषः । एवं भट्टनारायणोपाध्यायाः । इदमेव तावन्नामनुमन्त्यामहे । कस्मात् ? यस्मात् एवमेवेत्यवचनेऽपि तावन्नामस्यैव पाठः स्यात् । पत्युरात्मनश्च नामग्रहणस्य प्रापकाभावात् । तद्भावावर्त्तनार्थम् 'एवमेव' वचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् 'एवमेव' शब्दस्यार्थवत्त्वात् व्यवहितस्यापि नामग्रहणस्य बुद्ध्या मन्त्रिकस्य एवमा परामर्शः ॥ ११ ॥

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवा द्यौरित्येतयर्चा ॥ १२ ॥

अथानन्तरमेव न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा, ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण एनां बधून्नुमन्त्रयते पतिरनामिकायेण स्पृशन् । 'बधून् पश्यन्'—इति भवदेवभट्टः ॥ १२ ॥ ० ॥

अनुमन्त्रिता गुरुं गोचेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रितैव बधूरभिवादयते, न तु तन्त्रसमापनमपि प्रतीचते—इति पूर्ववदर्थः । अभिवादनं पादग्रहणमित्यनर्थान्तरम् ।

कमभिवादयते ? गुरुम् । कः पुनरसौ ? पतिरित्याह । कुतः ?
 “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्”—इति स्मरणात् । कथमभिवादयते ?
 गोत्रेण । अभिवादनप्रयोगः परतो वक्ष्यते ।

इदमिदानीं मन्दिष्यते । किं पितृगोत्रेणाभिवादयते, उत
 पतिगोत्रेण ? पितृगोत्रेण इति ब्रूमः । कस्मात् ? इदानीमपि
 तस्याः पितृगोत्रत्वात् । तत् कस्य हेतोः ?

“ विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ” ॥

इति भवदेवभट्टधृतमनुवचनात् । लिखितमंहितायामप्येतत् ।
 वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनाच्च । यत् पुनर्हारीतस्मरणम्—

“ स्वगोत्राद्भुज्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ” ॥

इति । तत् सप्तमे पदे हताया अन्येन पुनर्भूतताया बोद्धव्यम् ।
 तदेतदाह स एव ।

“ पदे तु सप्तमे या तु वलात् काचित् हता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विगृह्यते ॥

पैतृकन्वप्रसूतायास्ततः पौर्व्विकमर्त्तकम् ” ।

इति । तच्च स्वामिगोत्रं भूयः पुनरपि विगृह्यते,—इति
 ब्रुवाणो विशेषान्तरमपि द्योतयति । तच्च प्राक्तनस्य वचनसौतद्व-
 चनोक्तं पुनर्भूकरणमेव—इत्यवधार्यते । अन्यस्य विशेषस्यानुपल-
 म्भात्—इत्यवधेयम् । यच्च वृहस्पतिस्मरणम्—

“ पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः

भर्तृगोत्रेण नारीणां दिव्यं पिण्डादिकं ततः ।

इति । तदपि पाणिग्रहणमन्त्राणां पिण्डगोत्रापहारकत्वमाह,
न तेषामेव । केषां तर्हि ? तेषां चतुर्थीहोममन्त्राणाञ्च ।
कस्मात् ? यस्मादनन्तरमेवाह वृहस्पतिः ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्गामहदयेन्द्रियेः ।

भर्त्ता मयुज्यते पत्नी तद्गात्रा तेन सा भवेत्” ।

इति । अथवा । पाणिग्रहणिका मन्त्राः—इति वचनं सप्तमे
पदे गतायां बध्वाभवगन्तव्यं हारीतममानार्थम् । तथाच मनुः ।

“पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ।

इति—सप्तमे पदे गतायां बध्वां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां
स्मरति । तदिदं पाणिग्रहणात् परं सप्तपदीगमनमन्त्रेषामेव
नास्माकम् । अस्मादाचार्यैः पाणिग्रहणात् पूर्वमेव तत्सूचनात् ।
आश्वलायनपारस्कराभ्यां हि पाणिग्रहणात् परं तत् सूचितम् ।
यदपि ज्ञातातपस्मरणम्—

“संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैतृकं भजते गोचमूर्द्धन्तु पतिपैतृकम् ।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोचभागिनी” ।

इति । तदपि चतुर्थीतः पूर्वमेव संस्थितायां बोद्धव्यम् ।
सपिण्डीकरणेनेकमूर्त्तित्वप्राप्तेरुत्तरवचने हेतुत्वकीर्त्तनात् । वृत्तायां
खलु चतुर्थ्यां तथैव त्वगादिसंभर्गादिकमूर्त्तित्वं पूर्वमेव निष्पन्नम्—

इति, पुनरिदानीं सपिण्डीकरणस्य तत्र हेतुलोपन्यासो नोपपद्यते ।
एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि ।

सपिण्डीकरणपर्यन्तं पितृगोत्रभजनमासुरादिनिन्दितविवाहो-
दाविषयम्—इति स्मृतिमञ्जरौकारादिमतम् । तदपि सङ्गतम् ।

“आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्” ।

इति वृद्धशातातपवचनात् । परं सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्य-
वधिकौर्त्तनमप्रमाणम् । सपिण्डीकरणमपि तस्या न भर्तादिभिः
किन्तु माचादिभिरित्यपि तेनैवोक्तम् । यथा ।

“तन्मात्रा तत्पितामह्या तत्श्वस्रा वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां भवेत्” ।

इति । तस्मादासुरादिविवाहोढानां पितृगोत्रमेव । अन्यासान्तु
सप्तमे पदे बलात् हताया अप्रसूतायाः पितृगोत्रं प्रसूतायाः
पूर्वभर्तृगोत्रम् । इतरामां चतुर्थीहोमपर्यन्तं पितृगोत्रं ततः परं
भर्तृगोत्रम् । चतुर्थीतः पूर्वं संस्थितायान्तु सपिण्डीकरणपर्यन्तं
पितृगोत्रं सपिण्डीकरणात् परं भर्तृगोत्रमित्याख्येयम् ।

यच्च ‘आसुरादिविवाहोदाया अथप्रजाया मृतायाः सपिण्डी-
करणपर्यन्तं पितृगोत्रभागित्वं; तद्धूने पितुरधिकारस्मरणत्,
गोत्रच्छेदयोश्च युगनद्धवाहिलस्यौत्सर्गिकत्वात्’—इति नारायणोपा-
ध्यायवर्णनम् । तन्मन्दम् । मरणादनन्तरमेव पितुरधिकारेण
सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्यवधिकरणानुपपत्तेः । मरणात् प्रागेकतर-
गोत्रग्रहणानध्यवसायापत्तेश्च । कथम् ? यदि नामेयमप्रजैव संस्थास्यते,
तर्हि सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं भर्तृगोत्रमेषा प्रतिपक्ष्यते । अथ सप्रजा,

तदा पूर्वमेव । न खल्वादितः एकतरद्वधारयितुं शक्यते,—सप्रजा वा संस्थास्यते, अप्रजा वा—इति । तदिदानीमेकतरगोचपरिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति । एतच्चानिष्टम् । तत्रैव व्यभिचाराच्च । अपुत्रस्य भर्तुरादितः संस्थाने खल्वेषैव तद्धनमधिकरोति—इति भवन्मते तत्रैव गोत्रच्छेदयोर्युगनद्धुवाहितं व्यभिचरति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

अपरे पुनरप्रजाया विवाहाष्टकोढाया एव भर्ता प्रेतकृत्ये क्रियमाणे तत्पितृगोत्रेण कर्तव्यम्—इति प्रलपन्ति । रघुनन्दनस्तु,—हारीतवचनमवलम्ब्य सप्तपदीगमनात्; दृढस्यतिवचनञ्चाश्रित्य पाणियहणात् गोत्रापहारमभिधाय, 'सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्व-प्रतिपादकवचनं शाख्यन्तरौयं शिष्टव्यवहाराभावात्'—इति कल्पयामास । तदप्यनादरणीयम् । शिष्टव्यवहाराभावस्य शाख्य-न्तरौयत्वहेतुत्वे महाविघ्नवापत्तेः । प्रादेशिकस्य च व्यवहारा-भावस्याकिञ्चित्करत्वात् । मन्वादिवचनविरोधस्य तावताऽप्यप-रिहाराच्च ।

मेयं शिष्टव्यवहाराभावव्यपदेशेन शाख्यन्तरौयत्वकल्पना, वचन-विरोधभयात् सुखपरिहारत्वाद्वा समुज्जमिता, न शिष्टव्यवहारा-भावात्—इति श्लिष्यते । शिष्टव्यवहारस्यापि शाख्यौयमर्थमन्यथ-यितुं नास्ति सामर्थ्यम्—इति वक्ष्यामः । अपि च । पाणियहणात् पूर्वमेव बध्वाः संस्थाने कतरद्गोत्रमेतस्या भवतामनुमतम्—इति नावगच्छामः । “ऊढाणां भर्तृगोचता”—इति सामान्यञ्चाभिधानं विशेषवचनमपेक्ष्यैव प्रवर्त्तमानं न स्नातन्व्येण कञ्चिदर्थं साधयितुं

प्रभवति । विशेषवचनास्थानर्थक्यप्रसङ्गात् । अपि च । विवाहादपि गोत्रापहारः सप्तमे पदे गतायामेव बध्वा भवति । कुतः ?

“स्वगोत्रात् भ्रष्टते नारौ विवाहात् सप्तमे पदे” ।

इति वचनात् । विवाहात् कारणात् यः स्वगोत्रभ्रष्टः, स खल्वत्र सप्तमे पदे भवतीत्युच्यते । तत् कुत एव विवाहमात्राद्गोत्रभ्रष्टः ग्राह्यते वक्तुम् । न च भवत्कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादस्मादुक्त एव वचनार्थः ।

यदपि पतिगोत्रेण पत्युरभिवादनं वर्णितं, तदपि पूर्वोक्तवचनानामनवलोकनेनेति हेयमेव । सप्तमे पदे गोत्रापहारबोधकवचनस्य तु पुनर्भविष्यतया हारौतेनैव प्रतिपादनाच्च यदुच्छाकल्पितोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रौकर्तव्य एव विदद्भिरित्यस्य किं विस्तरेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

वाग्यताया बध्वा उपवेशनसुक्तमित्येतावन्तं कालं वाग्यतैवेयमासीत् । अथेदानीं योऽयं पत्युभिवादो विहितः,—

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥

चञ्जुरन्वार्थः । अत्रोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः—इति भट्टनारायणप्रभृतयो वृद्धाः । कथं ज्ञायते ? परच समग्रनीयचरुहोमोपदेशात् । समग्रनीयचरुहोमः खलु कर्मान्तरम् ।

“चरुः समग्रनीयोयन्तया गोयज्जकर्षणि” ।

इत्यादौ गोयज्जादिमाहचर्यान्तथाऽवगतेः । अर्थमयन्तरालविहितं प्रकान्तस्य कर्मणः परिसमाप्तिं द्योतयति । खकर्मव्यापृतस्य तदनुपपत्तेः । उत्तरविवाहकर्मणो मध्ये ब्रह्मचर्यादिनिवम-

विधानस्यास्तिष्ठत्वाच्च । तस्माद्विवाहकर्मण इवोत्तरविवाहकर्मणः
परिसमाप्तिः साक्षादसूचिताऽप्यर्थतः प्रतिपत्तव्या । तस्मात् तन्त्र-
समापनमिदानीं करणीयम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपाचा-
दिका देया स्यादिति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । नावोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः । प्रमाणा-
भावात् । उत्तरसूत्रे ब्रह्मचर्यादिविधानात्—इति चेत् । एतदपि
तादृगेव । न ह्युत्तरविवाहकर्मणः परत एव ब्रह्मचर्यादि विधा-
तव्यम्—इत्यत्रापि किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अपि च । ब्रह्मचर्यादि-
सूत्रणादानुमानिकौ खल्वत्र कर्मणः परिसमाप्तिः । समशनीय-
चरुशेषप्रतिपत्तेस्तु परतः प्रत्यक्षामेव तामुपलभामहे । न खल्वनु-
मानं प्रत्यक्षमपि बाधितुमौष्टे । अथापि स्यात्—तस्यैव कर्मणः
सा परिसमाप्तिः न उत्तरविवाहकर्मणः—इति । न—इति ब्रूमः ।
कुतः ? समशनीयचरोर्होमस्य प्रतिपत्तेस्तु सूत्रणादेव तदपवर्गस्य
सुखमवगमात् । तदपवर्गमपवर्गसूत्रणस्यानतिप्रयोजनत्वात् । तस्माच्च-
परत्वे प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुत्तरविवाहकर्मणोऽपवर्गस्यान्यथाऽसू-
चितत्वात् तस्यैव सोऽपवर्गः—इत्यपगच्छामः । दक्षिणा च गौरवं
सति कर्मणोऽनुहृषा स्यात् । अत इदानीं तन्त्रसमापनं न
कर्तव्यम्—इति । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥०॥१४॥०॥

तावुभौ तत्प्रभृति चिराचमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्म-
चारिणौ भूमौ सह शयीयाताम् ॥ १५ ॥

तावुभौ दम्पती, तत्प्रभृति विवाहकर्त्तारभ्य । तदिति विप्र-

कृष्टस्य विवाहकर्मणः परामर्शः । नोत्तरविवाहस्य पत्युभिवादनस्य वा । एवं खल्वेतदो निर्देशः स्यात् । अतो यदि दैवान्मानुषाढा कुतश्चिदनारायादिविवाहदिने पत्युभिवादनान्तं न क्रियते, तदापि तत एवारभ्य यथासम्भवममौ नियमा भवन्ति ।

चिरात्रं तिस्रो रात्रयो यत्र, चौण्होरात्राणि—इत्येतत् । अक्षारलवणाग्निनौ, चारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि । चार-
त्वेऽपि लवणस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् पृथगुपादानम् । चारञ्च लवणञ्च चारलवणं, तन्न भवतीत्यक्षारलवणम्—

“ गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

अक्षारलवणा स्मृते चाराश्चान्ये प्रकौर्त्तिताः ” ॥

इति स्मृत्युक्तलवणं वा । अशितुं गौलं ययोः, तौ अक्षार-
लवणाग्निनौ स्याताम् । यत्तु अक्षारलवणमकृत्रिमलवणम्—इति रघुनन्दनवर्णनम् । तदसङ्गतम् । चारपदस्य कृत्रिमपरत्वे लवणा-
प्रसङ्गात् । अथ, चारमृत्तिकादिकृतं लवणं चारलवणमुच्यते ? एव-
मपि लवणैव । अपि च । एवं खल्वकृत्रिमलवणाशनसमकालमेवा-
न्यस्मिन्नपि चारादावशिते दोषो वा न स्यात्, अकृत्रिमलवणा-
दन्यदा किमपि न अशितव्यं स्यात् ।

ननु “ हविष्यमन्नं ” भुञ्जीत—इति सूत्रयिष्यति, तेनैवा-
क्षारलवणाशनं सेव्यमिति ? न—इति ब्रूमः । एतस्मिन्नसूचिते हि
‘ ह्यैमन्निकं मितस्त्रिभुजम् ’—इत्यादि पारिभाषिकस्य हविष्यस्य,—

“ हविष्ये गोघृतं मुख्यं तदभावे तु माहिषम् ” ।

इत्येवमादिकस्य वा भोजनं स्यात् न अक्षारलवणस्य । अत-

इदानीमिदं सूचितम् । अन्यार्थत्वाच्च निर्देशस्य । तच्चोत्तरत्र
वक्ष्यामः । परमार्थतस्तु परत्र “हविष्यमन्नम्”—इति सूत्र्यचेत-
देवाचारलक्षणं व्याकरोति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“अयुक्तमन्त्रलघणैरपर्युषितमेवच ।

हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यभ्युतम्” ॥

इति । अतएवोत्तरसूत्रे, हविष्यमन्नमित्युक्तार्थमिति भट्टनारा-
यणेन व्याख्यातम् । ‘ब्रह्मचारिणौ’ च स्थातां दम्पती । ‘तत्र-
भृति चिरात्तम्’—इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि । ब्रह्मचर्यमिह
व्यवायवर्जनमुच्यते । विवाहस्य वृत्तत्वात् व्यवायः प्राप्नोति । वैदे-
हेषु च सद्य एव व्यवायो दृष्टः । सोऽयमिदानीं प्रतिषिध्यते ।

“चिंशदूर्ध्वं वहेत् कन्या हृद्यां दादशवार्षिकीम्” ।

इत्येवमादिके च कल्पे व्यवायस्य नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम् ।
‘भूमौ’ अधस्तात् ‘सह’ मिलित्वा ‘शयौयातां’ दम्पती । भूमा-
विति पञ्चङ्कादीनां प्रतिषेधो न स्वस्तरकस्वस्तादीनाम् । सह—
इत्येकस्वस्तरनियमार्थम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अचार्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

अचेतस्मिन्नवसरे अर्घ्यमर्हणं वरस्य, कन्यापित्रा कर्त्तव्य-
मित्याह्वराचार्याः । ‘षडूर्ध्वं भवन्ति’—इति वक्ष्यति । तत्र यो-
विवाहः, सोऽयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

विवाहार्थमागतमाचेध्वेवार्हणं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

० ॥ १७ ॥ ० ॥

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥

हविष्यं माषकोद्रव्यादिवर्जमन्नम् । अचारलवणमित्येतत् ।
हविषि माधु हविष्यं—इति भङ्गा वा होमोऽत्र सूच्यते इति
होमावशिष्टमेव भुञ्जीत । युक्तञ्चेतत् ।

“अधं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् मतामन्नं विधीयते” ॥

इति स्मरणात् । “केवलाधो भवति केवलादौ”—इति च
ब्राह्मणम् । न चेदेवं, पूर्वमेव चिरान्नमचारलवणाशनसूचनात्
‘हविष्यमन्नम्’—इति पुनरुपादानमनर्थकं स्यात् । अथवा । हविष्य-
मन्नमित्यनेन पूर्वोक्तमचारलवणं व्याख्यातमित्युक्तमादावेव । ‘परि-
जपितम्’ अन्नपाशेन मणिना—इत्यादिना इत्यर्थः । कुतः ? उक्त-
रत्र तथा सूचनात् । प्रथमं भुञ्जीत, वरः । तदिदमस्य विवाहात्
परतः प्रथमं भोजनम् । यत्तु—शशुरगृहे प्रथममिदं भोजनम्—
इति वर्णयन्ति । तन्मन्दम् । मानाभावात् । शशुरगृहादागत्य
प्रागुदौच्या ब्राह्मणकुले चेदानौमस्यावस्थानात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

श्वोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

श्वः अनागतदिने भूते—प्रभाते जाते—इत्येतत् । वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । रात्रौ भोजनकालादपरि विवाहे, होमविधिना वा
भोजनकालातिक्रमे एतद् बोद्धव्यम् । सम्यगशनार्थं क्रियते इति
समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमति-
रिति ॥ २० ॥

तस्य—इति तच्छब्देन पूर्वदिने परदिने वा करणेऽपि स्थाली-
पाकस्थेता देवताः—इति दर्शयति । शृज्जन्यत् । असमाप्तकरणं
पृथङ्निर्व्वापहोमप्रज्ञापनार्थम् । देवतानाञ्च प्राधान्यात् त्रिस्तण्डु-
लानां प्रचालनम् । देवताभ्यः स्वस्वेताभ्यो मेघणेनोपघातं होतव्यम् ।
तदिदमधस्तादुक्तम् ॥ २० ॥ ० ॥

उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेद-
न्नपाशेन मणिनेति ॥ २१ ॥

उद्धृत्य पाचान्तरे कृता स्थालीपाकमवशिष्टम् । व्यूह्य पाचान्तरे
स्थापयित्वा । एकदेशं न सर्व्वमपि भाण्डस्यमक्षम् । स्थालीपाक-
शेषात् एकदेशं पाचान्तरेणावदाय पाचान्तरे स्थापयित्वा—इत्येतत् ।
दक्षिणेन पाणिना अभिमृशेत् अन्नपाशेन मणिना—इति मन्त्र-
चयेणेत्यर्थः । अत्र अमावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनान्तं वधू-
नाम प्रयोक्तव्यम् । “अमाविति नाम गृह्णाति”—इति सूचान्त-
रात् । अत्र, अमावित्यूहं विनैव, विनैव होममशनमाञ्च स्निग्धं
भवदेवोऽनादिवचन एव ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ २२ ॥

परिजपितमक्षं पतिः किञ्चित् भुक्त्वा उच्छिष्टं वध्वै प्रदाय
यथार्थम्—इति कर्म्मणः परिसमाप्तिरिह विज्ञायते । तदिदानीं

तन्त्रं समापयितव्यम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण—“यद्यग्रक्तेः कुलाचारादा
तद्दिन एव धृतिहोमादि चतुर्थीहोमान्तं कर्म क्रियते, तदाऽभि-
मन्त्रितं कदलादिकं स्वयमाग्राय बधूमाग्रापयेत्”—इति । तद-
सङ्गतम् । कस्मात् ? अग्रक्तेः स्वकालात् पूर्वं कर्मकरणे माना-
भावात् । विहितकालाच्चाव्याक् कृतस्यापि कर्मणः स्वल्पागते काले
पुनः करणमेवानुशिष्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ” ।

इत्यादिवचनैः । एतच्च स्वयमपि वर्णितम् । तत् कथमत्र विप-
रौतमुच्यते—इति स एव जानाति । अथास्तु कुलाचारादन्यत्रापि
काले कर्मणः करणम् ? नेत्युच्यते । न खल्वयमाजानिकः समा-
चारः । किन्तुर्हि ? आलस्यादर्वाचौनानां उपरिष्ठादेव प्रवृत्तः—
इत्यनुमीयते । न हि पूर्वेषामयथा क्रिया युक्ता सम्भावयितुम् ।
सोऽयमाचारः चागद्यग्रनाचार इव दुराचार एव न कुलाचारः ।
अपि च । स्मृतिमूलः खल्वाचारः तथा विरोधे स्वयमेव बाध्यते न
जातुचिदपि तां बाधितुमौष्टे । न हि पश्चिममिद्वेनाचारेण पूर्व-
मिद्वं शास्त्रमुपरोद्धव्यं—इति युक्तम् । तथा चोक्तम् ।

“स्मृतिमूलो हि सर्व्वेव शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ” ॥

इति । गौतमोऽपि स्मरति । “देशजातिकुलधर्माश्चास्माद्यैर-
विरुद्धाः प्रमाणम्”—इति । तथा वशिष्ठः । “देशधर्मजातिधर्म-
कुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः”—इति ।

येषामपि आचारमूलकत्वं स्मृतौनाम्—इति दर्शनम्, तेषामपि

मृत्युक्त एव प्राक्तनाचारोऽनुसरणीयः न त्वपरिष्ठात् यदृच्छ्या
 प्रवृत्तः—इत्याख्येयम् । पूर्वं खलुवचः साक्षात्कृतधर्माणः सर्वज्ञ-
 क्त्या लोकस्थितिचिकीर्षया यमाचारं प्रवर्तयन्तिस्म, नाय-
 मर्वाचौनानामतथाभूतानां यदृच्छ्या कल्पितमात्रेणाचारेणोप-
 रोद्धुमुचितः । “अथ खलुच्चावचा जनपदधर्मा यामधर्माश्च
 तान् विवाहे प्रतीयान्” “यत्तु समानं तदृच्छ्यामः”—इति
 गृह्यान्तरसूचाभ्यामपि गृह्योक्तधर्माणां जनपदादिधर्माणाञ्च
 विरोधे गृह्योक्तधर्माणामेव करणम्—इति गृह्यकाराणां मतं
 विज्ञायते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २३ ॥

भमशनीयचक्रहोमस्य,—इति केचित् । उत्तरविवाहकर्माणः,—
 इत्यन्ये ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थौ खण्डिका ।

अथ भर्तृगृहगमनार्थं बध्नाम्—

यानमारोहन्त्याः सुकिः सुकः शाल्मलिमित्येतामृचं
जपेत् ॥ १ ॥

पाणिग्राहः—इति सम्बध्यते । आरोहन्त्याम्—इति निर्देशादा-
रोहणकालीनत्वं जपस्य । एतामितिकरणाच्च यथासम्भवे अश्वादि-
यानपक्षेऽपि एताम्—एवम्भूतामेव जपेत् न विलोपनमूहं वा
कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ ० ॥

अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि
च महावृक्षान् श्मशानञ्च,—मा विदन् परिपन्थिन-
इति ॥ २ ॥

बध्ना मह अध्वनि मार्गे वर्त्तमानः पाणिग्राहः मा विदन्—
इति मन्त्रेण चतुष्पथान् समीपस्थानानुमन्त्रयेत् अवलोकयन् । एवं
नदीश्चेत्यादावपि व्याख्येयम् । नद्यः—

“धनुःमहस्ताण्डौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गतांस्ते परिकीर्त्तिताः” ।

इति कर्मप्रदौपोक्तलक्षणाः । विषमाणि सिंहव्याघ्रचौरादि-
भयाकुलानि, उन्नताननानि वा । महावृक्षा अतिप्रवृद्धाक्षरवः ॥ ० ॥
॥ २ ॥ ० ॥

अश्वभङ्गे नहविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु
यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा-
ऽन्यत् द्रव्यमाहृत्य यज्यतेचिदभिश्चिषे—इत्याज्यशेषेणा-
भ्यज्जेत् ॥ ३ ॥

अध्वनि अश्वभङ्गे । अश्वो रथचक्रं, तस्य भङ्गे । नहस्य योज्जा-
दिवृद्धस्य अश्वदेव्या विमोक्षे । यानस्य रथस्य विपर्यासे औत्तरा-
ध्व्येप्रातिलोम्ये अन्यथागमने वा । अन्यासु च आपत्सु यानात्
परिपतनादिकासु चौरव्याघ्रादिकृतासु वा । यमेवाग्निमौपामनं
हरन्ति नयन्ति,—यमेव वा कश्चिदग्निं लौकिकं सन्निधौ लब्ध्वा
आनयन्ति । ‘तमेव’ अग्निम् ‘उपसमाधाय’ इत्यनादिना सन्त्युच्य ।
तदेतद् यथार्थमभिप्रेतम् । कथञ्नाम ? आलाग्रेस्तत्रैव, अग्रेस्तु
यमेव लब्ध्वा आनयन्ति, तत्र—इति ।

ननु यमेवाग्निं हरन्ति—इत्येतत् शक्यमवक्तुं, नित्यनैमित्तिक-
काम्यहोमार्थमेव हि सोऽग्निरुपादीयते, अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् ?
उच्यते । ‘सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधी-
यते’—इति सूत्रणात् सायमाहुतेः पूर्वमश्वभङ्गादौ जाते होमोऽयं
विवाहाग्नौ न प्राप्नोति । तदर्थं ‘यमेवाग्निं हरन्ति’—इति
सूचितम् । ‘व्याहृतिभिः’ आज्येन सुवेण ‘हुत्वा’ । “व्याहृतिभिरिति

वचनं परिसङ्ख्यानार्थम् । तेन चिप्रहोमः स्यात् न तन्त्रहोमः । एवञ्च
 न्यञ्चकरणपर्युत्तरे कृत्वा आज्यं संखृत्य समिधमाधाय प्रायश्चित्तार्थ-
 त्वात् व्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा अनुपर्युत्तेत्—इति भट्टभाष्यम् ।
 ततश्च 'अन्यत्' अचादि 'द्रव्यं' आनीय, यच्छतेचिदित्यनया च्छा
 न साम्ना, ऋगधिकारात् सास्त्रेति चावचनात् । 'आज्यशेषेण'
 होमावशिष्टेनान्येन अभ्यञ्जेत् अभ्यञ्जयेत्—इत्यर्थः । कश्चित्तथैव
 पाठः । अभ्यञ्जनमिह सचणम् । अञ्जु व्यक्तिप्रवणगतिषु—इति
 स्मरणात् । अभ्युत्तणम्—इत्यसङ्गता वर्णना ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

वामदेव्यं गौत्वाऽऽरोहेत् ॥ ४ ॥

वामदेव्यं नाम साम गौत्वा बधूंसहितः पतिर्यानमारोहेत् ।
 आरोहयेत्—इति पाठे बधूँ यानमारोहयेत्—इत्यर्थः । ननु
 इदमवाच्यम् 'अपठत्ते कर्षाणि वामदेव्यगानम्'—इति सिद्धत्वात् ।
 मैवम् । कर्षापवर्गविहितादामदेव्यगानादपरस्यैव वामदेव्यगानस्यै-
 तदर्थत्वात् । अन्ये लाङ्कः,—सिद्धस्यापि वामदेव्यगानस्य पुनरुपादानं
 कमार्थम् अन्यथा अनुपर्युत्तणान्त एव स्यात्—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

बध्वा प्राप्तेषु पतिगृहेषु वामदेव्यं गायेत् पतिः । वामदेव्यं
 गौत्वा प्रवेशयेत्—इति रघुनन्दनवर्णनायां प्रमाणं नास्ति । बधून्वे-
 दानीमपि यानस्थितैव वर्त्तन्ते, ब्राह्मण्यः स्वस्वेनां यानादवरोपयि-
 व्यन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गृहागतां पतिपुत्रशैलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोष्या-
नडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इह गावः प्रजायध्वमिति ॥
॥ ६ ॥

पतिगृहागतां बधूम् । गृहं याताम्—इति पाठेऽपि पतिगृहं
प्राप्तामित्येक एवार्थः । पतिः, पुत्राः, शैलं ब्रह्मण्यतादि चथो-
दशविधं क्षारौतोक्तम् । एतैः सम्पन्नाः—अवियुक्ताः ब्राह्मण्यः,
अवरोष्य यानादवतार्य, आनडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इत्युक्तार्थम् ।
इह गाव इति मन्त्रेण वरेण पठितेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्याः कुमारमुपस्थ आदधुः ॥ ७ ॥

तस्या आनडुहे चर्मण्युपविष्टाया बध्वा उपस्थे उत्सृजे
कुमारमकृतचूडं यं कश्चिदालकमादधुः स्थापयेयुः । ता एव
ब्राह्मण्यः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥ ८ ॥

तस्मै—इति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य बधूत्सृजोपविष्टस्य
कुमारस्याञ्जलौ शकलोटान् आवपेयुर्दधुस्ता एव ब्राह्मण्यः । आह ।
क इमे शकलोटा नाम ? उच्यते । शके कर्दमे लोटन्ति—इति
शकलोटाः शालूकान्यूच्यन्ते । तानि च कङ्गारकुमुदनौलोत्पल-
मूलानि ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

फलानि वा ॥ ९ ॥

फलानि वा चूतादीनि तस्याञ्जलावावपेयुः ॥ ९ ॥ ० ॥

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतौर्जुहोत्यष्टाविह
धृतिरिति ॥ १० ॥

बधूत्सङ्गादुत्थाप्य कुमारम्, 'अग्निधावुपवेश्य'—इति भट्टनारा-
यणः । ध्रुवाः ध्रुवफलकाः । ध्रुवत्वं स्थिरत्वं वा बध्वाः पतिगृहे जन्यते
आभिरित्याहुतयो ध्रुवा इत्युच्यन्ते । अथवा । ध्रुवाः आवश्यकाः ।
यद्यपि सर्वामामयाहुतौर्नामावश्यकत्वमस्ति, तथापि स्वगृहाग-
मनात् परं सूचितत्वात् अश्वरुग्गृहावस्थानपक्षे एता आहुतयो न
प्राप्नुवन्ति, इति. तत्राप्यवश्यमासां होतव्यत्वार्थेननुपादानम् ।
'आज्याहुतौर्जुहोति'—इत्युक्तार्थम् । कियत्वं पुनस्ताः? अष्टौ ।
कथं जुहोति? इह धृतिरित्यष्टभिर्मन्त्रैः । अष्टाविति किमर्थम्?
आहुतौर्नामष्टवप्रज्ञापनार्थम् । इह धृतिरिति कतमे मन्त्राः
इहाभिप्रेयन्ते, तन्नैवावधार्यते । तस्मादष्टाविति वचनं सुखेन तदव-
गमार्थम् । 'आन्नाये ह्यवधानत्वान्मन्त्रस्याहुतिद्वयमेकैकेन मन्त्रेण
माभूदित्यष्टावित्युक्तम्'—इति भट्टभाष्यम् ।

तदत्र, इह धृतिः स्वाहा—इत्यादिः प्रयोगः । ननु स्वाहा-
योगे चतुर्थी प्राप्नोति? सत्यं प्राप्नोति, आन्नायविरोधान्तु न
क्रियते । चतुर्थी हि कृतायाम्—इह धृतिः—इत्यान्नाय उपरु-
ध्येत । 'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः'—इति च सूत्रयन्त्राचार्यः समा-
न्नायपठितस्य मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमेव विशेषो नान्यः कश्चि-
दिति दर्शयति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ धृतिहोमे न प्रयुज्याद्गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थैर्मध्यदत्येतद्गोनाम्नि न हि ह्यते ” ॥

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरुन् गोषे-
णाभिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥

समाप्तासु—इति, समिधमाधाय—इति च, इयमपि कमार्य-
मुच्यते । कयस्वाम ? समाप्तासु ध्रुवाङ्गतिषु अन्यास्तपि आन्य-
तन्मविहितास्त्राङ्गतिषु समिधमाधायैव अभिवादयेत् न तनुपख्यु-
चणादिकमपि कृत्वा । यथावयसं वससोऽनतिक्रमेण—यो यो-
वयसा दृढसं तमित्यर्थः । गुरुन् विद्यागुरुपितृमातृप्रभृतौन् ।
गोषेण अभिवाद्य—इत्युक्तार्थम् । तत्रापि प्रथमं विद्यागुरुमेवाभि-
वादयेत् । कुतः ?

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।

आददौत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ” ॥

इति ।

“न चानिष्टुष्टो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत् ” ।

इति च स्मरणात् । पित्रोस्तु प्रथमं मातरमेव ।

“सहस्रेण पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ” ।

इति गौरवातिरेकस्मरणात् ।

“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीथान् ब्रह्मदः पिता ” ।

इति च गौरवातिरेकस्य गुरोः पितृभ्यामादितोऽभिवादनस्य

दर्शनात् । तस्मात् मातुर्गौरवातिरेकस्मरणं पोषणरत्नार्थम्—इति मतमसङ्गतम् । अथ,—

“कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जघाह सत्वरम् ।

देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवमहायवान्” ।

इति पौराणिकलिङ्गात् क्रमः कल्प्यताम् ? उच्यते । कल्पनौयः क्रमः—इति सत्यम् । स च तावत् स्मार्त्तनैव लिङ्गेन कल्पयितु-
मुचितः । न तु एतदनादृत्य पौराणिकेन लिङ्गेन । कस्मात् ?
स्मृतेर्बलवत्त्वात्, विशेषतस्तु मनुस्मृतेः । ‘भगवानपि सर्व्वात्मा’—
इत्युपक्रम—

“ननाम दण्डवद्भूमौ मातरं पितरन्तथा” ।

इति पुराणान्तरगतेन लिङ्गेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च ।

“मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित् ।

प्रणम्य मातरं पश्चात् पितरं प्रणमेद्गुरुम्” ।

इति पुराण एव प्रथमं मातुः प्रणामाभिधानाच्च । तस्मात्—
पितुरादौ पादग्रहणं ततो मातुः—इति तत्त्वकारमतमसङ्गतम् ।
यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेनानुपर्युक्षणादि
तन्त्रमिदानीं समापयेत् । दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपाचादिका
स्यात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्वान्तवागौशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमौ खण्डिका ।

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ विवाहारात्रेयां चतुर्थीं रात्रिः
तस्यां कर्म चतुर्थीकर्म, वर्जिष्यते—इति सूत्रशेषः । अथ, मन्त्रि-
हिततरधृतिहोममेवापेक्ष्य चतुर्थीं कथं न स्यात् ? तर्हि अयशब्दो-
ऽनर्थकः स्यात् मन्त्रिधानादेव तदवगतेः । तस्मादथेति विवाहस्य
परामर्गः । चतुर्थी—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च चतुर्थीं रात्रिरित्य-
वगम्यते । इतरथा चतुर्थीकर्म इति निर्देशः स्यात् ।

“विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थीऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” ।

इति ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसद्वयेन्द्रियैः ।

भर्वा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्” ।

इति शानयोर्व्वचनयोस्तात्पर्य्यपथ्यालोचनयाऽप्येतदवगम्यते ।
कथम् ? इत्यम् । अत्र खल्वेकस्मिन् वचने चतुर्थीऽहनि रात्रौ
गोत्रेक्यमनुशिष्यते । अन्यस्मिंस्तु तस्य चतुर्थीहोममन्त्रफलत्वम् ।
तस्मादनुमिनुमः,—विवाहाच्चतुर्थदिने रात्रावयं होमः—इति । एवं
खल्वत्र रात्रेरपेक्षा दृष्टार्था भवति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्याः
कल्पनीयम् । तच्चानिष्टम् ।

अतःशब्दो हेतुर्थः । यस्मादेतस्मिन् कर्मण्यकृते याऽस्याः पापौ
लक्ष्मीः—इत्यादयो दोषाः शरीरादस्या नापयन्ति, अतः एतस्मात्
कारणात् इदमवश्यं कर्तव्यम्—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

**अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतौर्जुहोति अग्ने
प्रायश्चित्त इति चतुः ॥ २ ॥**

अग्निमुपसमाधाय—इत्युक्तार्थम् । प्रायश्चित्तलिङ्गैर्मन्त्रैराज्याहु-
तयः प्रायश्चित्ताज्याहुतयः, ताः जुहोति, अग्ने प्रायश्चित्ते—इति
मन्त्रेण । किं सकृत् ? न । कति तर्हि ? चतुः । अत्र, चतुरिति
वैष्णवमवगन्तव्यम् । तत्र हेतुं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

किं समाधायपठितमेव अग्ने प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रमविशेषेण
अभ्यस्य चतुश्चतुर्होतव्यम् ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते । प्रथमा
तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । अन्यासु पुनराहुतिषु—

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्याः ॥ ३ ॥

क्रमशः प्रयोक्तव्याः—इति सूत्रशेषः । समाधायपाठादेतावानेव
विशेषः न पुनरपरः कोऽपि । कुतः ? प्रथमस्यैव मन्त्रस्याग्निपद-
स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्यपदप्रक्षेपमात्रेणाभ्यासोपदेशात् । तस्मात्,
चतसृष्वप्याहुतिषु पापौ लक्ष्मीः,—इति पदमेव स्यात् ॥ ० ॥ ३ ॥

समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य ॥ ४ ॥

समस्य अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः—इत्युक्तार्थम्, बहुवदूह्य प्राय-
श्चित्तयो यूयम्—इत्येवमादि बहुवचनमूहिला पञ्चमीमाहुतिं

जुहोति । अयमपि सूचितविशेषभावेण प्रथमस्यैव अग्ने प्रायश्चित्ते—
इत्यादिमन्त्रस्याभ्यामोपदेशः । तेनात्रापि पापौ लक्ष्मीः—इति
पदमेव स्यात् । अत्रापि, पञ्चमौ पञ्चमीम्—इति वीष्ठा बोद्धव्या ।

अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । पद्यमानमन्त्रकाण्डे प्रायश्चित्ता-
व्याज्जतिलिङ्गाः पञ्च मन्त्राः पद्यन्ते । तत्र, “अग्ने प्रायश्चित्ते तं
देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
याऽस्याः पापौलक्ष्मीस्तनूत्तामस्या अपजहि”—इति प्रथमो मन्त्रः ।
“वायो प्रायश्चित्ते तं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम-
उपधावामि याऽस्याः पतिग्नौ तनूत्तामस्या अपजहि”—इति
द्वितीयो मन्त्रः । “चन्द्र प्रायश्चित्ते तं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः अपुत्र्या तनूत्तामस्या-
अपजहि”—इति तृतीयो मन्त्रः । “सूर्य प्रायश्चित्ते तं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपसव्या
तनूत्तामस्या अपजहि”—इति चतुर्थो मन्त्रः । “अग्नि-वायु-चन्द्र-
सूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्य ब्राह्मणो वो-
नाथकाम उपधावामि यास्याः पापौलक्ष्मीः पतिग्नौ अपुत्र्या
अपसव्या तनूत्तामस्या अपहत”—इति पञ्चमो मन्त्रः । एवन्तावत्
पञ्चमन्त्राः पद्यन्ते ।

तत्राचार्येण प्रथमेनैव मन्त्रेण पञ्च आजतयः सूचिताः । प्रथमा
तावदाजतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । ‘अग्ने’—इत्यस्य स्थाने,
‘वायो’—इत्युक्त्वा तेनैव द्वितीया, ‘चन्द्र’—इत्युक्त्वा तेनैव तृतीया,
‘सूर्य’—इत्युक्त्वा तेनैव चतुर्थी, ‘अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः’—इत्युच्चार्य

वज्रवदूहिवा तेनैव पञ्चमौ । एवं प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्च मन्त्राः सम्पद्यन्ते, पञ्च चाहुतयोभवन्ति । अथ मन्त्रपञ्चक-
एव पापौ लक्ष्मीः—इति पदं स्यात् । सूचितविशेषमात्रेण प्रथम-
पठितस्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात्—इत्यवोचाम ।

तत्र च, प्रथमपठितमन्त्रस्य अग्निपदस्थाने एकैकशो वायु-
चन्द्र-सूर्यपदप्रत्येकेण ये चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते, यास्य चतस्र
आहुतयो भवन्ति, तेषां चतुर्णां चतुर्धा अभ्यासः कर्त्तव्यः । कुतः ?
चतुश्चतुरिति वीष्मावलात् । तत्र, चतुर्णां मन्त्राणां चतुर्द्वे
चत्वारो मन्त्राः चतुर्भिर्गुणिताः षोडश सम्पद्यन्ते । आहुतयोऽपि
षोडशैव भवन्ति । एवं समस्ताग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्यपदवान् वज्रवच-
नान्तः पञ्चमोऽपि मन्त्रः चतुर्थैवाभ्यमितव्यः, पञ्चमौ पञ्चमौमिति
वीष्मावलादेव । एवञ्च समस्ताग्न्यादिपदवन्तो वज्रवचनान्तो अपि
मन्त्राश्चत्वार एव सम्पद्यन्ते । आहुतयश्च चतस्रो भवन्ति । एवं
मिक्षित्वा प्रयोगकाले विंशतिर्मन्त्राः, विंशतिश्चाहुतयः सम्पद्यन्ते ।
तथाच “यस्तस्य चतुष्टयस्य समस्तस्य चैकस्य चतुर्धा आवृत्तिः
मिद्धा”—इति नारायणोपाध्यायाः ।

तदेवं चत्वारि मन्त्रपञ्चकानि भवन्ति । समस्य पञ्चमौम्—इति
सर्वेषामेव वज्रवचनान्तमन्त्राणां पञ्चमौत्वानुरोधात् । तत्र प्रथमं
मन्त्रपञ्चकं यथा पठितव्यं, तथा पुरस्तादस्माभिर्दर्शितम् । उत्तर-
पञ्चकत्रयेऽपि प्रथमपञ्चकमन्त्रा एवाभ्यमितव्याः । तत्र द्वितीयपञ्चके
पापौ लक्ष्मीः—इति पदस्थाने पतिग्री—इति पठितव्यम् । अयमेव
विशेषः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । एवं तृतीयपञ्चके तत्रैव स्थाने,

‘अपुचा’—इति, चतुर्थपञ्चके तच्चैव स्थाने ‘अपमया’—इति विशेषः । सर्वमन्यत् पूर्ववदेव । कुतः पुनः पतिष्ठादिपदप्रयोगो-
वर्ण्यते ? न खल्वेतत् सूत्रितम् । उच्यते । मन्त्रमन्त्राणां
पतिष्ठादिपदपाठवलादेवमुक्तीयते । अन्यथा तत्र मन्त्रपञ्चक-
पाठोऽनर्थक एव स्यात् । प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्चमन्त्राणां
सूत्रितत्वात् । तस्मात् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमन्त्रपाठः, तत्तत्पञ्चके
पतिष्ठादिपदप्रत्येकप्रज्ञापनार्थः । पञ्चममन्त्रपाठस्तु समस्तान्यादि-
पदवति मन्त्रे एकैकशः पापीलक्ष्यादिप्रत्येकपदपाठसूचनार्थः ।
तदेतत् सर्वं कर्मप्रदीपकता कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् ।

“मन्त्राणां ऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ।

पथ्यते, तत्प्रयोगे स्यात् मन्त्राणामेव विंशतिः ।

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्या बहवदूह्य च ।

ममस्य पञ्चमौ सूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ।

प्रथमे पञ्चके पापीलक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।

अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ।

द्वितीये तु पतिष्ठा स्यादपुत्र्येति तृतीयके ।

चतुर्थे त्वमस्येति इदमाहुतिविंशकम् ” ।

इति । “यद्यपि, सूत्रे वीष्ठा न श्रूयते, तथापि कल्या ।
अन्यथा पापीलक्ष्मीपदावृत्त्या व्यस्तममताः पञ्चैवाहुतयः स्युः ।
तदा चास्त्रायपठितस्य वायो—इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य बधूदोषो-
पशमनार्थस्य प्रायश्चित्ताङ्गस्य बाधापत्तिः । आस्त्रायपठितस्य सम-
स्तान्यादियुतस्य पञ्चमस्यापि, पापीलक्ष्मीः—इत्याद्येकैकप्रदव्याहारेण

वौष्ठापचे अनुरोधात्”—इति नारायणोपाध्यायः । व्याख्यानान्त-
राणि परेषां न दूषितानि ग्रन्थगौरवभयात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपाचेऽवनयेत् ॥ ५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

तेनैनां सक्केशनखामभ्यज्य ह्मासयित्वाऽऽस्मावयन्ति ॥ ६ ॥

तेन उदकपाचस्यसम्पाताच्चेन एनां बधूं, सक्केशनखां सक्क केसैश्च
नखैश्च वर्त्तमानाम्, अभ्यज्य सचयित्वा, ह्मासयित्वा उदत्तनादिना
तदभ्यञ्जनमपनीय । अथवा । ह्मासतिर्गतिकक्षां । तस्मात् प्रदेश-
ज्ञात् प्रदेशमन्यं गमयित्वा । कामयित्वा—इति पाठे व्यक्त एवाय-
मर्थः । वस्तुतस्तु, उदत्तनं नखरोमच्छेदनं मेखलायाः संभनश्च
ह्मासनमुच्यते । कथं ज्ञायते ?

“उदत्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेवच ।

संभनं मेखलायाश्च ह्मासनानि विद्वंधाः” ॥

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एतदविदांस एव ‘कामयित्वा’—
इति पठन्ति । आस्मावयन्ति स्नापयन्ति । बहुवचनादनिष्टतः
कर्त्ता । अत्र चतुर्थीकर्त्तृणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

ऊर्द्धं चिराचात् सम्भव इत्येके ॥ ७ ॥

प्रकृतात् चिराचादूर्द्धं परतः, सम्भवत्यनेन—इति सम्भवः सम्भोगः
व्यवायः कर्त्तव्यः—इत्येके आचार्या मन्यन्ते । अथ, सूत्रमिदं
शक्यमवक्तुम्, सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः । विवाहात् प्रभृति

चिरात्रं ब्रह्मचर्यविधानाच्च तदूर्द्ध्वं ब्रह्मचर्यनियमाभावस्यावगतेः ।
 उच्यते । उपरिष्ठात् स्वातन्त्र्येण सूचयिष्यति—“नाजातलोभ्या
 सहोपहासमिच्छेत्”—इति, तदपवादार्थमिदमुच्यते । कथन्नाम ?
 यद्यजातलोभ्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणौ भवति, तर्हि
 चिरात्तदूर्द्ध्वं तद्रचयं सम्भवितव्यम् । अपि च । चतुर्कालादन्यत्र
 रागमात्राधीनत्वात् सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागा-
 भावादकरणमपि प्राप्नोति । तदनेन निरस्यते । अन्यथा खल्व-
 भिलाषपरवशा कदाचिदकार्यमपि कुर्यात् । तस्मादिनाऽपि चतु-
 कालं स्त्रीणां रचयं सम्भवितव्यम्—इति । रक्षणं खल्वसामवश्य-
 मेव कर्तव्यम् । अकुर्वतो दोषश्रवणात् । तथा च मनुः ।

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः” ।

इति । सोऽयं रक्षणोपायः सम्भवोऽपि निश्चय्यते । तथाच स्मरणम् ।

“यथाकामौ भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः” ।

इति ।

“चतुर्कालाभिगमनं कार्यं पुंसां प्रयत्नतः ।

मदैव वा, पर्व्ववर्त्तं स्त्रीणामभिमतं हि यत्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ ७ ॥ ८ ॥

यदुत्तमतौ भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥ ८ ॥

यदा चतुर्मासौ भवति । चतुर्मासं गर्भधारणयोग्यावस्थोपल-

चितः कालविशेषः । स च शोणितनिःसरणादारभ्य षोडशाहो-
राचात्मकः । तदाह मनुः ।

“ चतुः स्थाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ” ।

इति । किम् चतुस्र्यां सत्यामेव सम्भवकालः ? न । कदा
तर्हि ? यदा उपरतशोणिता अपगतरक्तयोनिद्वारा भवति तदा
सम्भवकालः पर्ववर्जम् । कुतः ? “पर्ववर्जं व्रजेदृतौ”—इति स्मर-
णात् । अथमप्यकरणे दोषश्रवणान्नियम एव । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“ चतुस्रतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतादृतौ ” ।

इति । यच्च वर्णयन्ति—

“ चतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा काय्यं शौचं मुचपुरौषवत् ” ॥

इत्यनृतौ मैथुनिनः शौचविशेषोपदेशान्नेयं परिसंख्या, अपि तु
नियममोऽयम्—इति । तदसङ्गतम् । अस्पृश्यस्पर्शनादिवत् यद्-
च्छोपनतमैथुनानुवादेन तस्य कृतार्थत्वात् । तस्मादस्मादुक्तादेव-
हेतोर्नियमः । नेयं परिसंख्या भवितुमर्हति । निषेधरूपत्वात्तस्याः ।
यथाऽऽहः ।

“ अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा शोणितभोजनम् ” ॥

इति । तथात्वे ‘सदैव वा’—इत्यादिस्मृत्यन्तरविरोधापत्तेः ।
अकरणे दोषश्रवणानुपपत्तेश्च । दोषत्रयदुष्टा च सा न खल्वा-
श्रयितुमुचिता सम्भवन्त्यां गतौ । तथाचोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या चिदोषिका ” ॥

इति । विधिस्तावदसौ न भवत्येव । स्वरमतः प्राप्तत्वात् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयो हि सः । तथाचाहुः ।

“विधिर्विधायकं वाक्यं चोदनार्थं प्रवर्त्तकम् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयं कर्त्तव्यास्त्वष्टका यथा ” ॥

इति । तस्माद्वातिरेके दोषश्रवणादावश्वकलावगतेर्नियम एवा-
यम् । तथाचोक्तम् ।

“स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया कश्चित् ।

नियमः सोऽत्र विज्ञेयः श्राद्धे मांमाशनं यथा ” ॥

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्प-
यत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि शिनौवालीति च ॥ ९ ॥

कुक्षितप्रदेशानां मध्येनैव पाणिना कृत्योपदेशात् प्रदेशस्य
चास्य कुक्षितत्वात् मध्येनैवायमभिमर्शः स्यादिति दक्षिणेनेत्याह ।
दक्षिणेन पाणिना उपस्थं योनिमभिमृशेत् स्पृशेत् विष्णुर्यो-
निमित्येतया च्छवा गर्भं धेहीत्येतया च । पृथङ्निर्देशात्
पृथगेव स्पर्शः । स खल्वयं स्पर्शो मन्त्रपाठममकालमेव स्यात् ।
कुतः ? उत्तरमुवात् । अतएव, उपस्थं स्पृशन् जपति—इति
भवदेवभट्टोऽप्याहस्म । तस्मात्, मन्त्रपाठानन्तरं स्पर्शः—इति रघु-
नन्दनमतमसङ्गतम् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

समाप्यचौ सम्भवतः ॥ १० ॥

अचुरचरार्यः । ननु, समाप्यचौ—इति शक्यमवक्तुम् । उच्यते ।
 ‘समाप्य सम्भवत—एव नेतरत् किमपि कुर्यात् । इतरथा कर्माप-
 वर्गविहितं वामदेव्यगानमच स्यात्’—इति भट्टनारायणः । नेतत्
 स्मरम् । कुतः ? यतो न खल्वभिर्गोऽपि कर्म, येन तदन्ते कर्मा-
 पवर्गविहितं वामदेव्यगानं प्रसज्येत । किन्तर्हि ? सम्भवः—इति ब्रूमः ।
 कस्मात् ? तच्चैवोपक्रमात् । अतः सूत्राच्च । तत् कुत एवेदानौ
 वामदेव्यगानं प्रसज्येत, येन तन्निरासार्थमेतत् सूचितमुच्यते ।
 सम्भवात् परतः खल्वेतत् स्यात् । “गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
 मन्दधाति”—इति शास्त्रान्तरमपि, गर्भाधानविधिना; विष्णु-
 खोनिं कल्पयत्वित्यादिना, उपेतः स्त्रियमुपगतः—इति सम्भवाद-
 न्यदावृद्धिर्दृश्यते । तस्मात्, दर्शारम्भणीययोरिव कालार्थं
 वचनं वर्णनीयम् । कथञ्चाम ? अचौ समाप्य सम्भवत एव न
 पुनरन्तरा किञ्चिदन्यत् कुर्यात्—इति । तेन पूर्वञ्च सूचितो-
 ऽभिर्गोऽपि अचौः परतो न स्यात्, किन्तु तत्पाठसमकालमेव—
 इति सिध्यति । यत्तु तत्त्वकारेण, अचोरन्ते स्पर्शं व्याख्यायापि,
 अचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये—इति वर्णितम् । तदप्य-
 सङ्गतम् । न हि तन्मते अचोरनन्तरभाविनोऽभिर्गोऽपि पराचौ-
 नस्य सम्भवस्य अचोर्मध्ये प्रसङ्गः शक्यते वक्तुं, येन तन्निरासार्थं
 समाप्यैव—इति नियमनमर्थवत् । तस्मादस्मदुक्तैवावधारणा ।

तदस्य गर्भाधानस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याप्तिभिर्हो-
 तव्यम् । कस्मात् ?

“अग्नेस्तु मातृतजो नाम गर्भाधाने विधीयते” ।

इति गृह्याभंगहोक्तस्याग्नेरर्थवत्तोपपत्तेः । यत्र यत्र खल्वग्नि-
रुच्यते न होमः, तत्र तत्रैवमवोचाम, “आव्याहुतिस्वनादिषु पुर-
स्ताद्वोपरिष्ठाञ्च महाव्याहुतिभिर्होमः”—इत्यत्र । तदत्र पूर्णाहुतिर्न
कर्त्तव्या । कुतः ?

“विवाहे व्रतवन्धे च शालायां चौलकर्म्मणि ।

गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्” ॥

इति स्मरणात् । केचिदत्र,—

“विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो-

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्” ॥

इति कर्म्मप्रदौपवचनं पश्यन्तः आहुं निषेधन्ति । तदसङ्गतम् ।
यतो न खल्वेतत् गर्भाधाने आहुं निषेधति । कुत्र तर्हि ?
गर्भाधानाद्व्याचौनेषु विवाहादिषु प्रत्येकम्—इति ब्रूमः । कुतः ?
यस्य कर्म्मगणस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति गणाद्विर्भूतस्यैव
गर्भाधानस्य गणलक्षणत्वावगतेः । तुकारार्थेन चकारेण तस्य
गणवाङ्मत्वप्रज्ञापनाच्च । ननु यथा विवाहो गणान्तर्भूतएव तदादि-
त्वलक्षणः, तथा गर्भाधानमपि तथैवान्तर्लक्षणमस्तु । नैष दोषः ।
उक्तादेवहेतोस्तस्य गणवाङ्मत्वप्रतिपत्तेः । वैयधिकरण्येन चोपदिष्टात् ।
यस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति वैयधिकरण्येनोपदिश्यते । तेना-
वगच्छामः, गणाद् विर्भूतमेव सद्गर्भाधानं तदन्तर्लक्षणम्—इति ।

शुश्रुम—इति करणाच्च गर्भाधानस्य गणान्ते अवणमेव परं, न पुनरिदमपि तदन्तर्गतम्,— इति दर्शयति । सन्दिग्धस्य शास्त्रार्थः शास्त्रान्तरादवधार्यते । स्फुटमत्र शास्त्रान्तरेषु आह्वमुपलभ्यते ।

“ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

इष्टौ पुंसवने चैव आह्वं कर्माङ्गमेवच ” ।

इति ।

“ जन्मान्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः ।

पितृस्नान्दौमुखाक्षाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ।

देवव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।

नवाक्षभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे ” ।

इति चैवमादौ वृत्तम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण । अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पट इति वत् । समौपार्यत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणलोपलक्षणत्वसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । गर्भाधाने आह्वविधायकं वचनं कन्दोगेतरविषयमिति । तदसमौचीनम् । सिद्धे हि आह्वविधायकवचनस्य कन्दोगेतरविषयत्वेऽन्तशब्दोऽवयवार्थः स्यात्, सिद्धे चावयवार्थत्वे अन्तशब्दस्य आह्वविधायकवचनं कन्दोगेतरविषयमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । सत्यर्थसन्देहे सत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति च स एवाह । तत्कथमत्रैवं ब्रवीतीति न खल्वधिगच्छामि ।

‘गर्भसंस्कारश्चायं गर्भाधानाख्यः पाचद्वारेण स्यात् । ततश्च, सकृत्संस्कृते स्त्रीद्रव्ये यो यो गर्भ उत्पद्यते, स स संस्कृत एव भवति । तस्मात् सकृदेव स्नात्वा प्रतिगर्भमपि । एवं पुंसवनसीम-

नोन्नयनयोरपि द्रष्टव्यम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । ‘वयोऽप्यसौ संस्काराः प्रतिगर्भमावर्त्तन्ते, अन्यथा परेषां गर्भाणामसंस्कारः स्यात्’—इति कर्कोपाध्यायः । गर्भाधानं प्रतिगर्भमावर्त्तते न पुंसवनसौमन्नोन्नयने—इति विज्ञानेश्वरः । सौमन्नोन्नयनं प्रतिगर्भं नावर्त्तते, गर्भाधानपुंसवने आवर्त्तते एव—इति शूलपाणिगार्ग्य-नारायणप्रभृतयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणस्य—इति ब्रूमः । कुतः पुनरियमवधारणा ? परतो वक्ष्यामः । गर्भाधानमपि प्रतिगर्भं नावर्त्तते—इति तु विप्रतिषिद्धमेव । सम्भवरूपत्वादस्य । तदन्तरेण गर्भसंस्थितेरेवाभावात् । प्रतिष्ठतु खल्वेतदावर्त्तते । ‘कृतावृतौ’—इति स्मरणात् । अभिमर्शः ह्यावृदित्यवोचाम । परमन्वाहार्यश्चादुस्य नावृत्तिः ।

“अमकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्मृमातरः आदुमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् । प्रतिमासकर्तव्यदर्शपौर्णमासादीनामिव प्रतिष्ठतुकर्तव्यगर्भाधानस्याप्यविशेषात् । ‘उदायाः प्रथमा-र्त्तवे’—इति वचनाच्च ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये दितौयप्रपाठकस्य पञ्चमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

— ०१०४ —

गर्भाधानानन्तरं पुंसवनमुपदिशन्निदमाह—

तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुंस्वनस्य कालः ॥ १ ॥

गर्भो यस्मिन् मासि जायते सोऽयं गर्भमासः । तस्य षष्ठृतौ-
योमासः । संवत्सलक्षणा षष्ठी । तृतीयो यो गर्भमासः—गर्भादारभ्य
षष्ठृतौयोमासः—इति वा व्याख्येयम् । तदस्य आदिषदेशे आदि-
समौपदेशे प्रथमे तृतीयभागे—इत्येतत् । ‘आदिमदश’—इति
पाठान्तरम् । तदा व्यक्त एवायमर्थः । एतस्मिन् काले यत् पुण्यमहः,
तत् पुंसवनस्य कालः । पुमान् सूयते येन कर्षणा तदिदं पुंसवनमिति
गर्भसंस्कारकर्षविशेषस्य नामधेयम् । अनेन हि कर्षणा अव्यक्तनिष्ठं
गर्भं पुमांसं करोति । ‘पुंसवनात् पुंसौकरोति’—इति स्मरणात् ।
यदि पुनर्देवान्मानुषादा कुतश्चिदन्तरायात् यथोक्तकालोऽतिपतति,
तदा कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वा करणीयम् । तथाच कर्मप्रदोषः ।

“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् सकालाच्चेत् कथञ्चन ।

कृतैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः” ॥

इति । उपनयनादधः—इति करणात् चूडाकरणपर्यन्तमेव सर्वप्रायश्चित्तहोमः प्रायश्चित्तम् । उपनयनातिपाते तु प्रात्यस्तोमः शास्त्रान्तरे पद्यते, स एव प्रायश्चित्तं दोषगुह्यत्वात्—इत्यभिप्रायः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽमुतोदगग्रेषु दर्भेषु,* पश्चादग्रेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

प्रातः उदयसन्निधौ । अन्यथा 'प्रागावर्त्तनात्'—इति प्राप्तत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः । तथाच स्मरन्ति । "प्रातःकालौमुहूर्त्तांस्त्रीन्"—इति । 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उपविश्य 'सशिरस्काऽऽमुता' सती, बधूः 'पश्चादग्रेरुदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राची' प्राक्मुखी 'उपविशति',—दक्षिणतः पाणिग्राहस्य । कस्मात् ? "दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति"—इति दर्शनात् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

उपविष्टायां खल्वस्यां महाव्याहृतिहोमानं कृत्वा—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्ग-
समन्ववमृश्यानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमाँसौ
मित्रावरुणावित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

'पश्चात्' पृष्ठदेशे 'पतिरवस्थाय' प्राक्मुख ऊर्ध्वः स्थित्वा, 'दक्षिणेन पाणिना' बध्वाः 'दक्षिणमङ्गं' 'अन्ववमृश्य' स्पृष्ट्वा, 'अनन्त-

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । संस्कारतत्त्वे तु अत्र 'उदगग्रेषु दर्भेषु'—इति न दृश्यते ।

र्हितम्' अव्यवहितं वस्त्राद्यनाच्छादितम्,—इत्येतत् । 'नाभिदेशम्'
'अभिमृशेत्' स्मृशेत्, पुमांभाविति मन्त्रेण । तूष्णीमंसंस्थाभिमर्शनं
मन्त्रेण नाभिदेशस्य—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । वस्तुतस्तु मन्त्राना-
देशे व्याहृतयः प्रयोक्तव्या भवन्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतौस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्मा समाचरेत्” ।

इति । चरुश्रपणादिकमेव तूष्णीं कर्त्तव्यम् । तदप्याह स एव ।

“इधः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तशेषमाददेत्” ।

इति । तस्मात् व्याहृतिभिरंसंस्थाभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदे-
शस्येत्यादरणौयम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ यथार्थम् ॥ ४ ॥

अथानन्तरं यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिश्च्यते ।
तन्त्रममापनमत्र कर्त्तव्यम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपात्रादिका-
स्यात् । एवमन्यत्र ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ५ ॥

अथैतस्मात् पुंसवनकर्मणोऽनन्तरम्, अपरमन्यत् पुंसवनकर्म
कर्त्तव्यम् । पाठादेवानन्तर्यलाभादथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थो वा वर्ण-
नीयः । पूर्ववदिदमपि पुंसवनं पूर्वप्रकृत एव काले करणीयम्—
इत्यर्थः । तच्चैकदिने दिनद्वये वा—इति न गम्यते विशेषः ।

एकदिने चेत् द्वयं क्रियते, तर्हि नान्दीमुखश्राद्धमपि तन्नेणैव कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रागुदीच्यां दिशि न्ययोधशुक्लामुभयतःफलामस्रामामकमिपरिसृष्टां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रौयोत्थापयेत् ॥ ६ ॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिश्वस्थिता या न्ययोधस्य वटस्य शुक्ला-

“क्षतायपल्लवो गूढः शुङ्गेति परिगौयते ।

पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाऽश्रुतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा, सुकुलितपल्लवः—इत्येतत् । तामेतां शुक्लां परिक्रौय कौत्वा उत्थापयेत् गृह्णीयात् । शुक्लां विशिनष्टि । उभयतः—फलाम्, उभयतः पार्श्वद्वये फले यस्याः सेयमुभयतःफला । ताम् । अस्त्रामाम् अस्त्रानाम् । अकमिपरिसृष्टाम्, कमिभिः परिसृष्टा परित्याग्रा—कमिपरिसृष्टा, सा न भवतीत्यकमिपरिसृष्टा । ताम् । कमयः प्रसिद्धाः । कियता मूढ्येन परिक्रयणम् ? त्रिःसप्तैः त्रिरावृत्तैः सप्तभिः । केचित्तथैव पठन्ति । एकविंशतिभिरित्येतत् । यवैर्माषैर्वा । यवान् माषान् वा वृक्षमूले निःक्षिप्य परिक्रयणम् । एवमेके । कथञ्च वृक्षस्त्रामिनो न वृक्षात्, तेन वृक्षस्त्रामिने यवा-माषा वा देयाः । एवमपरे ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं परिक्रयणमुत्थापनञ्च तूष्णौमेव । न । कथन्तर्हि ?
मन्त्रैः । कतमे पुनस्ते मन्त्राः ? उच्यते । परिक्रयणन्तावत्—

यद्यसि सौमौ सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रौणामि,
यद्यसि वारुणौ वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रौणामि, यद्यसि
वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परिक्रौणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रे-
भ्यस्त्वा परिक्रौणामि, यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा
परिक्रौणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रौणामि,
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्रौ-
णामि ॥ ७ ॥

एतैः सप्तभिः क्रयलिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यवचयेण माषचयेण वा
कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

ततश्च,—

ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तेयं
कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं
निदध्यात् ॥ ८ ॥

ओषधय इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्तेनेत्यर्थः । उत्थाप्य उच्यते,
तृणैः परिधाय वेष्टयित्वा, आहृत्य आनीय, वैहायसीं विहायः स्था-
माकाशस्थां निदध्यात् धारयेत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तां खन्वाहतां शुद्धाम्—

दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारौ व्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः
कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ॥ ८ ॥

दृशदं पेषणाधारात्मिकां शिलाञ्च पेषणकरणरूपां प्रक्षाल्य,
पिनष्टि चूर्णीकरोति । कः पिनष्टि ? ब्रह्मचारौ प्रथमाश्रमौ ।
व्रतवती पतिव्रता योषिदा । गर्भवती—इति भवदेवलेखोऽप्रमाणः ।
ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं
ब्रह्मवन्धुरनधीतवेद इहाभिप्रेतः । तथा चोक्तम् ।

“ पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाऽश्रुतः ” ।

इति । स वा । ‘अब्रह्मवन्धुः’—इति केचित् पठन्ति । तदा
ब्रह्मवन्धुर्यो न भवति सः, अधीत वेदः—इत्यर्थः । कुमारी अनृदा
स्त्री । सा वा । कथं पिनष्टि ? अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वती ।
कथञ्चाम ? तिर्य्यक् पुत्रकेण न पेषणं कर्त्तव्यम् । एवं खलु प्रत्या-
हरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथन्तर्हि ? उच्छ्रितपुत्रकेण आहत्याहत्य
पेषणं कर्त्तव्यम् । अथवा । सकृत् प्रयोगेनैव यथा पेषणं निर्व्वहति,
तथा कर्त्तव्यम्—इत्यप्रत्याहरणस्यार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

बधून्—

प्रातः सशिरस्काऽऽस्तुतोदगग्रेषु गर्भेषु, पश्चादग्रे-
दगग्रेषु दर्भेषु* प्राक्शिराः संविशति ॥ १० ॥

प्राक्शिराः पूर्व्वदिगवस्थितशिरस्का । ईशानकोणमस्तका—

* संस्कारतत्त्वे तु, ‘पश्चादुदगग्रेषु दर्भेषु’—इति प्रतीकं नास्ति ।

इति भवदेवमतमसङ्गतम् । संविशति स्वपिति कृतभाष्य-
मन्यत् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

एवं संविष्टायां बध्वा—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोप-
निष्ठकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिका-
स्रोतस्यवनयेत्—पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा ॥११॥

पश्चादग्नेः पतिरवस्थाय । बध्मन्योरन्तराले—इत्यर्थः । पिष्टां
गुह्यामभिसंगृह्य गृहीत्वा, दक्षिणे मध्येतरे, नासिकास्रोतमि-
नामापुटरन्ध्रे बध्वा एव, अवनयेत् लिपेत् पुमानग्निरिति-
मन्त्रेण । व्याख्यातमन्यत् । वस्त्रबद्धां गुह्यां गृहीत्वा निष्पीड्य
दक्षिणनामापुटे रमं निचिपेत्—इति भवदेवभट्टः । अत्रापि पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिहोमो द्रष्टव्यः । एवमन्यच ॥ ० ॥
१११० ॥

अथ यथार्थम् ॥ १२ ॥

कृतभाष्यं सूचम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्वान्वागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूचभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके सप्तमौ खण्डिका ।

अथ सौमन्तकरणम्* प्रथमगर्भे ॥ १ ॥

अथानन्तरं सौमन्तकरणं वर्त्तय्यते—इति सूत्रशेषः । सौमान-
मन्तति वध्नाति—इति सौमन्तः केशरचनाविशेषः । सकम्वादिनात्
साधु । तस्य वक्ष्यमाणेन विधिना करणम्—इति कर्षणो नाम-
धेयम् । तदिदं सौमन्तकरणं 'प्रथमगर्भे' प्रथमस्यासौ गर्भस्येति
प्रथमगर्भस्तस्मिन् कर्त्तव्यम्, न द्वितीयादिव्यपि गर्भेषु । किं कार-
णम् ? संस्कारः खल्वयं स्त्रीपात्रस्य तद्दारेण च गर्भस्य स्यात् ।
कुतः ? सौमन्तकरणम्—इति समाख्यानात् । तस्मात् सकृदेव
कर्त्तव्यम् । सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषामपत्यानां खल्वेवमेव
संस्कारः सम्यक्त्यते । स खल्वयं सूत्रार्थं आचार्य्यपुत्रेणापि दर्शितः ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“यथा सिमन्तिनी नारौ पूर्वगर्भेण संस्कृता ।”

एवमान्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ” ॥

इति । तदिदं सौमन्तकरणं प्रथमगर्भे सूत्रयज्ञाचार्य्यो गर्भा-
धानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिं दर्शयति । तथा चारीतः ।

“सकृच्च कृतसंस्काराः सौमन्तेन कुलस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ” ।

इति सौमन्तेन सङ्कृतसंस्कारत्वे सर्व्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्वं स्मरन् एतदेवाह । अन्यथा सौमन्तेनेत्यानर्थक्यापत्तेः । तथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे, सौमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपाचसंस्कार इति श्रुतिरिति” । गर्भश्च पाचश्च गर्भपाचे, तयोरयं गर्भपाचः स चासौ संस्कारश्चेति स तथा । गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पाचं तदाधारः स्त्री । तदत्र ‘सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे’—इति सुव्यक्तमुपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरवगम्यते । अन्यथा सौमन्तोन्नयनपदस्य प्रसक्तगौतता स्यात् । औतञ्जास्य गर्भपाचसंस्कारत्वमुपपन्नस्य न्यूनिरन्यथोपाचसंस्कारत्वं नास्तीति ज्ञापयति । ‘यथा सिमन्तिनी’—इत्याचार्य्यपुत्रवाक्येऽपि सौमन्तिन्या नाय्याः पूर्व्वगर्भेण संस्कृतत्ववचनादेवमवगम्यते । “सौमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे”—इति च गृह्यान्तरम् । तथा स्मृत्यन्तरम् । “विज्ञाते गर्भे तिथ्येण पुंसवनं, तत् तृतीये मास्यन्यत्र गृहेः”—इति । गृष्टिः प्रथमगर्भः—गार्ग्यनारायणः । तदत्र, प्रथमगर्भादन्यत्र तृतीये मासि पुंसवनम्—इति स्फुटमस्य प्रतिगर्भमावृत्तिः स्मर्य्यते । न चैतदसंस्कृतप्रथमगर्भविषयमिति सन्तव्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । ‘तिथ्येण पुंसवनम्’—इति शाखान्तरविषयं स्मरणम् । “तिथ्येणोपोषितायाः”—इत्यादि शाखान्तरगृह्यकारसूत्रणात् । ‘अन्यत्र गृष्टेस्तृतीये मासि’—इत्यपि नादरणीयम् । आचार्य्यसूत्रविरोधात् । केवलमस्यावृत्तिप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।

तस्मात् गर्भाधानपुंसवनयोः गर्भसंस्कारतैव परं न तु पात्र-
संस्कारताऽपि । तस्मात्ते प्रतिगर्भमावर्त्तनीये । कुतः पुनर्गर्भ-
संस्कारतैव तयोर्न पात्रसंस्कारतापि ? पात्रसंस्कारतायां प्रमाणा-
भावात् । समाख्यानाच्च गर्भसंस्कारताऽवगतेः । “गर्भाधान-पुंसवन-
सौमन्तोन्नयन-जातकर्म्म-नामकरणान्प्राशन-चौड़ोपनयनम्”—इति
गौतमादिभिः पुरुषसंस्कारमध्ये गणनाच्च । तथाऽन्यत्र । “गर्भाधान-
वदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसौकरोति”—इति ।

“वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्दिजन्मनाम् ।

कार्थ्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेह च ।

गर्भैर्हामैर्जातकर्म्मचौड़मञ्चौनिवन्धनैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति चैवमादि वज्रलम् । ननु, उपस्यमभिमृशेत्—इति वचना-
दभिमर्श उपस्यमपि संस्करोति ? संस्करोतु नाम, किमतो भवि-
ष्यति ? यद्येवमेतदतो भविष्यति । उपस्यस्य संस्क्रुतत्वात् सौमन्त-
करणस्येव गर्भाधानस्यापि न पुनरावृत्तिरिति । मैवम् । न
खल्वेतावता गर्भाधानस्यावृत्तिः शक्यते वारयितुं, तस्य गर्भ-
संस्कारत्वात् सत्त्वरूपत्वाच्च । तदावृत्तौ तु प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात्
दीक्षादिसंस्काराणामिवाभिमर्शस्यावृत्तिर्भवत्येव । उलूखलादि-
संस्कारवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा हि धागमाधनानामुलूखला-
दीनां संस्कारकर्माणि प्रोक्षणादीन्यपूर्वप्रयुक्तानि—इति संस्क्रुता-
द्युलूखलादयः उपादीयमानाः प्रयोगवचनवलात् पुनः प्रोक्षणा-
दिभिः संस्क्रियन्ते । यथा चावघातस्य वितुषीकरणार्थेऽपि प्रयोग-

वचनेन प्राप्तत्वात् तण्डुलमप्युपादीयमानमवहन्यते । तथाऽचापि गर्भाधानमाधनस्योपस्थस्य संस्कारकर्तृणोऽभिमर्शस्याप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् गर्भाधानान्तरे संस्कृतोऽप्युपस्थः प्रयोगवचनवलात् गर्भाधानान्तरे पुनः संस्करिष्यते । तस्मात्, अङ्गत्वादेव यावत्प्रधानमभिमर्शोऽप्यावर्त्तनीयः—इति न किञ्चिदनुचितम् । पुंसवनेऽप्ययमेव न्यायश्चिन्तनीयः ।

सौमन्तकरणमपि तर्हि प्रतिगर्भं क्रियताम् ? ननु प्रयोगवचनवलात् स्यपि पुनः संस्करिष्यते । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मात् सौमन्तकरणमिति समाख्यानात् प्राधान्येन स्त्रीसंस्कारतैवास्यावगम्यते—इति नेतत् प्रतिगर्भं क्रियते । शास्त्रप्रामाण्याच्च । सोऽयं शास्त्रोपोद्धलितोऽर्थः शास्त्रैकशरणैरादरणीयः । यत् पुनर्देवस्तवचनम्—

“सकृच्च संस्कृता नारौ सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत्” ।

इति । तदपि सौमन्तकरणाभिप्रायमेव वर्णनीयम् । सकलवचनानां सामञ्जस्यात् । सकृत् संस्कृता नारौ—इत्यस्योद्देशानुवादक तथा च यथाप्राप्तानुवादस्यैव वर्णयितुमुचितत्वात् । न खल्वच सकृत् संस्कृतत्वं नार्था विधित्सितम्, अपि तु सकृत्संस्कृताद्याः सर्वगर्भेषु संस्कृतत्वम्—इत्यनुवाद एवायम् । तस्मात् संस्कारोऽच सौमन्तकरणमेव । तत् हि सकृत् क्रियते । ‘संस्कृता नारौ’—इति वचनाच्च । सौमन्तकरणेन हि सा संस्क्रियते, न गर्भाधानपुंसवनाभ्याम्—इत्यवोचाम । तस्माद्गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणम्—इति सिद्धम् ।

दैवाच्च सौमन्तकरणादव्वगिव गर्भनाशे पुनर्गर्भात्पत्तौ तत्
करणीयम् । अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्थाभावेन असंस्कृतं पाच-
नपत्यञ्च स्यात् । न चैतदुचितम् । शास्त्रान्तरवत्त्वाच्च । तथाच
स्मरणम् ।

“पूर्वस्य सावितो यश्च गर्भो यस्याप्यसंस्कृतः ।

द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ” ।

इति । तदिदं सौमन्तकरणविषयं वचनम् । न खल्वत्र प्रति-
गर्भमावृत्तिर्निषिध्यते संस्कारस्य, किन्तुहि ? प्रथमगर्भविहितस्य
संस्कारस्य दैवादकरणे गर्भान्तरे करणमुपदिश्यते । सौमन्तकरणञ्च
प्रथमगर्भे विहितं, न गर्भाधानपुंसवने । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ” ।

इति । असंस्कृतगर्भप्रसवे द्वितीयगर्भे संस्कारस्तु प्रकृतबालविनाश-
विषयो बोद्धव्यः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

यस्मिन् काले सौमन्तकरणं कर्त्तव्यं, तदाह—

चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ॥ २ ॥

चतुरचरार्यः । वाग्व्यवहारे कालास्तस्यवदिकल्पन्ते ।
तस्मादेतेषु कालेषु यत्रोदगयनादि सम्पद्यते, स काल इहाद-
रणीयः—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये त्वाहुः—पूर्वपूर्वकालासम्भवे
अपरापरः कालः—इति ।

केचित् पुनर्गर्भाधानपुंसवनयोरपि प्रतिगर्भमावृत्तिमसहमानाः

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूचप्रतीकेनास्य एकसूचतां कल्पयन्तोवर्णयन्ति । ‘प्रथमगर्भे’—इत्युपादानात् प्रथमगर्भे एव सौमन्तकरणे चतुर्थमासादिकालविकल्पः । कथञ्चिद्वक्त एवैतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे, गर्भान्तरोत्पत्तौ तु नायं कालविकल्पः । किन्तु “गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः”—इति शङ्खलिखितोक्तकाल एव यावत् । तदिदमर्थं प्रथमगर्भे—इति वचनं न गर्भाधानपुंसवनकर्माणोरावृत्तिप्रज्ञापनार्थम्—इति ।

तदप्रमाणमसङ्गतञ्च । यदि तावत् इयं वचनव्यक्तिराश्रीयते,—सौमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे एते कालविकल्पाः—इति । तदा गर्भान्तरे सौमन्तकरणं न प्राप्नोत्येव । कुतः ? विहितस्य सौमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे चतुर्थमासादिकालविधानात् तदपि प्रथमगर्भे एवावतिष्ठते । अक्ताधिकरणन्यायात् । न हि विहितकालादन्यत्र कर्माणः करणमस्ति । सन्दिग्धोपक्रमं हि वाक्यमुपसंहारवशाञ्जीयते—इति च पूर्वोत्तरमौमांसयोरसहदुपलभ्यते । तथाच सौमन्तकरणमाचस्य प्रथमगर्भे विधानात् सिद्धा गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरित्यफलः प्रयासः । अथ, प्रथमगर्भे एवैते कालविकल्पाः, द्वितीये तु गर्भे नायं कालविकल्पः—इत्यभिप्रायः । तर्हि द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु कालान्तरे सौमन्तकरणं स्यादेव । तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टम्—इत्यहो प्रमादः ।

स्थान्तं—शास्त्रान्तरबलाच्च द्वितीयादिषु गर्भेषु सौमन्तकरणम्—इति । एवन्तर्हि प्रथमे एव गर्भे सौमन्तकरणं शास्त्रार्थः—इति

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूचस्यैव प्रतीकम्—इति मिथ्यति । एतत्-
 सूत्रप्रतीकत्वे खल्वभिप्रेयमाणे भवन्मते गर्भान्तरेष्वप्यनेवंकाले नित्य-
 वत् सौमन्तकरणमायाति । तच्चानिष्टम् । न चाकृते एव संस्कारे
 प्रथमगर्भविनाशविषयं तदिति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणा-
 भावात् । अथ, शास्त्रान्तरादन्यत्र सौमन्तकरणभावावगमादगत्या
 एवं कल्प्यते । तर्हि शास्त्रान्तरे सौमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे
 उपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिच्छताम् । न हि
 तयोरनावृत्तावस्तृच्छास्त्रमस्ति, येन तद्विरोधात् शास्त्रान्तरमना-
 दरणौघं स्यात् । न च परशास्त्रमपि तयोरावृत्तिनिषेधकमुप-
 लभामहे । स्वशास्त्रञ्च किञ्चिदस्यार्थस्योपोदलकमुदाहराम । प्रथम-
 गर्भनाशे तु विशेषशास्त्रान्तरादपरगर्भे तत्करणसुक्तम् । तच्च
 भवतामण्यवलम्बनीयमेव । अन्यथा खल्वेतत् सौमन्तकरणं प्रथमगर्भ-
 विनाशेऽपि गर्भान्तरे वा न स्यात्, सर्व्वस्यैव वा गर्भस्यविशेषेण
 स्यात् । न चैवमिष्यते ।

नापि गर्भान्तरे सौमन्तकरणे कालान्तरकल्पना युक्ता ।
 प्रथमगर्भविनाशे लाघवेनापरगर्भमात्रविधिपरतया शास्त्रान्तरस्य
 वर्णयितुमुचितत्वात् । कालश्चावृद्धिव स एवानुवर्त्तिष्यते । यदि
 पुनः प्रथमे एव गर्भे एष कालविकल्पो द्वितीयगर्भे नैवानुवर्त्ति-
 तुमर्हति—इति निर्व्वन्धातिशयः क्रियते । तथाप्येष एव कालस्तत्र
 कल्पयितुमुचितः । स्वशास्त्रानुगतात् । प्रथमगर्भस्थाने द्वितीय-
 गर्भमात्रविधानेन तदनुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । शृङ्खलिखितोक्त-
 सु कालो नाम्नाकमान्नायते । केषां तर्हि ? येषामसौ सूत्रकारः

येषां वा पारस्करौघादीनां संस्कार एव परमावायते न कालः,
 तेषामिति ब्रूमः । न च तदचनस्य द्वितीयगर्भमात्रविषयतायां
 प्रमाणमस्ति । सौमन्तोन्नयनस्य स्वस्वेष कालो विहितः । स च
 शास्त्रान्तरवत्तात् प्रथमगर्भविषय एव । न त्वेकस्य वचनस्य प्रथमगर्भे
 एकेषां कालविधायकत्वं, गर्भान्तरे तु तेषामन्येषाञ्च—इत्यर्द्धजर-
 तीयमुचितम् । तस्मादन्येषामेवैष कालविधिः । स सत्यं कालो-
 ऽस्माकं चिकल्पयिषितः । तद्वरं स्वशास्त्रोक्त एव कल्प्यताम् ।
 तस्मात्, शास्त्रान्तरानुमतं स्वशास्त्रोपोदलितञ्च सूत्रच्छेदमननु-
 जानानाः अन्यादृशमेव यदृच्छ्या कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
 तदिदं शास्त्रैकशरणैरनादरणीयम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽसुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्रेरुद-
 गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ३ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुम्बरं शलाटुग्रथन-
 मावध्नाति अयमूर्जावती वृक्ष इति ॥ ४ ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय—इत्युक्तार्थम् । युञ्जि युग्मानि फलानि
 यस्मिन्, सोऽयं युग्मान् तं युग्मन्तम् । युज्शब्दान्तरुपा सिद्धम् ।
 अथवा । युग्ममिति च्छेदः युग्मसुभयतःफलम् । तं पूर्वमाहृतम् ।
 उदुम्बरः प्रसिद्धः, तत्र भवमौदुम्बरम् । शलाटुग्रथम् । शलाटु
 नीलं, यष्टुः स्रवकः । तथा चोक्तम् ।

“शलाटु नौलमित्युक्तं यद्वाः सवक उच्यते” ।

इति । शलाटुश्लासौ यद्वाः इति शलाटुयद्वाः तं नौल-
सवकमित्यर्थः । बध्वाः कण्ठे आवध्नाति अयमूर्ज्जावतोदृच-
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ सौमन्तमूर्द्धमुन्नयति* भूरिति दर्भपिञ्जलीभि-
रेव प्रथमं, भुवरिति† द्वितीयं, स्वरिति तृतीयम् ॥ ५ ॥

अथेति स्थाननियमार्थम् । तच्चस्य एव पतिः । सौमन्तो-
व्याख्यातः । तम् ऊर्द्धमुन्नयति भूरित्यनेन मन्त्रेण । केन उन्नयति ?
दर्भपिञ्जलीभिरेव ।

“अनन्तर्गभिणं भायं कौशं दिदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुचचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणमेवैके कौशमेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शौर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते” ॥

इति कर्षप्रदौपोक्तलक्षणाभिः । ‘दर्भपिञ्जलीशब्देन प्रादेश-
प्रमाणं कुशपचयं कुशान्तरेण वेष्टितमुच्यते’—इति स्मृतन्वाज्ञा
तु प्राज्ञैरवज्ञेयैव । कतमाभिर्दर्भपिञ्जलीभिश्चयति ? तिसृभि-
रित्याह । कुतः ? कपिञ्जलन्यायेन बडवचनस्य तदर्थत्वस्यौत्सर्गिक-

* ‘ऊर्द्धं नयति’—इति पाठान्तरम् ।

† ‘भुव इति’—इति पाठान्तरम् ।

त्वात् । तदिदं प्रथममुन्नयनम् । भुवरिति द्वितीयं दर्भपिञ्जली-
भिरेव । स्वरिति तृतीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव । तदेवं तिसृभि-
स्तिसृभिरेकैकमुन्नयनमित्युन्नयनत्रित्वादर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव सप्य-
द्यन्ते । तस्माच्च तिसृभिरेकमुन्नयनं, तावतीभिरपरं, तावतीभि-
रेवापरम्—इति भवदेवभट्टमतम् । अतएव, 'भूरिति दर्भपिञ्ज-
लीभिः'—इति सूचयित्वा 'प्रथमम्'—इति सूचितम् । यदि
पुनस्तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यः स्युः, तर्हि आदित एव 'दर्भपि-
ञ्जलीभिः'—इति सूचयित्वा 'भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयम्'—
इति विनियोगममूषामसूचयिष्यत् । न चैवम् । तस्मादनुमिमौ-
महे, भूरिति प्रथमएवोन्नयने तिस्रो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते ।
एवमुत्तरयोः ।

भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्णयन्ति,—“दर्भपिञ्जलीभिरित्येव-
कारकरणात् यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव, तिसृभिरित्यर्थः ।
प्रथमं द्वितीयं तृतीयम्—इति व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनि-
योगार्थम् । तथाचैकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्”—इति ॥

तत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं, प्रथम एवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्यो-
व्याप्रियन्ते, एवमुत्तरयोः,—इति । एतद्दृग्गोमः । यत् पुनरुक्तम्,
उन्नयनत्रित्वादर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव संपद्यन्ते,—इति । एतत् नानु-
जानीमः । किं कारणम् ? “भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव-
रिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्”—इति वचनादेवकाराच्च या-
एव दर्भपिञ्जल्यः प्रथमेनोन्नयनेन संबध्यन्ते, ता एव द्वितीयेन, ता एव
तृतीयेनेति तावत् प्रतीयते । प्रतीयते चेत्, न युज्यते विना कारण-

सुत्सष्टुम् । तस्मात् तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यस्ताभिरेव प्रथममुन्नयनं
ताभिरेव द्वितीयं ताभिरेव तृतीयमिति न दर्भपिञ्जलीनां नवत्वं
न वा एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनमिति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“सौमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्तिस्रस्ताभिस्तिस्रश्नयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ॥ ६ ॥

अयेति व्याख्यातम् । वीराक्षरन्वयेन संधामम्,—इति वीरतरः
ग्ररः—इत्येके । वीरतरस्तरुविशेषः—इत्यपरे । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“श्वविच्छलाका शल्लौ तथा वीरतरः ग्ररः” ।

इति । अत्रापि ‘वीरतरः ग्ररः’—इत्येकेषां पाठः । ‘वीरतर-
स्तरुः’—इति चापरेषाम् । वाजसनेयिनान्तु वृक्षविशेषे रुद्धिः ।
तद्वच भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । तदनेन वीरतरेण, येनादि-
तेरित्येतया चचा सौमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ॥ ७ ॥

सूत्रपूर्णेन चात्रेण तर्कुणा, सौमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इति प्रकृतं
सम्बध्यते । गतमन्यत् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

चिश्चेतया च शल्लया यास्ते राके सुमतय इति ॥ ८ ॥

चिश्चेतया चिषु स्थानेषु श्वेतया शुक्लवर्णया, शल्लया शल्लौ

* इत्यमेव पाठो भाष्यपुस्तकद्वये । सूत्रपुस्तकेषु संस्कारतत्वे च ‘चिः
श्चेतया’—इत्यशुद्धः पाठो दृश्यते ।

व्याख्याता, तथा, यास्ते—इति मन्त्रेण, मौमन्मूर्द्धमुन्नयति—इति च-शब्दस्यार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

ह्रसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ६ ॥

ह्रसरः—

“ तिलतण्डुलमयकः ह्रसरः सोऽभिधीयते ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । स्थाल्यां यः पचते सोऽयं स्थालीपाकः । तदनेन स्थालीपाकावृता ह्रसरस्य पाकोऽवगम्यते । निर्वपणञ्च नास्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ चूडाकर्मणि मौमन्ते यस्तु पाकः सदा गृहे ।

विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणो विधिः ” ।

इति । मनुष्यार्यत्वाच्च दिक्षु तण्डुलानां प्रचालनम् । उत्तरे उपरि घृतं यस्य सोऽयमुत्तरघृतः, उपरिदत्तघृतः—इत्यर्थः । तमिमं ह्रसरं स्थालीपाकं अवेक्षयेत् पत्नीं दर्शयेत् पतिः । स खल्वयं ह्रसरः, स्थालीपाकावृता यत्र कुत्रचित् येन केनापि पक्तव्यः । मिद्धस्य तस्यावेक्षणमात्रस्यैव सूत्रणात् । तस्मादवेक्षणार्थमेवास्याभादनम्—इति मिद्धम् । ननु—

“ आख्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशाच्च प्राजापत्य-एव स्थालीपाकः कुतो न स्यात् । नैव दोषः । यत्र हि होमस्योपदेशो न मन्त्रस्य न वा देवतायाः, तत्रैव प्राजापत्यो मन्त्रः

प्रजापतिश्च देवता—इति शास्त्रमर्थ्यादा । अतएव, जुहोतिषु—
इति वचनमुपपद्यते । तदिदं वचनं मतौषु जुहोतिषु मन्त्रदेव-
तयोः प्राजापत्यत्वमुपदिशति न पुनर्जुहोतिमपि चोदयति ।
जुहोतिषु—इति सिद्धवदपदेशात् ।

अथैवं वृथापकः—इत्येव कुतो न सूचितम् ? चूडाकरणे खल्वेवं
सूचयिष्यति,—“हमरः स्यालौपाको वृथापकः”—इति । तस्मादेव-
मसूचनादस्यैव स्यालौपाकस्य प्रयोजनमित्यवगच्छामः । उच्यते ।
मत्यमस्ति प्रयोजनं स्यालौपाकस्य । अस्मादेव कारणात् वृथापकः—
इति न सूचितम् । तच्च प्रयोजनं न होमः । असूचनात् ।
किन्तर्हि ? अवेक्षणं भोजनञ्च । तथैव सूचनात् । तस्मात् यथोक्त-
एवार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं स्यालौपाकं पश्यन्तीं बधूम्—

किं पश्यसीत्युक्त्वा, प्रजामिति वाचयेत् ॥ १० ॥

किं पश्यसि ?—इति मन्त्रभागं पतिरुक्त्वा, प्रजाम्—इति
मन्त्रभागं बधूं भाषयेत् । एवञ्च, मन्त्रे मद्यं पत्युः—इति पदद्वयं
वैयधिकरणेन सम्बध्यते । मम वध्वाः—पत्युः—इत्यर्थः । तथाच
लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्भङ्गा वाक्यं, ‘किं पश्यसि’—इति भागस्य प्रश्ने,
‘प्रजाम्’—इत्यादिभागस्य च प्रतिवचने विनिधोग आदरणीयः ।
भवदेवभट्टस्तु, किं पश्यसि—इत्यादि सर्वमेव मन्त्रं पतिः प्रश्नपूर्व-
मुच्चास्येत् । सर्वं भवदुक्तं पश्यामि—इति बधूर्ब्रूयादित्याह ।
तदत्र सूत्रमङ्गतिं नावगच्छामः । पत्युः सर्वमन्त्रपाठे च, किं

पश्यामि—इत्युक्त्वा—इति, प्रजामिति वाचयेत्—इति च, पृथगुप-
देशोऽमङ्गतः स्यात् । “किं पश्यामि प्रजां पशून् सौभाग्यं मह्यं
दीर्घायुस्त्वं पत्युः”—इति हि मन्त्रः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तं सा स्वयं भुञ्जीत ॥ ११ ॥

तमवेक्षितं ह्रसरं स्थाक्षौपाकम् । अज्वन्यत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

वीरसूजीवसूजीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गस्थाभिर्वा-
ग्भिरुपासौरन् ॥ १२ ॥

वीरान् विक्रान्तान् सूते—इति वीरसूः । जीवान् जीवतः
सूते—इति जीवसूः । जीवस्य जीवतः पत्नी जीवपत्नी, अविधवे-
त्यर्थः । वाक्यत्रयेऽपि ‘त्वं भव’—इति वाक्यशेषो बोद्धव्यः । इति
एवंप्रकाराभिर्मङ्गल्याभिर्मङ्गलादनपेताभिर्वाग्भिर्ब्राह्मण्यो बधूमुपा-
सौरन् गायेरन् अनुनयेयुरित्येतत् । “अविधवाः पुत्रवत्यो नार्थो-
बधूं वेद्यामुत्थाप्य कलभोदकेनाभ्युक्षणादिकं मङ्गलकृत्यं कुर्युः”—
इति भवदेवकल्पनायान्तु प्रमाणं न पश्यामः । ह्रसरभोजनमप्य-
स्मात् परं तेनोक्तं न युक्तमेव । पूर्वमेव तदुपदेशात् । ‘इदानीमेव
तन्त्रसमापनम्’—इति एके मन्यन्ते । कुतः ? उत्तरत्र कर्मान्तरोपदे-
शेन पूर्वस्य कर्मणोऽपवर्गावगतेः । अन्ये तु ‘प्रजाम्—इत्येतन्मन्त्रवा-
चनात् परमेव तन्त्रसमापनं ततः ह्रसरभोजनमुपासनञ्च’—इति
वर्णयन्ति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ सोष्यन्तौहोमः ॥ १३ ॥

अथेत्ययमपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः । सोष्यन्तौ शृण्वन्तौ आसन्न-
प्रसवा—इत्येतत् । सुप्रसवे—इत्यस्माद्धातोः । तामिमां सोष्यन्तौ
ज्ञात्वा यो होमः, सोऽयं सोष्यन्तौहोमः । कर्त्तव्यः—इति वाक्य-
शेषः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

कस्मिन् काले कथञ्च होमोऽयं कर्त्तव्यः ? उच्यते ।

प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतौ जुहोति,—
या तिरश्चीत्येतयर्चा विपश्चित् पुच्छमभवदिति च ॥ १४ ॥

वस्तिर्घोनिदारम् । प्रतीत्ययमुपसर्गः । वस्तौ स्थिते गर्भे सतीत्ये-
तत् । ‘अग्निं परिस्तीर्य’ अग्निपरिस्तरणं व्याख्यातं, तच्छ्रुत्वा, दे
आज्याहुतौ जुहोति, या तिरश्चीत्येतया च्च विपश्चिदित्येतया
च । भेदेनोपदेशात् भेदेनैव होमः । अथ, अग्निं परिस्तीर्य—इति
भिद्भुत्वादवाच्यम्, अथोच्यते ; कारणं वक्तव्यम् ? परिसंख्यानार्थ-
मित्याह । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । अग्नि-
परिस्तरणमेव न तु ब्रह्मोपवेशनादिकमपि—इति । तस्मात्
क्षिप्रहोमः स्यादितिभिद्भुम् । परिस्तरणमात्रमेवात्राधिकम् । ननु,
आज्यपदमयनर्थकं, हविषोऽनादेशे खल्वाज्येनैव ह्यथते । उच्यते ।
आज्यग्रहणमाज्यसंस्कारप्रज्ञापनार्थम् । तेनाज्यसंस्कारोऽपि कर्त्तव्यः ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनामेतिनामधेयं गृह्णाति ॥ १५ ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनाम—इत्यमावितिमन्त्रस्थाने जनिष्यमानस्य हृदि कल्पितं नामधेयम् । नामैव नामधेयं, स्वार्थं धेयट् । गृह्णाति उच्चारयति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥ १६ ॥

यन्नामधेयं गृह्णाति, तन्नामधेयं गुह्यम् अप्रकाशमेव भवति । एवकारात् सर्वदेवास्य गुह्यता बोद्धव्या ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथेदानीं जातकर्मोपदिदिक्षुरिदमाह—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षौरन्नथ ब्रूयात् ;—काङ्क्षन्तनाभिहन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति ॥ १७ ॥

यदा यस्मिन् काले अस्मै पित्रे कुमारं जातमाचक्षौरन् शिष्यादथः कथयेयुः, अथ तदा अनन्तरं वा, पिता ब्रूयात् व्यक्तं कथयेत्—उच्चैरुच्चारयेदित्येतत् । किं ब्रूयात् ? उच्यते । काङ्क्षन्तप्रतिपालयत, नाभिहन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च । कथन्नाम ? नाभिहन्तनं स्तनप्रतिधानञ्च मा तावत् कुरुत—इति । तदिदमुच्चैरुच्चारयेत् । नाभिर्नाभिलग्नौ नाडी नालमित्यनर्थान्तरम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

ब्रौह्मिवौ पेषयेत्तयैवाऽऽवृता यया शुक्राम् ॥ १८ ॥

ब्रौह्मिश्च यवश्च ब्रौह्मिवौ । समाशकरणादुभावपि मिलितौ युगपत् पेषयेत् न त्वेकैकशः । तयैव परिपाद्या पेषयेत् ; यया परिपाद्या शुद्धां पूर्वोक्तां पेषयेत् । अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधि-

रूपादयः । न तु प्रत्येकमेवादाय कर्म करणीयम् । इतरेतरयोग-
स्वार्थवत्त्वोपपत्तेः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यथोक्तवस्त्वमप्यन्तौ याज्ञं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौणामिव शालयः” ॥

इति । यच्च,—‘उभयालाभे प्रत्येकम्—

“यथालाभोपपक्षेषु रौप्येषु तु विशेषतः” ।

इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तथा दर्शनेनान्यत्राप्यशक्त्वा तथा
कल्प्यते,—इति रघुनन्दनमतम् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात्
न खलु याज्ञवल्क्येन आहुपात्राणि वचनान्तरेणोक्तानि । नापि
मिलितानां पात्राणां प्रत्येकमुपादानमनेन वचनेनोच्यते । न हि
शास्त्रान्तरेऽपि समुच्चयेन पात्रविधिरस्ति । वैकल्पिकानां पात्राणां
खल्वच यथालाभोपपन्नत्वमुच्यते । ब्रीहियवौ लाचार्येण मिलिता-
वुच्यते । तत् कथमत्र दर्शनं कल्पनामूलम्—इति कल्पयितैव
जानाति । न ह्यत्रोदगयनादिवदेकैकानुगुण्यद्योतकं वचनमस्ति ।
मेयं यदृच्छाकल्पना आचार्यवचनविरोधात् बुद्धिमद्भिरनादर-
णीया ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तदेवं पिष्टौ ब्रीहियवौ,—

दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य जिह्वायां निमाष्टीयमाज्ञेति ॥ १९ ॥

निमाष्टिं निश्च्योतयति । व्याख्यातमन्यत् । आह । कुमार-
ग्रहणं किमर्थम् ? कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । एवमेके । तदसत् । कुतः ?

एतयैवावृता स्त्रियाः—इति चूडाकरणान्तसंस्काराणां कुमार्या-
 अपि सूचनात् । मन्त्रनिवृत्त्यर्थं तर्हि ? न । तत्र 'तृण्यौम्'—
 इति करणात् । कुमारग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम्, अथ क्रियते,
 प्रयोजनं वक्तव्यम् ? अधिकारार्थम्—इति ब्रूमः । तेनोपनयना-
 दौनि व्रतानि कुमारस्यैव भवन्ति न कुमार्याः । ननु, 'गर्भाष्टमेषु
 ब्राह्मणमुपनयेत्'—इति सूचयिष्यति । स खल्वयं पुल्लिङ्गनिर्देशः
 स्त्रियं व्यावर्त्तयिष्यति ? न । कुतः ? यतो न खल्वत्र ब्राह्मणो-
 विधिस्तिष्ठति । किन्तर्हि ? उपनयनव्रतम् । तदर्थं ब्राह्मणोऽनूयते ।
 तस्मात् जातिनिर्देशाच्च लिङ्गमविवक्षितं स्यात् । यथा 'ब्राह्मणो-
 न हन्तव्यः'—इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । तस्मात् कुमारग्रहणम्
 उपनयनादिव्रतेषु कुमारौ व्यावर्त्तनार्थम् । मनुरपि—

“अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्षिप्ता ” ।

इत्याभ्यां वचनाभ्यां जातकर्मादिसंस्कारमुपनयनादिव्रताभावश्च
 स्त्रिया दर्शयति । अथवा । प्राधान्यात् कुमारग्रहणं क्रियते ।
 अनुपादेयलिङ्गाविवक्षया तु कुमार्यपि अवगम्यमाना न निरा-
 क्रियते । उपनयनव्रतादिकमपि तर्हि कुमार्याः स्यात् ? न स्यात् ।
 किं कारणम् ? अध्ययनार्थानि हि तानि व्रतानि । स्त्रियाः खल्व-
 अध्ययनं नास्ति । 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्'—इति हि ब्राह्मणम् ।
 पुराकल्पे सामामध्ययनमासीत्, तद्विशेषश्च पूर्वमेवाभिहितः ।

तदिदं जातकर्म । एवमेके । अपरे तु 'वक्ष्यमाणमपि सर्पिः-
प्राशनं जातकर्मान्तर्गतम्'—इति मन्यन्ते । तच्च जातकर्माणि
अन्वाहार्यश्राद्धाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम् । कस्मात् ?

“ नाष्टाकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोऽयन्नौजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ” ॥

इति कर्मप्रदीपकता निषेधात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् ॥ २० ॥

तथैव—इयमाज्ञेतिमन्त्रेण, तथैव—दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोप-
कनिष्ठिकया चाङ्गुल्या गृहीतं, मेधां धारणावतीं बुद्धिं जनयतीति
मेधाजननं सर्पिर्घृतं प्राशयेत् पिता । सर्पिषो मेधाजननत्वञ्चायुर्वेद-
प्रसिद्धम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘तन्वान्तरप्रोक्तं मेधाजननं
श्रीञ्चादि, सर्पिषु प्राशयेत्’—इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति,—
मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति
च ॥ २१ ॥

जातरूपेण सुवर्णेन । वाग्वद्भुतः समुच्चये । केचित् चग्वद्भुतमेव
पठन्ति । जातरूपेण सर्पिरादाय । चञ्चल्यत् । जुहोतिचोदना-
बलात् स्वाहान्तता मन्त्रयोरवगम्यते । मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशात् भेदे-
नैव होमः । केचित् पूर्वसूत्रेणास्यैकसूचतां मन्यमाना वर्णयन्ति ।
'तथैव दक्षिणस्य पाणेरित्याद्युक्तप्रकारेण गृहीत्वा प्राशयेत्, जात-

रूपेण वा जुहोति । सोऽयं विकल्पः,—‘हस्तेन वा पक्षीतयं जात-
रूपेण वा’—इति । परमवापि पक्षे वाशब्दस्य समुच्चयार्थतैव
युक्ता । कुतः ? तथैव—इत्येवकारेण तन्निश्चयमात् । विकल्पपक्षे
खल्वयमुपपद्येत ! तस्मादेकसूत्रतापक्षे, ‘दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण दृतं गृहीत्वा’—इति तत्त्वकारव्याख्यान-
मादरणीयम् ।

अत्रैके वर्णयन्ति,—‘अक्षप्राशनञ्चैतदेव इन्दोगानाम्, अन्यस्या-
विधानात्’—इति । तेषामयमाशयः । सर्पिषः प्राशनोपदेशः ताव-
दिहोपलभ्यते । सर्पिषाक्षम् । तस्मादक्षप्राशनमेतत् । तदिह
कर्मान्तरोपदेशादितः पूर्वमेव जातकर्षणः परिसमाप्तिरवगम्यते ।
अतो नान्योरैक्यमाशङ्कनीयम् । शास्त्रप्रामाण्यबलाच्चैकेनापि
कर्षणा संस्कारदयनिष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम् । ननु, षष्ठे-
ऽक्षप्राशनं मासि—इति नियतकालत्वमक्षप्राशनस्य स्मर्यते नाम-
करणेन व्यवहितत्वञ्च । उच्यते । अस्माच्छास्त्रे खनिदानौमेवाक्ष-
प्राशनमुपदिश्यते,—इत्यन्येषामेव नियतकालत्वं नामकरणेन व्यव-
हितत्वञ्च, नास्माकम् । नापि नियतकालत्वमस्यक्षप्राशनस्य । अत-
एव यमः ।

“ततोऽक्षप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।

अष्टमेवाऽथ कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ॥

इति कालदयमुपदिश्य कालान्तरमपि कुलानुगतमुपदिशति ।

आचार्यः किलोपदेष्टा इन्दोगकुलधर्माणाम् । मनुरपि—

“षष्ठेऽक्षप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ।

इति तथैवोपदिशति । अन्ये तु मन्यन्ते । 'जातकर्म्मरूपत्वादेतस्य नामप्राशनत्वम् । न खल्वेकेन कर्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता । नियतकालत्वादन्नप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्च प्राङ्नाभिवर्द्धनात् करणं न युक्ततरम् । स्वशाखायामन्यस्य विधानाभावेऽपि पारशाखिकमेवानुष्ठेयम् । तस्मादध्वर्युभ्यो गृहीयात् । प्रधानहोमदेवतामात्रमेवादध्वर्युभ्यो गृहीतव्यम्, पूर्वापरैतिकर्त्तव्यताकलापस्य स्वशाखोक्त एव स्यात्'—इति । तद्वच भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन् कर्मणि कृते पिता—

कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥ २२ ॥

कृन्तत नाभिम—इति, स्तनञ्च प्रतिधत्त—इति च ब्रूयात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशराचात् ॥ २३ ॥

अतः अस्मान्नाभिवर्द्धनात् स्तनप्रतिधानाच्च ऊर्ध्वं परतः, अममालम्बनमस्पर्शनम् आदशराचात् दशराचपर्यन्तम् । तेन, "सूतिकां स्पृष्ट्वा सचेतः स्थायात्"—इत्येवमादिस्मृतौ मातुरस्पृश्यत्वं यदभिहितं, तदस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमिति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके अष्टमौ खण्डिका ।

जननाद्यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः
सशिरस्कं कुमारमाज्ञाव्यास्तमिते वीते लोहितिमन्य-
ञ्जलिहृतः पितोपतिष्ठते ॥ १ ॥

जननात् जन्मत आरभ्य तृतीयो यो ज्यौत्स्नः ज्योत्स्नायुक्तः
पञ्चः शुक्लपञ्चः—इत्येतत् । तस्य तृतीयायान्निधौ प्रातः सशिरस्कं
कुमारमाज्ञाव्य स्थापयित्वा । रात्रौ कर्मणो विधानात् रात्रावेव
स्नानं माभृदित्येवमर्थं प्रातरितिसूचितम् । अस्तमिते सवितरि,
वीते विगते लोहितिमि लौहित्ये, मन्ध्योपरमे—इत्यर्थः । अञ्ज-
लिहृतः कृतोऽञ्जलिर्येन सोऽयमञ्जलिहृतः । आहिताग्न्यादिपाठात्
हृतशब्दस्य परनिपातः । पिता उपतिष्ठते आराधयति चन्द्रमसं
तदभिमुखः सन् । कुतः ? ‘पितोपतिष्ठते * * अभिमुखश्चन्द्रम-
सम्’—इति लिङ्गात् । यत्तु,—दिशोऽनादिशात् ‘प्राङ्मुखकरणज्ञा-
नादेशे’—इति सूचकारवचनात् प्राङ्मुख उपतिष्ठते—इति वर्णनम् ।
तदमङ्गतम् । शुक्लतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिमदिगवस्थितत्वेन प्राङ्मु-
खेन पित्रा तदाराधनवर्णनस्यानुचितत्वात् । लिङ्गविरोधाच्च ।
‘उत्तिष्ठते’—इति पाठे चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वमितिष्ठति—इति व्याख्ये-
यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षि-
णत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदकुशिरसम् ॥ २ ॥

अथानन्तरमेव माता शुचिना निर्निर्गुण वसनेन कुमारम्
आच्छाद्य । आभ्यर्थादायाम् ईषदर्थं वा । कथञ्चाम् ? सुखवर्जं
च्छादयित्वा । दक्षिणतः पितुर्दक्षिणस्थां दिशि भूत्वा उदञ्च-
मुत्तानम् उदकुशिरसञ्च कुमारं पित्रे प्रयच्छति प्रददाति
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रदाय च सा,—

अनुष्टुभं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अनुष्टुभं पत्युः पृष्ठदेशेन परिक्रम्य गत्वा उत्तरतः पत्युस्त-
रस्थां दिशि अवतिष्ठते ऊर्ध्वा तिष्ठति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ जपति,—यत्ते सुसौम इति ; यथाऽयन्न प्रमौ-
येत पुत्रो जनिच्या अधीति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । परिक्रम्योत्तरतः स्थितायां तस्याम्
अनन्तरं पिता जपति, न तु परिक्रममाणायामेव । किं जपति ?
यत्ते सुसौम—इति श्रुचम् । किमन्तः पुनरयं श्रुचः ? उच्यते ।
यथाऽयन्न प्रमौयेत पुत्रो जनिच्या अधि—इत्येवमन्तः । तदिदं
श्रुचस्यान्तप्रज्ञापनार्थमुक्तम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

एवं जपित्वा अथ कुमारम्—

उद्ध्वं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ ५ ॥

अनुराधार्थः । यथार्थमिति कर्मणः परिममाप्तिरुच्यते । तेन वामदेव्यगानमिदानौ कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते वक्ष्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति । तदिदं कर्म चन्द्रदर्शनमिति निष्क्रमणमिति चाख्यायते । केचिदत्र,—

“वृहत्पञ्चपशुपशुस्त्वयं परिविद्यतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणौ ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते” ।

इति कर्मप्रदीपवचनपराद्धं पशुन्तोऽन्वाहार्यश्राद्धं निषेधन्ति । तदमङ्गलम् । पूर्वाङ्गानवलोकनात् । वृहदाहनानां पुत्रपशूनाञ्च स्त्वयनाथं परिविद्यमाने सूर्यं चन्द्रमपि च ये कर्मणौ वक्ष्यमाणे, तयोः श्राद्धं नास्ति—इति स्वत्वर्थवचनस्य ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

अथेत्यपूर्वकर्मोपन्यासार्थम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘अथ शब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः । कथन्नाम ? पूर्ववदिदमपि चन्द्रदर्शन एव’—इति । अतोऽस्मात् द्वतीयात् शुक्लपञ्चादूर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपञ्चाः, तेषु प्रथमोद्दिष्ट एव,—प्रथमं यः काल उद्दिष्टः कथितः तस्मिन्नेव काले द्वतीयायामित्येतत् । प्रथमोदित एव,—इति पाठेऽपि प्रथममुदितः कथितो यः कालस्तस्मिन्निति स एवार्थः । अपरे

त्वाङ्गः,—‘प्रथमोद्दिष्ट एव प्रथमोदित एव चन्द्रमसि प्रतिपदि
द्वितीयायां वा. न यथापूर्वं तृतीयायाम्’—इति । पिता अभि-
मुखः सन् चन्द्रमसं उपतिष्ठते आराधयति । किं कृत्वा ? अपाम-
द्भिश्चक्षुषि पूरयित्वा ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तत्राञ्जलिम्—

यददश्चन्द्रमसौति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
यथार्थम्* ॥ ७ ॥

यददश्चन्द्रमसि—इति मन्त्रेण सकृच्चन्द्रमसं प्रत्युत्सृज्य अञ्जलिद्वयं
तूष्णीमुत्सृजेत् । यथार्थमिति कर्षणः परिसमाप्तिरुच्यते । एतच्च-
कर्षं देशान्तरस्योऽपि कुर्यात् । मातृकुमारयोरस्मिन् कर्मस्थानङ्ग-
त्वात् । कियन्तं कालं कुर्यात् ? संवत्सरपर्यन्तम् । कुतः ? तावदेव
कृतत्वात् । वर्षान्तरेऽपि तएव ज्यौत्स्नाः तएव मासाः तएव चर्त्तवः
पुनरावर्त्तने । ‘अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेषु’—इत्यकृत्वा, ‘ये अत ऊर्ध्वं
ज्यौत्स्नाः तेषु’—इति करणाच्चैवमवगच्छामः । सर्वनाम्ना खलुभि-
मतेषु ज्यौत्स्नेष्वेतदुपदिश्यते । असमास-गृह-कर्मभेद पुनर्वचनायां-
पक्षयः खल्वर्थविशेषप्रतिपादनार्था भवन्ति । शिष्टाश्चैवमाचरन्ति ॥
० ॥ ७ ॥ ० ॥

* एतत् सूत्रानन्तरं ‘अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेष्वेतत् कस्मासंवत्सरम्’—इति
सूत्रतयैव संस्कारतत्त्वेऽधारिः । परमस्मदवलोकितेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु
भाष्यपुस्तकद्वये च तददर्शनात् यत्किञ्च तन्निर्णयस्य भाष्ये दर्शनाच्च भाष्य-
प्रतीकमेव तत् ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम् ॥ ८ ॥

जननात् जन्मदिवसात् आरभ्य दशरात्रे व्युष्टे अतिक्रान्ते,
शतरात्रे व्युष्टे, संवत्सरे वा व्युष्टे नामधेयकरणं, नामैव नामधेयम्,
तस्य करणम्—इति कर्त्तव्यं नामधेयम् । कर्त्तव्यम्—इति सूत्रशेषः ।
एकस्मादाशब्दाच्चेते कालास्तुत्यवदिकस्थाने । किन्तु यदि दैवा-
न्मानुषादा कुतश्चिदन्तरायात् दशरात्रे व्युष्टे नामधेयकरणं न
सम्पद्यते तदा शतरात्रे व्युष्टे, तत्राप्यसम्पत्तौ संवत्सरे व्युष्टे—
इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्मुपविशति ॥ ९ ॥

अथेति जातगृह्ननियमार्थम् । कथं नाम ? यस्मिन् गृहे
कुमारोजातः, तस्मिन् एव गृहे एतत् कर्त्तव्यम् । अन्यथा प्रागेव
चन्द्रदर्शनात् कुमारस्य वह्निर्गमनं स्यात् । तथा चोक्तं बह्वृचशा-
खायाम् । 'तन्मध्ये जुहुयात् यस्मिन् जातः स्यात्'—इति । यः—
इति सामान्याभिधानात् पितुरभावेऽन्योऽप्यधिकारी—इति दर्श-
यति । यः कश्चित् पित्रादिः तत् नामधेयकरणं करिष्यन्
कर्त्तुमिच्छन् भवति, स पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । स खल्वयमग्निः शालाग्नेरपि लौकिक एव बोद्धव्यो न
पुनः स्वयमाहितः । गर्भसंस्कारहोमानामेव तत्रानुष्ठानात् ।
नामधेयादौ लौकिकाग्नेरुपदेशाच्च । तथाच कर्षप्रदीपः ।

“ न स्वेऽग्रावन्यहोमः स्थान्मुक्तीकां समिदाह्वतिम् ।

स्वगर्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नामौ प्रजायते ।

अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वच लौकिकः ।

न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति कश्चित् ” ।

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य
दक्षिणत उदङ्घ्रं कर्चे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

प्रदाय च माता,—

अनुपृष्टं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ ११ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया-
इति ॥ १२ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? उपविष्टायां तस्यां कुमारं
प्रदाय जुहोति । इतरथा गृहीतकुमारस्य हवनाऽसम्भवात् ।
एवमेके । गृहीतकुमार एव जुहोति । एवमपरे । कस्मै जुहोति ?
प्रजापतये जुहोति । यस्यां तिथौ कुमारोजातस्तस्मै तिथये
जुहोति । यस्मिन् नक्षत्रे जातः तस्मै नक्षत्राय जुहोति ।
तिथेर्नक्षत्रस्य च या देवता तस्मै च जुहोति । अनादिश्रादाज्यं
द्रव्यम् । इति-शब्दो होमस्य प्रकारविशेषं सूचयति । तत्र तिथयः

प्रतिपदाद्याः । तासां देवतास्यामावस्थापर्यन्तानां ब्रह्म-त्वष्ट-विष्णु-
यम-सोम-कुमार-मुनि-वसु-पिशाच-धर्म-रुद्र-वायु-मन्मथ-यक्ष-
पितरः । पौर्णमास्यास्तु विश्वेदेवाः । तत्र तिथिहोमे, प्रतिपदे
स्वाहा—इत्यादिकः प्रयोगः । तिथिदेवताहोमे विशेषमाह कर्म-
प्रदीपः ।

“नामधेये मुनि-वसु-पिशाचा वज्रवत् सदा ।

यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तियिदेवताः ।

इति । तेन, मुनि-वसु-पिशाच-यक्ष-पितरो विश्वेदेवाश्च वज्र-
वचनान्ता होतव्याः, शेषा एकवचनान्ताः । नञ्चान्यश्चिन्यादौनि ।
नञ्चहोमेऽपि विशेषमाह स एव ।

“आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विश्वास्त्राद्ये तथैवच ।

आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैवच ।

इन्दान्येतानि वज्रवदृचाणां जुहुयात् सदा ।

इन्द्रदयं दिवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ” ।

इति । कृत्तिकाद्ये दे नक्षत्रे, अश्लेषाद्ये दे, विश्वास्त्राद्ये दे,
आषाढाद्ये दे, धनिष्ठाद्ये दे, अश्विन्याद्ये दे,—एतानि दिकानिः—
कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, रोहिणौभ्यः स्वाहा,—इत्यादिवज्रवचनयुक्तानि
जुहुयात् । शेषमवशिष्टं इन्द्रदयं—भाद्रपदादयं फल्गुनौदयञ्च,—
पूर्वभाद्रपदाभ्यां स्वाहा, उत्तरभाद्रपदाभ्यां स्वाहा,—इत्यादिदिव-
चनयुक्तं जुहुयात् । अवशिष्टानि मृगशिरः प्रभृतीनि नक्षत्राणि,—
मृगशिरसे स्वाहा,—इत्याद्येकवचनान्तानि जुहुयात् । तत्रापि
लिङ्गनिर्णयस्तन्वान्तरे ।

“हस्ता-स्नाति-अवणा अक्षौवे

मृगशिरो न पुंसि स्नात् ।

पुंसि पुनर्व्वसुपुष्यौ

मूलन्वस्त्रौ स्त्रियः शेषः” ।

इति । तस्मात्, मूलाद्यै स्नाहा—इति प्रामादिकः प्रयोगः ।
नचचदेवताश्च यथाक्रमम्, अग्नि-यम-अग्नि-प्रजापति-सोम-रुद्र-
अदिति-वृहस्पति-सर्प-पितृ-भग-अर्यमन्-सवित्र-त्वष्टृ-वायु-इन्द्राग्नि-
मित्र-इन्द्र-निर्व्वृति-अप्-विश्वेदेव—विष्णु-वसु-वरुण-अजपाद-अहि-
वृद्ध-पूषाणः । नचचदेवताहोमेऽपि विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“देवता अपि ह्यन्ते वज्रवत् सर्पवस्त्रपः ।

देवाश्च पितरश्चैव द्विवदेवाश्विनौ तथा” ।

इति । तेन सर्पवस्त्रपो विश्वेदेवाः पितरश्च वज्रवचनान्ताहो-
तव्याः । अश्विनौ द्विवचनान्तौ होतव्यौ । अर्थादन्यादेवता एक-
वचनान्ता होतव्याः । सोऽयं विशेषः,—इतिशब्देन द्योतितः ॥
० ॥ १२ ॥ ० ॥

तस्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन् कोऽसि कतमोऽसौ-
त्येतं मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

तस्य कुमारस्य मुख्यान् मुखे भवान् प्राणान् प्राणनिर्गमोपाय-
भूतान् सप्त च्छिद्रविशेषान्—मुखमचिणौ नाभिके कर्णावित्येतद्रू-
पानिति यावत् । संमृशन् संस्पृशन् । क्वचित्तथैव पाठः । कोऽभि-
इत्येतं मन्त्रं जपति । व्यवसानोऽयं मन्त्रः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिंश्च मन्त्रे,—

‘आहस्यत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दौर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम
दध्यात् ॥ १४ ॥

‘आहस्यत्यं मासं प्रविशासौ’—इत्यत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने,
अन्ते च मन्त्रस्य ‘परिददात्वसौ’—इत्यभाविमि सर्वनामस्थाने, नाम
दध्यात् उच्चारयेत् । कौदृशं नाम ? उच्यते । कृतं कल्पितं,
कृतं वा । अथवा । कृतप्रथमान्तं, “द्वादशेऽहनि पिता नाम
कुर्व्यात्”—इति श्रुतेः पित्रादिकृतं वा । नामैव विशिनष्टि ।
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दौर्घाभिनिष्ठानान्तम् । घोषवदादि । वर्गाणां
प्रथमद्वितीयाः शेषमाश्वाघोषाः, तदन्ये व्यञ्जनवर्णा घोषवन्तः ।
घोषवदचरमादि यस्य नाम्नाः, तत् घोषवदादि । अन्तरन्तस्थम् ।
अन्तस्थायरत्नवाः । अन्तर्मध्ये अन्तस्थमचरं यस्य तदन्तरन्तस्थम् ।
दौर्घाभिनिष्ठानान्तम् । दौर्घादिमात्रोवर्णः, अभिनिष्ठानं विस-
र्जनीयमचरम् । राणायनीयानां ऋकृतन्त्रे प्रसिद्धा विसर्जनीय-
स्याभिनिष्ठानाख्येति भट्टभाष्यम् । दौर्घस्य अभिनिष्ठानञ्च दौर्घा-
भिष्ठाने, ते अन्ते यस्य तत् दौर्घाभिनिष्ठानान्तम् । एकस्मिन्
नाम्नि, दौर्घस्य अभिनिष्ठानस्य च समुच्चयेनान्तवासम्भवादर्थ-
दनयोर्विकल्पः—दौर्घान्तम् अभिनिष्ठानान्तं वा । तद् यथा,—
दौर्घान्तं नाम गोविन्दशर्मा—इत्यादिरूपं, अभिनिष्ठानान्तञ्च
गोविन्दः—इत्यादिरूपम् ।

इति भट्टनारायणप्रभृतयोवृद्धाः । गर्गाऽप्याह ।

“आदौ घोषवदचरं यरलवान् मध्ये पुनः स्थापये-

दन्ते दीर्घविमर्जनीयमहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” ॥

इति । तथा चोभयथा दर्शनम् । “श्रुतग्रीष्मनाम्ने वराय”—
इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे । “गिरिशर्मैवमुक्तवान्”—इति कर्मा-
प्रदीपे । एवमन्यत्र । गृह्यान्तरवृत्तिकारैरपि, झुञ्जरस्य चतुरञ्जरस्य
च नाम उदाहरणतया भवः इति विष्णुशर्मा इति चैवमादिकं
लिखितम् । दीर्घाभिनिष्ठानान्तमित्यत्र ‘दीर्घाभिनिष्ठानम्’—इति
पठन्त्यन्ते । दीर्घनाचरेण अभिनिस्तिष्ठते समाप्यते यन्नाम तद्दी-
र्घाभिनिष्ठानं, यथा गोविन्दशर्मा—इति व्याचक्षते च ।

तदिदं नाम्नः प्रतीकत्रयमादिमध्यान्तभेदेन सूचितम् । ये
त्वाङ्कः, शर्मादीनां न नामावयवत्वं किन्तु नामभिन्नत्वं तदुपपद-
त्वञ्च,—इति । ते तु न्यायेन न मङ्गच्छन्ते । परमप्रेक्षावान् खल्वा-
चार्यो नाम्न आदिं मध्यं चावयवं सूत्रयित्वा क्रमागतमवयवसूच-
यितव्यमन्तमवयवमुपेक्ष्य नाम्न उपपदं सूचितवानित्यस्यासम्भवदुक्ति-
कत्वात् । को हि प्रेक्षावानेवमाचक्षीत । ‘अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्’—
इत्ययिमसूत्रे दाकारस्य नामावयवत्वस्य तेषामप्यनुमतत्वेनात्रापि
तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । तात्पर्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । उत्तर-
सूत्रे दाकारस्य दीर्घाभिनिष्ठानयोरपवादरूपेण प्रवृत्तेस्तस्यैव तयो-
रपि नामप्रतीकत्वप्रतीतेश्च । पाठान्तरे तु शर्मैत्यस्य नामावयवे न
मन्देहगन्धोऽपि । तथा स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

“गोवं स्मरान्तं सर्व्वं गोत्रस्याव्ययकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ।
 सवेत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
 पितुरचक्षुकाले तु अक्षयां हस्तिमिच्छता ।
 शर्मन्त्रर्ष्यादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।
 शर्मणोऽचक्षुकाले च पितृणां दत्तमक्षयम् ” ।

इति । तदच गोचसंबन्धस्यास्मात्संज्ञेखप्रकारोपदेशपरे ग्रन्थे
 गोचसंबन्धयोः संज्ञेखप्रकारमुपदिश्य ‘शर्मन्त्रर्ष्यादिके कार्य्ये’— इत्याद्य-
 भिधानात् शर्मशब्दस्य नामप्रतीकत्वं स्पष्टमवगम्यते । तस्य नाम-
 भिन्नत्वे तदुपपदत्वे च क्रमागतस्य नास्ति संज्ञेखप्रकारमनभिधाय
 तदुपपदस्योऽसंज्ञेखप्रकाराभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च सङ्गतं शास्त्र-
 मसङ्गतं कर्त्तुमुचितम् । तथा मनुः ।

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽथ कारयेत् ।
 पुष्टे त्रिषु मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ।
 मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चक्षियस्य बलान्वितम् ।
 वैश्यस्य धनमयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।
 शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञोरजाभमन्वितम् ।
 वैश्यस्य पुष्टिमयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यमयुतम् ” ।

इति । नामधेयमिति विशेष्यमुत्तरवचनद्वयेऽनुवचनीयम् ।
 शङ्खस्त्वन्निमं वचनमन्यथा पठितवान् । तद्यथा ।

“शर्मान् ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान् चक्षियस्य च ।
 धनान्नक्षैव वैश्यस्य दामान्नक्षान्यजन्मनः ।

इति । शातातपस्याप्येतत् । यच्चाह यमः ।

“ शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा चाता च भृभुजः ।

भृतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ” ।

इति । भृतिर्दत्तश्चेति पाठान्तरम् । तदनेन शर्मा देवस्येत्य-
नयोर्विकल्पेनोत्तरप्रतीकत्वं विप्रनाम्नामिति तस्य मतं लक्ष्यते ।
अस्मिन् विषये मुनीनां मतभेदोपलम्भात् । यथेष्टैव तावत्, ‘धनान्त-
र्ज्ञैव वैश्वस्य’—इति, ‘भृतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य’—इति चैवमादि । चकारात्
समुच्चयावगतिस्तु ‘ब्राह्मणो वैश्वपाशाशौ’—इत्यादिवत् समर्थनीया ।
तथाच ‘ब्राह्मणो वैश्वपाशाशौ’—इत्यत्र व्याख्यातं कुल्लूकभट्टेन, ‘वैश्वः
पाशाशो वा दण्डः’—इति वाशिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य
धारणम् । विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो द्वेनानू-
द्यते’—इति । तद्वदत्रापि स्यात् । कस्यचिद्विप्रस्य शर्मा,—इति
कस्यचिच्च देवः,—इति सर्वथाऽपि खलु द्वयमेतद्विप्रस्यैव भवति न
चचियादेरिति । न त्वेकस्मिन् नास्ति देवशर्माणोः समुच्चयः ।
मन्वादिविरोधात् । तथात्वे वर्मचाचोभृतिर्गुप्तयोरपि समुच्चयः
स्यात् । वस्तुतस्तु मन्वादिभिः कैरपि देवशब्दस्य नामप्रतीकत्वानुप-
देशात् प्रतीकद्वयाभिप्रायेण यमवचनं वर्णनीयम् । मन्वादिस्मर-
मात् । तथाच शर्मादीनामेकप्रतीकत्वं, देवावबोधक-चाणावद्योतक-
भृत्यभिव्यञ्जक-शब्दानामपरप्रतीकत्वं तस्यार्थः । प्रतीकयोः पौर्वा-
पर्यन्तु वचनान्तरानुसारेणावसेयम् । विष्णुपुराणम् ।

“ ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिमंयुतम् ।

शर्मैति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मैति अचियस्य च ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।

इति । नराख्यमेव प्रतीकद्वयेन विगिनष्टि ; देवपूर्वमिति, शर्मवर्मादिसंयुतमिति च । तत्र च “देवपूर्वं आहुं कुर्वीत”—इति “देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नम्”—इति चैवमादिवत् देवः पूर्वोच्येति वज्रब्रौह्मसमासाश्रयणेन देवबोधकशब्दस्य पूर्वप्रतीकत्वं शर्मवर्मा-देशोत्तरप्रतीकत्वं पारिशेष्यादवसीयते । तथाच शङ्खलिखितौ । “देवतानञ्चत्रादिसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । तथा शङ्खः । “कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । इदं ‘कुलसंबद्धं देवतासंबद्धं वा’—इति मदनपारिजाते व्याख्यातम् । आचार्यों-ऽप्यभिवादनौघे नास्ति सूचयिष्यति, “देवताश्रयं वा नञ्चाश्रयं वा गोचाश्रयमपेक्षे”—इति ।

न च देवात् पूर्वं देवपूर्वमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वलिखितशास्त्रान्तरानुसारेण वज्रब्रौह्मसमासस्यैव युक्तत्वात् । तन्मते ‘शर्मा देवस्य विप्रस्य’—इति यमवचनानुसारेण विप्रनाम्न-एव देवशब्दपूर्ववर्त्तित्वेन वर्मादिस्य चरित्रादिनाममात्रविषयत्वेन देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वानुपपत्तेश्च । क एवमाह देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वमिति, तस्य शर्मसंयुतत्वमेव ब्रूमः । तच्चैतद्विप्र-विषयमिति मन्यामहे । सत्यमेवं ब्रवीति भवान्, मन्यते चैवम् । न त्वेवं वाक्यार्थो घटते । किं कारणम् ? देवपूर्वस्यैव नाम्नः शर्मवर्मादिसंयुतत्वस्य वचनादवगतेः । किञ्च भवतां देवपूर्वस्य नाम्नो-विप्रविषयतया उपात्ते देवपूर्वं नास्ति शर्मयुतत्वमन्वीयते इति वक्तव्यम् । उक्तञ्चैवमेव भवद्भिः । एवञ्च नामान्तरस्यानुपादानात्

वर्णादियुतत्वमिदानीं कुत्रान्वीयताम् । न ह्यनन्वितमेवेदमिति शक्यं
वक्तुम् । तथा सति बालोन्मत्तादिवाक्यवदपार्यकमेतदित्यापतति ।
न चैतदुचितम् । न वा वृत्तिशब्दैकदेशार्थस्यैवमभिसंवन्धोऽनुमतः
प्रामाणिकानाम् । तस्मात्, देवपूर्वस्य नाम्नः शर्मावर्णादिसंयुत-
त्वान्वयोपपत्तये पूर्वोक्तैव व्याख्या धीमद्भिरादरणीया ।

तदत्र शर्मादिपदोत्तरमतिकारकरणात् 'गुप्तदामात्मकं
नाम'—इति चाभिधानात् तावन्मात्रस्यैव परप्रतीकत्वं न देवादि-
शब्दसमुच्चितस्य । तथा शर्मादीनां नामावयवत्वञ्च सुव्यक्तं प्रतीयते ।
तत्त्वज्ञतस्तु, 'ततश्च नाम कुर्वीत'—इत्यनेनोपपदत्वं नामभिन्नत्वञ्च
शर्मादीनामिति, 'शर्मान्तर्यादिके कार्ये'—इत्यत्र च शर्माभित्यनेन
'गोत्रसंबन्धनामानि' इत्येकवाक्यतया शर्मान् नाम प्रतीयते,—
इति च परस्परविरुद्धमेव किमित्युक्तवन्त इति तएव प्रष्टव्याः ॥

० ॥ १४ ॥ ० ॥

एतदतद्धितम् ॥ १५ ॥

एतदिति नाम्नः परामर्शः । सूचितनाम्नाद्धितत्वमश्ववादेत-
दतद्धितान्तमिति व्याख्येयम् । दौर्घाभिनिष्ठानान्तत्वसूत्रणादेवा-
तद्धितान्तत्वे सिद्धे पुनरुपादानं नियमार्थम् । एतदेव नामाऽत-
द्धितान्तं न पुनरन्यदिति नियम्यते । तेन, 'यत्तद्ब्रह्ममेव भवति'—
इति 'अभिवादनार्थं नामधेयं कल्पयित्वा'—इति चैवमादिनाम्नां
तद्धितान्तत्वमपि स्यात् । पूर्वप्रतीकाभिप्रायं वा सूत्रं वर्णनीयम् ।
तत्राप्येतदितिकरणादन्येषां नाम्नां पूर्वप्रतीकस्य तद्धितान्तत्वम-
निषिद्धम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अयुग्दान्तस्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

अयुक् अयुग्माक्षरम्. दान्तं दाकारान्तं नाम स्त्रीणां दधा-
दित्यनुवर्तते । अयमेव विशेषः । सर्वमन्यत् पूर्ववत् । तेन,
स्त्रीणां नाम 'गौरौदा'—इत्यादिरूप—मिथ्यति । यत्तु "देव्यन्तास्तु
स्त्रियः स्मृताः"—इति वचनम् । तत् कौशुमादित्यतिरिक्तविषयम् ।
दादेव्योः समुच्चयमिच्छन्त्यन्ते । उदाहरन्ति च 'गौरौ देवी दा'—
इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥ १७ ॥

तच्च नामधेयं प्रथमं पूर्वं मात्रे आख्याय कथयित्वा यथार्थ-
मिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते तेन तन्त्रममापनमिदानीं
कुर्यात् । चशब्दात् पुरुषनाम्नः स्त्रीनाम्नश्च प्रथमं मात्रे कथनम् ।
एवशब्दो मातुरेव प्राथम्यं नियमयति । चैवेति वा निपातसमु-
दायः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ १८ ॥

नामधेयकरणकर्मणः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु वा
पर्वस्वग्रीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवाश्च यजेत ॥ १८ ॥

जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नः—इति जननाद्दशरात्रे व्युष्टे—इति च
जन्मनः प्रकृतत्वात् 'कुमारस्य' जन्मतिथौ वक्ष्यमाणादेवता 'यजेत' ।
कियन्तं कालं यजेत ?—इत्यत्राह 'मासि मासि', प्रतिमासमित्यर्थः ।

तेन वत्सरपर्यन्तं यागः । ऊर्द्धं हि वत्सरात् तएव मासा आवर्त्तन्ते । 'संवत्सरे' वा, पूर्णे—इति वाक्यशेषः । अत्रापि जन्मतिथौ यजेत,—इति द्रष्टव्यम् । 'सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु' यजेत । संवत्सरस्य इमानि सांवत्सरिकानि, तेषु पर्वसु चयाणां ऋतूनामवसान-तिथिषु—कार्तिकौषाण्यन्याषाढीषु । अथवा । द्वावच कालविकल्पौ । संवत्सरपर्यन्तं मासिमासि कुमारस्य जन्मतिथौ यजेत, सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु यजेत । कतमाः पुनस्तादेवताः ? उच्यते । 'अग्नीन्द्रौ' । 'द्यावापृथिव्यौ' । एते इन्द्रदेवते । 'विश्वान्देवांसु' यजेत ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

दैवतमिष्ट्वा तिर्यि नक्षत्रञ्च यजेत ॥ २० ॥

जन्मतिथेर्दैवतमिष्ट्वा जन्मतिथिम्, जन्मनक्षत्रस्य दैवतमिष्ट्वा जन्मनक्षत्रञ्च यजेत ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्ध्नि परिगृह्य जपेत्, यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य वाऽङ्गादङ्गात् सः श्रवसौति ॥ २१ ॥

विप्रोष्य प्रवासमनुभूय गृहमागतः पिता, ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मूर्ध्निम्, उभाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य अङ्गादङ्गादिति षडवसानं शृचं जपेत् । यदा वा कुमारः, अथ मे पिता जनयिता,—इत्येवं विद्यात् जानीयात्, (शक्त्यर्थे लिङ्) जातुं शक्नोतीत्येतत् । तदा वा जपेत् । उपेतस्य उपनीतस्य वा कुमारस्य मूर्ध्निं परिगृह्य जपेत् । त इमे त्रयः कालविकल्पाः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामौत्यभिजिघ्र यथार्थम् ॥ २२ ॥

पशूनामिति मन्त्रेण अभिजिघ्र आभिमुख्येनाप्रायः—मूर्द्धान-
मिति प्रकृतेन सम्बन्धः । यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते ।
तेन वामदेव्यमिदानौ गातव्यम् । अत्रापि मन्त्रे असावित्येतस्मिन्
सर्वनास्मि सम्बोधनविभक्त्या पुत्रनाम प्रयोक्तव्यम् । अभिजिघ्रामि
गोविन्दशर्म्मन्,—इति । तदिदं प्रोषितागतकर्म्मत्युच्यते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमेवावरेषाम् ॥ २३ ॥

अवरेषां कनिष्ठानामप्येवमेव मूर्द्धालक्ष्मनन्तदभिप्राणञ्च कर्त्त-
व्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

यथाज्येष्ठं यथोपलभ्यं वा ॥ २४ ॥

यो यो वयसा ज्येष्ठस्तस्य तस्य प्रथमं कर्त्तव्यम्, योयः पूर्वं
सन्निधानमागच्छति तस्य तस्य वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणम् ॥
२५ ॥

अजुरचरार्यः । ननु तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमिति सूत्रणात्
मूर्द्धालक्ष्मः समन्त्रकः प्राप्नोति ? न । मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ” ।

इति स्मरणाच्च । तस्मात्, मूर्द्धालम्बोऽमन्त्रकः सिद्धः । अतो-
 ऽभिप्राणमात्रस्य तृष्णीन्वं सूचितम् । तर्हि स्त्रियास्तृष्णीमित्येव
 कर्तुंसूचितम्, अलं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमित्यनेन ? उच्यते । एवं कुर्वन्
 अभिप्राणादन्यत् वक्ष्यमाणं होमादिकं समन्त्रकमेव स्यादिति दर्श-
 यति । तथाच वक्ष्यति “मन्त्रेण तु होमः”—इति । तस्मान्न केवलं
 प्रोषितागतकर्म्मैव स्त्रियाः स्यात्, अपितु जातकर्म्मादिकमपि—
 इति सिद्धम् । ननु तथाप्यनर्थकम् । मन्त्रेण तु होमः—इति
 सूचनादेव तत्सिद्धेः । उच्यते । तस्य चूडाकरणकर्माणोऽनन्तरं
 सूचितत्वात् तस्माच्चविषयत्वमप्याशङ्क्यत कश्चिन्नन्दमतिः कदाचि-
 दिति तन्निरासार्थमेतत् सूचितम् । पुनरुक्तं वैतदादरार्थम् ।
 पुनरुक्तं खल्वाचार्य्यस्ये विद्यत एवेत्यावेदितम् । दिवंचनं प्रकरण-
 समाप्त्यर्थमादरार्थं वा ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघट्टसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य अष्टमो खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके नवमो खण्डिका ।

—१—

अथातस्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । अथ पूर्वप्रकृतात् जन्मनस्तृतीये वर्षे वर्त्तमाने उदगयनादीनां समुच्चयोपलब्धौ चूड़ाकरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । कपुष्पिका-कपुष्कलाख्याः केशासूडा इति कथ्यन्ते । तासां वक्ष्यमाणेन विधिना संस्करणं चूड़ाकरणमिति कर्म्मणो-
नामधेयम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वैजिकं गार्भिकञ्च पापमनेन कर्म्मणाऽपमृज्यते, तस्मादिदमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
यथा मनुः ।

“गार्भैर्हिमैर्जातकर्म्मचौडमञ्जौनिबन्धनेः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते” ।

इति । अन्ये तु वर्णयन्ति । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् श्रुत्यन्तरे अन्योऽपि पक्षः श्रूयते—“प्रथमेऽब्दे”—इति, सोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच मनुः ।

“चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पुरस्ताद्वालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

व्याख्यातार्थमेतत् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

तच्चैतान्युपलृप्तानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तच्च तस्मिन्नुपलिप्ते देशे एतानि वक्ष्यमाणानि उपसमीपे अग्नेः, कृतानि आसादितानि भवन्ति । कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि ? कस्यां वा दिशि अग्नेरासादयितव्यानि ? उच्यते ।

एकविंशतिर्दर्मपिञ्जल्य उष्णोदककंस औदुम्बरः क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

एकविंशतिस्त्रिःसप्त । दर्भपिञ्जल्यो व्याख्याताः । सप्त सप्त कृत्वा दर्भपिञ्जल्यः स्थानचये आसादयितव्याः । एवमेकविंशतिस्तानि भवन्ति । कुतः पुनर्भेदेनासादनम् ? भेदेनैव विनियोगोपदेशात् । उदगपाणाञ्चामूषामासादनं स्यात् । 'प्राचौसौम्यापराजिताः'—इति वचनात् । उष्णमुदकं यस्मिन् स उष्णोदकः, स चासौ कंसः—पात्रविशेषश्चेति उष्णोदककंसः । उदुम्बरस्यायमौदुम्बरः क्षुरः । स खल्वयमौदुम्बरः क्षुरस्तासमय एव न दारुमयः । कुतः ? 'प्रोह-त्यप्रच्छिन्दन्'—इत्युपरिष्ठादनेन केदनस्याशङ्क्यमानत्वात् । सा खल्वाशङ्कैवमुपपन्ना भवति । न हि दारवेण केशच्छेदनं शक्यं कर्तुम् । तदभावे, आ सम्यक् दृश्यते मुखमस्मिन्—इत्यादर्शो-दर्पणो वा । क्षुरं पाणौ यस्यासौ क्षुरपाणिर्नापितः । इत्येतानि

दक्षिणतोऽग्रेरुपकृशानि भवन्ति । प्राक्संस्थानाञ्चामौषामामादनं
स्थात् । कुतः ? प्रादक्षिण्योपपत्तेः । एवमुत्तरत्रापि प्रादक्षिणेना-
मादनं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आनडुहो गोमयः कसरः स्थालीपाको वृथापक्व-
इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥

अनड्वान् वृषभस्तस्थायमानडुहोगोमयः, कसरः स्थालीपाकः—
इति पूर्वं व्याख्यातम् । स खल्वयं स्थालीपाको वृथापक्वः, संस्कार-
रहितत्वात्, कर्मण्यव्याप्रियमाणत्वाच्च । इत्येतद्वयमुत्तरतोऽग्रेरामा-
दयितव्यम् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ब्रौह्मियवैस्तिलमाषैरिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा
पुरस्तादुपनिदध्युः ॥ ६ ॥

ब्रौह्मादयः प्रभिद्धाः । ब्रौह्मियवैः—इतरेतरयोगनिर्देशात्
मिश्रितैः । तिलमाषैर्मिश्रितैरेव । इतिशब्दादेषामन्नाभे अन्यैरप्येवं
विधैः । पृथक् नाना, पात्राणि,—वज्रवचनस्यार्थवत्त्वायं त्रीणि,
पूरयित्वा, पुरस्तात् पूर्वस्थां दिग्गमेः, उपनिदध्युः स्थापयेयुः ॥
० ॥ ६ ॥ ० ॥

कसरो नापिताय सर्व्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥

कसरो नापिताय दातव्यः । सर्व्वबीजानि च तस्मै दातव्यानि ।
इतिना अन्यदपि पारितोषिकं देयमित्युपदिशति । सा खल्वियं

प्रतिपत्तिः कृमरस्य बीजपात्राणाञ्च प्रसङ्गादत्रैव सूचिता । कर्मकम-
 एवायं कुतो न स्यात् ? एतस्य प्रतिपत्तित्वे नापितस्य कर्ममूल्यतया
 दृष्टार्थत्वमभवात् । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् ।
 तच्चानिष्टम् । कृते च कर्मणि तन्मूल्यदानप्रसिद्धेः कर्मणोऽवसान-
 एवैतानि नापिताय देयानि ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चा-
 दग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ८ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । आन्त्यसंस्कारानन्तरमित्यर्थः । अथवा ।
 अथेति द्रव्याभादनानन्तर्यमभिधत्ते । तथाच पूर्वसूचोक्तं कृमरादि-
 दानं प्रतिपत्तिरेवेत्यवधार्यते । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति, पश्चात् प्राङ्भवतिष्ठते ॥ ९ ॥

अथेति किञ्चित् पूर्वप्रकृतं स्मारयति । किन्तु ? 'यथा
 पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणि'—इत्यतिदेशम् । तेनात्र पुरस्ताच्चो-
 परिष्टाच्च चतस्र आहुतयो भवन्ति । यः कश्चित् पित्रादिः
 तत् कर्म करिष्यन् भवति, स महाव्याहृतिभिर्हस्तममस्ताभिश्चतस्र-
 आहुतौर्जला अद्यानन्तरम्, गृहीतकुमारायामातुः पश्चात्, प्राङ्
 प्राङ्मुखः (कश्चित्तथैव पाठः) अवतिष्ठते ऊर्ध्वंतिष्ठति । ननु अग्नेः
 पश्चादित्येव कुतो न वर्ण्यते ? आनर्थक्यादित्याह । एवं खल्वनर्थक-
 मेव पश्चादिति वचनं स्यात् । पश्चादग्नेरिति खल्वनुवर्तते एव ।
 तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं
मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

अथ तथाविधावस्थानानन्तरमेव, सवितारं सूर्यम्, मनसा
अद्वादिगुणयुक्तेनेत्यर्थः । अन्यथा ध्यानस्य मानसिकत्वप्रसिद्धेर्मनसे-
त्यनर्थकं स्यात् । ध्यायन् चिन्तयन्, नापितं क्षुरपाणिं प्रेक्षमाणो-
ऽवलोकयन् आयमगादित्येतं मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

उष्णेन वाय उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णो-
दककं संप्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

वायुं मनसा चिन्तयन्, उष्णोदकयुक्तं कंसपाचञ्चावलोकयन्
उष्णेन वाय—इति मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिका-
मुन्दत्याप उन्दन्तु जीवस इति ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पाणिना प्रकृतादुष्णोदककंसादप उष्णोदकमादाय
गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दति क्लेदयति, आर्द्रां
करोति—इत्येतत् । आप उन्दन्तु—इति मन्त्रेण । कं शिरः
पुष्णाति शीतातपादितो रक्षणेन,—इति कपुष्णिका शिरसः
पार्श्वद्वयावस्थिता केशजुटिका भण्यते । तथा चोक्तम् ।

“कपुष्णिकाऽभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुच्छलम्” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

विष्णोर्दक्षोऽसौत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं
वा ॥ १३ ॥

प्रेक्षते अवलोकयति । प्रेक्षेत इति पाठे अवलोकयेदित्यर्थः ।
स्मिष्टमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

ओषधे चायस्वेनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां
कपुष्पिकायामभिशिरोग्रा निदधाति ॥ १४ ॥

आसादितानामेकविंशतिदर्भपिञ्जलीनां मध्यात् सप्त दर्भ-
पिञ्जलीर्गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणायां कपुष्पिकायाम्, ओषधे
चायस्वेति मन्त्रेण निदधाति स्थापयति । कथम् ? उच्यते ।
अभिशिरोऽग्राः, शिरसोऽभिसुखान्यपाणि यासां, तथाविधाः ॥
० ॥ १४ ॥ ० ॥

ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौ-
दुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति स्वधिते
मैनर्हिःसौरिति ॥ १५ ॥

ताः दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणकपुष्पिकाश्च, वामेन 'पाणिना'
'निगृह्य' निःशेषेण गृहीत्वा । 'ता वामेनाभिगृह्य'—इति पाठे-
ऽप्येवमेवार्थः । 'दक्षिणेन पाणिना' 'औदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा'
पूर्वमासादितम्, 'अभि' सर्वतोभावेन, 'निदधाति' संलग्नं धार-
यति,—स्वधिते मैनमितिमन्त्रेण । क्षुर आदर्शं वा तथा निधा-

तयो यथा सर्वाः पिञ्जल्यः सर्वाश्च दक्षिणकपुष्पिकास्तन्माः
सुरित्यर्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

निधाय च.—

येन पूषा बृहस्पतेरिति चिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन्
सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

चिर्वारचयं प्राञ्चं प्रागतं प्रोहति प्रेरयति—प्रसारयतीत्येतत् ।
किं कुर्वन् ? अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदनमकुर्वन् । सुरस्तथा प्रसार-
यितयो यथा केशा न च्छिद्यन्ते,—इत्यर्थः । किं तूष्णीमेव
प्रोहति ? न । कयन्तर्हि ? येन पूषा इति यजुषा सकृदेकवारं
प्रोहति, तूष्णीं वारद्वयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥ १७ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । यः पूर्वप्रकृतः सुरपाणिर्नापितः,
तदीयेन आयसेन लौहमयेन सुरेण, प्रच्छिद्य प्रकर्षेण पिञ्जलीभिः
सहैव दक्षिणां कपुष्पिकां क्षिप्त्वा, आनडुहे गोमये पूर्वमग्नेरुत्तरतः
समामादिते, निदधाति स्थापयति । मन्त्रानुपदेशाद्व्याहृतिभि-
रित्यर्थः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

एतयैवावृता कपुच्छलम् ॥ १८ ॥

एतया अनन्तरोक्तैवावृता परिपाय्या कपुच्छलं संस्कर्यादिति
वाक्यशेषः । के शिरसि पश्चाद्भागे पुच्छवत् लम्बते यः केशपाशः,
स कपुच्छलः—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १९ ॥

उत्तरशब्दो वामवचनः । वामामपि कपुष्णिकामेतयैवावृता संस्क्रुय्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

किमेतया समस्तयैवावृता,—अथ जपत्यायमगादित्येवमादिकया संस्क्रुय्यात् ? न । कतमया तर्हि ? उच्यते ।

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिवर्त्तयेत् ॥ २० ॥

प्राक्तनं सूचद्वयमनेन विशिष्यते । उन्दनप्रभृति क्लेदनप्रभृत्येव आवृतम्, अभि सर्वतोभावेन निवर्त्तयेत् आवर्त्तयेत्, न पुनः सर्वाऽप्यावृदावर्त्तनीया । तस्मात् 'दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय'—इत्येवमादिकामावृतमावर्त्तयेत्, न ततः पूर्वामपौत्यर्थः । तुशब्दो विशेषणार्थः । कथञ्चाम ? कपुच्छले संस्क्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेत्; यथा प्राञ्चं प्रोहणादि कर्त्तुं शक्यते । 'उन्दनप्रभृति द्वेधा अभिनिवर्त्तयेत्'—इति केचित् पठन्ति । तत्र व्यक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् च्यायुषं जमदग्रेरिति ॥ २१ ॥

मूर्द्धानं कुमारस्य । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

एतयैवावृता स्त्रियाः ॥ २२ ॥

एतया प्रकृतया आवृता स्त्रियाः सर्वे अधस्तनोक्ताः संस्कारा-

भवन्ति । न पुनरानन्तर्याचूडाकरणाभिप्रायमेव वचनं वर्णनीयम् ।
कुतः ? एवकारेण व्याख्यवगमात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृष्टेषतः” ।

इत्यादिवचनाच्च ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किमेवम्भूतयैवावृता ? न । कथन्तर्हि ?

तूष्णीम् ॥ २३ ॥

मन्त्रवर्जमित्यर्थः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव कर्म तूष्णीं भवति ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते ।

मन्त्रेण तु होमः ॥ २४ ॥

यो यो होमः पूर्वमभिहितः, स मन्त्रेणैव भवति । तुग्रब्दश्च-
ग्रब्दार्थः समुच्चये । तेनान्वाहार्य्यश्राद्धमपि मन्त्रवदेव स्यात् ।
तदन्यतूष्णीं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोचकुल-
कल्पम् ॥ २५ ॥

अग्रेरुत्तरत उत्सृप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितेन
मुण्डयन्ति । कर्त्तुरनियमः । कथम् ? यथागोचकुलकल्पम् ।
कल्पो विधिरित्यनर्थान्तरम् । यथा गोचविधिर्यथा च कुलविधि-
स्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः । गोचकल्पस्तावत्,—

“वाग्निष्ठाः पञ्चचूडाः सुस्त्रिचूडाः कुण्डपायिनः” ।

इत्याद्युक्तः । तथा गृह्यासंपदः ।

“दक्षिणाकपर्दीः शिष्टा आचयेयास्तिकपर्दिनः ।

आङ्गिरसः पञ्चचूडा मुण्डाष्टगोः शिखिनोऽन्ये” ।

इति । कुलकल्पोऽपि, यथा । भद्रादित्यानामायतनसन्निधा-
विति । कौथुमराणायनीयादीनां प्राक् समावर्त्तनात् सशिखमेव
वपनम् । कुतः ? “केशश्मश्रुरोमनखानि वापयौत शिखावर्जम्”—
इति तत्र विशेषोपदेशादस्वाक् सशिखवपनावगतेः । उक्तञ्च
कर्मप्रदौपकृता ।

“सशिखं वपनं कार्य्यमास्त्रानाङ्गुलचारिणाम् ।

आ शरीरविमोचय ब्रह्मचर्य्यं न चेद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

आनडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा निख-
नन्ति ॥ २६ ॥

पूर्वमासादिते आनडुहे गोमये समस्तान् केशान् निधाय,
अरण्यं कृत्वा नौत्वा, निखनन्ति अरण्येव । बद्धवचनादनियतः
कर्त्ता । ‘अरण्यं गत्वा’—इति, ‘अरण्ये गत्वा’—इति च पाठान्तरम् ।
तत्र व्यक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

स्तम्भे हैके निदधति ॥ २७ ॥

ह—इत्येतिह्यार्थको निपातः । एके किलाचार्याः त्रौह्यवा-
दिस्तम्भे तान् केशान् निदधति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

यथार्थम् ॥ २८ ॥

तन्त्रसमापनं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमेके । अपरे तु मन्यन्ते,—
 “यथार्थमिति यस्य येनार्थः प्रयोजनं स तं कुर्यात्—इति ।
 कथञ्चाम् ? आयुषमित्यादिना मूर्द्धपरिगृहे कृते उत्तरतोऽग्नेः
 कुशलीकारयन्ति, अत्रापि कर्मशेषं समापयेत्”—इति ॥ ० ॥
 २८ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २९ ॥

चूडाकरणकर्माणः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य नवमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके दशमौ खण्डिका ।

अत ऊर्ध्वमुपनयनलिङ्गाः मन्त्राः, तेषां विनियोगं विवचुरिद-
माह,—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु, गर्भत आरभ्य गणनया ये अष्टमावर्षास्तेषु ।
वज्रवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । तेषु वर्षेषु वर्त्तमानेषु यदोदगयनादीनां
समुच्चयस्तदैव ब्राह्मणमुपनयेत् उपनयनकर्षणा योजयेत् । उप-
नयनं नाम, वेदाध्ययनार्थम् उप समीपे (गुरोः) नौयते येन
कर्षणा तदुच्यते । तथाचाहुः ।

“गृह्योक्तकर्षणा येन समीपं नौयते गुरोः ।

वास्तो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयं विदुः” ।

इति । अपि चाहुः ।

“गुरोर्व्रताय वेदस्य यमस्य मिथमस्य च ।

देवतानां समीपं वा येनासौ नौयते द्विजः” ॥

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् ॥ २ ॥

उपनयेदिति वर्त्तते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

उपनयेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदि दैवान्मानुषादा कारणादुक्तकालातिपातः स्यात्, तदा कथम् ? उच्यते ।

आषोडशादृषाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्या-
दाविंशत् क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्दैत्यस्य ॥ ४ ॥

स्रजुरचरार्थः । अत्र किञ्चिदुक्तमस्ति । आङ्गशब्दोऽत्राभिविधौ न मर्यादायाम् । कुतः ? अभिविध्यर्थसम्भवे मर्यादाऽर्थस्यान्याय्य-
त्वात् । भट्टभाष्येऽप्युक्तम् । आङ् अभिविधौ । असम्भवे हि मर्यादायां कल्प्यते । यथा आ पर्वतात् चेत्राणि—इति । तथाच स्रत्यन्तरम् ।

“अपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।

द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः” ।

इति ।

“विप्रस्य षोडशादृषात् राज्ञो द्वाविंशतेः परम् ।

वैश्यस्याष्टचिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्” ।

इति ।

“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ।

सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ।

इति चैवमादि । यच्च यमवचनम्—

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषण तथा राजन्यवैश्ययोः ।

प्राचक्षितं भवेदेषां प्रोवाच वदतावरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्यतत्त्ववित् ।

सशिश्वं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हवित्थं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

एकविंशतिरावन्तु पिबेत् प्रसृतिधावकम् ।

अतो धावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ” ।

इति । तत् पतितमाविचौकत्वाभावेऽपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्चदशवर्षोपरि पतित-
माविचौकलमस्यार्थः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । लघुनः प्राय-
श्चित्तस्योपदेशश्च । पतितमाविचौकाणां हि ब्राह्मणसोमः क्रतुः
प्रायश्चित्तम् । राजन्यवैश्वयोद्याविशषात् । तथा राजन्यवैश्वयोः,—
इति ब्राह्मणवत् चक्षियवैश्वयोरपि पञ्चदशवर्षोपरि तत् प्राय-
श्चित्तमविशेषेणोपदिश्यते । तयोश्च पतितमाविचौकत्वाभावेऽपि
वचनबलात् तत्प्रायश्चित्तमित्यकामेनापि वाच्यम् । तस्मान्मान्यात्
ब्राह्मणस्यापि तथैव वर्णयितुं युक्तम् । तस्मात् ‘पतिता यस्य
माविचौ’—इत्यस्य यस्य माविचौग्रहणं न सम्यक्समित्ययमर्थः ।

न हि दश पञ्च च वर्षाणि माविचौ पततीति शक्यते वक्तुम् ।
भवतामपि तदूर्द्धमेव पतनस्यानुमतत्वात् । विज्ञानेश्वरेणापि,—
यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य यमोक्तप्रायश्चित्त-
मभिधाय,—अनापद्यतिक्रमे तु मानवं चैमासिकम्, तच्चैव पञ्चदश-
वर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तद्दालकव्रतं ब्राह्मणसोमोवा,—इति
वदता एतदेवमतमङ्गीकृतमित्यवगम्यते ।

तस्मात्, अस्माद्यमवचनादाङ्गोमर्यादार्थतां ब्रुवन् शूलहस्तः

परास्तः । ब्राह्म्यस्तोमे सपादनवधेनूनाम्, अत्र तु सपादधेनु-
त्रयाणां स्वयमेव सङ्कलितत्वेन वैषम्यापत्तेः । याज्ञवल्क्यौकायां
स्वयमेवाभिविध्यर्थतायावर्णनाच्च । पतितभाविचौकपरतया वर्णने
च चत्विष्वेभ्योरपि तावतैव पतितभाविचौकताऽऽपत्तेः । न
चैवमिच्छते ।

रघुनन्दनस्तु,—यमवचनस्य प्रथमश्लोकार्द्धत्रयमात्रमुपन्यस्यन् पर-
प्रतीकञ्चापङ्गवानः ‘एभिः षोडशवर्षोपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि
यत् पतनमभिहितं, तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनयाऽविरुद्धम्’—इत्याह ।
तदप्यनादरणीयम् । पूर्वोक्तयुक्त्वा यमेन पञ्चदशवर्षोपरि पतन-
स्थानमिहितत्वात् । गर्भप्रभृतिगणनयाऽपि षोडशवर्षान्तिममासचय-
स्याऽभ्यंशहाह । किञ्च । पतितभाविचौकत्वाभावेऽपि “द्वादश-
षोडशविंशतीश्चेदतीता अविरुद्धकालाभवन्ति”—इति पैठिनमिवच-
नात् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायाल्पतज्ज्ञापनं स्वयमेव वर्णितम् ।
तत् किमत्रापि तथैव न वर्णितमिति स एव जानाति ! तस्मात्,
तस्मतेऽपि द्वादशवर्षोपरि ब्राह्मणस्य महाव्याहृतिहोमः प्राय-
श्चित्तम्, पञ्चदशवर्षोपरि यमोक्तमेकविंशतिरात्रव्रतम्, ब्राह्म्यप्राय-
श्चित्तं पुनरतोऽप्युद्धं भवितुं युक्तम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि
महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमपि स्वयमेवोक्तम् । ब्राह्मणस्य विशे-
षेण प्रायश्चित्तम्—इति वदन् यमोऽपि पुरस्तात् सामान्यप्राय-
श्चित्तमस्य बोधयति ।

वयन्तु पश्यामः । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोम-
प्रायश्चित्ताभिधानमप्यनुचितमेव । अष्टवर्षोपरि खल्वेतत् स्यात् ।

कस्मात् कारणात् ? तस्य मुख्यकालत्वात् । कुतस्तस्य मुख्यकालत्वम् ? प्रथमोपदिष्टत्वात् । 'समर्थस्य चेपायोगः'—इति न्यायात् । "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयौत"—इति च श्रुतेः । तस्माद् ब्राह्मणस्याष्टवर्षोपरि, चत्रियस्यैकादशवर्षोपरि, वैश्यस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तम् । तथाच स्मरणम् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ।

इति । यत्तु,—

“संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

ऊतैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ।

इति कर्मप्रदीपे, उपनयनादधः,—इति करणादुपनयनकालातिपाते न महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते । तद् गौणकालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम् । कुतः ? अविरोधात् । उपनयनकालातिपाते च तदभावावगतेः । षोडशवर्षादिपर्यन्तं खल्वनतीतकालता उपनयनस्याचार्य्योच्यते । एतदेवेत्येवकारकरणाच्चोपनयनात् पूर्वं महाव्याहृतिहोम एव प्रायश्चित्तम्, उपनयने तु न तावन्मात्रम्, अपितु ब्राह्मणस्योऽप्येति वा वर्णनोपपन्नम् । एतच्च भवतोऽप्यनुमतम् ।

पैठिनमिवचनेन तु ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि प्रायश्चित्तान्तरम् । यमवचनात् तु सर्वेषामेव पञ्चदशवर्षोपर्य्यैकविंशतिराचव्रतम् । चत्रियवैश्ययोः पुनः षोडशविंशतिवर्षादूर्ध्वं प्रायश्चित्तान्तरं पैठिनमिवचनादुच्येयम् । सर्वेषानूत्तरावधेरूर्ध्वं ब्राह्मणस्योमः,—इति

बोद्धव्यम् । अस्मिन् पक्षे, पञ्चदशवर्षोपरि यथा ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेत्, तथा राजन्यवैश्ययोरपि विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेदिति यमवचनस्यार्थः । तदनेन सर्वेषामेव सामान्यप्रायश्चित्तं पुरस्तादस्ति,—इति दर्शयति ।

वस्तुतस्तु पैठिनभिवचनं शाखान्तरविषयमेव नास्मच्छाखाविषयम् । विभिन्नशाखिनः खल्वाचार्या भिन्नानि वचनानि रचयाम्भूवुः । तन्नास्ति सर्वेषामेकविषयत्वम् । अतएव, अवरुद्धकाला भवन्ति,—इत्युक्तम् । भिन्नौ खल्विमावर्तौ,—यश्च कालावरोधो-यच्चात्प्रायश्चित्तम्—इति । एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्यानानि । केचित् पुनर्निबन्धारः एतदननुसन्धानादा लोकाप्रज्ञासंग्रहादा पाण्डित्यातिशयस्थापनादा विभिन्नशाखाविषयाणामपि वचनानां सामञ्जस्यस्य वङ्गायासमकुर्वन्त । तदस्माभिरपि कथञ्चित् सामञ्जस्यकरणाय कृतः प्रयत्नः । अन्यथा खल्वर्वाचीनाः प्राचीननिबन्धेषु वङ्गमानात् पक्षपाताच्चास्मत्कृते व्याख्याने न श्रद्धास्पदमस्ति कुर्वुरिति । परमार्थतस्तु विभिन्नविषयाणां वचनानां नास्त्येकविषयत्वम् । अशक्यमप्यादञ्च सर्वेषां सामञ्जस्यमिति शङ्कामो वयं प्रदर्शयितुम् । परन्तु शन्यगौरवभयादत्र मूकीभवामः । धीमद्भिरेव तदूहनीयमित्यस्तु किं विस्तरेण ? ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ५ ॥

अतोऽस्मात् कालादूर्ध्वं चयोऽप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति । स्वकाले सावित्र्याम्—गायत्र्यामनुच्यमानायां ये पतन्ति प्रायश्चित्त-

विशेषभागिनो भवन्ति, त इमे पतितसावित्रीका ब्रात्याश्च
भक्ष्यन्ते ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नभिर्व्विव-
हेयुः ॥ ६ ॥

एनः प्रकृत्यन्तरमेतदर्थः । नैतान् इति केचित् पठन्ति । एतान्
पतितसावित्रीकान् चयाणां प्रकृतत्वादङ्गवचनम् । नोपनयेयुर्ब्रात्य-
सोमात् क्रतोर्व्विना । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“अत ऊर्द्धं चयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यसोमादृते क्रतोः” ॥

इति । उपनयेयुरिति वङ्गवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणामपि प्राय-
श्चित्तप्रज्ञापनार्थम् । तथाच स्मरणम् ।

“ब्रात्याचार्य्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।

यद्युपनयते ब्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ।

इति । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । नैनानध्यापयेयुः । नैनान्
याजयेयुः । अविशेषात् पाकयज्ञैरपि । न एभिः सह विवहेयुः—
विवाहं कुर्य्युः । विवाहयेयुरिति पाठे, एभिः सह विवाहं न
कारयेयुरिति व्याख्येयम् । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्व्वत्र प्रतिषेधे
सिद्धे यदि केनचित्सोभादज्ञानादा उपनीताः स्युः, तथापि नैवो-
त्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यात्—इति सर्व्वेषां
पाठः क्रियते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

यदहर्षपैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदह-
र्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्नावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन
वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥ ७ ॥

यदहर्षस्मिन्नहनि । माणवकः—इत्यनधीतवेदो भण्यते । तथा
चोक्तम् । “अनृचो माणवको ज्ञेयः”—इति । यदहर्माणवक-
उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् भवति,—यस्मिन्नहन्युपनयनमस्य
करिष्यते—इत्यर्थः । तदहर्षस्मिन्नहनि, प्रगे एव प्रातरेव, एनं
माणवकं भोजयन्ति । एवकारकरणात् प्रग एवैनं भोजयन्ति, न
तु भोजनात् परं कथं कर्ष्य,—इत्याशङ्कनीयमित्युपदिशति । किं
भोजयन्ति ? चौरादिकम् । कस्मात् ? “पयोयवाग्वामिचाहाराः
क्रमशो दिजातौनाम्”—इति तन्वान्तरदर्शनात्,—इति तत्त्वकृतः ।

कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति । आप्नावयन्ति स्नपयन्ति । अल-
ङ्कुर्वन्ति केयूरकुण्डलादिभिः । अहतेनाक्षुत्सेनामृदितेन वाससा-
वच्छमाणेन वसनेन आच्छादयन्ति । वाससा,—इत्येकवचननिर्देशात्
अधरौयवसनमेवैतत् । उत्तरौयन्तु,—उपरिष्ठात् यदजिनं सूचयि-
ष्यति, तदेव स्यात् । सर्वत्र वङ्गवचनात् कर्तुरनियमः । अस-
मासकरणादुपन्यासमाचमेवैतत्, न पुनरेष एव क्रमः । ज्योतिःशास्त्र-
विरोधात् । तत्र हि भुक्तस्य चौरप्रतिषेधोऽनुशिष्यते । यथा ।

“न स्नातमाचगमनोन्मुखभूषितानां

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।

सन्ध्यानिशाकुजदिने च तिथौ च रिक्ते

चौरं हितं न नवमेऽङ्गि न चापि विद्याम्” ॥

इति । तस्मादादौ कुशलौकारयन्ति, तत आम्नावयन्ति, ततो-
भोजयन्ति । एवमके । वयन्तु पश्यामः । असमासकरणमेकैकक्रि-
यापरिसमापनानन्तरमपरापरा क्रिया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन
पाठक्रमादेवामूषां क्रियाणां क्रमः प्रत्येत्यः । ज्योतिःशास्त्रनिषेधस्तु
नात्र निविशते । कुतः ? आचार्य्यसूत्रावगतक्रमविरोधात् । सामा-
न्यशास्त्रस्य विशेषेतरपरताया न्याय्यत्वाच्च । अतएव समावर्त्तनेऽप्य-
सुमेव क्रममसूषां क्रियाणां सूत्रयिष्यति ।

‘यज्ञोपवीतमपि इदानीमेव देयम् । कुतः ? यज्ञोपवीति-
नाऽऽचान्तदेकेन कृत्यम्—इति वचनात्’—इति केचित् । तदसङ्ग-
तम् । प्रमाणाभावात् । यज्ञोपवीतिना कृत्यम्—इति वचनञ्च
पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमुपदिशति न तु
तदपि विदधाति,—इति खल्ववोचाम । किन्तु द्विराचमनमिदानीं
कर्त्तव्यम् । “सुघ्ना मुक्ता चुत्वा स्नात्वा विपरिधात च”—इति
वचनात् । यज्ञोपवीतधारणक्रमं परतोवक्ष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वामसाऽऽच्छादयन्ति,—इत्युक्तम् । इदानीं ब्राह्मणादीनां
वामांसि विशेषतो विधातुमाह,—

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥ ८ ॥

चुमा अतप्ती, तस्या इदं क्षौमं तमरादि । शणस्त्रेदं शाणम् ।
कार्पासस्त्रेदं कार्पासम् । उर्णा मेषादिलोम, तस्या इदमौर्णम् ।
पश्चात् दक्षसमासः । एषां ब्राह्मणादीनामेतानि वसनानि भवन्ति ।
ब्रह्मचारिणां त्रित्वेऽपि वसनानां चतुष्टयमुपरिष्टादुपपादयिष्यति ।
तदिदमधरौच्यवसनविषयं सूत्रम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अशेयरौरवान्यजिनानि ॥ ६ ॥

एणः कृष्णमृगः कृष्णसारस्य भण्यते । रुक्मैरमृगः । तथा चोक्तम् ।

“अनृचो माणवको ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।

रुक्मैरमृगः प्रोक्तस्ताम्बलः शण उच्यते ” ।

इति । अजश्वहागः । एष्या इदमेण्यम्, “एष्याडक्”—इति पाणिनिस्मरणात् । एणस्तेदमित्यर्थे तु ऐणमिति स्यात् । भट्टनारायणस्तु, एणस्तेदमित्येवाह । रुरोरिदं रौरवम्, अजस्तेदमाजम् । एतान्यजिनानि चर्माणि यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तदिदमुत्तरीयाभिप्रायं सूचम् । कुतः ? “चर्माणुत्तरीयाणि”—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

मुञ्जकाशताम्बल्यो रशनाः ॥ १० ॥

मुञ्जकाशौ प्रसिद्धौ । ताम्बलः शणः । कुतः ? ‘ताम्बलः शण उच्यते’—इति वचनात् । केचित्तु,—‘मुञ्जकाशताम्बल्यो रशनाः’—इति सूत्रपाठं मन्यन्ते । ताम्बलः शण उच्यते—इत्येवापि, ताम्बलः शण उच्यते,—इति पठन्ति । उभयथाऽप्येतां न भिद्यते । तदेतन्मन्त्रो रशनाः मेखलाः यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तथा मनुः ।

“मौञ्जी चिह्नं समा श्रद्धा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चचियस्य च मौर्वी व्या वैश्वस्य शणतान्तवौ ।

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाग्रान्तकवक्षजैः ।

चिह्नता यन्विनैकेन विभिः पञ्चभिरेव वा ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पार्श्ववैलवाश्चत्यादण्डाः ॥ ११ ॥

पर्णः पलाशः । विस्वाश्वत्थौ प्रसिद्धौ । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं
पार्णादयोदण्डा भवन्ति । दण्डोदघातेर्धारयतिकर्षणः । अत्रापि
स्वत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । यथा मनुः ।

“केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।

ललाटमन्वितो राज्ञः स्थातु नाभान्तिको विग्रहः ।

ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुदेगकरा नृणां मत्त्वचो नाग्निदूषिताः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इदानीमुक्तानां वसनानां विषयव्यवस्थामुपदिशति,—

क्षौमंशणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रि-
यस्याविकं वैश्यस्य ॥ १२ ॥

अन्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ १३ ॥

एतेनैवानुसारेण इतराण्यपि द्रव्यानि,—अजिन-रगना-दण्ड-
रूपाणि, ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं व्याख्यातान्युक्तानि । तथाच,
क्षौमेयमजिनं मौञ्जी रगना पार्णादण्डश्च ब्राह्मणस्य, सौरवमजिनं
काशी रगना वैल्लोदण्डश्च क्षत्रियस्य, आजमजिनं ताम्बूली रगना
आश्वत्थोदण्डश्च वैश्यस्य ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अलाम्बे वा सर्वाणि सर्व्वेषाम् ॥ १४ ॥

स्वस्वजात्युक्तवसनादीनामलाम्बे सर्वाणि वसनादीनि सर्व्वेषां
भवन्ति यथालाम्बम् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥

१५ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अग्ने व्रतपत इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्नाचार्य्योऽवतिष्ठते ॥ १६ ॥

‘यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्म्मण्युपनयने’—इत्यतिदेशादुप-
नयनकर्म्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतयो-
भवन्ति । तदाहुतिचतुष्टयं कृत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादिपञ्चभि-
र्मन्त्रैः (अनादेशादाव्येन) पञ्चाहुतीश्च कृत्वा आचार्य्यः पश्चाद-
ग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख ऊर्ह्वस्तिष्ठति । कृत्वा आचार्य्योऽवति-
ष्ठते—इति श्रवणात् कर्त्तव्यन्तरानुपदेशाच्च आचार्य्य एव जुहोति ।
मन्त्रन्तु माणवक एव जपति । कस्मात् ? व्रतं चरिष्यामि—
इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात्,—‘करणत्वादाचार्य्य एव मन्त्रं जपति’—इति ब्रुवती
सरलाऽनादेयवचनैव । व्रतान्ते व्रतमचार्यमित्यादेर्ब्रह्मचारिपाठस्य
स्वयमेव वर्णनादत्रापि तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । ‘व्रतं चरि-
ष्यामि’—इति मन्त्रलिङ्गे तु ऋत्विक्स्थानीयत्वादाचार्य्यस्य याज्य-
स्थानीयत्वाच्च माणवकस्य मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाचा-
र्य्यस्य । तथाच, ‘थां वै काञ्चन यज्ञं ऋत्विज आशिषमाश्रासते सा
यजमानस्यैव’—इत्यप्यस्थान एव तस्याः संरम्भः । आचार्य्यमाणवकयोः
ऋत्विग्यजमानस्थानीयत्वे आचार्य्यस्य मन्त्रपाठे च प्रमाणस्यैवाभा-
वात् । अधिकञ्च पूर्वमेवोक्तमिति नेह पुनरुच्यते ।

अथच, व्रतं चरिष्यामि—इति मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वान्निरा-
काङ्क्षीकरणाय व्रतनामकालपरिणामधोरादेशः कर्त्तव्यः ;—एतद्व्रत-
मित्यत्कालिकम्—इति । कुतः ?

“ब्रह्मचारौ व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।

चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकौर्त्तनम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अन्तरेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिहृतोऽभिमुख-
आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १७ ॥

अन्तरेणशब्दो मध्यवचनः । तद्योगाच्च ‘अग्न्याचार्य्यौ’—इति
षष्ठ्यर्थं द्वितीया । अग्न्याचार्य्ययोर्मध्यदेशे ‘माणवकः’ अञ्जलिहृतः
हृताञ्जलिः, अञ्जलिश्चात्र प्रसारितो न मुकुलितः । कथं ज्ञायते ?
उपरिष्ठात् तस्यापां पूरणोपदेशात् । अभिमुख आचार्य्यम्, आचा-
र्य्याभिमुखः—प्रत्यङ्मुखः—इत्येतत् । उदगग्रेषु दर्भेषु ‘अवतिष्ठते’—
इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपाम-
ञ्जलिं पूरयति ॥ १८ ॥

तस्य अनन्तरोक्तस्य माणवकस्य, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि
न दक्षिणपार्श्वे । कस्मात् ? माङ्गलिकत्वात् । प्रत्यङ्मुखस्य माणव-
कस्य दक्षिणपार्श्वे खल्ववस्थाने दक्षिणामुखत्वमवस्थातुः स्यात् ।
तच्चाभङ्गलम् । तस्मात्, प्राची सौम्याऽपराजिता—इति परिशिष्टा-
नुपहाच्च, यथोदङ्मुखत्वं भवति तथाऽवस्थातव्यम् । अवस्थाय ऊर्द्धः

स्थिता । कः ? मन्त्रवान् अधीतवेदो ब्राह्मणः । किं करोति ? अपामद्भिरञ्जलिं माणवकस्य पूरयति । मन्त्रानुपदेशाद् व्यावृत्तिभिः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

उपरिष्ठाच्चाचार्यस्य ॥ १९ ॥

उपरिष्ठात् माणवकाञ्जलिपूरणात् परस्मात्, आचार्यस्याञ्जलिमद्भिः पूरयति । स एव ब्राह्मणः ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रेक्षमाणोजपत्यागन्त्वा समगन्महीति ॥ २० ॥

माणवकं प्रेक्षमाणः आगन्त्वा—इति श्रवमानं मन्त्रं जपति । कोजपति ? आचार्यः । कस्मात् ? स्वस्ति चरतादयम्—इति मन्त्रलिङ्गात् । परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गाच्च ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जपित्वा चाचार्यः,—

ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ २१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति मन्त्रं माणवकं पाठयति ॥ ० ॥ २१ ॥

कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्यः ॥ २२ ॥

कोनामासि,—इति तस्य माणवकस्य नामधेयमाचार्यः पृच्छति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं कृत्वा ?—

अभिवादनौयं नामधेयं कल्पयित्वा ॥ २३ ॥

अभिवादनं पादपङ्कणमित्यनर्थान्तरम् । तत्र हितमभिवाद-

नौयं नामधेयं तदानीमेवाचार्यः कल्पयित्वा । अभिवादनौयमिति
करणात् सर्वत्रैवाभिवादनकाले इदमेव नामोच्चारणीयमिति-
गम्यते ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अभिवादनौयं नाम विशिनष्टि,—

देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥ २४ ॥

देवताश्रयं हरिप्रभृतिकं वा, नक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्म-
कालीननक्षत्रपादानुसारि वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

गोत्राश्रयमध्येके ॥ २५ ॥

गोत्राश्रयं शाण्डिल्यः—इत्यादिहपमपि नामैके आचार्याम-
न्यन्ते । ‘गोत्राश्रयमित्येके’—इति पाठेऽपि व्यक्त एवार्थः । एवञ्च,
इदानीमेवाभिवादनौयनामकल्पनानन्तरं नाम-पृच्छासूत्रणान्माणव-
कोऽप्येतदेव नाम कथयेदित्यर्थादवगम्यते ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

माणवकेन असुकनामाऽस्मीति नाम्नि कथिते,—

उत्सृज्यापामञ्चलिमाचार्यो दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति,—देवस्य ते सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्य-
साविति ॥ २६ ॥

अपामञ्चलिमुत्सृज्य त्यक्त्वा आचार्यः स्नेन दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितं गृह्णाति देवस्य ते—
इति मन्त्रेण । मन्त्रपाठानन्तरं हस्तगृहणं बोद्धव्यम् । असाविति
सर्वनामस्थाने च सम्बोधनविभक्त्यनं माणवकनाम प्रयोज्यम् ।

हस्तं गृह्णामि अमुकशर्षन्,—इति । एवमन्यत्रापि असावित्यत्र संबोधनविभक्त्या नामग्रहणं बोद्धव्यम् । अत्रच, आचार्यस्येव माणवकस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गो बोध्यः । कुतः ? अविशेषेणोपदेशात् । अतएव माणवकस्य साङ्गुष्ठदक्षिणपाणिग्रहणमाञ्जल्येनोपपद्यते । क्वाप्रत्ययस्य तु पूर्वापरौभावमात्रमर्थो न पुनरेककर्तृकत्वमपि,—इत्यधस्तादुपपादितम् । आचार्यस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गादचैककर्तृकत्वमप्यस्येव, परमेकमात्रकर्तृकत्वमेव नास्ति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्य, अग्निसो हस्तमग्रही-
दिति मन्त्रजपो भवदेवभट्टाद्यनुमतः । प्रमाणन्तु स्पष्टम् । मन्त्र-
ब्राह्मणेऽप्यस्मिन्नवसरे मन्त्रोऽयं न पद्यते ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्त-
स्वासाविति ॥ २७ ॥

अथेति तद्देशनियमार्थम् । अथ तस्मिन्नेव देशे प्रत्यङ्मुखमव-
स्थितम् एनं माणवकं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवर्त्तयति—
प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति, आचार्यः, सूर्यस्येति मन्त्रेण ।
तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित आचार्यः—इति वा वर्णनीयम् । अत्राप्य-
सावित्यत्र पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ० ॥ २७ ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमक्षमन्ववमृश्यान्तर्हितां
नाभिमभिमृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति ॥ २८ ॥

आचार्यः स्वेन दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमक्षम्

अन्ववमृश सृष्ट्वा व्याहृतिभिरित्यर्थः । अनन्तर्हितामन्तर्धानरहि-
ताम्—वसनाद्यनाच्छादितामित्येतत् । नाभिं अभिमृशेत् अभि-
मुख्येन सृशेत्, प्राणानामिति मन्त्रेण । अत्राभुमिति मन्त्रस्थाने द्विती-
यान्तं माणवकनाम ग्रहीतव्यम् । एवमन्यत्रापि अभुमिति मन्त्रस्थाने
द्वितीयान्तमाणवकनामग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

उत्सृप्य नाभिदेशमहुर इति ॥ २९ ॥

सर्पतिर्गतिकर्मा । नाभिदेशमिति द्वितीया समीपायां ।
उत्सृप्य करं नाभिदेशमसौपमृद्धे नीत्वा,—माणवकस्योदर एवावस्था-
प्येतत् ।

एवं वा—

नाभिदेशमिति व्यत्यायात् पञ्चमर्थं द्वितीया । नाभिदेशात्
करमुत्सृप्य,—ऊर्द्धमुदरं नीत्वा—इत्यर्थः । परतो हृदयदेशोत्सर्पणस्य
सूत्रणात् इदानीं नाभिदेशादूर्द्धे हृदयदेशाच्चाधस्तात् करस्याव-
स्थानमवगम्यते । पूर्व्ववन्नाभिमित्यनभिधाय नाभिदेशमित्यभि-
धानात् उत्सृप्येति करणाच्च यस्मिन् प्रदेशे नाभिस्तं प्रदेशमूर्द्धे
नीत्वेति तथैवावगम्यते । तदेवं कृत्वा, अहुर इति मन्त्रं जपत्या-
चार्यः । भट्टनारायणोऽप्याह । 'अहुर इति जाठरोऽग्निरुच्यते ।
तस्मात् नाभिदेशोपरि जाठराग्निस्थानमुदरमालभ्य जपेत्—इति ।
तदधिष्ठातृत्वात्तस्य'—इति । केचित् 'अभुर' इति पठन्ति । अभुर
—इति वायुनाम—इति व्याचक्षते च । अत्राप्यभुमित्यत्र द्वितीयान्तं
माणवकनामोच्चार्यम् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशण इति ॥ ३० ॥

उत्सृप्य जठरादूद्धं हृदयदेशं करं नीत्वा,—तमालभ्येत्यर्थः ।
कृशण इति मन्त्रं जपत्याचार्यः । कृशणशब्देन हृदयपुरुषो-
भण्यते । तस्मात् हृदयमालभ्य जपति ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्गसमन्वालभ्य प्रजापतये
त्वा परिददाम्यसाविति ॥ ३१ ॥

आचार्यो दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमङ्गं स्पृष्ट्वा
प्रजापतये इति मन्त्रं जपति । अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या
माणवकनामग्रहणम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति ॥ ३२ ॥

आचार्यः सव्येन वामेन पाणिना माणवकस्य सव्यमङ्गसमन्वालभ्य
देवाय त्वा—इति मन्त्रं जपति । अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ० ॥
३२ ॥ ० ॥

अथैनं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतमङ्गसंयोगोक्तौतमेवैनं माण-
वकं संप्रेष्यति समादिशति आचार्यः । संप्रेष्यति,—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । किं समादिशति ? ब्रह्मचार्यस्यसाविति । इतः प्रभृति त्वं
ब्रह्मचार्यसि, अतो ब्रह्मचर्यनियमं मधुमांसवर्जनादिकं कुरु आब्रह्म-
चर्यपरिममाप्तेरित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ० ॥

किमेष एवादेशः ? न । किन्तुर्हि ?—

समिधमाधेह्यपोऽशान कर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सौ-
रिति ॥ ३४ ॥

यत्तु वक्ष्यति,—अस्मामिते समिधमादधाति,—इति; तां समिधं
सायं प्रातराधेहि । यच्च श्रुतावभिहितम्,—‘तस्मादा एतदन्नम-
शिश्यन् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधाति’—इति; तदिदमा-
दिश्यते,—अपोऽशान—इति । अप उदकम् अशान भक्ष्य भोजन-
कालात्पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेत्यर्थः । मन्त्रौ तु शास्त्रान्तरादुपादेयौ,—
अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्, अमृतस्यापिधानमसि
स्वाहेति चोपरिष्ठात् । अपर आह,—‘अपोऽशान—इत्याचमन-
मेव समादिश्यते तेषु तेषु निमित्तेषु’—इति । अन्ये तु, ‘अपो-
शान’—इति पठन्तः ‘कर्मकुरु’—इत्युत्तरेणास्यैकवाक्यतां मन्यमाना-
वर्णयन्ति,—‘भोजनपूर्वापरयोर्जलपानरूपं यदापोशानं विहितम्,
तत् कर्म कुरु’—इति । तदनाकरम् । कर्मपदञ्चैवमनर्थकं स्यात् ।
पथमानमन्त्रकाण्डेऽपि ‘अपोशान’—इत्येवमेवायमादेशः पथते ।
तस्मात्, अन्यच्च यत् किञ्चिद्विहितं कर्म—गुरुश्रूषादिलक्षणम्,
तत् कुरु,—इत्यपर एवायमादेशः । मा दिवा स्वाप्सौः, दिवा
स्वापं मा कार्षीरिति । गुरुणा चैवमादिष्टो ब्रह्मचारौ सर्व्वचैव
वाढम्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । तच्चादेशमनुपालयेत् ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मचारौ समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि ।

वाढमोमिति वा ब्रूयात्तत्तथैवानुपालयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्तृप्य प्राङ्गाचार्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ ३५ ॥

उदगुत्तरस्यामग्रेरुत्तृप्य गत्वा । प्राङ् प्राङ्मुखः । ऋज्वन्त्यत् ।
उदङ्ग्रेरिति पाठ उदङ्मुखोऽर्थादग्रेरुत्तरतो गत्वा प्राङ्मुख उप-
विशतीति व्याख्येयम् ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्य-
मुदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥ ३६ ॥

माणवकस्तु दक्षिणजान्वक्तोऽभूमिगतदक्षिणजानुकः आचार्याभि-
मुखः प्रत्यङ्मुख उदगग्रेषु दर्भेषु उपविशति । अग्रेरुत्तरत एव
॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

अथैनं चिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचय-
तीयं दुरुक्तात् परिवाधमानेत्यृतस्य गोप्त्रीति च ॥ ३७ ॥

अथ अनन्तरमेव—उपविष्टमेव, एनं माणवकं वाचयत्याचार्यः ।
किं वाचयति ? इयं दुरुक्तादिति कृतस्य गोप्त्रीति च मन्त्र-
इयम् । किं कुर्वन् वाचयति ? मुञ्जमेखलां तस्य कटिदेशे चिः-
प्रदक्षिणं परिहरन् प्रादक्षिण्येन वारचधं परिवेष्टयन् । परिहरन्—
इति वर्त्तमाननिर्देशात् परिहरणसमकालत्वं मन्त्रवाचनस्य ।
सत्यामपि परिहरणावृत्तौ सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात् । कस्मात् ?
“एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवचनं कृत्वा”—इति वचनात् ।

“अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमिच्छन्ति”—इति कर्कोपा-
ध्यायाः । “गृह्णानुक्तमपि यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् ।

मेखलाऽनन्तरम्—‘कार्पासमुपवीतं स्यात्’—इति मनूक्तेः । ‘पवित्र-
ज्ञासौ प्रयच्छति’—इति जादृकर्णात् । ‘यज्ञोपवीतिनं कृत्वा’—
इति सांख्यायनाच्च—इति तत्त्वकारः । भवदेवभट्टप्रभृतयोऽप्येवम् ।
तत्र,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्राप्सु विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ।

इति मनुनोपवीतग्रहणस्यापि मन्त्रवत्त्वाभिधानात् गृह्णे च
तदनुपदेशात् शाखान्तरान्मन्त्रमुपादध्यात्—यज्ञोपवीतमभि—इत्येव-
मादिम् । अजिनमपि इदानीमेव परिधापयेत्—इति भवदेवरघु-
नन्दनौ । वस्तुतस्तु अजिनधारणक्रमं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अथोपसौदत्यधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुव्र-
वीत्विति ॥ ३८ ॥

अथेति पूर्वोक्तविशिष्टानन्तर्यद्योतनार्थम् । अथ यज्ञोपवीतधार-
णानन्तरम् । माणवक आचार्यमुपसौदति—कृताञ्जलिपुट आचार्य-
गतचक्षुरपसन्नो भवति । अधीहि—इत्यनेन । अधीहि अध्यापय ।
भोरिति आचार्यसम्बोधनम् । अध्ययनस्थानेकत्वात् विशेषप्रतिपत्तये
पुनरुच्यते,—सावित्रीम्—इति । सावित्रीं गायत्रीम् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

माणवकेनैवमभिहितः खल्वाचार्यः,—

तस्मा अन्वाह,—पच्छोऽर्द्धचंश ऋक्श इति ॥ ३९ ॥

तस्मै माणवकाय, अन्वाह अनुब्रूयात् । अनुरूपसर्गः । कामनु-

ब्रूयात् ?—सावित्रीम् । कथम् ? प्रथमन्तावत्, पच्छः—अचः
पादं पादं कृत्वा । ततोऽर्द्धचर्चः—अचोऽर्द्धमर्द्धं कृत्वा । ततः
अक्षुण्णः—सर्वास्तृचम् । अक्षुण्णः—इत्यच, 'सर्वास्मि'—इत्येव केचित्
पठन्ति । एवन्तावत् सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

महाव्याहृतीश्च विहृताऽङ्कारान्ताः ॥ ४० ॥

महाव्याहृतीश्च अन्वाह—इत्यनुषण्यते । कथम्भूताः ? विहृताः
विशेषणं हृताः पृथक् कृताः—पृथक् पृथगित्येतत् । विहृताः,—इति
पाठे, विहृताः पृथग्भूताः न संहृताः—इति स एवार्थः । विहृताः—
इति केचित् पठन्ति । तच्चापि तथैव व्याख्येयम् । अङ्कारान्ताः ।
अङ्कारः प्रणवोऽन्ते यामां तादृमा अङ्कारान्ताः । महाव्याहृतीः—
इति कृत्वा अङ्कारान्ताः—इति करणात्तासामन्त एव अङ्कारोऽव-
गम्यते । पद्यमानमन्त्रकाण्डेऽपि, अस्मिन्नेवावसरे व्याहृतीनां परत-
एव अङ्कारः पद्यते । तथाच, भूः अं, भुवः अं, स्वः अं—इत्येव
मनुब्रूयादिति भट्टनारायणोपाध्यायाः । अं भूः,—इत्यादिरूप-
मिति भवदेवभट्टाः । उभयमतानुरोधी वीरेश्वरस्तु अं भूः अं,—
इत्यादिरूपम्—इत्याहम् । यद्यपि पद्यमानमन्त्रकाण्डे तिसृणां
महाव्याहृतीनां परत एवोद्धारः पद्यते, तथापि चतुर्थीहोममन्त्र-
पाठवत् निदर्शनमात्रेण तथा पाठः । कथं ज्ञायते ? 'विहृता
अङ्कारान्ताः'—इति वचनात् विहृतानामोद्धारान्तत्वागतेः । अन्यथा
विहारोपदेशोऽनर्थक एव स्यात् । श्रिष्टाय प्रतिव्याहृत्येवोद्धारं
कुर्वन्ति ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

वाक्षश्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—सुश्रवः सुश्र-
वसं मा कुर्विति ॥ ४१ ॥

वृक्षस्थायं वार्चः तं वार्चम्, प्राप्तदण्डानुवादेन प्रदानमाचवि-
धानात् पाष्णादिरूपम्—इत्यर्थः । तमिमं दण्डम् अस्मै ब्रह्मचा-
रिणे प्रयच्छन् ददत् सुश्रवः—इत्येतं मन्त्रं वाचयति ब्रह्मचारिण-
मेव । चशब्दादजिनमपि इदानीमेव प्रयच्छति । कस्मात् ? “सुश्रव-
इति दण्डं प्रदाय अजिनं प्रयच्छति”—इति खशाखाभेदे पठित-
त्वात् । तस्मात्—आचार्येणानुपदेशादिच्छया यस्मिन् कस्मिंश्चित्
क्रमे धारणमजिनस्य,—इत्यसङ्गतं वचनम् । अजिनधारणस्यापि
मनुना मन्त्रवत्त्वोपदेशात् तन्मन्त्रश्च खशाखायामभावात् ‘मित्रस्य
चतुर्व्यरूपं वक्षीयः’—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितोद्गृह्यः । अपरे
पुनरेतद्विद्वांसोभाषन्ते,—मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमजिनस्य धार-
णम्—इति ।

“वार्चश्चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति”—इत्युपरिष्ठाद्गोदानादिषु
दण्डप्रदानादेशयोः सशोपदेशादिहापि इदानीमाचार्यं आदि-
शति—इति बोद्धव्यम् । निर्देशमामान्यात् । एतदर्थमेवोभयत्र
तुल्यवन्निर्देशः । तस्मात्तदपि चकारेण समुचीयते अविशेषात् ।
ते चादिशाः परतो वक्ष्यन्ते । ब्रह्मचारौ च सर्वत्र पूर्ववत्
वादम्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । अन्ये तु मन्यन्ते, खशा-
खाभेदे पाठादेव इदानीमजिनप्रदानं सिध्यति, तदर्थं चशब्दो-
नातीव प्रयोजनवान्, तस्मात् वक्ष्यमाणदिशसमुद्धार्य एव चशब्दः
—इति ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥

अथ भैक्षं चरति ॥ ४२ ॥

अथशब्दो विग्रहितमानन्तये द्योतयति । कथञ्चाम ? दण्डम-
जिनञ्च प्रतिगृह्णादेशांश्चाङ्गीकृत्य भास्करमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्य अयानन्तरं भैक्षं भिक्षाकदम्बकं चरति आहरति । तथाच
मनुः ।

“प्रतिगृह्णेप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ।

इति ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥

किं यामेव काञ्चिदप्ये भिक्षेत ? न । कान्तर्हि ?

मातरमेवाग्रे, दे चान्ये सुहृदौ, यावत्यो वा सन्नि-
हिताः स्युः ॥ ४३ ॥

मातरं जननीमेव अग्रे प्रथमं भिक्षेत । दे च अन्ये सुहृदौ—
स्निग्धहृदये स्वस्वाग्रे भिक्षेत । यावत्यो वा योषितः सन्निहिताः
सन्निधौ स्विताः स्युः भवेयुः, न चेन्न विमानयन्ति, तावतीष्वा
भिक्षेत । तथाच मनुः ।

“मातरं वा स्वभारं वा मातुष्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चेन्न न विमानयेत्” ।

इति । सन्निहिताः—इति करणात् तत्रस्य एव भिक्षेत न
पुनः स्थानान्तरं गत्वा—इति बोद्धव्यम् । ‘भवति । भिक्षां मे
देहि’—इति ब्राह्मणस्य भैक्षचरणप्रयोगः । ‘भिक्षां भवति । मे
देहि’—इति चवियस्य । ‘भिक्षां मे देहि भवति ।’—इति वैश्वस्य ।

तथाच गृह्यान्तरम् । “भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिचेत, भवन्मर्त्या राजन्यो, भवदन्त्या वैश्यः”—इति । गौतमोऽप्याह । “आदिमध्यान्तेषु भव-
च्छब्दः प्रयोज्योवर्णानुपूर्व्येण”—इति ।

“आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणचत्रियविशां भैक्षचर्यां यथाक्रमम् ” ॥

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥०॥ ४३ ॥०॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयति ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारौ—इत्येव । ऋजुरचरार्थः । संस्कारार्थे भैक्षस्य निवे-
दनमात्रं न पुनराचार्याय दानमेव । कस्मात् ? वृत्त्यर्थत्वाद्भैक्ष-
चरणस्य । मनुरपि स्मरति ।

“समाहृत्याय तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ” ।

इति । अग्नीयात्—इत्यत्रापि प्रचीनमेव कर्मपदमनुषञ्जनीयं
निराकाङ्क्षत्वार्थम् । ‘भैक्षं भोः’—इत्ययं भैक्षनिवेदनप्रयोगः । तथाच
गृह्यान्तरम् । “भैक्षं भोरित्याचार्याय भैक्षं निवेद्य दत्तं प्रति-
गृह्णीयात्”—इति । तस्मात् आचार्यः पुनरस्मै भैक्षं प्रदाय कर्म-
शेषं समापयेदिति बोद्धव्यम् । कुतः ? परतो ब्रह्मचारिण एव
कर्मोपदेशादिदानौमाचार्यकर्मणोऽवसानावगते ॥०॥ ४४ ॥०॥

अवसितमुपनयनकर्म । प्राभङ्गिकमिदानीं ब्रह्मचारिणः कर्त्त-
व्यमनुवर्त्तामहे । स खल्वयं ब्रह्मचारौ,—

तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः ॥ ४५ ॥

वाग्यतः संयतवागङ्गः शेषमवशिष्टं तिष्ठति,—वक्ष्यमाणकर्त्तार्यम्
॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

अस्तमिते समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्घमिति ॥ ४६ ॥

अस्तमिते सवितरि, (मृत्युन्तरप्राप्तं मन्थोपासनं कृत्वा) अग्नये
समिधमिति मन्त्रेण समिधमुक्तलक्षणांमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति ।
इयमेवात्र प्रधानाहुतिः । ततश्चात्रापि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्ध-
नार्थं समिद्भवति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् ” ।

इति । स खल्वयं क्षिप्रहोमः स्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्र च अस्त-
मिते अस्तमिते,—इति वीष्ठा बोद्धव्या । कस्मात् ? समावर्त्तनपर्यन्त-
मेवाग्नौ समिदाधानस्य मृत्युन्तरे उपदेशात् । तथाच मनुः ।

“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ” ।

इति । आचार्योऽप्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति,—“मेखलाधारणभैक्षचर्य-
दण्डसमिदाधानोदकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः”
—इति ।

सायमारम्भात् कर्मणः अस्तमिते,—इत्येव सूचितं न प्रातरि-
त्यपि । प्रातः खल्ववर्गः कर्मणः—इत्यारम्भे सूचिते असूचितोऽपि
तदपवर्गोऽवगम्यत एव । अतो ज्ञाघवार्थं प्रातरित्यवचनं न प्रात-

हेमानुज्ञानार्थम् । तस्मात् सायं प्रातश्च समिधमादध्यात्
तथाच मनुः ।

“प्रातराहृत्य समिधं सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्त्रितः” ।

इति । “सायं प्रातः समिधमादध्यात्”—इति च गृह्यान्तरम् ।
तस्मात् प्रातः समिदाधानं नास्ति,—इत्यसङ्गतं वचनम् । समि-
दाधानानन्तरञ्चाग्निमाचार्यञ्चाभिवादयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“उभयचाग्निं समिधं गोचनामनौ प्रोच्याग्निमभिवाद्याचार्यमभिवा-
दयेत्”—इति ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणो भोजनकालः । कुतः ?

“कृताग्निकाशे भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया” ।

इति स्मरणात् । स खल्वयं ब्रह्मचारौ उपनयनकर्मण ऊढम्—

चिराचमक्षारलवणाशौ भवति ॥ ४७ ॥

व्याख्यातं सूत्रम् ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

तस्यान्ते सावित्रश्वरुः ४८ ॥

तच्छब्देनोपनयनव्रतस्य परामर्शः । तस्योपनयनव्रतस्य न पुन-
रुपनयनकर्मणः, न वा सन्निहिततरस्य चिराचस्य । कुतः ? तस्मै-
त्यानर्थक्यापत्तेः । अन्ते—इत्येतावतैव निर्व्याहात् । गोदानादि-
व्रतान्तराणामन्ते होमान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादुपनयनव्रतान्तेऽपि
कस्यचिद्भ्युपगन्तुमुचितत्वाच्च । तथाच गृह्यान्तरम् । “सहप्रव-
चनव्रतान्ते सावित्रश्वरुः गोदानादौन्यनुप्रवचनीयानि व्रतास्यैन्द्र-
स्थालीपाकान्तानि भवन्ति”—इति । तस्मात्—उपनयनकर्मण-

श्वतुर्थेऽङ्गि सावित्रीचरुहोमः—इति भवदेवभट्टमतम्, उपनय-
नकर्मदिन एव आचार्यो माणवकाथ भैक्षं प्रदाय सावित्रचरु-
होमं कुर्यात्—इति रघुनन्दनमतश्चासङ्गतमेव । ‘उपनयन-
रूपव्रतस्यागते सावित्रश्चरुः’—इति रघुनन्दनस्य स्वव्याख्याऽप्येवं
व्याकुप्येत । किञ्च । स स्वस्वयं व्रतागते सावित्रं चरुं व्याख्याय
पुनरुपनयनकर्मणोऽनन्तरमेव तं वर्णयन् व्रतकर्मणोर्विवेकम-
विदांसमिवात्मानं ख्यापयति । भट्टभाष्येऽप्युक्तम्—‘तस्य व्रतस्य
न कर्मणः न च सन्निधानात् चिराच्चस्य । कुतः ? अव्यक्तं प्रधान-
गामि,—इति वचनात् । अन्यथा अस्यागते—इति ब्रूयात्’—इति ।
अलमिति प्रसङ्गेन ।

सविता देवता अस्थेति सावित्रश्चरुः कर्त्तव्यः,—इति प्रसङ्गादि-
होच्यते । सवित्रे त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति निर्व्वापः । सवित्रे स्वाहा—
इति प्रधानहोमः ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकौ कथा । प्रकृतमिदानीमनुवर्त्तामहे—

यथार्थम् ॥ ४९ ॥

उपनयनकर्मणः परिसमाप्तिरनेनोच्यते ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५० ॥

उपनयनकर्मण एव नोपनयनव्रतस्य । कुतः ? उपनयनकर्मणो-
ऽनन्तरम् “आचार्याय वरोदक्षिणा”—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् ।
अस्माच्च गृह्यान्तरात् दक्षिणायमाचार्याय दातव्या । तस्मात् ब्रह्म-
चारिणे भैक्षप्रदानानन्तरमेवाचार्यः कर्मशेषं समापयेत्—इति

भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमवोचाम । समिदाधानस्य प्रधान-
कर्मान्तरतथोपनयनकर्मानङ्गत्वात् अहःशेषस्थितेस्तादर्थाच्च ॥ ० ॥
५० ॥ ० ॥

इयमपरा सूचद्वययोजना,—

यथार्थम् ॥ ५१ ॥

प्रकृतस्य साविचचरोरवसाने यथार्थं यथाप्रयोजनं यथाप्राप्त-
मित्येतत् । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । उपनयन-
व्रतागते साविचचोमं कृत्वा, अग्रे व्रतपते—इत्यादिमन्त्रैः सूचयि-
ष्यमाणविशेषैराज्येन व्रतसमापकहोमश्च कृत्वा, तन्त्रं समापयेत्—
इति । स खल्वयमाज्यहोमः सर्वेष्वेव व्रतागतेषु स्यादिति
वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५२ ॥

इयं दक्षिणाऽप्युपनयनव्रतस्यैव । एतदपि परस्तादुपपादयि-
ष्यामः । अस्यामपि वर्णनायामुपनयनकर्माणः प्राचीनैव परिसमाप्तिः,
दक्षिणा च गौरेव स्यात्, पूर्वाक्तकारणात्—इति न कश्चिद्विरोधः ।
परन्तु साविचचरोः कर्मक्रमस्यासूचनात् यथार्थमित्यस्य कर्मापवर्ग-
परत्वावगतेषु पूर्वैव योजना समीचीनेति प्रतिपद्यामहे । अतिक्रान्त-
संबन्धश्चाचार्यस्थानुमत इत्यावेदितमधस्तात् ॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्वान्तवागौशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका ॥ ० ॥

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.